

FERDINÁNDY MIHÁLY

MI MAGYAROK

TÍZ TANULMÁNY
A MAGYAR TÖRTÉNELEMBŐL

BUDAPEST
RÓZSAVÖLGYI ÉS TÁRSA KIADÁSA

Copyright by
RÓZSAVÖLGYI & Co.
Budapest Hungary
1941

Felelős kiadó: Bárzcy Gusztáv

93581. — Athenaeum Rt. Budapest

Felelős: Kárpáti Antal igazgató

In memoriam
avunculi mei
GÉZA NEŤ
de
Pilis

AZ OLVASÓNAK

Minden ember szembekerül életében — akár tudatosan, akár nem — két nagy kérdéssel. Rendeznie kell valami módon helyzetét és szerepét a világgal szemben, amely környezi és az istenséggel szemben, amelyet maga fölött elösmer. Azt hisszük, egy nemzetet éppen úgy egyéniségnek foghatunk fel, mint az egyes embert, A nemzetnek is megvan a születése, ifjúkora, férfikora s végre hajlása a sír felé és elenyészte. Ezért bizonyos értelemben ugyanazok a törvények, amelyek az egyéniség életét meghatározzák, a nemzet életére is érvényesek. Egy nemzetnek is meg kell találnia a maga helyét a nap alatt és ki kell alakítania azt a sajátos nyelvet, amelyen Istenével beszélni tud. Természetes, hogy ez a két nagy kérdés a magyarságnak is legégetőbb problémái közé tartozott élete egész folyamán. Megkíséreljük tehát ennek a nemzetegyéniségnek életét e két nagy kérdés szempontjából végigkísérni. Meggyőződésünk, hogy az a magatartás, amelyet a magyarság e két nagy kérdéssel szemben

felvesz, mélyen jellemző magára a magyarságra. A világban való elhelyezkedést a magyarság egy birodalmi képletben próbálta megoldani, az istenség megközelítését pedig igen sajátos módon, kihagyó ritmussal és nem egészen biztosan a célban és a kivitel eszközeiben. Ám az egyik téren a, magyarság nagy birodalomalkotókhöz, a másik téren pedig nagy Istennel-tusakodókhöz és hitvallókhöz jutott el. Nincs tehát okunk szégyenkezni és egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak — ahogyan Zrínyi Miklós mondta.

A szerző arra kéri az olvasót, hogy induljon el vele ezen a kalandos és titokzatos úton, ezer esztendő hallatlan viszontagságai és megrázó lelki konfliktusai között. A szerző reméli, hogy a történetben megnyilatkozó magyar problémák szemlélete s a felőlük való elmélkedés ha nem is nyújt minden kérdésben feleletet mai problémáinkra, mégis egy belső szabadságot fog adni, egy nagy és új távlatot, amelynek birtokában több biztonsággal és nagyobb emberi teljességgel járhatjuk tovább életünk útjait — mi magyarok...

Budavárrott, 1911 március 15-én.

Ferdinándy Mihály

TARTALOM

	Oldal
I. fejezet: A magyar mondakör	13
II. A honfoglaló magyarság.....	41
III. A magyarság megtérése	87
IV. Árpád nemzetsége.....	115
V. A magyar birodalom.....	179
VI. A kereszténység védőbástyája.....	225
VI. Lelki válság.....	281
VII. »Német maszlag, török áfium«	329
IX. Mária Terézia százada.....	371
X. A XIX. század	415
Jegyzet	451

ELSŐ FEJEZET

A MAGYAR MONDAKÖR

Der Magier verkörpert das schöpferische Prinzip des Geists in männlicher Modalität.

Keyserling.

»Az Úr születésének 819. esztendejében Ügek... a nagy idővel előbbi Magóg király nemzetségéből, vala Scythiának valami igen nemes vezére, ki nőül vévé Dentumogerben Eunednleli vezér leányát, Emesu nevezetűt, kitől nemze fiat, kit Álmosnak neveztek. Isteni jelenetről nevezték pedig Álnrasnak, mivel terhes anyjának isteni látvány tűnek fel saskeselyű képében, mely mintha alá&zállva, teherbe ejtette volna őt s úgy tetszék előtte, hogy méhéből folyam eredne és ágyékából dicső királyok származnának, de nem a magok földjén sokasodnának meg. Mivel hát az álmodást magyar nyelven *álmú-nak* mondják s az ő eredete álmom által vala megjósolva, azért nevezték magát is Álmosnak; vagy azért nevezték Álmosnak, azaz szentnek, mivel nemzetségéből szent királyok és vezérek valának születendők.«

Eddig a Névtelen Jegyző, III. Béla király nótáriusának előadása az Árpád-ház csodálatos származásáról.

Sokan és sokféleképpen megkísérelték már a Névtelen Jegyző munkájának kritikáját vagy méltatását. Még sohasem foglalkoztak azonban e régi történetíró pszichológiai alkatával. Pedig kétségtelen, hogy a közelebbi megösmerkedés a lelkes, fontoskodó, sőt nem ritkán bakafántos, de mindamellett rokonszenves tudós lényével, közelebb vezetne művének belső értelméhez is. Fel-tűnő az a naiv öröm, amellyel a Névtelen a magyar történet egyedi voltát, különösségeit üd-

vözli, amíg elidőz az ilyen részek mellett s ugyanakkor sajátos lelki konfliktusba kerül, mert a szeretett hagyományt, mint képzett tudós, meg is kell vetnie. Le is nézi kötelességszerűen a parasztok csalfá meséit, s a hegedősök csacska énekeit, de sokkal magyarabb annál, hogysen egészen eltéphetné magát a nemzeti hagyomány bőven buzgó kútfőitől. Büszke szeretet fűzi a királyi házhoz s mindenképpen azon van, hogy öregbítse Árpád vérének tiszteletét. Már műve bevezetésében bejelenti, hogy Álmossal, »akitől a magyarok királyai eredeztetik magukat«, bőven fog foglalkozni. A fent idézett részből megtudjuk, hogy Álmos a Magóg véreből való Ügek, szkítiai vezér fia. A szkíták szerinte igen régi nép s a rómaiak krónikásai szerint bölcsék és szelidok voltak, s csaknem bűn nélkül valók. Ügeknek felesége vala Dentümogyerban, (tehát a Don-tövi Magyarországon) az Önedbeli vezér leánya Emese vagy Emesü. Ez az Emese látta aztán a híres álmot, amikor is sas (astur) formájában isteni látomása támadt. Az álombeli sas teherbe ejtette őt s ezért neveztek a várt gyermek Álmosnak. Álmosból Szkítia minden fejedelménél bölcsőbb férfiú támadt; ő nemzette Árpádot, ki a magyarokat Pannóniába vezette.

Elsokasodván a magyarok Dentümogyerban, a hét főszemély, kiket Hetümogyernak mondtak, elhatározta, hogy továbbvándorol Pannónia földjére, amelyről úgy hírlett, hogy Attila hún király földje volt, kinek véreből Álmos is, Árpád is származának. Vezérükké választották tenát Ügek fia Álmost és minden utódját utolsó ízig, mert Álmos és azok, kik nemzetségéből eredtek »clariores erant génère et potentiores in bello«. »Amerre szerencséd vezet — mondták neki — követni fogunk.« Ezután pogány szokás szerint vérüket közös edénybe csorgatva, a kötésre esküt tettek és vértestvérséget fogadtak egymás között.

Á Névtelen a magyarok ki jövetelének eposzi lendületű leírásával folytatja elbeszélését. Elöl Álmos vonul, Ügek fia, Magóg nemzetségéből, fiával, Árpáddal s unokatestvére, Hülek, két fiával, Szoárdal és Kadosával. Utánok népeik és szö-

vetségeseik számtalan sokasága. És sok napon át halad a vándorló nemzet pusztaságos helyeken keresztül; megúsztatják az Etyl folyó roppant vizét, s végre Álmos vezér övéivel Ruscia földjére érkezik. Kiev eposzi vívása, a ruténnokkal kötött béke és a kunok vezéreivel kötött szövetség után a magyarság átkel a Kárpát bércein, s Munkácsra érkezvén, 40 napi pihenőt tart. Innen Ung várát foglalják el, s itt Almos s övéi a halhatatlan isteneknek nagy áldozatot mutatnak be, négy napig ünnepelnek s negyedik napon tanácsot ülve s megújított esküvés után Almos vezér »ipso vivente« fiát, Árpádot a magyarok vezérének jelenti ki. S itt Álmos története véget ér anélkül, hogy tulajdonképpen befejeződnék.

Csak kevés vonással tudják megszerezni Álmos történetét a többi krónikák. Kézai tud arról, hogy Árpád nemzetsége a Turul nemből ered, hogy a koronás Turul szerepelt egészen Gejza koráig a magyarok zászlain, mint ezek címermadara. A bő krónikákban pedig két nevezetes mondat foglalkozik Álmos személyével. Az egyikben az áll, hogy visszaadta az Úr Pannóniát a magyaroknak, ahogyan visszaadta Kánaánt Izrael Fiainak Mózes idején. A másikban pedig: »Ennek (Árpádnak) atyja, Álmos pedig Erdélyben megöletett, mert nem bírt bemenni Pannóniába. Erdélyben tehát pihentek és jószágaikat jókarba helyezték.«

Röviden: egy csodálatos születésű, választott férfiú egyesíti a magyarok törzseit, kihozza őket egy régebbi ős-szerezte országba, s annak határainál átadva erőit fiának, szerepe véget ér — egyik híradás szerint erőszakos úton. — Ez a történet valóban mutat fel egyezéseket Mózes történetével, amint ezt már a krónikás is felösmerte. Magától három részre oszlik fel az Álmos-monda: születésére, a vérszerződésre s a kijövetelre. Ehhez az utolsó részhez tartozik Álmos nehezen elemezhető halála is.

*

Tormás, Árpád vére, a X. század közepe táján Konstantinos Porphyrogennetosnál járt látogatásban és elbeszélte neki családjának történetét.

Ahogy a császár műve, a »De administrando imperio« bizonyítja, Tormás csak racionális tényeket közölt — a mondaanyagot szóval sem érintette. Valóban nehéz megfejtetni, miért történt ez így! A nomád ember mindig büszkén beszél csodálatos őseiről és eredetéről; e módon menekül meg az enyészettől kínai vagy nyugati szerzők feljegyzéseiben a csodaszarvasról, vagy a szürke farkasról stb. szóló elbeszélés. Tormás azonban hallgat — s ezzel az egész ó-magyar hagyomány hitelét alaposan bizonytalanná teszi. Akadtak olyan kutatók is, kik a mondai jelenségek itteni hiányzására támaszkodva, egész mondaanyagunk valódiságát kétségbe vonták, sőt tagadták. Ezek a kutatók azonban nem sokat értettek a hagyományok igazi lényegéből és a néhány történeti maradványra támaszkodva, ezekből kísérelték meg külsőleges eszközökkel az ó-magyar mítosz kialakítását s mivel ez nem sikerülhetett, az egészet elvetették. Úgy látszott, örökké nyílt kérdés fog maradni: mikor csatlakozott a magyar mítosz anyaga azokhoz a hősök-höz és sorsokhoz, akikhez ma tartozik, sőt akiknek számára sorssá vált. Egyet azonban a kutatók magyarosan és a hagyomány értelmében gondolkodó része eddig is tisztázottba magyar mondaanyag a maga főelemeiben olyan valódi lovas; nomád-pusztai vonásokat mutat föl, amelyek ősi és valódi lovasnomád-hagyomány nélkül nem képzelhetők el. Mivel pedig az ó-magyarság is lovas-nomád jellegű történeti képződmény volt, mondakincsünk eredetének kérdése egy csapásra meg van oldva.

Igen, de csak az eredet problémája, az alkalmazási mód és a *belső értelem kérdése* nem. Az elsővel jóformán e terület minden kutatója megpróbálkozott: e szempontból gazdag irodalom áll rendelkezésünkre s nem egy hasznos ^ eredmény s felhasználható gondolatmenet, az utóbbit azonban még nem kutatta senki. Ez az utóbbi nem is volt megfejtendő a régibb kutatás szempontjai szerint, mivel a mítosznak a kutatás számára egyáltalán nincs is értelme, számára a mítoszi elemek egyszerűen történeti, etnológiai stb. adatok és semmi más. Minden mítosz értelme ugya-

nis önmagában nyugszik, mint minden létezőnek és nem önmagán kívül. Ezért kell ehhez az értelemhez magukon a mítoszokon át és nem valamely idegen közegen keresztül közelednünk.

Feladatunk tehát: az értelem megragadásának kísérlete.

Ennek keretében pedig Tormás híradása is más megvilágításba kerül. Ez a valószínűleg még igen fiatal vezér családja történetének olyan józan jellemzését adta, amelyben még utalás sem történik mondai elemekre. Tormás Tarkacs unokája volt, Tarkacs pedig Álmosnak volt unokája, Árpádnak fia. Krono- és genealógiai helyzete tehát még elég közeli házának alapítójához. Híradásának időpontja előtt 41 évvel még Árpád, 60 évvel pedig még Álmos is élt. Csábító tehát arra gondolni, hogy ebben a korai időben a mítoszalakulás Álmos személye körül még nem indult meg s így az egész mondaanyag sokkal későbbi időbe esnék. Látni fogjuk azonban, hogy Álmos monda-köre ősi anyagból áll, legalább is ősi magot tartalmaz, tehát őshagyományként kell felfognunk. Az ilyen régi hagyomány persze később is könnyen kapcsolódhatott Álmos alakjához. Itt azonban tekintetbe kell venni ezt a kérdést: mennyi ideig volt még a magyarság képes egy ilyen kapcsolat véghezvitelére? Mennyi ideig maradt fenn még az első vezér-ős nemes alakja élő személyiségként népe tudatában?

Nem sokkal Szent István király ideje után tfj monda képződött István alakja körül s ez az »új« anyag meglepő hasonlóságokat mutat fel Álmos mondájával. Ami tehát már István haláláig, vagy még előbb nem tartozott Álmos figurájához, az ezen időpont és az első király alakjának időtlen méretekbe való növekedése után már aligha mehetett végbe. Sőt éppen a fordított folyamat következett be: az Álmos-monda egyes részei leváltak Álmosról és Szent István alakjához csatlakoztak. így mindenek előtt a születését megjövendölő csodálatos álom mondája. István alakjának regeszzerűsödése Álmos mítoszából vett elemek árán ugyanis arra vall, hogy Álmos mitikus érdekessége már a XI. században elhanyagoltan van, Istváné pedig — a sokban hasonló

szent aggastyáné, kit az Árpádház éppúgy ősének tekint, mint Álmost — az ő rovására növekedőben.

Az Almos-monda kifejlődése tehát minden valószínűség szerint az István halála előtti időkre esett. Azonban éppen István születésével kapcsolatban észleljük a régi monda újra való felbukkanását. Az Isten-küldte nagyraszánt királyi sarj e régi időkben még nagyon hamar, még életében, sőt szerepének elkezdése előtt kapja meg tulajdonképpeni szent küldetés-jellegét. Priskos Rhetor írja, hogy Attila azért szerette írának (Ernas) nevű fiát, mert erről az a hit volt elterjedve, hogy Attila lehanyaglandó családját ez a fiú fogja újra fölemelni. Szemelőtt tartva ezt a híradást, nyugodtan mondhatjuk, hogy István mítosza István születésével, sőt fogantatásával, clo legalább is fiatal korának azon éveivel egyidejű, amikor szent István jelentőségét és személyiségének erejét környezete tudomásul kezdte venni, így tthát az Álmos monda a X. századba hull vissza.

A kutatás megállapította, hogy az Álmos-mítosz — a Hunor-Magyar regével együtt — elsősorban az Árpád-családé. Tehetjük-e tehát a monda kialakulásának időpontját egyszerűen István születési éve elé? Hisz éppen az István-mítosz története bizonyítja nekünk, hogy hogyan keres egy nép vagy egy család naiv hite és naiv reménye egy mondában támaszt önmagának. Él-e, alakul-e egy isten-mítosz akkor, ha az illető istenségben való hit elvesztette elevenségét? Biztosan nem. Szükség van-e még a hitregére akkor, ha a mítoszhozó ős már meghalt és nagy művét már rég létrehozta! Aligha. A Szent László-kori ős-gestából egészen világosan tudjuk, hogy Szent László már életében valóságos mítoszi alak volt. De miért is lett volna a X. századvégi magyarságnak létérdeke Álmosból sebbel-lobbal mitológiai személyiséget gyúrni akkor, midőn életének, lényegének, korának egész problematikája lesüllyedt a múlt mélységeibe!

Ó igen: egy-egy alakot még késő évszázadok is díszítenek mondaszerű elemekkel, kegyeletes emlékezéssel: csakhogy ezek már legendák. Ám mítosz csak a hős életében alakul, vagy istenek-

ről terem, az istenek hatóidejével azonos időben: a sajátképpen mítosz, elválaszthatatlan része minden mítoszi személyiségnek. Ebben a sajátképpen mítosziban ugyanis egy-egy ősi világvalóság mondja meg magát, ahol világvalóság alatt a minket körülvevő kozmosznak valamely komplex megnyilvánulása értendő. Ma ezeket a valóságokat analizáljuk, és racionális-logikus helyükre osztjuk be alkatrészeiket. Ez a szemlélési mód az ősi embertől idegen volt: ahol mi szerkezetet látunk, ott ő képet sejtett; ahol mi szerkezetet tapintunk, ott személyiségek rémlettek fel neki; ahol mi logikai szkémákkal dolgozunk, ott ő valóságokat érzékelt. Ilyen ősi — kép- és mese-szerű — módon nyilvánul meg az ősi vagy az ősi fogékonyságát még megőrzött ember előtt tehát a világvalóság. Az emberben ebből a megnyilvánulásból valamely jelenvalóság nyugtalan érzése keletkezik; ez az érzés hangot keres magának, így támad a mítosz, az emberi nyugtalanság szava, valamely felösmert, tehát jelenvaló világvalósággal szemben.

Fel kell tételeznünk, hogy — ha az Álmosról szóló híradás magva egyáltalában valódi — az Álmos-mítosz már Álmos születése, sőt fogantatása, de legalább is ifjúkora idejében össze volt kapcsolva Álmos személyével. A mi történeti korunk nagy mítoszai is élő történeti erőkre, sőt élő személyekre vonatkoznak: egy ma »kitalált« Bismarck-mítosz merőben lehetetlennek látszik. (Más dolog persze az, ha régebbi alak hiányából fakadó teremőszön valóságosan mitológiai alakot hoz létre. Csakhogy a művész, vagy az alakformáló népi génusz önmagát teremti meg az »új« mítoszban: Goethe Faustja magának Goethének mitikus meséje; Faust és Mephisztó mindketten csak a goethei egzisztencia imaginációi.

Tehát az Álmos-mítosznak már Almos születése, élete és halála idején fővonásaiban készen kellett lennie — ha egyáltalában valódi.

Ha azonban a valódiság kérdéséhez akarunk közelebb kerülni, fel kell vetni a kérdést: hát Tormás, a szépunoka — ki számunkra jelenleg a történeti időben az egyetlen biztos pontot jelenti, mivel róla határozottan tudjuk, hogy 950 körül

élt — hogyan látta ő saját őseinek mítoszát, amelyről oly következetesen hallgatott!

Tormás valószínűleg 930 előtt született, tehát egy viszonylag kései időben, akkor, amidőn a lovas-nomád életforma Magyarországon legféktelebb kiáradásának éveit élte; a szabadjára engedett életerőnek ez a nehezen magyarázható korszaka azonban minden téren gyors hanyatlással fenyegetett. Tormás értesítése 948 tavaszára esik, tehát mindössze 7 évvel az ágostai vész elé, arra az évre, amikor barátja, Bulcsú horka Bizáncban megkeresztelkedett.

Ez a keresztelő — még akkor is, ha csak formálisnak tekintjük — sokat jelent, mivel csakis önkéntesen elhatározott, nem pedig erőszakos úton létrejött cselekedetről van szó. Ez a keresztelő tanúskodik a magyar lélekben végbement nagy eltolódásról a IX. századi helyzettel szemben. Éppen Magyarország fejedelmeinek legnagyobbika, az új istenostora áll keresztvízre; valószínűleg fiatal barátja is elkíséri a szertartásra, talán osztozik is benne. Egyikök sem gondolkozik már mágikusán és kozmikuskötötten, hanem reálpolitikusok módjára, szabadon, józanul. Természetesen nem vetik fel a kérdést: hiszünk-e még a régi mítoszokban? Ez túl »modern« volna, de ha megkérdezik őket történetük felől, tapintatosan hallgatnak ezekről az ódon, homályos, félig érthető dolgokról és csak annyit mesélnek el, amennyit durva-józanossággal is igaznak lehet tartani és amit igaznak tarthat ez az idegen császár is. Bulcsú megkeresztelkedett, számára tehát a pusztá régi istenségei nem lehettek valóságok többé. Mítoszuk üres lett. Számára nem nyilvánultak meg benne ősi világvalóságok, amelyeknek jelenléte még őseinek naivabb szellemét, furcsa és érthetetlen borzongással töltötte el. Valami újat keresett tehát. Itt mélység ásít. Ez a Szent István előtti magyar lélek veszedelmes nyugtalan ringása ó és új között. És Bulcsú barátja, Álmos ükunokája hallgat házának mítoszáról.

És mégis: a józan fiatal vezér híradásában van két fontos pont, ahol ez a magyar hagyomány törmelékeivel egyeztethető. Ezek: az első ős kérdése és Almos történeti szerepe.

Tormás határozottan nagyapjának nagyapját nevezi első ősenek és a családfát nem tudja tovább. Ez pedig sokat jelent.

A régi török népeknél a hétős elsorolása igen elterjedt szokás, szinte bemutatkozási formula. Egy ilyen szokás pedig — mely a magyaroknál is kétségkívül megvolt — sokkal makacsabb, mint bonyolult szellemi dolgok: ezt nem felejtjük el. Pedig Tormás egyébként ugyancsak összeszedi magát: minden mellékágot pontosan tud, összesen tíz nevet ad át császári vendégbarátjának, azt is tudja, kik élnek ezek közül. Konstantinos genealógiája ugyanis így kezdődik: »Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelem négy fiút nemzett...« Ez azonban már a 40. fejezet, előbb a 38. fejezetben szóba került, sőt igen határozottan került szóba, hogy Árpád Sálmountzésnak, azaz Álmosnak volt a fia. Tehát nem akarta feleslegesen szaporítani a szót. Mindenre kiterjedő, s különösen a lovas népekkel szemben oly élénk érdeklődése bizonyára nem hagyta volna figyelmen kívül, ha Tormás Álmoson túli őseit is elmondhatta volna neki. Ha azonban a különben jólétesült Tormás csak 4 őset tudta elsorolni: akkor ez azt jelenti, hogy csak 4 őse volt, eggyel sem több. S e negyedik, legrégebbi őse a magyar hagyománnyal tökéletesen egyező módon: Álmos. Álmos Tormás emlékeztetésében is Árpád atyja, de az ő emberi atyja már nem ismeretes.

A második dolog Álmos családjának felemelkedése, amelyet a császár nagy közvetlenséggel beszél el, úgy látszik, emlékezve Tormás élénk előadására. Szempontunkból az az egyetlen rész érdekel különös figyelmet, amely a magyarok első vajdája, Lebediás feleletét tartalmazza akkor, mikor a kazárok kagánja felajánlja neki a magyarok feletti kánságot:

»Nagyra veszem irántam való kegyedet és hajlandóságodat és elösmerem, hogy hálámra számíthatnál érte, de mivel ily uralomra képes nem vagyok, (επει δε βúνατος εχω προς τήν τοιαυτην αρχήν) szavadat nem fogadhatom. De ott van az utánam való vajda, Saalmucsi, kinek van fia is, Árpád nevű, (είτε ó υ'ος αυτού Αρπαδής.) Vagy Szalmucsi,

yagy az ő fia, Árpád, legyen a fejedelem és függjön tőled.«

Ezt a részt úgy szokás magyarázni, hogy a magtalan Lebédiás a családszervezőien, fiörökös létezésén nyugvó lovas-nomád berendezkedés tudatában utasítja vissza a neki felajánlott fejedelemséget. Ez vezette félre a császár könyvének magyar fordítóját is, aki az εἶτε ὁ υἱὸς αὐχοῦ Ἀρπαοῆς-t, amely egyszerűen azt jelenti, »vagy annak fia Árpád«, azt gyanítva, hogy Lebédiás itt fájdalmas célzást tesz magtalanására, így fordította: »kinek van fia is, Árpád nevű«. Ezzel szemben Lebédiás árva szóval sem említi magtalanását, csak azt emeli ki nagyonis határozottan, hogy α&ύνοτος, tehát képtelen, lehetetlen az ilyen uralomra (προς τὴν τοιαύτην αρχήν). Honnan tehát a magtalan Lebédiás képe?

Pár sorral feljebb, ugyancsak a 38. fejezetben így szól Konstantinos: »Chazária fejedelme a kagán... a turkok első vajdájához, Lebédiáshoz nőül adott egy előkelő kozár hölgyet, az ő híres vitézsége és dicső nemzetsége miatt, hogy gyermeke legyen tőle, de Lebédiásnak attól a kozár hölgytől nem lett gyermeke.«

Látjuk tehát, hogy Lebédiás családi viszonyairól egész határozottsággal csak annyit lehet megtudni, hogy *ettől* a kozár hölgytől nem volt gyermeke. Bizonyos, hogy ő maga nem beszél gyermektelenségről; ez különben sem lehetett fejedelemségét megghiúsító, legfeljebb megnehezítő körülmény. Végre is, ha tényleg akadály lett volna, s ha Lebédiás tényleg magtalan lett volna, a kazár kagán, ki szintén lovas-nomád volt, tudta volna ezt és fel se kínálta volna Lebédiásnak a fejedelemséget. Arról is pontosan értesülve vagyunk, hogy a nomád fejedelem családja tagjai közül szabadon jelölte ki utódját, s ez az utód nem szükségképpen volt a fejedelem fia, hanem sokkal inkább a fejedelmi család legidősebb vagy legfiatalabb tagja. Valahol másutt és mélyebben van tehát az az ok, amiért az első vajda képtelennek ítéli magát az *ilyen* uralomra és Álmost vagy fiát ajánlja maga helyett.

Ezt a nyilatkozatot Tormás a családi szájhagyományból hozta magával. Lebédiásra aligha

jellemző már, de jellemző az Árpád-családra és magára Tormásra. Az Árpádok tehát úgy tudták, hogy Lebédiás nem csak nem vállalta magtalan volta miatt a fejedelemséget, hanem azt velük szemben valamely okon nem is vállalhatta, arra egyszerűen nem volt képes. Ne hagyjuk figyelmen kívül azt se, hogy a görög szöveg nemcsak Tormásra jellemző, hanem a tolmácsra is, de mindezen előtt a császárra. Konstantinos azonban igen pontos író és jól fogalmaz. Ha tehát nála akadunk olyan mondatokra, amelyek belőle nem magyarázhatók meg maradék nélkül, de igen is megmagyarázhatók a magyar hagyományból, — amint látni fogjuk — akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy e nála ritka és meglepő hiányért a felelősség nem őt terheli, hanem magyar forrását, jelen esetben minden valószínűség szerint *Árpád-házi Tormást*.

Magától adódik most már, hogy Lebédiás egész egyszerűen azért volt képtelen a magyarok feletti uralomra, mivel nem volt birtokában annak az anyagi és szellemi hatalomnak, amelynek Álmos. Álmost tehát és családját valamilyen okból kifolyólag *magánál alkalmasabbnak* ítélte a fejedelmi székre, holott ő volt az első vajda, azaz a magyarok első fejedelme, ómagyar szóval a »kende«, vagy »kündü« és Álmos csak utána következett. Ennélfogva Álmos volt a *gyula*. Erről a tisztségről pedig tudjuk azt, hogy főbírói és valószínűleg fősámáni tisztet is jelentett. Itt van tehát az a pont, amelyben Álmos szerepét visszavetíthetjük a magyar őshagyományba.

Következő feladatunk a monda rekonstrukciója. Ebben a munkánkban nagy segítséget jelent kelet rokonnépeinek mítoszi hagyatéka.

Minden ősi kultúra telve van állatszimbólumokkal. Az állat, amely önmagában a tökéletesség benyomását kelti a természet dolgaival szemben mindig küzködő, mindig ügyefogyott ősi emberrel szemben, természetszerűleg vonzotta a régi fantáziát és talán még ma sem nehéz elképzelni, hogy egyes állatokban az ember a hatalomnak, a nemzőerőnek, az Istenségnek jelképeit ösmerte

fel. A sas, vagy az oroszlán még ma is címerállatként szerepel. Gyermekkorunk tele van állat mítoszokkal. Csak gyermekkorunk képzeteit kell egy kevésbé feleleveníteni, hogy megérthessük azt a szerepet, amit a pusztai népek életében a hatalmas ragadozók: sasok, sólymok és keselyűk egyrészt, oroszlánok, farkasok és medvék másrészt játszottak.

Egy burját monda — a burjátok a szibériai mongolság egyik törzse — élénk tárja azt az ősi állapotot, amidőn a föld és népei még nem ösmerték a gonosztságot és napnyugat jószellemei örködték felettük. Megjelentek azonban napkelet gonosz szellemei s uralmuk alá vették a földet és népeit. A jó szellemek elmenekültek, de elküldöttek maguk helyett a saskeselyűt, a csodálatos és varázslatos erővel bíró nagy madarat, hogy megvédelmezze a burjátokat. Csakhogy a burjátok nem értették a sas szavait. Erre a sas megtermékenyített egy burját asszonyt, ennek a fia lett az első nagy varázsló, kinek kezében minden hatalom összefutott és aki saskeselyű-atyja segítségével közvetítővé vált a föld fiait és az égi hatalmak között. Az ősmadár tehát emberré teste sült: a szellem testbe költözött. Az első ősvarázsló pedig a mondák sajátosságos alogikus logikája folytán azonos azzal az ősi szellemmel, aki tulajdonképpen maga az első ember és akinek csodálatos szerepe révén az ősvilágtojásból kikel a világ.

A finn teremtésmondában Kave teremtőtündér a világtenger viharában teherbe esik a szél fúvástól és hétszáz évig »hordja méhe magzatterhót«. Midőn a habokon kínlódik, egyszerre csak »kacsa jött, kecses madárka, kóvályogva, karíngálva, földet nez, hol fészkelhetne, helyet, hol a kása lenne«. Végre leszáll a tündér térdére, amely a vízből kiemelkedik. Ott rakja meg a fészket amelybe hat arany- és egy vastojást tojik. A teremtő tündérre azonban rászakadnak a szüléd fájdalmai. »Itt a térdén egyet rándít, minden tagján egyet rázint; tojás mind a vízbe szédül, tenger habjai közé dül, cserepekre hull csörögve, száz darabra zúzik össze.« Most tűnik ki, hogy a kis kacsa tojásai tulajdonképpen a világtojás vol-

tak, mert amint széttörnek: »tört tojásnak alsó fele válik alsó földfenékké, tört tojásnak felső fele a felettünk való éggé, sárgájának felső fele fényes nappá fenn az égen, fehérjének felső fele a halvány holddá lészen; tojáson mi tarka rész volt, égen csillag lesz belőle, tojáson mi feketés volt, lesz belőle ég felhője.« Ezután születik meg az ősvarázsló, Vejnemöjnen. Csodálatos származása folytán és öregségének bölcsességében --- mert Vejnemöjnen örege születt és sohasem volt fiatal — a csodálatos kis rézvitézzel össze szövetkezve nekifog az erdő irtásának, a föld megművelésének.

Legközelebbi nyelvi rokonaink, a vogulok mondájában az égatya, Numi Tarem az őseember Elmpit, a levegő fiát egy vas bűvarkacsa bőrével ajándékozza meg. E bőrben a levegő fia le szállt a tenger fenekére s egy földszemecskét hozott fel onnan. Ebből lett a világ.

A burját, a finn és vogul mondán keresztül hirtelen a teremtés-mondákhoz érkeztünk. Ősképzetek világában vagyunk s most már csak arra kell törekednünk, hogy ebbe az előkelő rokonságba Álmos sasmondáját is be tudjuk illeszteni,

így kiált fel a pusztai ember: »Sas, én teremtem, nagyapáin uram!« Széltében elterjedt az a hit, hogy aki a sast megöli, az magtalanul pusztul el. A *sel s ci* férfias megtermékenyítő szellem megtestesítője. A pusztákon tehát a férfierő összefügg a sas képzetével. De ez a sas-jelkép jelentésének még csak egyik része. A túlvilágra kerülő hősök sassá válnak s nem meghalnak, hanem elrepülnek, vagy »súlyommá változnak«. A sámán is, az ősi táltos, midőn extázisba, révületbe esik, madárrá alakul át, sőt madárbőrt ölt fel és a török sámánok lelke szárnyasok képében repül el.

Már a teremtésmondánál láttuk, hogy a sas-komplexum középpontjában az ősi varázsló, az ősi sámán áll, *ÉIZ9LZ ci* Szellem, amely madár képében közeledik és termékenyít. Ez az ősi szellem szent, szent önmagában és szent minden újabb megtestesülésében.

A fentemlített példák ennek az ősi madármitosznak csak a pusztai oldalát világítják meg.

Ne higyük azonban azt, hogy más kultúrákban éppígy nincsen meg a termékenyítő, a varázserő-hordozó és a szellemet megtestesítő madárnak szerepe. Az isteni szellemet földi testbe átlövellő niadármitosz a keresztény kinyilatkoztatásnak is középpontjában áll. Madár képében jött el a Szentlélek s árnyékolta be Máriát, hogy megszülethessek földi testben Isten-fia.

Természetes az, hogy a magyarságnak, mint ősi népnek, szintén megvolt a maga ősrégi madármitosza, amely lényegében nem egyéb, mint *a szent szellem tisztelete*. A magyar sasmitosz első értelme tehát az, hogy egy csodálatos és varázsos erejű férfiúban a IX. századi magyarság felösmerni vélte azt az ősi *küldöttet* akit egyenesen az Istenség jelölt ki számára nagy és emberfeletti feladatok végrehajtására. Ezért a magyarság, de elsősorban a fejedelmi család ebben az Istentől küldött sasfiúban tisztelte őset és alapítóját. Az Almostól való származás ezért adott tehát az egész Árpád-családnak szentségi jelleget, ezért az egész magyarságnak különös hivatást. Tormás tehát egészen helyesen jelölte meg Almos személyében első ismert őset.

Ezeket olvasván, az olvasóban bizonyos zavar fog támadni. Ha Tormás nem is ösmerte Álmosnál régebbi őseit, a magyar hagyomány tudott ilyenekről és mi talán még a magyar hagyománynál is többet tudunk. Ki volt hát az Árpád-ház őse!

Attila.

A pusztai népek mindenfelé a hunokat tekintik őseiknek. Ez egy igen sajátos jelenség, amely megérdemli, hogy vele bővebben foglalkozzunk.

A nomád állam nem faji, vérségi, hanem politikai egységet jelent, akárcsak a római birodalom. A hún birodalomhoz tartozó népségekben, csak úgy, mint a hún seregben harcoló szabad vitézben, tekintet nélkül arra, hogy hún volt-e vagy sem, élt a húnságnak a rómaiságtól elütő tartalmú, de azzal azonos tekintélyi súlyt képviselő tudata. Ez nyilván politikai értelmű közösségi eszme jelentkezése addig, amíg hún biroda-

lom valóban van, de tüstént átalakul a hún birodalom mítoszává, amint ez a maga ténylegességében nem létezik többé. Mint ahogy a korai germán államalakulások korában, a valóságban már nincs római birodalom, mégis előbb a clienskirályságok, legkésőbb a német-római császárság, még mindig ennek a mítosza tisztult egykori uralomnak jelkép-rendszerébe öltözködik, mert úgy érzi, hogy ez létezésének örökebb tartalmakat képes adni: ugyanúgy, kint a barbár világ torlódó népei közt is messze túléli a hunokat birodalmuk mítosza, mert a puszta népei még mindig ennek a nekik egykor magasabb értelmet adó hatalmas egységnek tagjaiul vallják magukat. A fejedelmi családok, hogy uralmuk tekintélyi alapját megvevessék, a hún királyi családtól, Attilától való származásra hivatkoznak, egy ilyen hagyomány az alapja egy pontus-kaukázusvidéki törzs vezéri háza körül kijegecesedő hatalmi gócpontnak is. Árpád ősei házának kiválasztottságában és hivatásában való hit minden bizonnyal e család és Attila mitikus — de talán a valóságban is létezett — kapcsolatára megy vissza, amit aztán ez a bölcs és reálpolitikus család a közbolgár-kazár korszak századai alatt oly módon volt képes kihasználni, hogy törzsi hatalmuk egy nagyarányú törzsszövetségnek — a Hétm agyarnak — vált névadó centrumává, amíg a belső fejlődés és külpolitikai viszonyok okos felhasználása révén egy katonai főhatalom felállítása vált lehetségessé. Ez volt a Vérszerződés történeti pillanata,

Attila tehát minden valószínűség szerint csak később kapcsoltatik be Álmos őseinek sorába s ez az oka annak, hogy a mondai genealógiában zavar támad és ezért nem tisztázható az, hogy ki is hát az Árpádok végső őse: Hunor-e, vagy Magyar? A Magyar vagy Megyer törzs vezéri családjának mondai őse ugyanis kétségkívül Magyar kellett, hogy legyen, de ha ez a vezéri család a hún Attilától származik, akkor az ős mégsem Magyar, hanem Hunor.

Hogy oldjuk meg ezt a problémát¹?

Válaszunk egyszerű: az Árpádház első őse se nem Hunor, se nem Magyar, mert ők mind a ketten a hagyománynak aránylag fiatalabb rétegébe

tartoznak már. A Hunor-Magyar monda s a vele kapcsolatos szarvasűzés kalandja, azután a szarvas nővé változása és a kürt ünnepén történő leányrablás, azaz exogám nőszerezés olyan régi elemeket, mint a sasmítosz magva, *nem* tartalmaz. A Hunor-Magyar mondában világtéremtés-képzetek nem fedezhetők fel. *A magyar teremtésmonda egyetlen maradványa, az Almos-féle sasmítosz*, amelyben az ősi szellemerő megtermékenyíti az első ősasszonyt, vagy az első ősszállatot, tehát azt a testi lényt, akiben az anyaság lehetősége először volt jelen. Az Árpádház első Ose es így varamennyiünk első őse is *Almos, a sas fia*.

Ez az Almos nem a IX. századi fejedelem, hanem az első ős sámán, akié eredetileg volt a varázserő, a sasfiúság és a rejtélyes halál. *Az első ős sámán és mégsem az*. Mert kétségtelen, hogy ha a történeti Álmosban nem élt volna az egzisztenciális lehetőség arra, hogy újra testessítse az ősi sasmítoszt, akkor az a mítosz nem is éledt volna fel vele kapcsolatban. Azonban Álmos erre valamely okon képes volt, akár Dzsingisz" kán, a XIII. századbeli világhódító, aki egyben a mongolok első őse is, a varázserős őskovács — és mégsem az.

Amit Álmosról tudunk, az egy Imrekori töredék a Névtelen tollából. Bizonyos, hogy egyedül a Névtelen az, aki tisztában volt írónk közül Álmos vezér roppant jelentőségével. Álmosról hat dolgot tartott fenn Béla király jegyzője: 1. tudta, hogy az Árpádok kiválasztottsága, szentsége Álmosban gyökerezik; 2. tudta, hogy a »szent királyok« kifejezés nemcsak a keresztény királyokra, hanem a pogány fejedelmekre is vonatkozik; 3. tudott Álmos kiválasztásáról és különleges szerepéről; 4. fenntartotta a Turul-mondát; 5. tudta, hogy Álmos szent volt; 6. tudta, hogy valaminő erőnek volt birtokában, amit »a Szentlélek lakott benne, noha pogány volt«, naiv és jellemző mondatával fejezett ki.

A XII. század végén tehát élt egy Álmosmonda a nép száján, vagy a királyi családban, amelynek félig értett törmelékeit a Névtelen megmentette. Ebben a mondában historizált és

újraélt formában — az *elkallódott magyar terem-
tésmonda* lappang.

Még egy kérdés van, ami megoldásra vár. Emese már teherben van urától, amikor a turulos-álmot látja. Itt mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy az álom az ősi mondának már szelídített, racionalizált formája. Ezek a magasabb kultúrájú népek, mint a magyarok és az ozmán-törökök, igyekeztek az ősi mítoszt álomba burkolni, hogy még hihessenek benne. Akárcsak Emese, ugyanúgy Ertogrul fia Ozmán, álmot lát és a sas csak ez álmokban jelenik meg; a burját monda azonban — amit fent idéztünk — még eredeti formájában mutatja a sástól való megtermékenyülést. A magyar mondában Álmos neve eredetileg nem azt jelentette, amit a Névtelen mond, (mivel magyarban az álmot *almu-nak* nevezik, ezért lőn a fiúnak a neve Álmos) ez csak kései okoskodás. Álmos nevének eredeti jelentése: ál-mok férfia, az álommal teljes férfiú, a révület ura, tehát az ős sámán. Atyja és egyedüli atyja az ősi hagyomány értelmében csakis a Turul lehet. Emberi atyja, Ügek neve egyszerűen őst jelent: ük, ősöcske, vogulul: »*asekem*.« Ügek atyja Kézai szerint Előd s Elődé Ed. Mindkettő jelentése megint ez: ősöcske és szent. Ed apja Csaba. A névsor költött, de nem a krónikás találmánya, hanem a mítoszi logika szerinti. A Numi Taremet, a vogul Égatyát szokás »ősömnek« hívni. Ügek, Előd és Ed ez összefüggésben nem egyebek # az Égatyá nevénel. Mivel Álmos születése »*ex divina eventu*«, azaz isteni beavatkozásra történik sa Turul a nemző-, a teremtőerő megszemélyesítője, ezért a Turul, az ős, végső fokon azonos Ügekkel, Előddel és Eddel — azaz *magával az Istennel*. Álmos tehát, mint minden ősi küldött, egyenesen az Isten fia, mint az első ember, vagy mint Jézus, vagy mint a vogul Világügyelő Férfi, vagy mint az ősi királydinasztiák megalapítói *Álmos atyja tehát maga az Ég Atya*, azaz az ő szellemének szárnyas jelképe, a Turul, Isteni világrend és ősi király fogalom e helyen összeér. Az Isten-küldte király uralkodása az ember és a kozmosz egyensúlyát jelenti. A királyi hatalom helyes rendezésére való törekvés a mindenséggel

való harmónia kísérlete. Álmos és királyi háza tehát a magyarság számára Istentől küldött fejedelmek.

Álmos anyja is a monda ősi régiségét bizonyítja. Önedbeli Emese egy más világból előkerült hölgy, de ugyanakkor nem csak emberi anya, hanem *emse* is, disznó-anyja. Egyéb tartalmaik mellett úgy a turul, mint az emse alakjában az ősi elképzelésnek megfelelő állatösök is jelentkeznek. Emese éppenúgy egy ilyen állatösfogalom egykori létezésére mutat vissza, mint Hunor és Magyar édesanyja, Enéh, az *ünő*, aki az ősi óriáskirálynak, Ménrotnak felesége. Ménrot nevében szintén egy állatnév rejlik: a *mén* neve, azaz a nemzés ősvilági, lóra visszavezetett formája. Az a jelenség, hogy úgy a magyarság, mint annak vezéri háza mindig két különböző fajú állattól származtatja magát — ménlótól és nöstény szarvastól, sastól és nösténydisznótól, — egy ősi nőszerezési szokás, az exogámia jelenlétéről ad hírt. Az exogámia a saját nemzetségen kívüli, más nemzetségből való házasodást jelenti és gyakran megesik a kései időkben is, hogy két egymásból házasodó nemzetség címerállataként hordja állatösét, a szarvast, vagy a farkast, vagy más állatot. Az exogám berendezkedés ilyen maradványai az egész pusztai világban előfordulnak. A mongolság például a kékesszürke farkastól, a bürtecsinótól és a fehérszarvastól, a goamaral-tól származtatja magát.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a magyar mondából minden nagyobb nehézség nélkül vissza tudunk következtetni a nőszerezés ősi formájára. Hunor és Magyar, miután napokon át üzték a csodálatos vezető állatot, az előttük hol feltűnő, hol eltűnő csodaszarvast s eljutottak a tejjel-mézzel folyó Mejótisz országába, egy éjszaka csodálatos éneket hallottak R mikor odaértek, látták, hogy a szomszéd törzs vezéreinek, Belárnak és Dúlnak leányai egy ligetben éppen a kürt ünnepét ülik. Elrabolták ezeket a leányokat s amint Arany János oly szépen mondja: »Büszke lányok ott idővel megbékéltek asszonyfővel, haza többé nem készültek, engesztelni fiat szültek«. A mondának azonban

hiányzik a gerince, igazi értelme: az a jelenet, amikor az üldözött szarvas nővé változik. *Kerényi Karolynak* sikerült egy perzsa mesegyűjteményben megtalálni ezt a hiányzó középső részt és ezzel rekonstruálni a Hunor—Magyar mondát.

A magyar mondakör ősbibb részének még egy darabja van, amit röviden érinteni kell. Ez az úgynevezett hún monda. A magyar tudomány rendkívül sokat küzdött ezzel a mondakomplexussal, amíg megállapította, hogy igen nagy része későn keletkezett s latin vagy germán mondatömbökről leválva csatlakozott a magyar mondamaghoz. Megmaradt azonban a magyar hún monda magva, egy olyan része az egész komplexusnak, amelyet nem lehetett máshonnan, csak a magyar őshagyományból megmagyarázni és amelyet a bolgár hagyomány támogatni látszik. Ez a mag talán semmi egyéb, csak az, hogy Árpád családjának ősi hún hagyománya volt s élt benne az attilai származás hite. Magyar hagyománynak látszik az is s talán nem is minden történeti alap nélkül, hogy Csaba Attila népeinek töredékeivel visszatért a keleti pusztákra.

A hún komplexum — akárhogy is álljon eredetének kérdése — már csaknem teljes egészében történeti monda. Ennélfogva az Álmosmonda és a Hunor—Magyar-monda előkelő társaságából már át kell utalnunk a történeti mondák kevesebb ősmítoszi tartalommal bíró társaságába, oda, ahova a magyar honfoglalás- és a kalandozási kor mondái tartoznak. A magyar ősmitológia tehát két, illetőleg három részből fog állani. Az első rész amaz őssam annak története, akinek atyja az isteni sas volt s aki, mint első ember s a szellem első hordozója, a világ teremtője, mindnyájunk atyja, s akinek föllépése »a szellem betörését« jelent a vak anyag és ösztön dolgai közé. A mítosz második része az állat-ősöktől eredő testvérpár, Hunor és Magyar története. Ezek *első* formájukban — a vogul monda üldözési mítosza enged erre következtetnünk — még szintén állatok voltak, mint ilyenek üldöztek a vezető-állatot, a *csodálatos gímet*. Ez üldö-

zés közben érte őket az átváltozás, ugyanaz az átváltozás, amelyet népmeséinkben még ma ír tettenérhetünk, midőn a szarvas vagy más állat megrázkódik s egyszerre gyönyörűséges királyleány válik belőle. Ebben a mondában a leányrablás, mely szintén igen ősi motívum, elmaradhatatlan. A mondakör harmadik darabja végre a történeti Álmos mítosza, amely lényegében nem egyéb, mint felújulása a fentemlített ősi mítosznak. Ha az első madár-fia embernek feladata a világ megteremtése volt, úgy e második madár-fiáé a magyarságnak nevezett történeti képződmény létrehozása. Ezért ebbe a mítoszbba egy olyan új motívumot is be kell kapcsolnunk, amely az ősi mondáktól még idegen volt,

A hat oguz törzs hat mítoszi őstől származtatta magát. Mindegyik mítoszi ősnek és a tőle származó törzsnek megvolt a maga jelvényül szolgáló sas-fajta címerállata. Ezek voltak a *sahin*: a sólyom, a *kartol*: a sas, a *tausändsil*: a héja, a *sonkur*: a sólyom, az *ücskuh* a hárommadár és a *csakir*: a karvaly. Valamennyi törzsnek közös jelvénye pedig egy kiterjesztett szárnyú sasmadár volt, amelyet törökül *turulnak* neveznek. Az oguzok legelső törzséből, a *sahin* törzsből származott Szülejmán sah, akinek fiát Ertogrulnak, magyarul Hímturulnak hívták. Ez az Ertogrul, akár csak a magyar Álmos, vezette ki az ozmánokat őshazájukból és ott átadta népét és hatalmát fiának, Ozmának, aki az új török nép és dinasztia névadó őse lett, csakúgy, mint ahogy Árpád névadó őse lett a magyar királyi családnak. Ozmán azután álmodt lát, amelyben meglátja jövőjébe és látja, hogy annak ágyékából csodálatos fa nő ki, amely ágait országok és tengerek fölé terjeszti. Ugyanekkor álmodt lát egy török dervis is. S látja fiatal fejedelmét, Ozmán, akinek feje fölött kiterjesztett szárnyakkal egy király sólyom lebeg.

Ez a török sasmonda — mint első pillantásra is látszik — közel rokon a magyarral. Benne a sas egyenesen a *hatalom* jelképe. Ha egybevetjük azt, amit a sas és a férfi-erő, a sas és a sámán-erő, a varázslás összefüggéseiről mondtunk, akkor egészen természetesnek fogjuk látni,

hogy a sas adott esetekben a királyi hatalom kifejeződése is lehet. A hatalom a primitív ember szemében éppen úgy irracionális erő, mint a természet erői, vagy a varázserő. Sőt- tovább mehetünk: a hatalom azt jelenti, hogy egy embernek valamely ismeretlen okon olyan erő van a kezében, amely az én kezemben nincs s amely erő kezdeti fokon nem látható ugyan, — mert az, hogy a hatalmasnak gazdagsága és fegyveresei vannak, már csak következménye annak, hogy ő a hatalom — mégis a kezében tart általa. A hatalom tehát maga is varázserő. Tudjuk azt, hogy a királyi hatalom, elsősorban a pusztán, abból származik, hogy valaki tudja a kovácmesterség titkát. Tehát annak a varázserőnek van birtokában, amellyel a fegyvert, a hatalom látható jelét hozhatja létre. Atyáról fiúra öröklődik a pusztán a kovácmesterség titka s vele a fejedelmi hatalom. Még kései időkben is, amidőn egy-egy nagy férfúnak a hatalom szokatlan mértéke válik osztályrészévé, a nemzetek visszagondolnak ősrégi kovácmítoszokra s a varázslót megillető attribútumokkal díszítik fejedelmüket, úgy, ahogy ez Dzsingiszkánnál történt.

Álmos pedig a sastól való származás hitének birtokosa, népének gyulája, főbírája és főpapja s a leghatalmasabb magyar törzs vezére volt. Természetes, hogy személyiségében az atyaság, a varázserő, a pogány értelmű papság és a hatalom képzeleinek szintézisét látta a magyarság. Mint nagy ősi mítoszok újra megélője, ő volt a hagyomány szent edénye, egyszóval: az Istentől küldöttős.

*

Álmos mítoszáat lehetőleg minden oldaláról megvilágítottuk. Joggal kérdezhajjuk ezekután: ki volt maga e mítosz hordozója, *ki volt Álmos vezér?*

Most, midőn az Árpád-ház ősenek hatalmas, félíg ködbeburkolt, félíg az emlékezés imbolygó fényeitől megvilágított alakját felidéztük, egyre tét idegen kép, két idegen gondolat tolu tudatunkba, valahogy úgy, mintha a felidézendő színjátéknak lenne zenei kísérete. Az egyik az,

amit *Thomas Mann* az időről ír, talán nem is egy határozott idézet, — bár leginkább a Jákob bevezetésére gondolunk — hanem annak a gondolatömbnek együttes hatása, ami bennünk *Thomas Mann* izgatott időkereséséből megmaradt. Most mi is a múltak izgatott vándorai leszünk, belépven ebbe a különös fluidumba, amelyet időnek nevezünk, amelynek — így tanultuk — legfőbb jellemzője a változandóság. Vándorlásunk alászálláshoz hasonlatos egy mélyseges és titokzatos foszforeszkáló kútba, amely persze ugyanakkor mégsem kút, mert végtelenül tág, s ugyanakkor minden képszerűsége mellett is végtelenül elvont és szellemi. Utunk dantei út is, amint meglepve vesszük észre, mert a nagy német hazátlanban nekünk is vezetőnk támadt, az ő gondolatainak veszélyes kötelén bocsátkozunk a kútba lefelé, hogy elérkezzünk Álmoshoz és az ősökhez, akik elérhetetlen mélységekben élnek a maguk időtlen, mert már elmúlt életét. Azt akarjuk, hogy emlékezésünk és fantáziánk erején visszahozzuk őket az időbe, mint — és itt kapcsolódik a másik idegen kép — a nagy varázsló: Faust, aki valaha Mephisto kulcsával a kezében leszállt az Anyákhoz, hogy visszasikarja tőlük életbe és időbe Parist és Helénát...

Részeseivé válunk tehát ezen szimbolikus alakok sorsának, akik emlékezések és képzelőerő és lehetetlenségek lengő kötelén bocsátkoztak az emberi múlt embertelen mélységei fölé — és ezt tartsa szem előtt mindenki, aki errefelé elindul: enélkül nincs történeti megismerés, még kevésbé történeti felvarázsolás. Mert végre is a varázslat kábulata felé utazunk.

Vannak fejedelmi személyek, akik ősi joga urai valamely népcsoportnak. Ilyen esetben ez a jog olyan régi, hogy eredete minden emlékezés előtt pihen elmerülve a mélyseges időkben. Az ilyenek maguk hozzák létre nemzetüket, isteni eredetük messze fölnyúlik tehát a nemzetek eredete elé: hagyományuk addig terjed, míg maga az emberi emlékezés úgy tűnik, hogy születésükkel indult el szeszélyes útján a vén idő, mely akkor még fiatal volt és üde.

Így indul tehát ez ősvilági környezetből, az

Árpádok családjának, helyesebben Álmosnak, az ősnak története. Mert bizonyosság az, hogy történet ez, ha nem is bizonyítható, de meg sem dönthető, mert a benne való hit olyan régi, mint maga a pusztai ember. Ne feledjük, hogy most ott lengünk az emberi emlékezés legvégső végén, alattunk az előidők emlékezésnélküli feketesége; egyetlen szövétnékünk az isteni régiségű hagyomány s a földidézettekről már nem is biztos: emberek-e még? istenek-e már? Annyi bizonyos, hogy ember es állat közti határok összeolvadóban vannak: a titokzatos állatos megjelenté magát és meseszéli cserkészéseinkből tudjuk, hogy ahol ő felbukkan, ott közel van az isteni is..._v

A Megyer-törzs fölött emberemlékezet óta egy isteni híru fejedelmi család uralkodott, akik valaha hatalmasabb urak voltak s akik megőrizték ennek emlékezetét. A most országló vezér atyjának őse maga Magyar volt, a két csodálatos nagy vadász egyike, akik előtt valamikor az idők hajnalán felugrott a szent állat: a csodaszarvas, őt üldözve jöttek egy legendás nagy ősi országból a nagy mocsarakon át a napfényesebb dél tájaira. Itt megszállva, a nyári éjszakában csodálatos ének csalta őket holdfényes fenyérek felé, ahol elbűvölő tündérleányok járták varázsos táncukat. Ezekből rabolták nőiket Hunor és Magyar: óriások, szent állatok és tündérek véréből kerekedett a hun és a magyar nemzet.

Sok évszázaddal később pedig Hunor véréből támadt amaz Attila vagy Etele király, akit választott hőssé az Égatya Istenkardja avatott, amellyel meghódítá a messze világot, miközben »csillagok zuhantak a remegő földre«, mert a mindenség megsejtette, hogy Istenostora, a Világ Kalapácsa uralkodik fölötte. Ennek az Etelenek a kisebbik fia volt aztán az a híres királyfi: írának, vagy magyarul Csaba, aki atyja elpusztult nyugati birodalmát itt keleten újra megépítette s aki valamiképpen — itt zavart volt kissé az emlékezés fonala — a Megyerek felett kormányzó testvérdinasztiának is őségé lett. Annyi bizonyos, hogy e csodálatos férfiú, aki halála után is visszajár a földre azon a fényes, csillagokkal kövezett úton, amelyet Hadak útjának monda-

nak azóta, nagy »hagyást« adott örökbe a magyeri fejedelmeknek. Hír szerint rájuk hagyta volna apjának, nagyhírű Etelének országát, a Tisza és a Duna tej-jel-mézzel folyó rónaságát s ezóta ez a család, kiben újra egyesült Hunor és Magyar vére, hivatását abban látja, hogy visszafoglalja és hazájává tegye az ősi földet, »hol a nagy Istenostor uralgott egykoron«.

Nem sokkal a mostani idők előtt azonban úgy látszott, hogy sohasem fog beteljesedni ez a nagy hivatás. A vezér házassága magtalan volt, maga utolsó sarja a híres nemzetségnek. A tél-utó veszett viharai hóval fújták be a megyeriek szekértáborát, rongyosan csattogott a vezéri sátor hegyére tűzött piros harci zászló, az erős szélben bomlott szárnyakkal repdesett a közepébe hímzett jelvény: a Turulmadár. Ekkor különös látomány nyugozta le az őrállók figyelmét: a hóviharban láthatóvá vált egy óriási sas, amely hiába küzdvén a zimankó ellen, lassan lebecsátkozott a vezéri sátor ormaira s ott komoran és otthonosan megült. Ugyanekkor a megyeri vezér asszonya, Emese álmot látott: a koronás Turul, az Égatyá szent madara leszállott fekhelyére és beárnyékolta őt, a magtalan — s ezen az éjszakan megfogant Álmos, az Isten küldte választott vezér, hogy tovább vigye nemzetségét, hogy kivigye nemzetét a nomád síkságok veszélyes zürzavarából új, nyugalmasabb tájak felé.

Mert ekkor már a hatalmas szomszéd, Kazárország egyre jobban elhanyaglik. Nyugat felé, Kievben normannok voltak az urak és keleten vad belső ázsiai hordák kezdtek feltűnni, kiknek útját vér és tűz jelezte: a besenyők. Mindig kevésbé vált ajánlatossá Lebedia nyílt és védhetetlen rónaságain tanyázni. Álmos életművévé vált tehát a laza törzsszövetségnek mindig erősebb egységbe való összefogása s ugyanakkor a Megyer-törzs és vezéri háza családi hatalmának bölcs növelése, hogy elsőségét és gazdagságát megtartsa a többiek felett.

Álmos azonban sokkal több volt, mint egyszerű szervező. Az álmok férfja volt, látó és bölcs aggastyán, a magyarok utolsó papkirálya, múlt és jövő tudós mágusa. Ifjúkorától ránehe-

zedett ez a természetfölötti hivatás, nevében hordta, tudott a szent Turul szerepéről fogantatása titokzatos perceiben, nehéz és felelősségteljes vezérkedésében ez a tudat adott neki erőt, választottságának hite adta meg etikai alapját a főhatalomra való törekvésének. És így lett népének Mózesévé, pogány szentté, azon kevesek egyikévé, kik már életükben legendák és regék középpontjába kerülnek, így vált, haladván korban és bölcsességben, az egész törzsszövetség atyjává és szimbólumává. Egészen természetes volt, hogy mikor a növekvő külső nyomás parancsára és az egykori legfőbb úr: a kazár kagán jóakarátú tanácsának is engedve, a két törzs feje elhatározta, hogy közös fejedelmet választ magának, választásuk egyhangúan esett Álmosra, az atyára, a megyeri vezérre. S ekkor ez a nagy bölcs, ki egész életében erre a polcra tört, nemesen és magányosan, aggságának fehér palástjába burkolózva eltávozott az élről, hogy átadja helyét egyetlen fiának: Árpádnak.

MÁSODIK FEJEZET

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG

Midőn pedig az ugrok királya a Duna tájékaira érkezett, látni akarta őt. És valának, kik mondták és vélték, hogy nem fog tőle baj nélkül megszabadulni — ő elmene hozzá. Ez pedig, miként úrhoz illik, azonkép tisztességesen és fényesen, ünnepéllyel fogadta. Es beszéle vele, amint az ilyen férfiaknak illet egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban.

Szent Method legendája.

»A magyarok igen vitéz és a hadiküzdelmekben igen Hatalmas nemzete tehát, mint fentebb mondtuk, eredetét a scytha nemzetből vette, melyet tulajdonmaga nyelvén Dentumogernek neveznek s azon föld igen megtelik vala az ott felesen megszorodott népséggel úgy, hogy lakosait sem táplálni, sem befogadni nem bírta, mint fentebb mondtuk. Miért is aztán a hét fejedelmi személy, kiket Hetumogernek nevezünk mai napiglan, a hely szűkét nem állhatván, egymásközött tanácsot tartva, hogy szülöttük földjéről távozzanak el, földet foglalva maguknak, melyen lakhassanak, azt fegyverrel, haddal keresni nem késlekedének. Akkor Pannónia földjét választák keresniük, melyet a szállongó hírből Attila király földjének hallottak vala, kinek nemzetségéből származott volt Álmos, Árpád atyja. Ekkor ezen hét fejedelmi személy köz és igaz értelemmel belátta, hogy a kezdett utat így végre nem hajthatják, hanem ha vezér és parancsnok leend fölöttük. Tehát a hét férfiú szabad akaratából és közegyetértéséből vezérüké és parancsnokukká választák maguknak és fiaik fiainak mind utolsó iziglen Álmost, Ügek fiát és akik az ő nemzetségéből származandnak; mivel Álmos vezér, Ügek fia és akik az ő nemzetségéből származtak, fényesebb nemzetségűek és hadban hatalmasabbak valának. Ama hét fejedelmi személy is, mind nemes eredetű, hadban hatalmas, hitben állhatatos férfiú vala. Akkor egy-

akarattal így szólának Almos vezérhez: e naptól fogván téged vezérünkké és parancsnokunkká választunk és *hova szerencséd vezetend, oda követünk*. Ekkor a fõnt említett férfiak Álmos vezérért saját vérüket pogány szokás szerint egy edénybe bocsátva, megerősíték az esküvést és jöllehet pogányok voltak, mindamellett is az esküszerzõdést, melyet akkor tettek vala egymás közt, mindhalálókig megtartották ilyenképen.«

A Névtelen elbeszélésébõl a hazai hagyomány szava szólal meg, amely elmondja Álmos vezérnek a hét törzs elsõ fejedelmévé való felemeltetését. A hagyomány értesítésébõl nagyon sok minden kiviláglik, úgyszólván fény derül ebbõl a néhány sorból a magyarság egész akkori helyzetére.

A vérszerzõdés által létrejött viszony, a yértestvérség viszonya, amely a pusztai népeinek etikai felfogásában minden igazi testvérségnél erõsebb kapcsolatot jelent, bár kétségtelen az, hogy az eredeti vérségi kapcsolat hiányának pótlására jött létre. A családok s a nemzetségi vérségi, rokonsági összefüggését mindennél többre becslõ pusztai világban ott, ahol ezek a rokoni kapcsolatok hiányoznak, azt minden erõvel meg kell teremteni, a hiányt meg kell szüntetni.

De hát miért hiányoznak ezek a rokoni kapcsolatok?

A pusztai népek összetétele mindig kétféle. Az õsibb összefüggés természetesen a nemzetségi szervezet, amely fölé azonban az elsõ nagy pusztai birodalmak kialakulásának idõszakában egy másik szervezet lép: a törzsi szervezet. Törzs és nemzetség nem zárja ki egymást, de amíg a nemzetség kötött, zárt, õsi és sorsszerû, addig a törzs politikai képzõdmény: létrejött az emberi akarat mûve. Ebben az értelemben a törzs a nemzetséggel szemben modernnek mondható s annak sorsszerû megkötöttségével szemben itt a szabadság nyilvánul meg.

A törzsek létrejötté a pusztaság politikai viszonyainak õsmeretében könnyen érthetõvé válik. Ott, ahol egy hatalmi vagy mágikus-szakrális középpont kialakult vagy megjelent, a pusztai népek hirtelen összeverõdtek, tekintet

nélkül fajukra, eredetükre, nyelvükre és alávetve magukat az új középpontnak, bizonyos időre új politikai képződményt hoztak létre ennek égíse alatt. Midőn azonban a középpont vonzereje meglazult vagy valamely oknál fogva eltűnt, akkor egyszerre megszűnt a centripetális erő, amely ezeket a különböző nyelvű, származású és fajú népeket egy politikai egységgé tette. A törzsi kötelékek felbomlottak, az egyes nemzetségek újra szétszóródtak s nemsokára más nagyobb alakulatoknak lettek részesei.

Ebből a jelenségből magyarázható az óriási lovasnomád birodalmaknak hirtelen kialakulása, rövid virágkora és nyomtalan eltűnése.

A magyarság a IX. század végén, a lebediai haza utolsó és az etelközi haza első éveiben úgy érezte, hogy a lassú törzsi együttlakás és a kazár alávetettség hosszú évszázadai után, körében egy önálló törvényekkel bíró hatalmi és kultikus központ van kibontakozóban. Ez a középpont, mint az előzmények alapján bizvást mondhatjuk, Álmos személyisége volt. A jelekből és az eredményből ítélve Álmos volt az, aki a meggyengülő kazár birodalom érdekszférájából a magyar törzseket mindinkább elvonta, végre pedig Lebédiából az egész népet Etelközbe költöztette át, a földrajzi távolságot is annyira növelve a kazárok és a magyar törzsek közt, hogy a kazár kagán fennhatósága hovatovább névlegessé szürkült.

Hogy legalább ezt a névlegességet megmentse, a kazár kagán magához kérte Lebédiást, akit már előbb házasság révén igyekezett családjához fűzni. »Azért hívatlak, — mondotta Lebédiás kendének a kagán — hogy te nemes, vitéz, bölcs létedre, mint a turkok közt az első, fejedelme légy népednek, nekem pedig engedelmeskedjél.« Már beszéltünk arról, hogy és mint mondott le Lebédiás a neki felajánlott méltóságról Álmos javára. »Vagy Álmos vagy az ő fia, Árpád legyen a fejedelem és függjön tőled.« A kagánnak tetszett ez a beszéd és mindjárt küldött vele embereket a türkökhöz. A jó kagánt azonban megcsalták számításai. A magyarok törzsfői gondosan meghányták-vetették maguk

közt a kagám ajánlatát. Akkor is, ha a fejedelem megválasztásának ötlete kívülről, a kazár kagántól érkezett hozzájuk, a történeti pillanat előkészülve találta a magyarokat az egység kimondására, lazán kötött törzsszövetségből egységes nemzetté alakulásra. Megegyeztek Álmos személyében, csakhogy természetesen a kazár kagántól való függőség nélkül képzelték el fejedelemségét. Ősi pusztai szokás szerint, összegyűlt tehát a hét törzsfő, töreikkel megsebeztek karjaikat s a kibuggyanó vért egy közös áldozati edénybe csorgatták. Ezután egyenként belemártották az edénybe kardjukat és nyilaik hegyét, végre pedig valamennyien ittak a vérből s ezáltal felbonthatatlanul és örökre vértestvérei lettek egymásnak. Bizonyára maga Álmos is ivott a vérből, mint egyik szerződő fél. A hét magyar tehát kétoldalú szerződés alapján önként, mint fogadott vértestvéreinek vetette magát alá Álmosnak és ivadékainak.

Ha az Árpádház első három nemzedékének genealógiai problémáival bibelődünk, akkor megint igazat kell adnunk a hagyománynak, amely szerint Álmos igen koros férfiú volt. A 907-ben meghalt Árpádnak már csupa felnőtt férfi fia van, a legkisebbet, a fejedelemség örökösét kivéve. Árpád tehát maga is öreg ember halálakor és a vérszerződés idején, mikor máihadbíró, sőt hadvezető fia van, körülbelül 40 éves férfiú. Álmos valószínűleg hatvanadik és hetvenedik életéve közt jár s ez a IX. században rendkívül magas kor. Tudunk arról, hogy a korai középkorban 14—15 éves emberek már férfinak számítanak s egy 54 éves uralkodóról azt írják a XII. század legelején, hogy nagyon-nagyon öreg volt.

Ez a magas kor volt az, ami végeredményben útját állta Álmos fejedelemségének. A magyarok tisztában voltak normannok, besenyők, kazárok és bolgárok közt helyzetük rendkívüli veszélyeivel egyrészt, másrészt pedig a csak folyók által határolt Etelköznek védhetetlen voltával. A vérszerződő főeknek tehát tisztában kellett lenni azal is, hogy Etelközről tovább kell menniök, tovább nyugatra.

A hegyek által körülfogott tágas alföldet, amelyet a Duna és a Tisza folyók vize öntözött, már többször kikémlték. Nagyon jól tudták, hogy ez a terület jóformán senki földje s remélték, hogy a Kárpátok erdős, sziklás övezete elegendő védelmet fog nyújtani kelet felől. Talán maga Álmos volt az, aki a nagy új hadi vállalatra való elégtelenségének érzetében félreállott fia útjából, mire a magyarok Árpádot, »a bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az uralomra alkalmas« férfiút választották fejedelmüknek, »a kazárok szokása és törvénye szerint paizsukra *emelve őt*«. Árpád azután a 895. évi bolgár háború és besenyő katasztrófa után a magyarságot összefogta és átkelvén népe zömével a Vereckei-hágón, bement Magyarországra.

Álmos szerepe visszalépésével még korántsem ért véget. Továbbra is az ő sorsa, a Turul fiának sorsa, maradt a közösség döntő élménye. Az ő személyisége volt Árpád uralmának, mint az ő vérének, továbbra is alapja és oka. A vérszerződés igazi és legbelsőbb értelmét az adja meg, hogy az összes törzseket képviselő hét vezér megíván Álmos vérét, ezzel a magyar közösség felvállalta alapító ősének sorsát. Álmos sorsa és az ebben a sorsban nyilvánuló isteni gondviselés és szentségi tartalom vált azután a magyar közösség első ideájává, azzá az éltető eszmévé, amely hivatott lőn arra, hogy a magyarságot most már, mint egyetlen organizmust vigye tovább történetének útján. Akármennyire költöttek tekintsük is a Névtelen értesítését a vérszerződési eskü pontjairól, akármennyire is meg lehessen állapítani, hogy az eskü formulái milyen középkori oklevelekre mennek vissza, egészükben mégis a hagyomány szava szólal meg bennük. Így mindjárt az első pont, amely szerint: »quamdiu vita duraret«, azaz, amíg csak tart az élet, mind magunknak, mind maradékainknak vezére mindig Álmos nemzetségéből legyen. S a negyedik pont, amelyben a Névtelen kimondja, hogy ha valaki hűtlenné lenne a vezér személye iránt és meghasonlást művelne a vezér és rokonai között, a vétkesnek vére ontassék, miként az ő vétiük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek

tették. Az ötödik pont pedig azt mondja, hogy aki az esküt meg akarja szegni, átok alá vettesék mindörökké. Ha ezek a kifejezések nem is voltak benne a magyar hagyományban, alig kétséges, hogy a szerződő hetek örökre szerződtek és intézkedtek az eskü megszegése esetén kellő szankciókról is. A változásnak, a szétesésnek kitett törzsszövetség bizonyára nem ad hoc szerződést akart létrehozni, hanem az etelközi vérszövetségben a maga időálló morfóját akarta kialakítani, ami — ma. ezer év múlva már mondhatjuk ezt — sikerült is nekik. A Névtelen pontjai tehát, ha apokrifak is, a hagyomány értelmében gondolkozni tudó magyar embernek koholmányai, tehát a hagyománynak a saját értelmében való kiegészítései.

Mindenesetre jellemző, hogy a Névtelen, aki a magyar hagyománynak oly kitűnő ismerője, semmit sem tud Almos fentemlített visszalépéséről s így nála a magyar vándorútnak vezérlő hőse is Almos marad, míg Árpád sajátképpen szerepe csak az új hazán belül, a munkácsi állomás után következik.

Elsősorban Kézai Simon leírásából lehet arra következtetnünk, hogy a magyarság sokáig emlékezett a vándorlás élményére, arra a sorsdöntő élményre, amely, mint pusztai népnek, kialakította életformáját, nemzetet kovácsolt belőle és végre, amelynek hazáját is köszönhette. Egybevetve, a Névtelen és Kézai tudósításait a vándorútról, az a benyomásunk támadhat, hogy a magyarság ajkán regés énekek élhettek magáról a vándorlásról is. A magyaroknak több vándorútra volt s ennél fogva nem szükségképpen állott minden ilyen rege középpontjában Álmos vezér alakja. Jogunkban áll azonban a fennmaradt törmelékeket úgy rekonstruálni, hogy azok teljes egészükben Álmos vezér mondájának részeivé váljanak. A hagyományt nem hamisítjuk meg ezáltal s az őseinkről rajzolt kép színben és részletekben gazdagabb lesz.

A Névtelen szerint a jóemlékezetű Álmos vezér halad nemzetének élén s ezt az értesítést a monda természetének ösmeretében, egészen magától értetődőnek fogjuk elfogadni. Az egész lovas-

nomád világban közismertek a vezetőállatról szóló mondák. A vezetőállat az az Isten küldte lény, amely új, tágasabb, szebb hazába vezeti a pusztában bujdosó népet. A bujdosó népnek éppen a vezetőállat jelenléte ad erőt ahhoz, hogy lebírija útjának fáradságait s reményt ahhoz, hogy egyszer az út mégis csak véget ér, a bujdosás megszűnik s az igazi hazát megtalálják. A vezetőállat, mint a magyar mondában, lehet szarvas; lehet farkas, mint az avaroknál, de természetesen lehet más állat is, s lehet sas is. Azt írja Kézai: »A... pusztaság hegyeiben kristály található és griffmadár fészkel és úgy tudjuk, hogy egy »legerfalc« (Jägerfalk) nevű madár költ, amelynek magyarul »kerechet« a neve.«

Van tehát már egy sólymunk, amely a turulnak közeli rokona. A kerecsenen kívül még egyéb keselyűszerű állatokat is említ Kézai mester. Megengedjük, hogy kutatásaink mai állása szerint még nem tudunk ezekkel a mitikus madarakkal mit kezdeni, már pedig jelentőségük nyilvánvaló, hiszen annak semmi valószínűsége sincs, hogy Kézai az ujjából szopta volna őket. Ha egyszer Kézai mesternek Szkitiáról szóló leírását nem abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen földrajzi baklövéseket követett el benne Kun László király tudós papja, akkor egészen meglepő dolgokat fogunk belőle kiolvasni.

»... Azután pedig dél és a Don folyása között áthatolhatatlan pusztaság terül el... A Togora folyó pedig Scythiát elhagyva, rengeteg erdőn, mocsarakon és havasokon folyik keresztül, ahol a köd miatt a nap sohasem süt ki... az északi tenger felé azonban, amely vele (t. i. Szkitiával) határos, egészen a susdali tartományig erdős pusztaság terül el, amelyen ember még nem hatolt keresztül. Ennek állítólag nagy kiterjedésűnek kell lennie. Egyfolytában kilenc hónapig sűrű köd ül rajta, a napot nem is lehet látni...« Ez aztán az a pusztaság, amelyben a griffmadár fészkel és a kerecsen költ.

Micsoda meghökkentő táj ez? Micsoda mélységből riad fel ez az ősvilági látomány egy XIII-századi ember lelkében? Ez az a ködlepertt ősi puszta, amelyen valaha a szarvasgím üldözése

folyt, ez az, amiről majd Arany Jánosnak lesznek felejthetetlen sorai: »Kúr folyót ők átalúszták, még vadabbak ott a puszták, ember ottan egy fűszálat, egy csöpp vizet nem találhat. A föld háta fölomolván, sziksót izzad csupasz ormán ...« Ez az a táj, »hol a farkas, hol a medve sohasem járt, eltévedne. De a párdúc, vad oroszlán, végigüvölt a nagy pusztán...«

Ha tovább rekonstruáljuk ezt a táji élményt, akkor figyelmünk a Hunor—Magyar-monda azon részére terelődik, ahol Kézai elmondja, hogy a vadászó testvérek előtt a pusztában egy gím-szarvas bukkant fel, addig menekült előlük, míg nem a meotisi ingoványokba üzték. Meotisz vidéke — írja Kézai — »Perzsia tartományával határos: egy igen szűk gázló leszámításával minden oldalról tenger zárja körül; folyóvizei egyáltalában nincsenek, de bővelkedik fűben, fában, szárnyasban, halban és vadban.« S azután még egyszer, hozzát teszi: »A ki- és bejárás nehezen megy.« A vogul üldözés-mondában azon a napon, midőn a Véreskezű magános manó-emberfi a jávorszarvast kergetni kezdi, a táj arca a következő: »A nap már fölkelőben van, ez időtájt az ég szél gyanánt tört elő, az időjárás im' óra fordult.« Felkiált az üldözött szarvasok egyike, a jávorbika: »Felső égyatyuskám, felső égapuskám! Ha égbe tükröződő szent állatnak rendeltél te igazán engem, most innen elfutok: a világvégén tükröző szent tengerhez engedd, hogy lefussak! — Most elkezdtek futni. Felső égyatyuk im oly vastag hóréteget hullatott, hogy a ledült fatörzsre hullott hó, amidőn keresztülhatolnak rajta, nem omlik össze... Egyik fellépésükkel lépnek: a nyíres vidék marad el; másik fellépésükkel lépnek: a fenyves vidék marad el. Most alig lett meg déli idő, ama világvégén tükröző szent tengerhez érkeztek im ők le... Amerre kedvük tartotta, arra a világtájra mentek el aztán.« Üldözője is elérkezik a világvégén tükröző tengerhez s itt észreveszi, hogy »ama jávorjainak útját behordta a hóvihar.« A tenger partján tehát a Véreskezű magános manó-emberfi előtt éppenúgy eltűnik a jávorszarvas, mint a magyar monda ős vadászai elől a csodaszarvas. A tájnak is

ugyanúgy megvan a vadászat kezdetén barátság-talan ábrázata, miként a szkítiai tájnak Kézai-nál. *Az üldözés élménye* tehát a pusztai népek körében hasonló kísérő jelenségekkel tűnik fel.

Igen, de az üldözés még nem vándorlás. Hogyan hidaljuk át ezt az ellenvetést?

Az ellenvetés látszólagos. A lovasnomád csupán azért vándorol, mert állatai lelegettek egy legelőt, ezért új legelőt kell keresnie. A vándorlásnak ez az indítéka a nomád élet középső fázisából való. Az ennél is fiatalabb fázisban a nomádok már egy politikai szándékból kifolyólag vándorolnak. A legrégebbi fázis azonban e népek vadászó korszaka: ekkor még a vándorlás indító oka a vadnak üldözése, tehát a szószoros értelmében vett csodaszarvas-történet.

Sikerült tehát kiemelni a múlt homályából a *magyar vándorlásélményt*, amelynek legfőbb részei minden valószínűség szerint a Hunor Magyar mondáéhoz tartoztak. Hogy azonban a vándorlás- és a pusztaság-élménynek voltak olyan darabjai is, amelyek az Álmos, a Turul fia vezette vándorláshoz kapcsolódtak, annak a Névtelennél van nyoma.

»Sok nap jöven a pusztaságokon (a pusztaságra való emlékezés < tehát a Névtelennél is felfedezhető), az Etil vizén pogány szokás szerint tömlőre ülve úsztattak át és soha város vagy lakhely nyomára nem találtak... és ifjaik csaknem mindennap vadászatban valának, ahonnan az naptól fogvást a magyarok a többi nemzeteknél külön vadászok.« Azaz a pusztaságon Álmos vezetése alatt átkelő törzsszövetség hagyománya is megőrizte az ősi üldözési monda és vándorélmény két kiemelkedő motívumát: a nagy vizén való átkelést s e vizén át új országba való eljutást és annak homályos emlékét, hogy a vándorlás ősi értelme a vezetőállat üldözése, a vadászat volt.

*

A magyarok átkeltek a Vereckei-hágón. Elérkeztek a fáradságos hegyeken túl a szabad síkság szélére. Itt megálltak és megtelepedtek és *40 napi* pihenőt tartottak. Ezt a helyet pedig

Munkácsnak nevezték el. Nem sokkal később kezdőbe esett Ung vára is. »Akkor Almos vezér és övéi Hungvárbá bevonulván, a halhatatlan Isteneknek nagy áldozatokat tőnek és *d nap* lakomázának. *Negyednap* pedig Almos vezér tanácsot tartva, fiát, Árpádot még életében vezérré és parancsolóvá tévé.« Ezzel a mondattal a Névtelennél véget ér Almos története anélkül, hogy befejeződött volna.

A Bécsi Képes Krónikából tudjuk, hogy a Névtelen elhallgatása zavarodottság és tapintat eredménye volt. Egy olyan ponthoz ért itt a hagyományban, amit nem tudott megérteni és nem tudott elfogadni. A Bécsi Képes Krónika a következőt mondja Almosról: »Vezérek közül pedig legméltóságosabb és leghatalmasabb Árpád volt, Almos fia, Előd fia, Ugek fia. Ennek atyját pedig, Almost, Erdély földjén megölték, mivel nem mehetett be Pannoniába.« Teljességében értjük a Névtelen zavart elhallgatását: a fenti idézet azt jelenti, hogy a szent királyok házának őseit, a Turul fiát a magyarok az új haza határainak átlépésekor meggyilkolták. Álmos tehát az úgynevezett rituális királyölésnek esett áldozatul.

Az adat valódiságához kétség nem fér. A XIV. század közepén, teljesen keresztény környezetben tűnt fel ez a különös, egészen más világerzést és kultúrformákat tükröző monda. A krónikás ezt nem találhatta ki. Almos megölése bizony benne volt a hagyományban és ha benne volt, akkor bizonyára meg volt a történeti alapja is.

Meg kell kísérelnünk megmagyarázni azokat az indító okokat, amelyek megértetik velünk ezt az első pillanatban talán nagyon is bántóan ható eseményt.

A Névtelen által fenntartott hagyományban ezen mondatrészt: »Álmos... fiát, Árpádot még életében vezérré... tévé«, után kellett következnie a királyölés tényének, amit a királyi jegyző elhallgatott. Ezt pedig azért állíthatjuk ilyen határozottan, mert Álmos történetének lezárása előtt két ízben fordul elő a négyes, illetőleg a negyvenes szám.

Mit jelent a négyes szám? A négyes szám az emberiség ősi számszimbolikájában *a teret jelenti*, szemben a hármas számmal, amely a mozgás, az idő jelképe. A görög világ hármas osztatú: Zeus birodalmára, a levegő-égre, Poseidon birodalmára, a tengerre és Hadés birodalmára, az alvilágra oszlik. A hármas szám tehát vertikális szemléletet jelent és a hármon belüli egységeknek időbeli eltolódását egymással szemben. A négyes szám ezt nem ismeri. A négynek minden egysége egyazon szinten van elhelyezve az ősi elképzelés szerint, ezért a négynek nincsen idő-, csak térdimenziója. A négyes osztatú világ tehát a makrokozmosz horizontális elképzelését jelenti. A négyes szám a négy világtájat is szimbolizálja, azaz *az egész világot*. Ezért van az ősi városoknak négy kapuja, mindenegyes kapu egy világtájat jelképez s így maga a város az egész világ képe. Emlékeztetünk arra a nagyon sok helyen előforduló ősi szertartásra, amidőn a király körüljárja, vagy körülszántja a várost. Ez a szakrális körmenet lényegében nem egyéb mint *A* nap pályájának utánzása a király által, aki a napnak földi jelképe. (Ez kései időkben meg is fordítható: a királyi hatalom jelképe a nap.) Mivel pedig a nap útja fölkelésével, delelésével és alkonyatával az emberélet útjához hasonlít, ezért a nap képében megtett körmenet lényegében az ember életének is szimbóluma. Midőn a nap lemegy vagy egy még régebbi világképben, midőn a hold lemegy vagy a nap áthalad a tavaszi napéjegyenlőség pontján, tehát úgyszólván megújul és újjászületik, akkor illendő és helyes ez ősi elképzelés szerint, hogy a nap földi képe, a király, szintén eltűnjék és újjászülessék azaz megölessék és helyére fia lépjen, mint új király. *A tudatos haláltól még illetten ősi világképbe így vonul be a királyölés révén a tragikum.* A legjobb, a legbölcsebb, a legnemesebb ember az asztrális Istenség szimbólumává lesz a földön s ha ezt a szerepét sorsszerűen betöltötte, akkor helyet ad utódjának, föláldoztatik, mint ember és király. (*Frobenius.*) Föláldoztatásának pillanatában egész világa a makrokozmosz, az asztrális összefüggés szimbólumává alakul át. Ünnepe

négy napig tart. Négy részre osztják városát vagy szekértáborát. A négy rész sarkainak találkozópontján áll a fölállózkodónak vezéri sátra vagy temploma, tehát *a világmindenség kellős-közepén közvetlenül a nap alatt*. A szent halálraszántat már életében a legnagyobb tisztelettel és hódolattal veszik körül. Ő az Isten fia, akinek Istensége most teljesedésbe megy, midőn alattvalói megszabadítják földi sorsától és visszaküldik isteni atyja ölére. Ő az, aki mítoszával és csodálatos halálával a fiatal egybeverődött törzsszövetségnek középponti, összetartó ideát ad. Ő az, kinek megölése révén fia ugyanazoknak a varázserőknek kerül birtokába, amelyek őt kitüntették. Ő az, akiben egy újszülött nemzet először fedezi fel önmagát, a maga emberségét.

Úgy a négyes számnak, mint a rituális királygyilkosságnak megtaláljuk a pusztai népek körében olyan analógiáit, amelyek mindkettőnek jelenlétét a magyaroknál kétségtelenné teszik. Az ázsiai hun birodalomban a királyságnak négy főméltósága volt, akiknek elnevezése — a »négy-sarok« — mutatja, hogy jelképei voltak a világ négyes felosztásának. Mikor az ázsiai hún sereg csatasorba állt, akkor csatarendje is a négyes osztatú világméretet tükrözte. Hadaikat négy részre osztották és mindenegyik rész egy-egy égtájat képviselt. A nyugatot képviselték a *fehér sörényű* lovak, a keletet a *kékek*, az északot a *fekete*, a délt pedig a *vörössörényű* lovak. Ami pedig a kérdés másik részét illeti: *a rituális király gyilkosság rendszer volt a kazároknál*, — negyven évnél uralkodás után ölték meg kagánjukat a kazárok Ibi Fadhla, az arab kortárs feljegyzése szerint — annál a népnél, amellyel a magyarok kétszáz évnél hosszabb ideig a legszorosabb kapcsolatban éltek.

Almos halálával végbement az első magyar tragédia, benne megszületett az első magyar ember-eszmény, égbe való felküldése folytán pedig létrejött az első közvetlen kapcsolat az Egatya és a magyarok között. A hagyomány és a hit által etikailag indokolt, de mégis csak véres és mélyen megrázó cselekmény után pedig leszállt a fiatal népre a tragikum pátosza. Halála azon-

ban fölszabadította a Turul fiában nyugvó varázserőt s ennek a varázserőnek birtokában fia, Árpád és Árpád nemzetsége képessé váltak a nagy mű megalkotására, amit az Égaty a és a szent ő, a Turul, a vak és rendezetlen anyag dolgai közé betörő rendező szellem akaratából véghez kellett vinniük. És Álmos vére, Árpád nemzetsége megalkotta Magyarországot.

*

Nem merül-e fel mindenkiben, aki a honfoglaló magyarság történetével, időbeli és tájbeli elhelyezkedésével foglalkozik, a kérdés: Álmos népe ott az ősi hellenisztikus kultúrájú tenger, a *Fekete-tenger* partján, milyen viszonyban állott a déli magas kultúrával! Ez a kérdés annál természetesebb, mivel nagyon jól tudjuk, hogy a déli magas kultúrák, nyugaton az előázsiai hellenisztikus kultúra, keleten pedig a kínai kultúra, nagyon is mély és döntő hatást gyakoroltak a pusztaság népeire. Különös volna, ha ez alól az általánosnak mondható hatás alól egyedül csak a magyarság volna kivétel.

Milyen szerepet játszott ez a nép vagy helyesebben törzsszövetség a kelet-déleurópai nagysíkságon¹?

A magyarok európai neve — *hungarus*, vagy *ungar* — a mai napig megőrizte egy régi török-bolgár törzsszövetségnek az emlékét, amelyet *nnogumak* hívtak. A népnév, mint a török népek legnagyobb része egy ősi török nép vagy törzs nevét és a köréje csoportosuló fiatalabb törzsek számát jelzi. Onogur tehát azt jelenti, hogy tíz ogur törzs szövetsége, mint ahogy a Hétmagyar is azt jelenti, hogy hét magyar törzs szövetsége. Az onogurokat a későbbi hungárusokkal valamennyi régi és új író azonosítja. Ezt az azonosítást azonban nem úgy kell képzelni, hogy a magyarság és az onogur törzsszövetség egy és ugyanaz a képződmény, hanem csakis úgy, hogy az onogur törzsszövetségnek nevezett politikai alakzatnak a *magyarnak*, *megvernek* vagy *mogyernek* nevezett nép valamikor része volt. Az a szerep, amit ez a nép az onogur törzsszövetségben elfoglalt, valószínűleg nagyjelentőségű volt,

hiszen különben az onogur népnek eltűnése után a magyarság nem lehetett volna képes arra, hogy magáhoá ragadja a vezető szerepet és egy új, fontos törzsszövetségnek váljék névadó központjává.

A fenti mondatban jellemzett folyamat azonban bonyolultabb, mint első pillanatra képzetnők. A honfoglalók összetételét néhány különös jelenség világítja meg előttünk. Ilyen az, hogy a honfoglaló magyaroknak két nyelvük volt: egy általában használt, mondjuk így, népnyelvük, amelyet az arab írók minden más körülöttük beszélt nyelvtől elütőnek mondanak és egy másik nyelvük, amely a kelet-déleurópai síkság nomádjai között a felsőbb rétegekben mindenütt világnyelvként beszélt két nyelv egyike: az ó-bolgár vagy a köktürk nyelv volt. A minden mástól elütő népnyelv bizonyára a magyarság finn-ugor nyelve volt. Azt sem érdektelen megemlíteni, hogy a magyar vezérnevek, egy-kettőt leszámítva, mind *türk* nevek, sőt hogy olyan ó-magyar név is akad, amelynek türk formája mellett ismerjük a magyar fordítását is. Ilyen *Tas* vezér neve, amely magyarul *Kévének* hangzott, mind a két név jelentése »kő«. A legújabb kutatás megállapította, hogy a magyarság vezetőrétegében használatos türk nevekkal szemben az egyszerű nép fennmaradt nevei egytől-egyig magyar nevek. Végül a magyarság antropológiai összetételében is megállapítható volt egy kaukázoid-törökös és egy kerekfejű, alacsony, ugoros típus.

A bolgár-törökök — s ezek közé tartoztak a VII—VIII. század onogurjai is — mindenütt a világon vékony vezető réteget képeztek, sohasem nagy népi tömegeket. A bolgárság létrejötte megmagyarázza, későbbi sorsa illusztrálja ezt a tételt. A hún birodalom összeomlása után keletre menekült Attilafi Irnik vitézeiből s a hozzájuk csatlakozó egyéb török töredéknépekből alakult ki a *bolgárság*, melynek neve igen jellemzően »keveréket« jelent. Ez az aránylag kisszámú, de úgy látszik államalkotásra, szervezésre kiválóan hivatott hún-bolgár vezetőréteg szervezte meg az V—VII. században a kelet-déleurópai síkság összes íjjas-lovas népeit és természetesen mindazokra a többi népekre is kiterjesztette fennható-

ságát, amelyek ezen a tágas területen — a mai Oroszország egész déli felén — éltek.

A finn-ugorok déli ágát képező ugorság a Krisztus születése körüli időkben még sokkal délebben, Európa és Ázsia határos területein lakott, úgyhogy legdélibb nemzetségei azonnal beleestek a politikailag érettebb, államalkotásra képeesebb nyugatázsiai török törzsek vonzkörébe, amint ezeket a római és a kínai birodalom expanziójának egyidőben fellépő irtózatos nyomása kimozdította lakhelyükből és a török népek nyugatra hatolása megindult. Az ugorság déli nemzetségeit tehát egy nyugati török törzsszövetség szervezte meg és sodorta magával azon a hosszú és kalandos úton, amely az Uraitól Lebdiáig s onnan a mai Magyarországig húzódtott.

Az úr mindig eltanulja szolgája nyelvét. így történt ez a magyarokat megszervező ogurokkal is: hadi és társadalmi szervezetüket rákényszerítették a meghódított ugorokra, de nyelvüket elvesztették és helyette az ugorok nyelvét kezdték beszélni.

Az így létrejött új törzsek kerültek aztán Irnik jogara alá. A bolgárság új vezetőréteget adott ennek a népnek is s mivel a politikai szervezetet — tehát e régi történet leginkább látható részét — ez a vezetőréteg adta meg, a magyarság is mint bolgár, onogur, türk megjelenésű, — tehát minden látható jel szerint, mint *török nép* lép be a történelembe.

Amidőn a Dzsula házbeli Kuvrát halála után a belsőázsiai türkökről levált kazárok tönkre teszik az onogur-bolgár birodalmat, akkor a bolgárság egyrésze, élén Kuvrát fiával, Isperichhel, gyors menetben az Aldunáig hatol s az ottani szlávokat megszervezve, megalapítja a dunai bolgár birodalmat. E birodalom színeképeben mindig több és több szláv szín jelenik meg, az előkelő kisebbség ősi törvénye értelmében, a bolgárok átveszik szolgáik nyelvét s a X. század folyamán kibontakozó keresztény Bulgária már egy minden ízében szláv állam képét mutatja.

Isperich és társainak államalapítása egy aránylag kicsiny társaság kalandja volt. A másik testvér, Bég Baján, aki az onogurság gerincét

tevő későbbi magyar törzsek vezére volt, azzal a nagy népi tömeggel, amit a magyarság jelentett, már nem volt képes egy bátyjáera emlékeztető gyors menekülésre a kazárok elől. Bég Baján és népe ott maradt a kaukázusmenti hazában és elfogadta az új hegemoniát, a kazár birodalom fennhatóságát.

A kazárokról pedig már kétséget kizáró módon tudjuk, hogy a deli magas kultúrák elhatározó befolyást gyakoroltak rájuk. Ők az első lovas-nomád nép, akik egészen sajátos, félig letelepült és félig földművelő életmódot folytatnak. Ők az elsők, akiknek letelepült és kialakult városaik vannak s virágozik náluk a kertkultúra. Fővárosuk *Itil*, más nevén Sarigsin, magyarosan Kozárfehérvár, a Nyugat-Ázsiából Bizánc felé és a Perzsiából Perm felé tartó kereskedelemnek legfontosabb árukirakó helye és cserepiaca. A kazárok nemcsak az anyagi kultúra dolgaiban fordulnak dél felé, hanem elsősorban szellemi tartalmakat vesznek onnan át, így elsősorban *vallásukat*. A kereszténység már a IV. század folyamán átlépte a Kaukázus vonalát s a bizánci misszió különös lendületet vett a VI. században, /. *Justinianus* császár idejében. Azt mondhatjuk, hogy *Justinianus idején a Fekete-tenger összes partvidékein elterjedőben volt a kereszténység*. Az eretnek tanok viszont inkább Belső Ázsia törökjei közt hódítottak s a kazárok nesztoriánus hajlamaikat már innen hozhatták magukkal. A VIII. században azonban Elő-Ázsiából, a vallásalapítások nagy kohójából egy újabb vallás tör utal magának a nomád pusztákra, amelynek tartalmai, úgylátszik, jobban megfeleltek a kazároknak, mint a keresztény tanítás. Ez volt a *mohamedánizmus*. Míg azonban a kazárság nagy tömegei az Izlám tanításához csatlakoztak, addig' maga a fejedelem és a legelőkelőbbek a zsidó vallást vették fel.

Természetes, hogy ebben a környezetben a magyarok sem vonhatták ki magukat a déli hatás alól.

Azon a területen, ahol most laktak, a Krisztus előtti évszázadokban hatalmas iráni eredetű lovas-nomád népek tanyáztak: a *szkiták*. Azon a

területen, amelyen a magyarság kialakulása idejében a görögök császársága terült el, a szkíták idejében a görög kultúra virágzott. A görögség élelmes kereskedői és gyarmatosai csakhamar kiterjesztették kereskedésük körét a dél-orosz síkságokig. Itt alakultak szkíták és görögök találkozó pontjain, azok a városok, amelyeknek ábrázata sajátos végy ülését mutathatta pusztai szkita és középtengeri görög elemeknek. Itt Olbiában, Tanaisban, de mindenekelőtt *Pantika-paionban* készültek a szkíták sajátos aranytárgyai és állatalakos ékszerei, amelyek érdes, barbáros feldolgozásban az előázsiai nagy motívumkincset dolgozták fel és variálták céljaiknak megfelelően.

Az, ami a magyarok szépművességéből korunkra, maradt, lényegében a szkita művészet megismétlését jelenti. Az ó-ion aranyművesség hatása fedezhető fel a szkítáknál, a perzsa-szaszanida ezüstművességé a magyaroknál. Bizánci görög és *post-szaszanida-mohamedán elemekből táplálkozik a magyar szépművesség gazdagabb, kialakultabb, nívósabb része*. Van azonban a magyar emlékanyagnak egy másik része is, amely egyszerűbb, archaikusabb, romlottabb motívumokat mutat. Ám ezek a motívumok is a déli magas kultúrák hozadékából kerülnek a magyarokhoz, csak régebbi időkre mennek vissza, s az útjuk hosszabb, talán Belső-Ázsián át vezet. Bizonyos, hogy ezen a síkon is megállapíthatjuk ugyanazt a kettősséget, amelyet az ősi magyarságnál életük más megnyilvánulásaiban is megtaláltunk. Itt azonban ezt a kettősséget valószínűleg úgy kell magyaráznunk, hogy a perzsa eredet nyomát mutató trébelt és préselt technikájú palmettás-griffes-indás előkelőbb réteget magyarok számára dolgozó kovács-központok művének tekinthetjük, a durvább, régiesebb, öntött technikájú boglárokat pedig hazai mesterek munkájának, akik a lovasfelszerelés elsődleges szükségleteit elégítették ki.

Mit jelent vajjon a déli hatás szellemi téren? A VI. század eleje óta találkozunk az onogurság közt a bizánci térítés nyomaival. Már 525-ben tudunk egy »hunnak« nevezett királyról, *Ogurdá-*

ról, aki Bizáncban megkeresztelkedett és népének aranybálványait beöntette. Népe azonban fellázadt ellene s a lázadók élére testvéröccse állott, *Magyar* király. Magyar legyőzte és megölte bátyját s a régi istenek uralmát helyreállította. Még érdekesebb *Kuvrát* király esete, aki gyerekkorát Bizáncban töltötte, ott megkeresztelkedett a igen meleg baráti viszonyba keveredett Hérakleios császárral. Ez a barátság eredményezte, hogy Kuvrát avaroktól és türköktől szorongatva, egész politikáját Bizánc szövetségére alapította. ugyanaz a külpolitikai képlet ez a szituáció, mint az etelközi Árpádé, aki 894-ben a bolgárság és a besenyői; között szintén Bizánc szövetségére támaszkodik. *A VIII. században a kereszténység azon az egész területen, ahol a magyarok őseit kell keresni, igen el lehetett terjedve*, mert bét püspökséget ismerünk erről a vidékről melyek közül az egyik a *hunok püspöke*, a másik pedig az *onogurok* püspöke nevet viseli. A VIII. században nagy erővel előretörő mohamedánizmus is megérintette a magyar szellemet. A kazár befolyás révén a mohamedánizmus valószínűleg éppen annyira terjedt a magyarok közt, mint a kereszténység. A mozlím-magyar kapcsolatok még nincsenek kellőképpen megvilágítva, de meglétükre a magyarság földrajzi és politikai helyzetéből, a magyar szépművesség mohamedános jellegéből és abból az értesítésből következtethetünk, mely elmondja, hogy még Imre király korában is tanultak az aleppoi egyetemen magyarországi mohamedán papok.

Az olvasó, aki eddig kísért bennünket azon a kalandos úton, amelyet őseink történetét nyomozva, megtettünk, talán megérzi, hogy a legkülönbözőbb szellemi anyagi és politikai hatások milyen hihetetlen komplicitásban érték a magyar szellemet a honfoglalást megelőző időben. Alig van rá írásos nyomunk, de a dolog természetéből és a magyarság későbbi sorsából következik, hogy élénken reagált ezekre a hatásokra és benyomásokra. Kereszténység, mohamedánizmus és saját ősi szellemi hagyatéka ütköző pontjára helyezve, bizonyára veszélyes helyzetben volt. Az egészükben török népekkel szemben, amelyek

sokkal élénkebben és izgatottabban reagáltak a vallási hatásokra, mint a magyarság, amely éppen ezekben a dolgokban sokáig megőrzött bizonyos, talán az ugorokra jellemző lomhaságot, megmenekült a szellemi pusztulástól, amely, mint erre sok jel mutat, talán a besenyő vésznel is jobban, éppen ezen a téren fenyegette.

Azon a magas kulturális fokon, amelyen a IX. századi magyarság állt s azok közt a hatások között, amelyeket fentebb jellemeztünk, a magyar pogány hitvilágot sem szabad primitívnek elképzelni. Ellenkezőleg: az a jelenség, amely azt mutatja, hogy az előző századok nagyarányú térítő akciói után a IX. században a magyar hit a régi istenekben újra megerősödik, arra vall, hogy a régi vallás hívei ki tudták aknázni azt a konjunktúrát, amit számukra a bizánci misszió gyengülése jelentett. 787-ben a kazárok elfoglalták *Dorost*, a krimi metropolita székhelyét s ezzel Bizáncot hosszú időre kiszorították a pusztákról. Már pedig a dorosi metropolitának voltak alárendelve a hún és onogur püspökségek is.

Alig lehet véletlenség az, hogy éppen ezzel a nagy politikai és valláspolitikai fordulattal esik össze Álmos születése — amelyet a IX. század elejére kell tennünk — és a személye körüli Turulmitosz felújulása is.

Igen valószínű tehát az, hogy a Magyar-törzs vezéri háza már az Álmos előtti generációban törekedni kezdett régi hatalmának — hiszen ősei közé számíthatta Attilát, Irnikot és Kuvrátot is — helyreállítására. Politikailag azonban Kazáriától, szellemileg pedig azoktól a hatásoktól függött, amelyek története folyamán több megkeresztelkedésben is revelálódtak. Az annyi szellemi hatásnak kitett onogurság és magyarság azonban — ezt ne felejtjük el — világérzésében és létformájában a puszták népe maradt, a pusztán élt s minden egyéb hatásnak ezzel a hatással szemben, amit a még töretlen hagyomány ereje képviselt, homokra írt írásként kellett eltűnnie, abban a pillanatban, amidőn ezeket az idegen hatásokat az idegen sugárzóközpontok, Bizánc vagy Damaszkusz többé nem propagálták,

Ilyen körülmények között a kereszténység olyan propagálása, amely a megkeresztelkedéssel egyidejűleg a pusztai életformát nem törte össze, csak zavart keltő lehetett a magyarság körében. Bizánc kereszténysége végre is minden részében, tanításának minden mondatában valami merőben mást jelentett, mint a pusztaság. A pusztai embernek tehát, aki ehhez a kereszténységhez csatlakozott, lényé és hite közt mindig erősebb feszültséget kellett éreznie. Ebben az összefüggésben valóságos szerencsének kell látnunk azt, hogy a bizánci misszió a VIII. század végén tönkre ment s a magára hagyott magyarság megint képes volt visszatálcálni régi hitéhez s ezáltal helyreállítani felbomlott lelki egyensúlyát.

Semmiesetre sem véletlenség, hogy a bizánci térítő akció összeomlása s az annyiféle zűrzavaros lelki hatásnak kitett kazárság közeléből való menekülés — a kubánvidéki hazának felcserélése a dontövi hazával — és Álmos születése s a benne kiújuló sasmitosz nagyjából egyidőre esik. *A IX. század fordulóján tehát a magyar lélekben egy nagyarányú reneszánsznak kellett végbemennie s ennek a reneszánsznak szellemi légkörében növekedett és érett férfivá a Szent István előtti magyarságnak egyetlen nagyvonalú szellemi képviselője: Álmos, a papkirály.*

Ügy látjuk azonban, hogy egyedül Álmosnak és nemzedékének adatott meg az ősi világkép töretlen szemlélete. Valamikor a IX. század derekán a magyarságról néhány törzs leszakadt és keletnek indult. Ezek a Közép-Volga tájain alapítottak egy másik Magyarországot, amely még a XIII. században is nagy hányadában megőrizte az ősi vallást és az ősi világszemléletet. Lebedia földjén kelet és nyugat minden hatásának keresztüzében azonban a régi feszültségeknek újra jelentkezniök kellett. A IX. század második felében Álmos hatalmas alakja, mélységes embersége és roppant tekintélye még össze tudta tartani a világkép abroncsait. Ám azt a súrlódást, aminek a magyar szellem, midőn a fajta egyre jobban és jobban nyugat dolgai közé ékelődött, ki volt téve, semmivé tenni nem lehe-

tett. Már a hatvanas évek végén újra elérte u keresztény misszió Lebédiát: szent Cyrill, a szlávok apostola járt a magyaroknál. Gondolkodó, művelt magyaroknak kétségkívül észre kellett venniök, hogy a keresztény hitben több, magasabbrendű és nemesebb tartalom van, mint a pusztai vallásban. Ne tévesszük szem elől, hogy maga Álmos is csak egy király, kinek varázserő van birtokában. Próféta vagy vallásalapító Álmos sem volt. Sokkal inkább kemény és okos nomád, aki a kezében lévő roppant mágikus hatalmat igen bölcsen, de teljesen földi célokra használta föl. A századvég magyarjában újra nyugtalanságok léptek fel, mohó kívánságok, amelyek ennek a nyugtalanságnak kiküszöbölését áhították. A magyarok keresni kezdték a keresztény térítők társaságát s abban a megrendítő bizonytalanságban, amelyet ősi világérzésük és az új tanok igazságai közti feszültség kiváltott bennük, a keresztény Isten szolgájának imáiba ajánlották magukat.

884 április 6.-a előtt szent Cyrill testvére, szent Method valamelyik missziós útján egy magyar csapat vezérével találkozott.

»Midőn pedig az ugrok királya — írja Szent Method legendája — a Duna tájékaira érkezett, látni akarta őt. És valának kik mondták és vélték, hogy nem fog tőle baj nélkül megszabadulni — ő elmene hozzá. Ez pedig, miként úrhoz illik, azonkép tisztességesen és fényesen, ünneppellyel fogadta. És beszéle vele, amint az ilyen férfiakkal illett egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal boesátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig énrólam. tisztelendő atya, szent imáidban.«

Élénk képet rajzolhatunk magunknak arról a lelki szituációról, amelybe a magyarságot Álmos megölése juttatta. Egészen biztos, hogy a fiatalabb generáció hegynyi nyomástól szabadult meg s nemcsak magától Álmostól, hanem nomád szokás szerint, barátaitól, szolgáitól, szóval egész környezetétől és udvarától, akik követték a másvilágra urukat és parancsolójukat, hogy folytas-

sák ott hivatásukat, a neki való szolgálatot. Halálával tehát eltűnt a magyarság életéből az a csoport, amely a vezetést hosszú időn át kezébe tartotta és amely szellemileg a IX. század eleji reneszánszból táplálkozott. Most már valóban és kétséget kizáró módon *Árpád uralma* következik s vele Álmosék helyére egy olyan új generáció lép, melynek vezetői és maga a fejedelem is a IX. század derekán születtek, tehát ötvenedik életévük körül járnak. Ezek sem fiatalok tehát, sőt, inkább öregek. Az előttük álló feladat azonban nagyrészt harci feladat: ebben a fiataloknak, a következő nemzedéknek nagy szerepet kell adni.

Úgy látszik Levente, Árpád legidősebb fia nagy részt kap az eseményekben: a bolgárországi hadjáratot apjával együtt Ő vezette s azután ő hozta át a népnek egy igen tekintélyes részt Orsova tájainál a Kárpátokon. Abból a jelenségből, hogy Árpád Vereckénél, fia pedig az Aldunánál tört be Magyarországra, a foglalás haditerven alapuló jellege nyer bizonyítékot. A hadion az volt, hogy ez átkaroló mozdulattal Kelet-Magyarországot egyszerre leszakíthassák a dunai bolgár birodalom testéről, amelyhez addig laiaszálakkal tartozott.

A magyar hagyomány tud egy nagynak mondott alpári csatáról, amelyben Árpád a bolgár Zalán hadait semmisítette volna meg; azonban valószínű az, hogy az úgynevezett »avar sivatagot« minden nagyobb ellenállás nélkül sikerült Árpádnak birtokába vennie. Valószínűleg nagyobb ellenállással találkoztak a honfoglalók a Dunántúlon és a Felvidéken, ahol mindenekelőtt két szláv hatalmat, Pribina szlovén és Szvatopluk morva hatalmát kellett megsemmisíteniök.

Az új területen a megszálló, majd megtelepedő magyarság egyszerre megint szembekerül ugyanazzal a kérdéssel, amely évszázadokon keresztül már olyan fontos problémája volt. Az új területen egy sereg kisebb-nagyobb néptörmelék kerül uralma alá, akik már mind keresztények. Ezekben a nyugtalan nomádokban a nyugati népek vagy Bizánc vallási féltékenysége nem él. Senkit azért pogány magyar meg nem ölt, mert

más hitet vallott, mint ő. Sokkal inkább az volt a helyzet, hogy a köznépet a keresztény szertartás helyeinek és a keresztény papoknak a köze lébe kíváncsiság sodorta. Az új magyar terület, amelyen ugyan a kereszténység a római kor óta nem pusztult ki, nyilván elég rosszul volt ellátva papok tekintetében. Bizonyára sok volt ezen a területen az afféle elvadult barát, aki erdők között tengette életét s a tanítás, amit tőle lehetett hallani, valószínűleg igen sajátságos keveréke volt kereszténységnek, római mitológiának és ó-szláv babonáknak. A legnevezetesebb változás vallási téren mindenesetre az volt, hogy *a dunántúli magyarság a keleti ortodoxia és monofizita eretnekségek, meg a mohamedánizmus hatóköréből a nyugati kereszténység körébe eső területre került* és itt egészen új élmények vártak rá.

Hogy megértessük ezt az új helyzetet, egészen messzi kell kezdeni a dolgot.

Az egykori forrásokban — Nagy Alfrédban és Reginóban — azt olvassuk, hogy a Nagy-Alföld a magyarok előtt szinte egészében lakatlan steppe volt, a Dunántúl viszont szlovének, avar maradványok, nyitrai tótok és morvák, német és lombard telepések és a *pastores Romanorum* néven ismert latin ivadékok által meglehetősen lakott volt. A betelepülő magyarság az itt talált népségekre rátelepedett. A keveredés ezekkel a népekkel hamar megindult. Ez a keveredés a nyugati részeken volt jellemző, mert a dunántúli részek a nyugati, római-frank kultúrszférába estek, nem mint a Dunán inneni részek, melyek a keleteurópai steppék előretolt nyúlványaként, a pusztai népek politikai, szellemi és anyagi orientációja értelmében Bizánc körébe tartoztak.

Azok a nomád népek, amelyek a magyarok előtt éltek ezen a területen, birodalmuk közép-pontjául a Nagy-Alföldet, mégpedig ennek déli részeit választották s ezzel kinnmaradtak a pusztán, tehát egy keleti tájon, amelyhez a latin hagyománynak nem volt köze; addig Árpád a kárpátalji táj közepét választotta szállásbirtokul, de úgy, hogy a súlypont már e korai időkben is nem a steppére, hanem Pannóniára esett.

Árpád dunántúli sátorverésének oka röviden

az, hogy míg a lovasnomád hunnak és avarnak a steppei jellegű Nagy-Alföldre volt szüksége, addig a féllovas-nomád, a déli magas kultúrák szellemi hatásaival már át meg átjárt magyarság inkább vonzódott a jobban művelhető, műveltebb és lakottabb pannon táj: a Dunántúl felé.

A betelepülő magyarság hét, azaz a honfoglalás előtt csatlakozó kabar törzsekkel együtt nyolc törzsből állt. Ez a kozárokról levált kabar törzsszövetség szintén hét törzsből állott. A kabar törzsneveket nem ösmerjük, a Névtelen azonban fenntartotta a hét kabar vezér nevét, akiket ő »hét kun vezérnek« mond. Ezt a névsort hitelesnek kell elfogadnunk, mivel Anonymus a XIII. század elején török névsort nem költhetett. A kabarok a magyar Alföld északi lejtőire és peremvidékeire települtek, arra a területre, ahol ma Abauj-, Borsod- és Heves megye terül el. A kabarok településterületét ennek a területnek kabar hagyománya és a rajta előforduló kabar vezérneveket őrző helynevek egybevágása árulja el. Sokkal nagyobb bizonytalanságban vagyunk a többi hét törzssel. Ennek oka az, hogy a magyar hagyomány fenntartotta ugyan a törzsvezérek és hadnagyok nevét, az egyes vidékek helyi hagyománya és a helynevek pedig azt a területet is meghatározni engedik, amelyen az egyes törzsfők és hadnagyok letelepednek. Nincsen azonban semmi fogózó arra vonatkozólag, hogy néhány kétségen felül álló esetet leszámítva, melyik törzs részeiről vagy vezéréről van szó. így tehát azt mondhatjuk, hogy nagyjából tudjuk a Kézai emlegette száznyolc magyar nemzetség elhelyezkedését az új hazában, de alig, vagy csak igen kevésbé kielégítően ösmerjük a törzsi, tehát a politikai elhelyezkedést. Hiába tudjuk, hogy a hét törzsnek mi volt a neve és hiába ismerjük a törzsvezéri vagy törzsi neveket helységnevekben fenntartva, mégsem tudjuk az egyes törzseket egyes területekhez kötni. Ennek oka az, hogy az egyes törzsekre jellemző helységnevek az ősi település legkülönbözőbb pontjain található, a legtarkább összevisszaságban. Kivétel csak azoknak

a törzseknek a megszállása, ahol határozott történeti hagyományra támaszkodhatunk.

Így tudjuk azt, hogy a fejedelem törzse, tehát a Megyer törzs, az ország közepét szállta meg, azt a területet, amelyen ma Pest megye északi fele, Esztergom-, Fehér-, Tolna-, Veszprém megye és Somogy megye északi fele terül el. Ezt egyrészt a hagyományokból tudjuk, másrészt a nomád elhelyezkedésből, amely mindig a harci rend képét mutatja, az következik, hogy a fejedelmi törzs az ország kellős közepén szálljon meg, harmadrészt pedig ezen a területen találjuk a *Solt*, *Üllő*, *Tevel*, *Tarhos*, *Tormás*, *Taksony*, *Jutás*, *Fájsz*, *Koppány* és *Csanád* helyneveket, amelyek egykori viselőiről tudjuk, még pedig legtöbbször Árpádházi Tormás előadásából tudjuk, hogy a fejedelmi család tagjai voltak, vagy azzal közeli kapcsolatot tartottak fenn.

Mivel a magyar hármastejedelemség intézménye a X. század derekán még fennállt, — amit megint Tormástól tudunk — ennél fogva valószínű az, hogy a gyulafejedelem és a horkafejedelem törzsei az Árpádtörzstől keletre és nyugatra helyezkedtek el. A Névtelentől tudjuk azt, hogy *Tuhutum*, a gyulák őse foglalta el Erdélyt, s valóban ezen a területen találjuk Gyulafehérvár, Gyulató, azután az Alföld keleti szélén a Gyula és Gyulavarsány helyneveket. Azt azonban már nem tudjuk megmondani, hogy a gyulák törzse a Tormás-féle felsorolásban mejjik törzsnévvel azonos. Mivel tudjuk azt, hogy Álmos családját egykor Dzsulaháznak nevezték és Álmos volt az első névszerint ösmert gyula, ezért igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a gyulák maguk is a Dzsulahából származó hadnagyok, tehát Álmos vérrokonai voltak, akik talán Álmos halálakor, talán később ragadták magukhoz a gyulai méltóságot. Ezt a feltevést megerősíti az, hogy az Alföld keleti szélén és Erdélyben is szinte szabályosan ugyanazokat a helyneveket találhatjuk, mint amiket a fejedelem törzsének települési területén megfigyelhetünk. Az Alföld keleti szegélyén egész sereg Megyer nevű község van, a Duna-Tisza táján előforduló Szolnok és Doboka nevek pedig Erdélyben tűnnek fel újra s itt fon-

tosságuk akkora, hogy később megyenevekké válnak. A gyulák esetében tehát valószínűnek tarthatjuk a Megyer-törzs megoszlását. Ezt a feltevést még támogatja, hogy a kétségkívül igen nagyszámú Megyer-törzsnek az ország közepén lévő szállásterülete aránylagosan nagyon kicsi. Látni fogjuk, hogy később még más tényeket is fel tudunk hozni ezen állításunk bizonyítására.

Ha a gyulafejedelem törzse a fejedelmi törzstől keletre helyezkedett el, akkor a horkák törzsét természetesen nyugaton kell keresnünk. Valóban a Balaton körül és ettől nyugatra kerülnek elő nagyobb számban Kál, Bulcsú és Bogát nevét őrző helynevek. Kairól és Bulcsúról Tormástól tudjuk, hogy valóban horkák voltak, a 921-ben tényleg szereplő Bogátról pedig a Névtelen állítja, hogy Bulcsú apja volt. Tudjuk, hogy tévedett, mivel Bulcsú Tormás szerint Kainak volt a fia, de a helyi hagyomány és a helynév előfordulásának egybevégezésével mégis arra vall, hogy Bogát a horkák családjával közeli kapcsolatban állt. A horkatörzs nevét azonban már semmiképpen sem tudjuk megállapítani; vannak, akik a 1f ér-törzssel azonosítják.

Hogy a többi törzset is el tudjuk helyezni, szemelőtt kell tartanunk, hogy ez az elhelyezkedés is csatarendszerűen, a fenti hármassal beosztás jegyében ment végbe. Hagyomány és helynevek összevetésével arra az eredményre juthatunk, hogy a *Huba*, *Szemere*, *Szoárd*, *Kadosa* és *Léi* hadnagynevek összetartoznak. Ezek, kik közül az utolsónak halála évét is tudjuk (955), egy nyugati törzsnek voltak vezérei. Szállásbirtokuk középontja a Csallóközben lehetett. Tehát a horkák törzsétől északra már megtaláltuk a hármassal hadifelosztás egyik szárnyát. Mit találunk a horkatörzstől délre?

A helynevek arra vallanak, hogy Baranyában és a Bácskában a *Kán* és a *Botond* nemzetség szállásbirtoka terült el. Mivel Botondról tudjuk, hogy a X. század derekán nagy szerepet játszott a hadivállalatokban, valószínűnek tarthatjuk, hogy ezen a területen Botond őseinek törzsvezéri hatalma bontakozott ki.

Most nézzük a megszállás keleti szárnyát, azt

a csoportot, amelynek középpontját a gyulák törzse képezte. A gyuláktól délre Marosvár és Ajtonymonostora vidékén, ott, ahol a X. század végen Ajtony vezér uralkodott, valószínűleg szintén egy külön törzs szállásol, a gyuláktól északra pedig Szabolcs és Szatmár megye vidékén a *kende* tehát a régi elsőfej edeleni szállását gyanítják kutatóink, amelybe ezek szerint a *Balog—Semjén* és a *Kapony*-nem tartoznak. A hazai hagyomány *Szabolcs* vezérben látta ennek a törzsnek a fejét.

A fejedelem törzse és a gyulák törzsei között *Ond* vezér törzse települt meg. Az *Ond*, *Ete*, *Barsa* és *Vata* vezérnevek megint összetartozni látszanak úgy, mint a *Huba—Léi* csoport vezérnevei. Itt tehát az ország legközepén még egy hármass szerkezetű egységet vélünk felismerni, melynek derekát a fejedelem törzse, két szárnyát pedig az *Ond* törzse és a kabarok törzsei alkották.

A nyolc, — illetve a Megyer-törzs kettéválása által kilencre szaporodott — törzs elhelyezkedése tehát mindig a harcrend képét mutatja és ezen belül mindig hármass osztatot árul el. Ennek az elhelyezkedésnek, míg egyrészt kétségtől megvan a maga határozott tervszerűsége, addig másrészt bizonyára kozmikus összefüggéseket is sejthetünk mögötte. Tudjuk azt, hogy az ázsiai hunok birodalmukat két részre osztották fel s mindegyik rész élén a nyugati, illetőleg a keleti főkirály állott. A lovas nomádok a birodalmat a világmindenség kicsinyített másaként fogták fel, így aztán a fejedelem szálláshelye, sátorpalotája a világ közepét jelképezi. Említettük már, hogy a birodalom főtiszviselői a »négy sarok« nevet viselték és jelképezték a világmindenség négy égtáját. A négy sarok után következő főméltóságokat »hat saroknak« nevezték s ezek alatt a birodalom huszonnégy főméltósága állott. Ezek mindenike egy-egy nagy sereg parancsolója volt, s ha ez a sereg, amely lovainak színében megint a mindenség négy égtáját képviselte, együttállt s élére állott a hún király, »az *Ég fia*«, akkor tulajdonképpen az egész világ volt együtt, amelynek asztrális kifejezését a hunok a sarkcsillagban és a Körülötte keringő csillagrendszerben tisztelték.

Messze vezetne mindazokat a következményeket nyomon kísérni, amelyek a magyar megszállás s így a magyar világkép hármasszótatából kihüvelyezhetők. Emeljünk ki csak egyetlenegy, A világ hármasszótatása az Eget, Földet és az Alvilágot jelképezi. Az égboltozat ragyogó, vagy sötét sátozkupolájával ráborul a föld változó, mozgalmas arcára. Ez a közönyös *Ég* újra meg újra visszatérő csillagképeivel maga az Isten: egy pihenő és konok daimonion, az egyetlen örökkévaló létezés a pusztaság világában. A második szféra, a *Hold*, az örökkétartó és formáiban mindig megújuló változás világa, amelyben egy tevékeny, férfias és erőteljes szellem alkot és működik. Csak félig sejtett, de annál zordonabb hatású szféra a harmadik, az *Alvilágé*, amelynek színe a félelem és a halál feketesége. A pusztai népek Alvilága démonikus és bősztáj »merre nehéz ónlábaival sétált el a óság.« A halál és az ő kíséretének otthonos vidéke ez. S a nagy ördögfejedelem, a pusztai halál-szellem konokabb és ridegebb minden másnál, mivel nem ösmer megbocsátást, nem ösmer megpihenést s egész szerepe lényegében arra korlátozódik, hogy a földön vívott harcot, a földön végzett szolgálatot és a földön vallott bosszút meghosszabbítsa saját szférájában az idők végeiglen. Csak a vogul mondákig kell mennünk, hogy például is illusztráljuk ennek a világképnek a pusztai népek körében való jelenlétét. A felső szférában, a mozdulatlan *Egatya*, a *Numi Tarem* uralkodik, a földön a sok keserves kaland közt férfivá érő arany fejedelem, a *Mir-sus-ne-chum*, a Világügyelő Férfi, az Alvilágban pedig a hatalmas ördögfejedelem, a *Kul-Ater*.

Összevetve az égi világot az emberi világgal, a birodalommal, gyakran fogjuk azt látni, hogy a pusztákon a fejedelem az *Égatya* sajátosságait, természetét ölti magára. Úgy viselkedik, mint a nap, vagy régibb kultúrákban, mint a hold. Primitív népekről tudjuk, hogy a király csak a telihold idején mutatkozik hosszabb időre népe előtt, a fogyóhoddal lépést tartva hova-tovább elrejtetik, s újhold idején egészen eltűnik népe elől. A kazár kagán, mint isten-fejedelem, elérhetetlen

magasságban áll népe felett s tulajdonképpen nem folyik bele semmibe. Az Égatyá közömbösségével áll népével szemben s ez a nép épp úgy tiszteli őt, mint az Égatyát. A tulajdonképpeni fejedelem viszont „a kazárok másodfejedelme, a kagán-bú, aki a nép tulajdonképpeni kormányzását végzi. Ugyanezt a berendezkedést találjuk meg az avaroknál, ahol a kagán mellett feltűnő tudun szerepe, a kazár kagán-bú szerepének felel meg. Ugyanilyen volt a középkorban a japán mikádó és a nevében tulajdonképpen uralkodó shogun viszonya is.

Mindezeket végiggondolva talán még jobban meg fogjuk érteni Levéd kendének, a magyarok első fejedelmének visszalépését Álmos, a gyula mögött, aki mint másodfejedelelem, a valódi kormányzás lehetőségét kezében tartotta. Az új fejedelemség, amelynek főcélja kezdetben a honfoglalás, tehát egy nagy harci vállalat végrehajtása volt, természetesen nem merevedhetett Égatyaszimbólummá. A régi nomádoknál is azt látjuk, hogy ha a főkirály egyénisége elég erős arra, hogy áttörje szakrális kereteit, akkor át is tör, mint ahogyan ezt a honfoglalást végrehajtó Árpádnál látjuk. Igaz ugyan, hogy Attila először másodfejedelelem volt s az első fejedelem, Bléda bátyjának megölése révén jutott az egész hún birodalom birtokába, az is igaz, hogy az avar Baján, az ázsiai hún Motun és a magyar Árpád egyformán az uralmat maguk erején kezükbe ragadó, tehát alapító fejedelmek voltak.

Árpád után, midőn az ultimogenitúra érvényesítésével a gyermek Zsolt lesz a fejedelem, őt gyámjai, a törzsek hadnagyai, saját hatalmuk fenntartása érdekében, már úgy nevelik, hogy belőle a fenti kozmikus értelemben váljék fejedelem. Árpád korlátlan autokráciája után tehát a törzsi szervezet megint keresi a maga érvényesülésének útját és ezt a lovas nomád birodalom kozmikus vonatkozásainak hangsúlyozásával el is éri.

Ez az oka annak, hogy a X. században Árpád családjáról úgyszólván semmit sem tudunk. Ezzel szemben a gyula és a horka rendkívül fontos szerepet játszanak.

A gyula és a horka fontos szerepének magyarázata a fent elmondottakból következik. Az ősi világkép rendje értelmében a gyula, aki Álmos méltóságát örökölte, a törzsek egy részének igazi kormányzója, a föld tevékeny gondviselő hatalmassága, akinek műve a X. század végére egy csaknem egészen új orientációjú Magyarországot eredményez.

A legérdekesebb azonban kétségkívül a horka szerepe. A kozmikus szimbólumok értelmében méltósága az Ördögfejedlem szerepének földi vetülete. A magyar hagyomány még sejt valamit arról a kapcsolatról, ami a horka vagy talán helyesebben, a *karkán* méltóságát sötét, ősi tartalmakkal fűzte össze. Bulcsút a magyar hagyomány *Vér-Bulcsúnak*, »a vér emberének« nevezi. Ő a kérlelhetetlenség és a bosszú férfja. »Azért nevezték pedig Vér-Bulcsúnak, — írja Kézai Simon — mert minthogy nagyatyját a Krimhild-csatában a németek megölték s ő ezt mint bizonyost tudta, bosszút akarván rajtuk állani, sok németet nyárson süttetett és amint mondják, oly kegyetlenséggel dühöngött ellenük, hogy néme-lyiknek vérét is úgy itta, mint a bort.«

*

Az ősi település képét vizsgálva, két dolog az, amire figyelmünk irányul: 1. a törzsek, ágak és nemzetségek nagyon kis területen, szinte egymás hegyén-hátán szálltak meg, 2. a törzsek közül négy s köztük a Megyer-törzs, a legnépesebb, java részében a Dunántúlon települt meg.

Mind a két észrevételünk földrajzi jellegű, s mind a kettő szellemi tényekre enged következtetni.

Első megfigyelésünket olvasva, az olvasó bizonyára ellentmondott. A honfoglalókat nehezen lehet többre tenni háromnegyed milliónál, az általuk elfoglalt területen pedig manapság legalább 12 millió ember él; miért lennének hát egymás hegyén-hátán?

Gondoljuk csak meg a következőt: a lovas-nomád világban minden egyes nemzetségnek megvan a maga külön szállásterülete és külön nemzetségi legelője. S ha az ember aránylag ke-

vés is, ellátásra szoruló állatja elképzelhetetlenül sok, hiszen a vagyont az állatállomány nagysága szerint számítják. Kinn Lebédiában, a végtelen Szarmata-síkságon az erdőöv déli határa és a Fekete-tenger közt nagy szabad terület állott a legeltető törzsek rendelkezésére. Lebédia földje körülbelül háromszor akkora volt, mint a magyar síkság. Az új ország tehát a szó szoros értelmében kicsi volt. Vannak tények, amiből arra lehet következtetni, hogy a magyarság egyes részei még tovább akartak menni nyugat felé. Benn az országban, annak ellenére, hogy az egyes nemzetségek és különösen a törzsek területei közt széles lakatlan sávokat hagytak, bizonyára napirenden lehettek a vitás legelőkért vívott véres harcok. Mivel Magyarországon az aránylag kevés legelőt nem lehetett úgy beosztani, mint Lebédia végtelen térségeit, — téli és nyári legelőkre — valószínűleg igen sok állat pusztult el, az állatállományokat csökkenteni kellett és egyes nemzetségek elszegényedtek. Ez az elszegényedés végső fokon természetesen a szegény népet sújtotta, tehát a magyarság ugor rétegét. Ezek az alsó néprétegek, amelyek már az ős hazában sem voltak a földműveléstől idegenek, most a Magyarországon maradt szlávoktól egyre jobban és jobban eltanulták a földművelést. A felső, nyugtalanabb török rétegek azonban harcosok voltak s így a föllépő gazdasági válságon egészen más-ként segítettek, mint az ugor köznép. Ezek hamar felismerték, hogy a teljesen elgyöngült Nyugat-Európa gazdag és készen kínálkozó préda a számukra. Megkezdődtek tehát az úgynevezett »kalandozások«.

A »kalandozásoknak« természetesen megvoltak a maguk igen komoly eredményei. Ezeket az eredményeket mi nem annyira nyugat, mint inkább kelet felé keressük s nem annyira politikai, mint inkább kereskedelmi jellegűeknek látjuk őket.

Fel szokás osztani a »kalandozási« kort »honbiztosító« — és a nyugati szövetségesek segítségét célzó hadjáratokra. Azt hisszük, hogy a magyaroktól távol állott mindennemű ú. n. »honbiztosítás« s a nyugati szövetségesek megsegítése is csak járulékos jelenség. A magyar portyák in-

dító oka kétségkívül a kincsvágy volt és az a felismerés, hogy a dezolált Nyugat szabad préda.

A nomádok szívesen gyűjtöttek kincset. A nyugaton harácsoló holmik egyrésze tehát fejedelmi és vezéri kincstárakba került, vagy heolvasztva mohamedán mesterek kezén változott át keleti ízlésű tárgyakká. Az a kérdés, hogy hol dolgoztak ezek a mohamedán kovácsközpontok?

Ilyen kovácsközpontot Magyarországról még nem sikerült kimutatni. Tudunk azonban egy kievi és egy kozárfehérvári, magyarok számára dolgozó kovácsközpontról. Magyarország, amint ezt már *Marczali Henrik* is megjegyezte — a X. században a világ egyik legnagyobb nemesfémcserepiaca lett. Kazár és arab kereskedők szőnyegekért, ruhákért vagy keleti stílű, ötvös tárgyakért Magyarországon cserélték be a nyugati portyák zsákmányát. Honfoglaláskori magyar sírokban balkhi és khovarezmi arab pénzeket, dirhemeket találtak. A X. században tehát Magyarországnak még virágzó kapcsolatai voltak az elhagyott kelettel és a kazár birodalmon keresztül a turáni síkság és Perzsia nagy mohamedán kulturális és kereskedelmi centrumaival. Arról is tudunk, hogy a X. században még állandó volt a magyarországi és a Volga vidéki magyarok között az üzenetváltás. Könnyű tehát rekonstruálnunk azt a hatalmas kereskedelmi utat, amely az Aral-tó vidékéről kiindulva Kozárfehérváron át Kiev érintésével Verecke tájain jött be az országba. Ez út vége elsősorban a gyulák, de *f* mellettük a nyugati törzsfők és a fejedelem szálláshelyein keresendő. Mindenesetre sajátságos az, hogy a tarsolylemezek, az előkelő magyar vitéz harci díszének ezek a díszes kivitelű ezüst járulékaik, egyetlenegynek a kivételével Kelet-Magyarországon kerültek elő, még pedig azon a vonalon, amely Szolyvától Szegedig vezet.

A törzsi elhelyezkedés megváltozása, zsúfoltsága tehát igen nagyarányú változást okozott a magyarság magatartásában egyrészt, másrészt pedig élénkítette a magyarságnak és az elhagyott kelet népeinek még fennálló kapcsolatait. A fontosabb jelenség talán mégis az előző volt. Az Álmos és Árpád által oly hosszú időn át lenyűgözve tar-

tott magyar erők most egyszerre a legszilajabb expanzivitásba lépnek. Keleten, ahol a gyulák jobban összefogták a törzseket, a kalandozási harci kedv nem vált olyan általánossá, mint nyugaton, ahol Árpád halála után hosszú időn keresztül hiányzott minden határozott centripetális erő, amely a nyugatra kalandozók lendületét ellensúlyozhatta volna.

A másik jelenség, amelyet kiemeltünk, az volt, hogy a négy népesebb törzs a kisebb területű Dunántúlon zsúfolódott össze, pedig már eleve is ez a terület volt a lakottabb, itt találtak a magyarok nagyobb szlovén tömegeket, amelyeket beolvasztottak. Az a hatás, amellyel a szlovén kereszténység a magyarságra volt, nem becsülhető elég nagyra. A magyar kereszténység ősi szókincse mindenestől szlovén jövevényszavakból alakult. Természetes, hogy a szlovén kereszténység az egykori római Pannónia földjén csakis nyugati, római kereszténység lehetett. A magyarok tehát ezúttal először ösmerkedtek meg nyugati kereszténységgel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy orthodoxia és katolicizmus közt akkor még a tanításiban nem, inkább csak vallóikban s azok életformáiban volt eltérés. Bizonyos azonban, hogy azok a szláv, germán és latin népek, amelyek a nyugati kereszténységhez tartoztak, merőben mások voltak, mint a keleti kereszténységet valló keleti szlávok, vagy a bizánciak, vagy a nesztoriánus eretnek pusztai népek.

Nyugaton, így Pannóniában sem volt még az a hitbeli sokféleség és izgatottság, amely a keleti egyházat és a keleti eretnekségeket jellemezte. A dunántúli előkelő magyarság mindenestre szerencsésebb helyzetbe került a kereszténységgel szemben itt nyugaton, mint atyái és nagyatyái messzi Lebédiában.

A keleti országrészekén más volt a helyzet. Az Avar sivatag a magyarok előtt a bolgárokat uralta s a bolgárok ekkor már a bizánci kereszténységhez tartoztak. Ha a magyar megszállás után politikailag ki is ürítették ezt a területet, egyházilag nem tették ezt. Ahogy a jelek mutatják, teljes erővel rávetették magukat, különösen a X. század dereka óta, a magyarság megtéríté-

sére. Kelet-Magyarországon tehát lényegében ugyanaz volt a vallási helyzet, mint valaha Lebédiában: keletről mohamedánok, délről bizánci papok jöttek a magyarok közé s növelték köztük a vallási zavart és hitbéli megosztottságot s a magyarok aztán hol megkeresztelkedtek, hol muzlimmá váltak s amikor a térítő dolgát jól végezve továbbment vidékükről, újra visszaestek samanisztikus hitükbe és továbbfolytatták az ősök életmódját.

Nem sokkal a magyar megszállás első évtizedei után a magyarság vallási képe nyugaton és keleten egyformán ugyanazt a zavart és egyéjsúlytalanságot mutatta, mint az Álmos vezér születése előtti időben.

A helyzetet nem segíthették más, csak egy nagy rendteremtő szellem, akiben vagy a régi pusztai hagyományok egészséges reneszánsza következett volna be, vagy pedig, akiben a kereszténység végre odáig érik, hogy képes lesz végre a keresztény Magyarország megteremtésére.

Egyik sem volt reménytelen feladat. A magyar ekkor még nem »elszakadott testvértelen ága nemének:« a hozzá hasonló életformájú és világszemléletű népek a Kárpátoktól kezdve egészen az Aral-tóig megszakítatlan tömböt alkotnak, oly kultúrkört, amelynek még a magyaíság is része. A másik feladat, tudjuk, mesterére talált: ez volt *Szent István*. Az előző lehetőség kihasználásának már nem volt meg nagy megkísérlője. Az egyetlen, aki még a sok száz éves pusztai életformát próbálta képviselni és azt az új keresztény tartalmakkal összeegyeztetni itt, Európa közepén, *Bulcsú horka* és nemzedéke volt. Ám éppen Bulcsú sorsa fogja megmutatni, hogy a hagyomány tiszta vize már megzavarodott: keresztény és nomád világérzés közt kompromisszumnak helye nincs. Az utolsó kísérlet tragédiába sodorja emberét.

Bulcsú vezér Magyarország vérbírája és harmadfejedelme, Kál horka fia volt. Leginkább hadvezéri szerepéről tudunk. Mint napnyugatra vezetett nagy hadjáratok rettegett vezére írta be

magát a germán és latin népek emlékezetébe. A magyar hagyományban láttuk, neve mint a »vér emberének« neve maradt fenn és Kézai meghökentő dolgokat tudott elmesélni vérvívó és bosszuló szenvedélyeiről. A magyar törzsszerkezet kozmikus vetületében szerepének és méltóságának az Alvilág urának, az ördögfejedelemnek alakja felel meg s így méltóságának még akkor is volt valami köze a nép szemében a világ harmadik szférájához, a halál birodalmához, hogyha ebben maga Bulcsú nem is hitt többé.

Hitt azonban és nemcsak ő, hanem barátai: hadjárataiban vezértársai s egész nemzedéke is hitt abban a hivatásban, hogy maga Isten küldte őket ostorként az idegen nemzetekre, hogy *ők a nagy Isten bosszúja*, »mert akkor a ti \i. i. az idegen népek) kezeitekbe esünk és elveszünk, mikor titeket üldözni megszününk.«

Semmi okunk sincs arra, hogy kétségbe vonjuk a magyar hagyománynak ezeket a szavait. A vagy nomád fejedelmek egymástól olyan időbeli távolságra is, mint ami elválasztja Attilát és Dzsingiszkánt, szinte ugyanazokkal a szavakkal hivatkoznak hatalmuk Istentől rendelt voltára, mondván, hogy ők az *Isten ostorai*, vagy a *Világ Kalapácsai*, kiket a bosszuló Isten küldött a népek fölé. »Jöttem én, — mondja Dzsingiszkán a bokáraiaknak — én, az Ég haragja és ostora, hogy megsemmisítsem császárotokat úgy, ahogy már másokat összezúztam kardom élével.« — »Tellus tremit, stella cadit, en ego malleus orbis« — kiált fel Attila a XV. századi magyar hagyomány szerint, midőn kezéhez kapja az Istenkar dját, Bulcsú pedig azt mondja a németeknek a fent idézett hagyomány szavával: »Mi a magosságos Isten bosszúja vagyunk, kiket rátok ostorul bocsátott.« E helyen a krónika egész elbeszélése annyira telve van epikai sajátságokkal és a lovas nomád világképre jellemző elemekkel, hogy a kijelentés hitelességében megnyugodhatunk.

Mindezekből az elemekből tehát egy komor és kérlelhetetlen Bulcsú arca bontakozik ki előttünk: az Istentől rendeltnek érzett bosszú hivatása uralkodik felette s ez a komor eltökéltség rányomta bélyegét alakjára a hagyományban is,

A vérivó, a bosszúra született Vér-Bulcsú képe bizonyára nem alakulhatott volna ki a magyarság lelkében, hogyha ennek a képnek nem lett volna valami lélektani alapja. Léi vezér Bulcsúhoz hasonló szerepet játszva bukik el, azonban eszünkbe sem jut őt a vér emberének nevezni, s itt jegyezzük meg, hogy a Vér-Bulcsú névnek csak igen gyöngé és jobb híján való magyarázata az, hogy Bulcsú vérbíró volt.

Bulcsúban a kalandozások utolsó és legnagyobb vezérét, tehát a harcos pogány magyar életforma utolsó nagy képviselőjét kell látnunk. Úgylátszik, szűkebb hazájában, a zalai tájakon, ahol, mint a zalavari monostor töredékei mutatják, nagy és előkelő keresztény hagyomány élt, a németiség keleti határaihoz oly végzetesen közei s a nyugati és bizánci hadjáratok szellemi hatásai közt, Bulcsút nagyon is megérintette ez a lelki válság, amely akkor a magyarság minden rétegében feltételezhető. Lelki alkatából és sorsának lehetőségeiből — amelyeket természetesen nem ösmerünk — azonban nem az következett, hogy az új hatásokra pozitívvül reagáljon, hanem éppen ellenkezőleg, hogy mint a tagadás komor szelleme igyekezzék megragadni a vágató idő kerekének küllőit.

A hún vagy a mongol világbirodalmak óriási méreteihez képest Magyarország kis ország volt. Attila vagy Dzsingiszkán szerepét a magyarság vezére hiába akarta volna játszani. Nem elsősorban népének kis tömege miatt vált erre képtelenné Bulcsú. Mindenekelőtt benne és népének helyzetében volt meg az erőt végzetesen bénító konfliktus. Bulcsú nem a nagy birodalom-alkotók sorából való. Motunban, Attilában vagy Dzsingiszkáiban a kései szemlélő semmiféle szellemi konfliktusnak nem jön a nyomára. Kultúrájuk, világszemléletük töretlen, hivatásukba vetett vak hitüket semmiféle külső hatás nem bírja megingatni. Bulcsú azonban egy oly nép vezére, amelynek szellemi világa évszázadok óta a déli magas kultúrák kereszttüzeiben ég. Utolsója ő azoknak a hún-bolgár és türk lovasfejedelmeknek, akik életformájukban még a napkelet fiai, de kiábrándult szellemük már nem bízik a pusztá

isteneiben. Ezek a fejedelmek, a VI. századi Ogurda, a VII. századi Kuvrát és mások ezért fel is vették a kereszténységet. Bulcsú is, az utolsó Istenostora magyar földön, 948-ban elmegy Bizáncba s ott keresztvízre áll.

Az, a vezér, aki Nyugaton és Magyarországon mint a »vér férfia« jelenik meg, Bizánciban derűsebb színekben mutatkozik. Vendégbarátja és patríciausa lesz, mint keresztény ember, a bizánci császárnak és vele tíz évre fegyverszünetet köt.

Bulcsú bizánci látogatása adja meg egyénisége és politikája kulcsát.

Bulcsú az első magyar Árpád óta, akinek van külpolitikai elgondolása. Árpád, midőn a honfoglalást előkészítette, mind a két császárral szövetséget kötött s így az európai nagyhatalmak semlegességét megnyerve vállalatához, foglalta el először Kelet-Magyarországot, majd szövetségese, Árnulf császár halála után a névleg frank fennhatóság alá tartozó Pannoniát, Most félszáz év múlva Bulcsú az, aki felösméri, hogy a Karoling-birodalom szétbomlása folytán előállott általános nyugateurópai szétziláltság új jegeedésnek kezd helyet adni. A német törzseket egyre szilárdabb egységbe < kovácsolja össze a szász dinasztia megalapítója, Madarász Henrik király, akit 936-ban Nagy Ottó vált fel a trónon. Talán éppen ez a trónváltás az indító oka Bulcsú első nagy hadjáratának, amely egyrészt a magyar történet egyik legragyogóbb lovasbravnrja, másrészt azonban már azokat az alapvető hibákat mutatja, amelyek Bulcsú egész hadvezéri pályájára jellemzőek. Kerülve a nagy csatát, vonul Bulcsú egész Németországon keresztül nyugatra, majd Franciaországon át délre. Keletre fordulva, az Alpeseiken át olasz földre lép, ahol magyarjai szövetségeseik Hugó, itáliai király területén békésen átvonulnak, lemennek Dél-Itáliába s azt alaposan megsarcolva, megint Felső-Olaszországon át jönnek haza. Ebben az időben még erősen áll az a szövetségi szerkezet, amely lehetővé teszi a magyarok távolnyugati kalandjait. Bajorország és Itália régi idők óta szövetségeseik s így mindkét ország területét had felvonulási színtérnek használhatja fel a magyarság.

Kevesebb szerencse kíséri Bulcsú 938-as hadjárát, midőn seregét Steterburgnál súlyos vereség éri. Úgylátszik elkedvetlenedve évekig nem megy német földre. 943-ban vagy őt, vagy egy más magyar vezért újra vereség éri a Traun vize mellett.

Ottó király nagyon jól tudta, mit jelent a magyarok számára a bajor szövetséges. Ezért megtörve a bajor hercegcsalád uralmát, testvéröccsének, Henrik hercegnek adományozta Bajorországot, aki most már teljes erővel a magyarok elleni küzdelemre és határvédésre rendezkedett be.

A zalai dombok közt sátorozó BulcsúVnak természetesen világos tudomása volt a németországi változásokról. Úgylátszik arra törekedett, hogy az elveszett bajor szövetséges helyébe egy másikat szerezzen s ezért Bizánc ellen vezetett második hadjárata után öt évvel arra szánta el magát, hogy békés szándékkal Bizáncba megy s ott megkeresztelkedve és hosszúlejárátú fegyverszünetet kötve, új szövetségest szerez a magyar törzsszövetség számára. Számítása helyes volt: Konstantinos valóban örömmel fogadta Bulcsút és Tormást s a kért szövetséget szívesen megkötötte, mivel így a magyaroktól biztosíthatta városainak nyugalalmát egyrészt, másrészt pedig kedves gondolata volt, hogy a magyarokat az aldunai besenyők ellen fogja felhasználni.

A szövetségben kétségkívül a császár nyert többet, Bulcsú azonban legalább biztosítva érezhette a hátát s remélhette, hogy egy nagyobbarányú német-magyar háború esetén császári szövetségese nem fogja hátbatámadni az országot.

Az a sajátságos halogató politika és az a nagy kihagyójú aritmikus tevékenység, amely Bulcsú életét általában jellemzi, a bizánci látogatás után is megnyilvánult. Bulcsú tétlenül tölti az egész következő évet s szépen bevárja, hogy 950 tavaszán Henrik bajor herceg nagy sereggel betörjön Magyarországba.

907 óta, midőn a betörő németeket véres fejvel kergették vissza a honfoglalók, ez az első eset, hogy a rettegett lovasszövetséget saját területén merjék megtámadni. Ezúttal teljes sikerrel. Hen-

rik valószínűleg Bulcsú és Lél törzseit támadta meg, sokakat legyilkolt s egy sereg előkelő magyart rabságba hurcolt.

Ez a betörés végre arra indította Bulcsút, hogy egész erejével a szász család politikájának elgáncsolására szánja magát. A következő év tavaszán Olaszországba ment Berengár király érdekében. Minden erővel fenn kellett tartania ezt az utolsó nyugati szövetségest, akit talán a német király elleni küzdelemben is felhasználhattott. A magyar hadak azonban, mint fegyelmetlen portyázókhöz illik, nem elégedtek meg Berengár támogatásával, hanem tovább kalandoztak francia földre s egész Aquitániáig jutottak el. A bajor herceg válasza az volt, hogy elfoglalván Aquileiát, ezzel elzárta a magyarok Itália felé vezető hadi útját.

Aauileia elfoglalásával egyidőben bekövetkezett Berengárnak s vele a független itáliai királyságnak a bukása. A Nagy Károly császári koronájára törő Ottó felhasználván a börtönbe vetett özvegy olasz királynő, Adelheid segélykérését, betört Olaszországba és csakhamar elfoglalta Páviát, Berengár székhelyét. Adelheidet kiszabadította, nőül vette s az ő jogán Itália királynak tekintette magát.

953-ban egyszerre úgy tűnt, hogy a német politikában döntő fordulat állott be. A német törzsek fellázadtak Ottó király kemény uralma ellen. A lázadók élére Rudolf herceg állott, a király legidősebb fia, aki Adelheid újszülöttjétől, a kis Henriktől féltette örökségét. A lázadók természetesen azonnal Bulcsú horkát hívták segítségül királyuk ellen. Bulcsú, öccse kíséretében, kinek nevét nem ösmerjük, nagyobb sereggel sietett a német felkelők segítségére. A király eléje jött Bajorországban, Bulcsú azonban nem fogadta el a csatát, hanem a 937-es útvonalon továbbhaladt nyugat felé. Wormsban Vörös Konrád herceg, a lázadó urak egyike, nagy lakomán látta vendégül Bulcsút és alvezéreit, akik Wormsból délnyugatnak fordultak és Franciaország vidékeit kezdték pusztítani. Megint az történt hát, mint három évvel ezelőtt Olaszországban, hogy a magyarok többre becsülték a por-

tyázás és szabad rablás lehetőségét, mint a komoly célok érdekében való küzdelmet. Április 2-án már a lobbesi klostrot ostromolták. Innen pedig tovább mentek nyugatra és Cambray püspöki városát kezdték ostromolni. Az ostromban »elfáradva, — írja Bulcsú seregéről a nyugati krónikás — nem messze a várostól, a Selda vize mellett ütik fel sátraikat, hogy nyugalomtól és ételtől megerősödve újra az ostromhoz foghassanak. De a mieink sem voltak restek és nem hagyták megtorlatlanul a város romlását. Az ellenség távoztával ugyanis azt látták a falról, hogy a király öccse, egy vitéz férfiú, kinek neve nem maradt fenn, kevesek kíséretében leghátul lovagol. Erre egy Odo nevű gyorseszű ember merész társaival hirtelen reácsap. A sokaság őt körül fogja, de ő, mint nagylelkű férfiú, szégyennek tartja a hátrálást és mialatt társai elmenekülnek, a csatába ront és drágán adja el életét, míg végre oldalvást is megtámadják és levágják... Bulcsú király, így nevezték, nagyon szívére vette atyafia halálát és azonnal visszasiet a városba.«

Betekintést nyújt a fenti részlet a kalandozások harcmódorába. Ez a harcmódor leginkább kicsiny tömegeknek, pár emberből álló csapatoknak összecsapásából, városok ostromából, körülzárolásából és felégetéséből állt. Nagy csatát a kalandozó magyarok lehetőleg sohasem álltak. fia nagy ritkán mégis kényszerítve voltak erre, akkor jóformán minden esetben az ellenfél került felül.

Észak-Franciaországon át a magyarok Burgundiába mentek, onnan pedig Itálián keresztül óriási zsákmánnyal hazatértek Magyarországra.

Ez az utolsó nagy magyar nyugati hadjárat tehát egész formájában a 937. évi nagy hadjárat megismétlése volt.

A nagy eredmény fellelkesítette Bulcsút, és a magyarokat. A következő évben folytatni kívánták a nyugati hadjáratokat. Addig azonban a német helyzet a magyarok szempontjából igen előnytelen változásokon ment át. Ottó megtörte a lázadó urak ellenállását és kibékült velük. Bulcsú is tudott a változásokról és ezért tájékozódó követséget küldött Ottóhoz. Ottó és a ma-

gyarok azonban nem tudtak megegyezni, Ottó valószínűleg szándékosan nem is akart megegyezni a magyarokkal és ki akarta csikarni a döntést. A válaszában elégedetlen Bulcsú ezért a nyár elején eddig még sohasem látott nagy magyar sereg élén betört Bajorországba. Úgy látszik ezúttal Bulcsú is fel akarta adni szokásos harcmóráját és döntő nagy csatában akarta kieroszakolni a pusztai életforma fenntartásának európai lehetőségét.

Ágostától (Augsburgtól) nyugatra kapta Bulcsú a hírt, hogy a német király az összes német törzsek élén megindult ellene. Bulcsú ezúttal nem tért ki a csata elől. A Lech mezején egy csalitos, cserjés nagy síkságon, amely lovas seregkibontakozására nagyon alkalmas volt, elfogadta a csatát.

A csatát a német sereg bekerítésére küldött kisebb magyar hadtest győzelme vezette be, amely elfoglalta a németek málnáit és szétverte a király utóhadát. Ez a magyar csapat azonban győzelmének kihasználására nem is gondolt, hanem azonnal rabolni és fosztogatni kezdett. Erre Konrád herceg, a magyarok tavalyi barátja, elvált a királyi főseregtől és rajtaütött a zsákmányoló magyarokon. Pár pillanat alatt sikerült a meglepett csapatot szétszórnia, a zsákmányt visszavennie és visszatérnie a királyi fősereghez. Jellemző, hogy a magyar csapat sorsát Bulcsú főserege tétlenül nézte és sem győzelmét nem használta ki, sem pedig nem sietett segítségére. Most megindult maga a király a mozdulatlanul álló magyar fősereg ellen. A magyarok egyideig ellenállottak ugyan, de aztán kénytelenek voltak engedni. Rövid, heves küzdelem után győzött a német király. Sokan elestek, a sereg egyes részei szétszóródtak, mások a Lech vizébe fulladtak. A magyar sereg zömét azonban sikerült Bulcsúnak rendben átvinni a Lechen úgy, hogy a csata után »oly nagy volt még a pogány sereg, hogy azok, kik Ágosta városa bástyáiról nézték elvonulását, nem hitték, hogy csatavesztés miatt tért vissza«.

Bulcsú a vert csata után természetesen hazafele tartott. Erre számított a német király. Már

eleve mindenütt azokban a falukban, ahol a visszavonuló magyarságnak át kellett haladnia, katonákat helyezett el és a föld népét is felbátorította a visszavonuló magyarság ellen. Most sebes futárokat küldött mindenütt előre, akik megelőzték a visszavonuló magyarokat s tudatta mindenfelé a győzelem hírét. A magyar sereg valószínűleg nem egy tömegben, hanem kisebb csapatokban törekedett kelet felé, hogy gyorsabban mozoghasson és a seregrészek ellátása is könnyebb legyen. Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy a vereségnek lelki hatása bizonyára mély depresszióban nyilvánult meg a magyaroknál. A föld népe nemcsak, hogy nem látta el őket, hanem mindenütt ellenük fordult, sok évtized szenvedéseit igyekezték kamatostul visszafizetni. A fáradt vitézekre, ahol azok megszálltak, rágyújtották a házat. Minden faluban megtámadták őket s úgy kellett magukat a vérszemet kapott föld népén minden egyes helységben újra, meg újra átverekedniük. Letértek tehát az ismert útról, hogy elkerüljék a falvakat, ez azonban azt eredményezte, hogy eltévedtek. Az erdők, a folyók átjárói mindenütt rakva voltak Henrik herceg embereivel. Mentül közelebb értek a bajor székhelyhez, Regensburghoz, annál súlyosabban kellett megvenniök minden átkelést, minden lépésnyi közeledést Magyarország felé. így változott az ágostai verség végre azzá a szörnyű katasztrófává, ami egy csapásra véget vetett a magyarság expanzív, harcos életmódjának Közép-Európában.

Regensburg körül maga Bulcsú is foglyul esett egy másik vezérrel együtt, kinek neve állítólag Sur volt. Léit a csehek fogták el.

A súlyos beteg Henrik herceg Regensburgba ült törvényt a kezébe jutott magyar vezérek felett.

A magyar hagyomány a következőképpen beszéli el a kürtös Léinek és Bulcsúnak, a vér emberének további sorsát:

»Ott estek fogságba Léi és Bulcsú derék vezérek s elvitték őket a császár elibe. S midőn a császár kérdezte őket, miért olyan kegyetlenek a keresztényekhez? Így szólának: mi a nagy Isten

bosszúja vagyunk, kiket rátok ostorul bocsátott; mert akkor a ti kezeitekbe esünk és elveszünk, mikor titeket üldözni megszűnünk. — Mondta nekik a császár: Válasszatok magatoknak olyan halált, amilyent akartok. — Léi pedig így szóla: Hozzátok elő kürtömet; előbb had fűjjam meg s aztán majd megfelelek neked.

S amint kürtjét előhozták, a császárhoz közeledvén, mikor kürtjét meg akarta volna fűjni, azzal — amint mondják — oly erővel sújtotta fejbe a császárt, hogy arra az egy csapásra szörnyethalt és monda neki: Te előttem fogsz menni s engem szolgálsz majd a másvilágon. (Mert a scythák hite, hogy akiket az életben megölnek, a másvilágon nekik szolgálni tartoznak.)

S rögtön letartóztatták s Katiszpónában felakasztották őket.«

Természetes, hogy a császár Léi általi megöletése a vereség fölött kétségbeesett nemzeti érzés költői és lélektani kompenzációja. De az egész elbeszélés magasabb hitele és belső valósága *nem* lehet kétséges. Léi szavai, akár mondta őket valaha, akár nem, mindenesetre arra vallanak, hogy a lovas népek harci hivatása nagyon mélyen gyökerezett a magyarság lelkében, s a magyar hagyomány alakítói nagyon jól tudták, miért adják éppen a kalandozási kor végén álló tragikus sorsú vezérek szájába azokat a szavakat, amelyek szinte történetfilozófiai sommázatát jelentik a lovas népek európai szerepének:

»Mi a nagy Isten bosszúja vagyunk, kiket rátok ostorul bocsátott; mert akkor a ti kezeitekbe esünk és elveszünk, mikor titeket nem üldözünk többé.«

HARMADIK FEJEZET

A MAGYARSÁG MEGTÉRÉSE

*... szerelmes fiam, legyenek teelőt-
ted mindig nyilván a te atyádnak
parancsolatai... Az én szokási-
mat... minden kételkedés gáncsa
nélkül kövesd, mert nehéz lesz ez
ország tájait kormányoznod, ha nem
követened az előtted való királyok
példáját... Aki ellenáll az ő atyjá-
nak, Istennek ellensége az.*

Szent István király Intelmei.

Árpádházi Tormás előadásából tudjuk, hogy a törzsrendszer 948-ban, tehát 7 évvel az ágostai katasztrófa előtt még fennállott. Ha nem állott volna fenn, Tormás vezér nem tartotta volna fontosnak, hogy külön megtanítsa a törzsek neveire a bizánci császárt. Azt azonban valószínűleg Tormás sem tudta, hogy a törzsrendszer megint válságba került és nagy átalakulás előtt áll. Az a helyzet, amelyet Árpád és a honfoglalók kialakítottak a törzsrendszer és a megszállás képében, nem bizonyult időállóknak. A kalandozások adí vállalkozásai össze-vissza forgatták a megszállás eredeti képét, úgyhogy ma már nem tudunk a reánk maradt helynevekből az egykori törzsi elhelyezkedésekre visszakövetkeztetni. A törzsek, mint nem vérségi, hanem politikai képződmények, mindennél jobban alá voltak vetve a változásnak, szinte évről-évre változhattak a törzsek keretei az élükön álló vezérek hatalmi és vagyoni vonzó erejének nagysága szerint.

Tormás idejében tehát a hét, illetőleg nyolc törzs egészen mást jelenthetett, mint Árpád halálakor s az is valószínű, hogy a törzsi keretek már ekkor lazulóban voltak, ha ezt a törzsi világban benne élők még nem is vették észre.

Az ágostai ütközetben úgylátszik legalább három vezér pusztult el. Mivel a törzsvezéri méltóságot nem szükségképpen örökölte a törzsfő fia vagy családjának tagjai, hanem csak akkor, hogyha maga is olyan hatalmat tudott képvi-

selni, mini törzsfő-elődje, ezért igen valószínű, hogy az ágostai katasztrófa a törzsszövetség képét is fenekestül felforgatta. Bulcsú minden valószínűség szerint az utolsó horka volt, s utána ezt a méltóságot már nem töltötték be többé. Elesett Léi, az északnyugati törzs hadnagya és valószínű, hogy ez a törzs, amelynek a magyar hagyományban is igen sok köze van a Megyer-törzshöz, Léi halála után ezzel olvadt egybe. Úgy-játszik, Bulcsú törzsét is az Árpádház keríti birtokába, legalább is erre vall az, hogy a század végén Bulcsú egykori területén bukkan elő Kopány, Tar Szörénd fia, a somogyási vezér. A kabarok törzse egészében a kalandokban nem veti részt. A kabar törzs hadnagyi családjai úgylátszik mindig közeli kapcsolatban álltak a fejedelmi házzal, legalább is erre vall Örs-úr kabar hadnagy neve, mert az »úr« jelzöt az Árpád-korban csak a királyi család tagjai használták.

A nyugati törzsek képe tehát következő lehetett: a fejedelmi törzs élén és az egykori Léi-törzs élén maga a fejedelem, Taksony állott. Bulcsú örökségét az árpádházi Tar Szörénd, talán Tormás fia vette át, aki a horka törzs különállását a maga uralma alatt fenntartotta. Délen, Baranyában és a Bácskában szállásoló törzs is megőrizte különállását, sőt éppen ebben az időben állott élén leghatalmasabb vezére, a Bizánc elleni kalandok hőse: Botond. A kabarok élén a magukat Ed és Edöméntől származtató Abák állottak. A következményekből úgylátszik, hogy az egykori Léi-törzs és az Abák törzse a fejedelem törzsével együtt szorosabb egységet alkotott.

Kelet-Magyarországot kevésbé rázta meg az ágostai vereség. A gyulák legkésőbb a X. század derekán behatoltak Erdélybe s ott hamarosan egészen külön hatalmi központot alakítottak ki. A jelekből következőleg megkísérelték hatalmukat a szomszédos törzsekre is kiterjeszteni s úgylátszik nagyobb sikerrel, mint nyugaton maga a fejedelem. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a gyulák hatalma a X. század derekán, tehát Erdély hódoltatása idejében állott csúcspontján, valószínű, hogy ebben az időben a Szabolcs, Ond és a Maros-szög törzsei is az Ő hatalmuk alá tartoztak.

A gyula egészen más politikát csinált, mint a nyugati törzsek kalandozó vezérei. 951 és 956 között ő is elmegy Bizáncba, ő is meglátogatja Konstantinos császárt és ő is felveszi a keresztséget. Már a régi bizánci íróknak is az volt a véleménye, összehasonlítva a horka és a gyula megkeresztelkedését, hogy a gyula esetében komoly térítési kísérlettel kell számolniok. A gyula — névszerint talán *Zsombor*, Tuhtum fia, vagy unokája — a keresztségben úgylátszik a *Stephanos* nevet kapta. Bizonyos, hogy megkeresztelkedése komoly kísérlet volt, különben nem vitte volna magával országába Hierotheos szerzetest, mint »*Turkia püspökét*«. A térítés további sorsáról keveset tudunk. Leányai, *Sarolt* és *Karold*, úgylátszik megmaradtak a kereszténységben, fia azonban, az ifjabb gyula, értesülésünk szerint megint visszaesett a pogányságba. A X. századi bizánci kereszténységnek úgylátszik nem volt meg az az expanzivitása és missziós lendülete, mint a VI—VII. századi orthodoxiának s talán ez az egyik fő oka annak, hogy Magyarország később mégis a nyugati kereszténységhez csatlakozott.

A Bizáncban megkeresztelkedett gyulának kétségkívül országalapító szándékai voltak. A keletmagyarországi törzsek szorosabb összefogása, Erdély elfoglalása, a kereszténység bevezetése — mindezek a tények arra vallanak, hogy Kelet-Magyarországon a század közepe táján új hatalmi alakzat bontakozik ki. A gyula már leszámolt a nomád életformák pusztulásával, már észreveszi, hogy az új nyugati területen csak keresztény módra lehet élni s ebben az irányban indítja el a fejlődést. Halála után a kezdemény mégis megszakad: művének nincsen folytatója, fia, az ifjabbik gyula, úgylátszik határozatlan, gyöngé ember. A gyula-birodalom meglazul hát: a század végén Dél-Magyarországon egy új hatalmi alakulás bontakozik ki. Ez *Ajtonyé*, a marosszögi vezéré. Ajtony is elmegy délre, hogy megkeresztelkedjék, de nem jut el Bizáncig. Ajtony mind külpolitikája, mind családi és vallási kapcsolatai a bolgárokhoz kötik. Bolgár papok keresztelik meg Bodonyban s ő az, aki bolgár

szerzeteseket telepít törzsének szállásbirtokai közé.

Midőn Taksony fia, *Gejza* 970 körül átvette a fejedelemséget, akkor Magyarországon négy, egymástól teljesen független hatalmi csoportosulás állott fenn. Az első volt a fejedelemé, a második Tar Szórendé és Koppány fiáé, a harmadik az erdélyi gyuláé, a negyedik a marosvári Ajtonyé.

Gejza felösmerte a szétforgácsoltságban rejlő roppant veszedelmet, egész életében arra törekedett, hogy a törzsvezérek és nemzetségfők külön hatalmát összezúzza. Ahol pedig ezt nem tudta megcselekedni, ott a törzsfőket rokoni szálakkal igyekezett magához fűzni, hogy ezen a réven beleszólhasson azoknak a törzseknek a viszonyaiba is.

Ezért vette feleségül az idősebb gyula leányát, Saroltot, ezt a szép, eszes és erélyes asszonyt, aki a krónikák szerint együtt ivott és verekedett a férfikkal. Ezért adta leányát később Aba Sámuelhez feleségül.

Részben Sarolt hatásának, részben a magyarság nagy tömegeiben már tényleg előállott helyzetnek tudható be, hogy Gejza megkeresztelkedett, ő volt az első, aki Ágosta tanulságait levonta és minden erejével arra törekedett, hogy a törzsi partikularizmust megszüntesse, a lovaspásztori életformát megváltoztassa és a pusztai világérzést népe lelkében a keresztény világszemlélettel és értékrendszerrel cserélje fel. ő az első, aki kétségkívül tűzzel és vassal — hiszen fia legendája szerint is kezei vérrel voltak fertegettek — arra tört, hogy Magyarországból teljes egészében keresztény országot teremtsen, ő volt az első, aki végiggondolta népe egész helyzetét. Ezért nyugatra fordult és térítőket, papokat kért Magyarország ősi ellenségétől, a vén Ottó császártól, az egykori ágostai győzőtől.

Hanem azért még benne is érezzük a nomád ember sok százados vergődését a pusztai Isten és a keresztény Isten között, benne, aki hetyke gúnnyal hirdette magáról, hogy elég gazdag arra, hogy két Istennek áldozhasson egyszerre.

Gejza uralkodásának első évében nagyjelentőségű esemény történt, amelyről ugyan a magyar hagyomány is tud, a kutatás mégsem tulajdonít neki elegendő fontosságot. A Névtelen azt írja, hogy 970 körül Magyarországra *Bulár* (Bolgári) *földjéről* igen nemes urak telepedtek, akiket az izmaelitáknak nagy sokasága követett. Az előkelő urak nevei közül Billának és testvérének Bocsunak, akik Étéitől származtak, a nevé is fenntartotta a hagyomány. Billa arab név, Bocsu vagy Boksu pedig a török »baksy« szóból ered, amely tudós férfiút, papot jelent. Ez az értesítés könnyen összefüggésbe hozható egy rendkívül nevezetes és nagyhorderejű eseménnyel, amely 968-ban és 969-ben, tehát közvetlenül Gejza fejedelem uralkodása előtt ment végbe.

A varégek, a harcias és kereskedő svéd kalandorok, megszervezték a Szarmata-síkság nagy szláv tömegeit, s midőn jogaruk alatt megszületett *Oroszország*, ez az új hatalom a magyarok és a kazár birodalom közé ékelődött és már a század közepén állandóan zavarta a Kozárfehérvárról Magyarországba vivő kereskedelmi út karavánjait. A fentemlített években a varég-orosz fejedelem, Svjatoslav érettnak érezte a helyzetet arra, hogy a kazár birodalommal egyszersmindenkorra leszámoljon. A hadi erényeit már rég levetkezett, magát idegen zsoldosaira bízó nagy kereskedő-ország a normann kardnak nem tudott ellentállni. *A kazárság egyszerre eltűnt és vele együtt eltűnt Dél-Oroszország területéről az a lovas nomád kultúr-kör, amelynek hagyománya bolgárokon és hunokon át a Krisztus előtti szidták koráig vezetett.*

A kazár előkelők és a kazáriai bolgár és izmaelita kereskedők, akiknek Magyarországgal megvoltak a kapcsolataik, a katasztrófa után magától értetődően magyar földre menekültek és itt Kerestek magliknak új elhelyezkedést. Mikor ezek a vezérek és kereskedők hírül hozták Gejzának a kazár hatalom összeomlását, ennek a fiatal, okos nomádnak világosan kellett látnia, — és a következményekből kitűnik, hogy igazán így is látta — hogy a magyarság helyzete nyugati házájában végzetesen és véglegesen megváltozott

970-ig a magyar törzsszövetség előretolt tartománya volt a nagy bolgár-török-kazár kultúrkörnek. Ennek a szerencsésnek mondható helyzetnek egyszerre végeszakadt s most lett a magyarság először » elszakadt, testvértelen ága nemének.«

A kazár katasztrófa, a bolgár-kazár kereskedők Magyarországra menekülése és a Gejza által megindított hivatalos magyar térítés közt tehát világos kronológiai egymásután és logikai következés állapítható meg.

Gejza gyermekkkora, férfivá serdülése még oly környezetbe esett, amely tisztában volt azzal, hogy egy nagy, tágas és rugalmas összefüggésnek része. Ennek tudatában akár Bulcsú, akár a gyula, akár a korábbi onogur fejedelmek megelégedhettek a kereszténység kérdéseiben bizonyos félmegoldással. Gejza az első, akire leszakad a későbbi magyarság nagy, tragikus élménye: az egyedül maradtság. A nagy változás megszüntette a kalandozások értelmét és végső lehetőségét. 970 után magyar csapat már a görög birodalomban sem portyázik többé. Új, minden eddiginél nagyobb gazdasági válság fenyegette a magyar törzsszövetség minden rétegét. A kereskedelmi út megsemmisült, a magyarországi bolgár-kazár cserepiacok szinte egyik napról a másikra tűntek el. Délfelé Sámuel cár alatt Bolgárország meg egyszer talpra próbált állani s ezzel fejére idézte a Bolgárölő Bazillus császár hadait. A Balkán békéje ezzel évtizedekre felborult: Magyarország nem számíthatott arra sem, hogy a keleti kereskedelem helyét déli, bolgár és görög kereskedelmi kapcsolatokkal cserélje fel. A X. század vége felé Magyarország a teljes gazdasági elszigetelődés állapotába jutott, amely kísérő jelensége volt a szellemi elszigetelődésnek.

Megértjük tehát Geiza fejedelmet, hogy szakított őseinek, a már évszázadokkal azelőtt megkeresztelkedett Dzsulaházbeli fejedelmeknek példájával és a vallási türelmesség útjáról letért. Látta azt, hogy a magyarságot csak úgy lehet fenntartani, vagy beszéljünk az ő nyelvén: *birodalmát csak úgy lehet a pusztulástól megmenteni, hogyha népei teljes egészében azokhoz a népekhez hasonulnak át, amelyek körülötte Közép-*

Európában és Nyugat-Európában élnek. A dán partoktól Dél-Itáliáig elnyúló óriási német—római császárság, az ágostai győző ott állott országa határainál. Tudnia kellett valamit az avarok sorsáról is, akiket ennek a birodalomnak elődje, a frank birodalom rombolt szét. Belátta azt, hogy a német hatalmán tört pozdorjává Bulcsú hatalma, mint a kard, ha sziklára ütnek vele. Nem volt hátra más, mint kiegyezni a német birodalommal, megtalálni azt a lehetőséget, amelynek keretében Magyarország megmaradhat Németország mellett. Remélnie lehetett, hogyha felajánlja családjá és népe teljes megtérését és megnyitja országát a nyugati keresztény misszió előtt, akkor cserébe megnyílnak számára a német birodalom kapui és az elvesztett keleti orientáció fejében' Magyarország, mint Nyugat-Európa népeinek egyike, kereskedelmi, gazdasági és szellemi szervezetének része fog új életre ébredni.

Az agg Nagy Ottó szívesen fogadta a fiatal Gejza követeit s a kiegyezés eredményeképpen az első német térítők megjelentek Magyarországon.

Gejza megnyitotta udvarát a német és olasz jövevények előtt. Hithirdetők és szerencsekereső lovagok, mesteremberek és művészek, kereskedők és harcosok egyformán jöttek Németországból és Olaszországból a nyugat számára újonnan megnyílt fejedelemségbe. Gejza Magyarországot a német területekkel összekötő Nibelungi sorsfolyó, a Duna partján építette meg egy merészen kiszögellő mészkösziklán az *esztergomi fejedelmi várat*. Valószínűleg német mesterek építették föl ezt az erösséget, amelynek szűk szobáiban, nagy kocka-kövekből összehordott tornyában a sátorpaloták szülöttje, Gejza törte magát a nyugati életformába. Az esztergomi várhegyen még állottak Gejza idejében egy római castrum maradványai. Ez a római castrum egy pannon őserösség fölé épült. A hódított földön könnyedén megszálló s újra tovavándorló úri lovasnomád így építkezett bele a szó szoros értelmében Pannónia földjének hagyományába. így kötötte magát oda sziklakövek segítségével a középkori életforma keretéhez, a *várhoz*. A keret szűk volt: kicsik és

vasrácsosak az ablakok, szűkek a nagy tölgyfa kapuval elzárt kapugádorok, kérlelhetetlenek a zordon, öles falu tornyok. A vezér, kinek »sátora egy dombon kek égre szökellett«, amely »nem szorul tetemes falakra, s nagy, henye kövekből eines együvé rakva, s az erőnek szolgál kirepítő fészkül«, úgy, »hogy tündérpalotának bizonyára hinned, melyet a fűvó szél tova lehel innét, mintha csak a földből kelne egy-egy ága, tornyosán áll s cifrán: a pusztá virága« — a vezér, aki bejött onnan a pusztáról, a szabad síkságról a várba, az nagy dolgot akart és nagy cél lebegett előtte, Közvetlen indító okát soha senki nem fogja megtudni. Bizonyos, hogy itt, Esztergomban született Árpád vére, Gejza es a gyula vére, Sarolt házasságából a pusztai vándorkirályok kései sarjadéka: *Szent István*.

*

A fiatal Szent István már teljesen keresztény nevelést kapott és környezete jóformán teljesen nyugatiakból állt. Gejza ki akarta küszöbölni fia életéből azt a benne még oly sokszor fellépő nosztalgiát, ami időről-időre odakergette a régi isten bálványképei elé s végignézetett vele régi, félig titkolt áldozatokat. Azt akarta, hogy fia kezét ne kösse meg ez a kétfelé hódoló istenkérés, hogy végre egyszer, annyi idő után legyen valaki, aki egy legyen szívében az új hittel úgy, ahogy valaha utoljára Almos vezér volt egy szívében a régi hittel.

István pedig valóban az új kor és az új szándék férfija lón. Nevelését keresztény papok és német lovagok irányították és a X. századvégi katolikus vallási megújulás egyik legnagyobb szelleme, *Szent Adalbert* fejezte be. Szellemi és emberi kapcsolatai csak a nyugattal voltak. Tudjuk róla, hogy távolnyugati apáturakkal levelezett, hogy munkatársai elsősorban papok és lovagok voltak, hogy az első időkben seregének vezetője is német ember volt. István új útja — írja róla *Szekfü Gyula* — »a fajtól való elszakadás, egy testileg-lelkileg idegen kultúrába beolvadás útja volt. Ez az, ami Istvánt, a szentet, annyira érdekes és bonyolult jelenséggé, tragikus politi-

kai egyéniséggé teszi. Személye szerint is rálépett az új útra, amikor germán vérből vette feleségül Gizellát és ezzel Árpád vérének török leszármazását megakasztotta.«

Az a termet, amelyet 997-ben, apja halála után mint örökséget átvett, az egész magyar szállásterületnek legfeljebb, ha egyharmada volt. Árpád-házi *Koppány*, aki hejza halála óta a fejedelmi család legidősebb sarja volt, egyszerre elszakadt tőle az egykori horka-törzssel, a fejedelmi törzs egy részével s valószínűleg a Botond-törzssel együtt. Gejza uralmát Koppány hajlandó volt elfogadni, ha annak minden erővel nyugatosító tendenciáját nem is vette szívesen. Istvánt azonban, a nála fiatalabbat, a nyugati ruhákban járó, nyugati asszonnyal élő, magát nyugati emberekkel körülvevő fiatalembert már semmiképpen sem vállalta urául. Közeli rokona, valószínűleg unokatestvére volt az elhalt fejedelemnek. Az is meglehet azonban, hogy a hagyomány tévedett apja nevében és nem Tar Szórendtől kell leszármaztatnunk, hanem igaza van annak a föltevésnek, amely benne Gejza édes testvéröccsét, azt az Árpád-sarjat látja, akinek keresztény neve Mihály volt s apjaként szerepelt Vászoly és Szár László hercegeknek. Ez a feltevés kronológiailag nem lehetetlen: a hercegek Szent Imre halála után már kétségkívül érettkorú férfiak, hiszen fiatalember-fiaik vannak. Így házasságuk ideje a 10-es évekre esik, születésüket tehát minden nehézség nélkül tehetjük a 80-as évek végére, vagy a 90-esek elejére.

A hagyománynak az a kétségkívül az ősi világképben nyugvó értesülése, hogy Koppány Gejza özvegyéhez nőülési, a krónika szerint »vérfertőző szándékkal« közeledett, arra vall, hogy Koppány és Gejza közt a vérségi kapcsolatnak a lehető legközelebbinek kellett lennie. Koppány természetesen az ősi levirátus értelmében gondolkozott, amikor Saroltot — akihez különben XV. századi hagyomány szerint érzelmi szálak is fűzték — feleségül akarta venni. Ugyanekkor összeszedte hadait és Dél-Dunántúlról a Balaton tavat megkerülve, Szent István ellen indult.

Szent István, hogy megakadályozza anyja és

nagybátyja egybekelését, német lovagjai élén Koppány ellen vonult. A pannóniai születésű Szent Mártonnak és a sárkányölő Szent Györgynek képe volt hímezve zászlaikra. Szent Móric vértanúnak, a tébai légió tisztjének lándzsáját, amelybe Krisztus keresztjének egy szege volt erősítve, vitték a sereg előtt. Ez volt a fiatal István fejedelmi jelvénye, amelyhez feleségének nagynagybátyja, Ottó, az ágostai győző folyamodott a pogányok ellen vitt nagy csatáiban. Ottó unokája, ili. Ottó, ezt a nagyhírű ereklyét adta nászajándékkul Szent Istvánnak, mint annak a fejedelemnek, akire a nagy frank-német hivatás folytatása, a pogányok elleni küzdelem várt. A nagy csata előtt a tűzkereszttségbe induló ifjú fejedelmet német lovagjai felövezték a lovagi karddal úgy, ahogy ez felesége őseinél: a Henrikeknél és az Ottóknál volt szokásban.

Koppány Veszprém várát kezdte ostromolni, amidőn reátört István seregeinek fővezére, Wasserburgi Vecellin gróf és hosszú, kemény ütközet után végre is teljesen leverte és szétszórta Koppány seregeit. Maga a vezér unokaöccse fogásába esett, aki anyja kezének és az ő fejedelemségének áhítóját lefejeztette, azután felnegyeltette testét és a hulla egyes részeit Esztergom, Veszprém, Győr kapuira szegeztette ki, egy részét pedig Erdélybe küldte. Az egyik nagybátya csonka testdarabja keserves mementóul szolgálhatott a másik nagybátyának, az erdélyi gyulának...

Most már mi sem állt útjában annak, hogy Szent István, aki oly ragyogóan megvédte a kereszténységet saját véreitől, be ne léphessen a keresztény fejedelmek európai társaságába. III. Ottó császár és nevelője, II. Szilveszter pápa új apostolt láttak a fiatal magyar fejedelemben. Ottó egyesek szerint járt is Esztergomban, talán István és Gizella esküvője idején, vagy a fejedelmi pár első fiának, Ottónak keresztelőjén, akinek ő volt a keresztapja, III. Ottó, »a világ csodája«, a római birodalom feltámasztását munkáló német-római császár, akiben nagy és magasztos gondolatok éltek a keresztény világ szupernacionális egységéről és a maga egyetemes hivatásáról, egyetlen volt, aki nem hatalmi-földi, hanem

spirituális eszközökkel kísérelte meg a világ *nemzeteinek* egy birodalomban való egyesítését. Ez az elgondolás tette lehetővé, hogy a magyar király nem mint a császár hűbérese, hanem csak mint a keresztény reszpublika része és részese, nyerjen koronát. Ahogy Nagy Ottó a Bulcsú felett aratott ágostai győzelem előismerésképpen nyerte a pápa kezéből a római császári koronát és méltóságot, úgy kapta Szent István Koppány legyőzéséért, mint a kereszténység védelmezője, II. Szilvesztertől a királyi koronát.

Az a fejedelem azonban, aki 1000 karácsonyán Székesfehérvárott az éppen felépített új királyi bazilikában a magyarok első királyává koronáztatta magát, még korántsem az egész ország felett uralkodott. A későbbi Magyarország nagyobb fele anyai nagybátyjának, az erdélyi gyulának és a marosvári Ajtonynak uralma alatt állott.

A gyula, úgylátszik, tanult Koppány sorsából. Erre vall az, hogy egyrészt sietve felvette a kapcsolatot Boleszló lengyel fejedelemmel, másrészt pedig Ajtonnyal, a délmagyarországi vezérrel, aki viszont Sámuel bolgár cárral tartott fenn szoros szövetséget, s valószínűleg rokonságban is állt vele. Azonban a koraközépkorban vagyunk. Az ember gyakran látja, hogy egyes fejedelmeknek sikerült egy nagyobb szövetségi hálózatot összeeszkábálni, mikor azonban közös akcióra kerülne sor, akkor valamelyik tagja a szövetségnek, de többnyire mind, fel szokta mondani a szolgálatot. Valamilyen mellékszempont, egy másik érdek előtérbe kerülése, vagy néha egész egyszerűen lustaság, arra bírják a szövetségest, hogy a megtámadottat cserben hagyja. Pontosan ez történt a gyula esetében is. Szent István, akinek bizonyára már régen szálla volt a szemében nagybátyjának független hatalma, neszét vette az erdélyi gyula készülődéseinek. Ezért 1003 tavaszán hadat indított ellene, hogy megelőzze támadását. A gyula egyideig ellenállt, de aztán még idejében észrevette, hogy szövetségesei cserben hagyták és letette a fegyvert öccse előtt. Szent István bevonult a gyulák fejedelmi várába,

Biharba s nagybátyját feleségével és két fiával együtt Esztergomba küldte. Az egykor keleti keresztény, de a pogányságba lassanként visszasüllyedő keleti országrészt ezzel hosszú évszázadokra a magyar koronához csatolta. A meghódított terület élére a hagyomány szerint egy, különben nem ösmert bátyját, Zoltánt nevezte ki, s ezután visszatért a Dunántúlra, hogy átvegye a lengyelek ellen vívott háborújának vezetését,

Most már csak egy darabja volt az ősi szálasterületnek, amely még nem fogadta el Szent István főségét. A marosvári Ajtonynak, az akkor még nem jelentéktelen Bolgárországgal való kapcsolatai azonban oly szorosak voltak, hogy István mindaddig őrizkedett Ajtony területének megtámadásától, amíg észre nem vette, hogy a bizánci császár teljes sikerrel tört egész Bolgárország elfoglalására. Föltételezhető, hogy ezövet séget kötött a bizánci császárral a bolgár cáv ellen úgy, mint őse, Árpád száz évvel ezelőtt.

Az erdélyi gyula abban a reményben, hogy Ajtony és Sámuel segítségével visszanyerheti elvesztett országát, Esztergomból, úgylátszik, kapcsólátókat kezdett szóni Ajtony vezérrel. István Erdély meghódításakor saját kezelésébe vette a? erdélyi sóbányákat s a sórakományokat a Maros; vizén vitette le az Alföldre. Ajtony azonban, kinek területén vitt át a Maros alsó folyása, nem akarta vám nélkül átengedni a király sóját. A háború kitörésének ez volt közvetlen oka.

Szent István unokatestvére, Karold és Doboka fia *Csanád* volt a királyi sereg fővezére. A seregben résztvett az erdélyi gyula is, talán azzal a titkos gondolattal, hogy kellő pillanatban átáll Ajtony seregeihez. A mai Nagyósz község határában, Torontál megyében ütköztek meg Csanád és Ajtony hadai. Csanád teljes győzelmet aratott, a csatában Ajtony elesett. A hulla fejét a gyula lenyiszálta és sebes vágatva vitte István király elé, azt mesélvén, hogy ő ölte meg' a csatában. A szerencsétlen ember, úgylátszik, végkép megzavarodott s most legalább öccse kegyeiből nem akart végképpen kiesni. Dicsősége azonban nem soká tartott. Megjött Csanád s felhívta a gyulát, hogyha megölte Ajtonyt, hát

adja elő a nyelvét. A száját felnyitották, a nyelvet azonban nem találták benn. Azt Csanád húzta elő tarsolyából, mire a gyula hazugsága kiszült. Megszégyenülten és talán István bosszújától is félve, a gyula kereket oldott és volt szövetségesehez, a lengyel Boleszlóhoz futott. István aztán nagykegyesen utána küldte a feleségét.

István tehát uralkodásának első évtizedében helyreállította az Árpádház uralmát a magyar szállásbirtokok egész területén. Árpád óta Ő az első, aki joggal nevezheti magát egész Magyarország királyának.

Hogy a magyar megtérést, Szent István nagy művét meg tudjuk érteni, ahhoz meg kell kísérelni, hogy megközelítsük egyéniségét, felismerjük szándékait, felvázoljuk a környezetet, amelyben élt, a szellemi és anyagi hatásokat, amelyek életútjában érték és kísérték. Külön fogjuk megvizsgálni azt a hatást, amit azután maga Szent István, mint a magyarság legsorsdöntőbb élménye, népe lelkében hátrahagyott.

Az ősök által determinált típus megrajzolása még nem jelenti az egész egyéniséget. Szent István egyedülálló fontossága éppen abban állott, hogy keletisége ellenére is tökéletesen nyugatívá volt képes változni. Itt természetesen merül fel egyrészt azon nyugateurópai szellemi komplexusok érintése, amelyek Szent Istvánt nevelkedése közben érték, másrészt azon egyéniségek szerepe, akik Istvánra döntő befolyást látszanak gyakorolni.

A Karolingi birodalom felbomlási folyamata az európai helyzetnek a népvándorláskorihoz hasonló bizonytalanságát eredményezte, amelyben a már kijegecesedni kezdő új világrend heterogén elemei újra nagy erővel egymás ellen lázadtak. Az Egyház volt arra hivatott, hogy a Karolingok elejtett zászlaját felragadja és a franciaországi Cluny szerzetesei váltak csakhamar Európa szellemi és óriási befolyásuk révén politikai vezetőivé, akik szigorú egyházi reformjukkal, egyéni és tekintélyi-egyházi hatásuk folytán a keresztény Nyugat szellemi arculatát

átalakították, s ami ezzel járt: olyan új ideológiák csíráit hintették el, amelyek politikai téren is messzemenő következményeket jelentettek.

Abban az időben, amikor Bizánc mindinkább elkülönült a római világtól s mikor ezzel egyidejűleg a németek római császárságának megalakításával az alpesentúli germán hatalom Itáliát elfoglalta és az ágostai vereség után elgyöngült Magyarországot erősen veszélyeztette, ugyanakkor pedig közeledést keresett és talált a görög császársággal, égető szükség volt egy olyan hatalomra, amely a kor nivójának és szükségleteinek megfelelő módon Nyugat tradicionális magatartását: *a latinitást*, a latin kereszténységet legyen képes hangsúlyozni oly erővel, hogy ezzel vétót mondhasson azoknak az antilatin erőknél, amelyeket érintettünk, *A latinitás, amely a római impérium összeomlása óta mindinkább egy bizonyos, az európai emberrel adekvát szellemi habitust kezd jelenteni, ennek a jellegének megfelelően most is szellemi téren nyilvánult meg.* Cluny Gallia földjén tűnt fel, egész lényé a latin gondolat hangsúlyát hordozta és dinamikájának iránya teljes erővel fordult Róma felé. Mikor Aurillaci Gerbert, aki szintén francia barát volt, mint II. Szilveszter pápa Szent Istvának koronát küldött és szuverén fejedelemnek Ösmerte el, s mikor István a koronát a két császár közbejötte nélkül, Rómától fogadta el, akkor Róma és Pannónia nagyjelentőségű gesztussal hangsúlyozták ősi, közvetlen összefüggésüket.

Ez a clunyi kereszténység volt a magyar fejedelemfi nevelője és minden bizonnyal legnagyobb, döntő erejű kultúrélménye, amely egyéniségének belső irányát mindörökre nagy határozottsággal szabta meg és teljes erővel kötötte őt ahhoz a nyugathoz, amelyhez eredetileg apjaura politikai orientációjának örökségén kívül még más szál nem fűzte.

Ebben a kapcsolatban tűnik fel az első személyi élmény István életében: ez az élmény minden valószínűség szerint *Gejza* hatása volt, azé az erős és ravasz, hajlékony és alkalmazkodó szellemé, akitől az ő látszólag más ötvözésű egyénisége keveset örökölt. Mégis, mélyebb szemlélet

mellett, föltűnnek a súlyosabb Szent Istvánban is a helyzetek okos kihasználásának, az erők agyafűrt mórlepelésének nomádos tulajdonságai, s aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az a magatartás, amelyet apa és fiú a törzsi hatalmakkal szemben elfoglaltak, teljesen hasonló volt, csak éppen a modorban érzik valami különbség: Gejza itt is cunctatori lehetett, István tabula rasa-t csinált.

Ha Gejzával szemben ily módon el is különítjük István alakját, annál több rokonságot kell feltételeznünk anya és fia között. *Sarolt*, a gyula leánya, a »szép királynő«, aki erélyes, kemény akaratú és eszes asszony volt, egész kisejthető habitusában a komor és hajlíthatatlan Szent István előképének tűnik, akibe finitista konokságú keleti őseiből oly sok szorult.

Talán legnagyobb hatással a Szent Istváni egyéniség kibontakozására mégis a kongeniális nevelő: *Szent Adalbert* lehetett, aki a clunyota gondolatot legmagasabb szinten birtokolta és adta át tanítványának és nem utolsósorban hatalmas aszkéta-egyéniisége közvetlen varázsával avatta nyugatvá s indította el a szentté válás és az országalkotás egész embert kívánó útján a nomád sátorpaloták vándorkirályai és az avar pusztaság mord földvárai fölött uralkodó gyulák késői sarjadékát.

Szent István, Adalbert tanítványa, mégis akkor vált a nyugati közösség teljesjogú tagjává, amikor a Karolingok szent császári véréből eredt bajor *Gizellát* feleségül véve, ezzel az akkori *ido-neitás-gondolat* értelmében belépett Európa fejedelemeinek sokágú családjába, kik származásuk révén egy minden társadalmi osztály felett nyugvó félisteni közösséget alkotván, egyedül birtokolták *az Isten kegyelméből való uralkodás* jogát.

Bizonyosnak látszik az, hogy az e révén kibontakozó nyugati kapcsolatok és összeköttetések, a Karolingokhoz való tartozás megszentelő tudatának élményén túl is, erősen módosítólag hatottak a fiatal fejedelem magatartására, azaz azt eredményezték, hogy ezeknek az új reális és

irracionális összefüggéseknek a révén, gáttalanul olvadjon be a nyugati világérzésbe.

Szimbolikus értelmű az, hogy a magyarok első királyára későbbi életútján igazán mély és belső hatással már csak egyetlen ember lesz s ezt az embert a latin dél küldte. *Szent Gellértnél*, Csanád későbbi első püspökének elmélyítő és kiegészítő hatása lehetett István királyra és egyéniségének teljes megvalósulásában azt a szerepet játszotta, — egészen távoli hasonlattal élve — mint Goethe teljes kibontakozásában Schiller. Mindenesetre az a tény, hogy Gellért a Szentföld felé indul Magyarországon át és azután örökre itt marad, hogy a király legbensőbb munkatársává legyen, arra vall, hogy a két férfi között egészen mély, belső szimpátiák éltek s nem távolfekvő *ciz et* feltevés, hogy a Szent Imre herceghez intézett atyai *Intelmek*, amiről még bővebben fogunk beszélni, István és Gellért együttes alkotása.

Az *Intelmek* megemlítésével eljutottunk a normaadó, a törvényalkotó Szent , Istvánhoz. A mi szempontunkból tökéletesen lényegtelen az, hogy ebben a törvényadásban mi idegen átvétel és mi a munkatársak műve. A *szentistváni törvényhozás elképzelhetetlen Szent István nélkül, mert ő maga a törvény , szava* ő az a nagy erőközpont, akiből a törvény kiárad, s az ő egyénisége nélkül csak csengő szó az, melynek az Árpádok véréből, a Karolingok közösségéből való úr tekintélye ad súlyt és parancsoló erőt. Külpolitikai téren ő az, aki, felösmerve kelet és nyugat között a magyarság sajátos helyzetét, vétőt mondott minden olyan törekvésnek, amely a határokon túlterjedni kívánt A gyepük bölcs védelmi vonalain belül lassú áramlással élt a magyar élet, erősödött és fejlődött s előkészült azon messzi időkre, amikor fiatal erejében kitörhet minden égtájak felé. Kemény harcokkal és sok körültekintéssel kellett biztosítani ennek a magyar életnek helyzetét és lehetőségét a két császárság között és a szomszédok felé, kik szentistváni formátumú egyéniség híján nehezebben vajúdták életre magukat, mint a magyarság. A horvát, a velencei és a magyar dinasztiák között

szoros kapcsolatokat sikerűit létrehozni; a lengyelek és a bolgárok ugyancsak rokoni kapcsolatban állottak. Láttuk, hogy mennyire a német birodalommal való bölcs kiegyezés alapján indult el Gejza és Szent István állama. Ez a bölcs óvatosság helyénvalónak bizonyult. Több mint hatvanéves magyar-német béke után a magyarság megerősödött s éppen az mutatja a fiatal királyság erőkészleteit, hogy amikor 1030-ban II. Konrád dölyfösen indult el Magyarország leigázására, István véres fejvel kergette vissza, sőt a Fisa folyóig toltá előre országának gypűgátjait.

»Ma már tudjuk, — írja *Joó Tibor* — hogy Szent István reformja távolról sem semmisítette meg nyom nélkül a keletről hozott politikai hagyományt, hanem arra építette rá az új fejlődés alapjait, s eközben természetesen módosult, talán el is tűnt a felületes szemlélő előtt, de az európai építmény szilárd és állandó alapjaként élt tovább. Ebben az intelemben is ez a hagyomány szól hozzánk. S ez az a csíra is, melyből a sajátos magyar nemzetfogalom kialakult, egy fogalom, mely lényegesen eltér a nyugatitól, de minket éltetett ezer éven át... Egész történetünkön végigvonul az ősi, Szent István által kibontott nemzeteszme és a nyugati nemzeteszme küzdelme...«

Idézzük tehát az *Intelmeket*, amelyekből feltehetőleg maga Szent István király szól hozzánk:

»*A vendég- és jövevény-népekben oly nagy haszon vagyon, hogy a királyi méltóság érdem szerint nekik adhatja a hatodik helyet.*«

Honnan gyarapodott a római birodalom kezdetben és magasztaltattak fel dicsőségre a római királyok, ha nem hogy különféle tartományokból sok jelesek és bölcsek sereglenek vala oda? Bizony, hogy Róma mind e mai napig szolgáságban lenne, ha Aeneas maradéka szabaddá nem tette volna.

„Mert amint külön-különféle tartományok széléről jönnek a vendégek, külön-különféle szót és szokásokat, fegyvert és tudományt hoznak ma-

gukkal, ami mind a király udvarát ékesíti és teszi nagyságosabbá és igen megrettentí az idegeneknek magahitt szívöket.

Lám gyöngé és töredékeny az egynyelvű c, egyerkölcsű ország.

Hagyom azért, fiam, adj nekik táplálást jó akarattal és tisztességes tartást, hadd éljenek uálad örömejobb, hogy sem másutt lakozzanak. Mert ha te elrontani törekevel, amit én építettem, vagy amit én gyűjtöttem, te széjjelhányod azt, bizony mondom, nagyon nagy kárát fogja vállalani országod. Amit hogy eltávoztass, növeld naponként a te országodat, hogy a te koronádnak felségét mindenek tiszteljék.«

Mielőtt behatolnánk a szöveg elemzésébe, meg kell szabadítanunk gondolkodásunkat úgy a XIX. század racionális nemzetállam koncepciója tói, mint a XX. századi vérmítosz és népiség nacionalizmusától is. Ezek a fogalmak Szent Istvántól teljesen távol álltak s arra kell törekednünk, hogy úgy értsük szavait, ahogyan ő értelmezte őket.

Szent István előtt ^{ciz} ^{cl} birodalmi ideál lebegett, amelyet az ő idejében a szász császárok *Sacrum Impériuma* jelentett. Nehéz megérteni azt, hogy ez a szent császárság minden nacionális hangsúlyt nélkülözött. Azonban ezzel, hogy ezt kimondtuk, még nem zártuk ki azt, hogy nagyon is természetes és népi alapjai ne lettek volna. Sőt: a Karolingok ugyancsak univerzális igényű birodalma nem utolsó sorban azért hullt szét oly hamar alkatrészeire, mert egyetemességre való törekvésében nem vette eléggé tudomásul a népi különbségeket, úgyhogy már korán — alig eq.v emberöltővel Nagy Károly halála után — fölölött és pedig a benne lévő főnépek kibontakozását szolgálva: Nyugati Frankországra, azaz Franciaországra, Keleti Frankoniára, azaz Németországra és Itáliára. Nagy Ottó szent császárságánál azonban már magától adva volt a népi alap, amelyre a nagy transcendens középkori államgondolat felépíthető volt: *a németiség*. A transcendens eszme és szándék aztán túlmutatott a németiségen és egész Európát a kereszténység közös nevezőjére óhajtotta hozni politikai-hatalmi síkon is.

Ugyanez a szentistváni gondolat is, megfe-

lően kisebb méretekben és azon romantizmus nélkül, amely a németeket jellemezte, s ami nélkül a középkori német-római koncepció sem születethetett volna meg. Szent István — a fenti szövegből világosan kitűnik ez — felismerte ugyan az idegenben éppen azt, ami ezt a belfölditől elütővé teszi, de a népi-faji tudaton túl, őt az a transzcendens, csaknem misztikus gondolat is lelkesítette, amely az egész kereszténységnek egy nyelv-, erkölcs- (szokás-) feletti nagy szellemi respublikába való összefogását jelentette. A népi-faji tudat a puszták világában élő őseit sem érdekelte soha. A pusztai nomád királyságot is a király személye, a benne megnyilvánuló isteni erő és a politikai érdek közössége hozta létre. Ilyen értelemben helyesen mondja *Joó Tibor*, — és ő előtte már 1867-ben *Hajnik Imre* — hogy míg a német nacionalizmus őse a vérségileg összefüggő nemzetség, addig *a magyar államgondolat őse a birodalom*. A pusztai fejedelmek minden új népet egyesíteni akartak, Szent István már valamennyi keresztény népet, amely hozzá csatlakozik. Az ősi gondolat megbővül hát és meggazdagodik. Ez az első, amit észreveszünk. A második; pedig az, hogy a népi-faji különbséget (nominalitást) még igen primitív módon a »nyelv és erkölcs« szavakkal fejezi ki. Ennyire nine még István korában »nemzet.«

Az Intelmek szövegéből azonban kitűnik az is, hogy a király kétféle idegent különböztet meg: az egyik azok a vendég- és jövevény népek, akikben oly nagy haszon vagy van, akik — megint ugyanaz a két kifejezés a népi-nemzeti összetartozás jelzésére — külön-különféle szót és szokásokat hoznak magukkal, ami mind a király udvarát ékesíti, de ugyanakkor hasznukat leginkább abban látja, hogy az idegenek másik fajtáját, az ellenséget éppen ezek jelenlétével, felhasználásával lehet sakkban tartani: megrettenteni magahitt szívöket. Itt újra két dolog tűnik fel: először ellenséges és baráti szándékú idegennek éles megkülönböztetése; másodsor az a defenzív, de nagy erőtartalékokra támaszkodó, egészében férfias és offenzívára is képes szentistváni külpolitikai magatartás, amelyet fentebb már érintettünk.

Azt látjuk tehát, hogy a középkor embere nem gondolkozott olyan primitív és felületes racionalista módon, az egynyelvű és egyerkölcsű embercsoportok egymás mellett és egymás közt való életéről, mint a XIX. és a XX. század. Min; denekelőtt tudomásul vette, hogy a különböző népcsoportok nem képeznek, mert nem is képezhetnek egészükben zárt, áttörhetetlen palánkokkal körülvett és belül népi-fajilag homogén tömböket, hanem igen is az élet szabálytalan bonyolultságának megfelelően, belefolytak egymásba, egymás mellett, fölött és alatt laktak és élnek — s ugyanakkor elismerte, hogy ennek ellenére joguk van ahhoz, hogy saját nyelvük és erkölcsük szerint éljenek. Ezáltal egyszerre emberségesen kezdtek gondolkodni egymásról és együttélésük módozatairól s az államiság is úgy bontakozott ki, hogy a hegemonis-faj nem tette tönkre a maga vendég- és jövevény-népeit, hanem bölcsen felhasználta őket önmaga erősítésére, abban a felismerésben, hogy gyenge és töredékes az egynyelvű és egyerkölcsű ország, amit egészen egyszerűen úgy is lehetne mondani: felismerték, hogy több szem többet lát, több kéz többet fog. Ez onnan is kitűnik, hogy István felszólítja fiát behívásukra, mondván: »Adj nekik táplálást jóakarattal és tisztességes tartást, hadd éljenek nálad örömesebb, hogysem másutt lakozzanak.«

A középkori magyar királyok követték is ősiük holes szavait és birodalmuk rugalmas szerkezetében kezdettől fogva jó és hasznos helyet f o áltak el a legkülönbözőbb nemzetiségek. Közép-Európa faji-nyelvi tarkasága aztán magával hozta, hogy a magyar birodalmi idea, akár csak az egykori hun birodalom ideája, mindig valami nemzet-fölötti, valami transcedens valóságot jelentett, a Krisztus misztikus testéhez hasonló gondolatot, amelynek legpregnansabb vetülete közjogunkban alakult ki: a Szent Korona misztikus testére gondolok ... Csak a XIX. században, amikor a valóságos történeti létezéseket semmibe véve, a nemzetek merev nacionalizmusukban az abszolút nemzetállamot kezdték hangsúlyozni, robbant szét Szent István országának lelki egysége, olyan folyamatot indítva el ezzel, amelynek fejleménye

a magyar birodalomnak, Európa utolsó keresztény-transzcendens-humanisztikus államkoncepciójának teljes összeomlása lett.

A humanizmus kifejezést igen sokan használják s mint minden gyakran kimondott fogalommal, visszaélnék vele. Nehéz is felszínre hozni igazi tartalmait, mert hosszú élete alatt sokszor mást és újra mást jelentett. Mi most abban az értelmezésben fogjuk használni, amelyet történetileg leginkább jelent. Alapjai a görög paideia emberformáló gondolatába bocsátkoznak le, amelyből a latin humanitás, ez a magasformájú »emberség« bontakozott ki. Ehhez a két komplexushoz tértek vissza időről-időre Európa humanisztikus áramlatai abban az értelemben, amit a Goethe-i mondás fejez ki: *»Jeder sei auf seine Art ein Grieche, aber er sei's.«*

Humanitás és humanizmus — *magyarul, Ballassa Bálint szavával: »emberség«* és semmi esetre sem emberiség — a tudatosan élő ember, tehát a felsőbbrendű ember, azaz a mi értékkálánkban és a Szent Istvánéban méginkább: *a keresztény ember magatartását* jelenti. Mivel elérése nem magától jön, nem természeti jelenség, hanem a belső erők bizonyos csoportosítása és aztán munkája révén létrejött eredő, ezért tartalmainak is leglényegesebbike: emberformáló, azaz pedagógiai szándéka. Talán nem tévedünk akkor sem, ha István király életművében a keresztény humánus és ennek kapcsán a legnagyobb pedagógiai erő művét látjuk, amely Magyarországon az idők folyamán működött és hatott.

Az alapító és törvényhozó király ebben az összefüggésben a szent nevelő.

Mi sem könnyebb, mint rossz királynak lenni és semmi sem nehezebb, mint jól és bölcsen kormányozni. Fokozott mértékben látjuk ezt Szent István korában, midőn a király korlátlan hatalomnak és dicsőségnek ura volt, csaknem isteni magasságban, fényben és erőben trónolva népének ezrei felett, kik tekintélye előtt minden esetben meghajoltak, mert rajta át maga az Istenség nyilvánította magát. Milyen önuralom, a belső erőknek és indulatoknak mekkora rendezettsége volt szükséges ahhoz, hogy olyan formájú jelen-

sóg jöhessen létre, amilyen Szent István volt — Szent István, aki egyetlen célra szánta egész földi életét, valóban imponáló önbizalommal és maga biztonsággal vállalta, és kegyetlen eréllyel és következetességgel vitte véghez a hivatásának érzett feladatát. Ugyanakkor azonban bölcs alázattal ismerte fel helyzetét az Istenséggel szemben és ismerte el egyéniségének határait. Az Intelmek, amely egyetlen személyesnek, szubjektívnek mondható megnyilatkozása ennek a hihető leg személytelenné edzett, érdes és zárkózott szellemnek — arra vall, hogy érett férfi korában kívánta lefektetni utódja és fia számára élete le szűrt bölcsességét. Az Intelmek helyes meggondolás alapján bekerült a *Corpus Iurisba*, hogy az egész nemzet Parainézisévé, minden leendő királyaink első tankönyvévé változzék. Talán minden más ténynél élesebben világít rá ez a kis könyv arra a szenvedélyes emberformáló szándékra, amely a magyar emberség egyik legnagyobb arányú hordozójában, István királyban élt.

Itt Szent István portréja bontakozik ki: sok kai emberiebben, hűségesebben és közelebbről, mint akár a legendák, akár a krónikák torzító prizmáján át. Itt értjük meg, hogy milyen lehet! ez a férfiú, elszánt nyugalomban, rendezett és leegyszerűsített formái közt, akiben a magyarság legmélyebb szimbólumát tiszteljük: hatását egész későbbi történetünkön megérezte s mindaddig érezni fogjuk, míg lesznek magyarok és lesz új magyar sors; példájában a magyar humanitás jelent-kezik, Álmos óta először teljesedve ki magas fokon, a szemlélőben egy állandóan működő hatalmas erő benyomását keltve, amelynek színi deka emberformálás, normaadás, országalkotás.

Az István műveként létrejövő ország a keresztény humanitás országa. Az államot, annak halalmát és tekintélyét e korai korszakban még maga a király képviseli. Vele szemben népének e pillanatban homogénnek elképzelt tömege áll, bizonyos értelemben felette pedig, mint az etikai értékrendszer őre: az Egyház. A hatalom — nyilvánvaló ez — a király oldalán van és nem teheti őt felelőssé tetteiért semmiféle társadalmi szerződés, mert hatalma egyenesen isteni eredetű. Egy rendi

vagy különösen műtszázadi értelmű alkotmányról sincs még szó ebben a korban, mert az ősi patrimoniális berendezkedés kizárja a hatalomnak oly jellegű megosztását, ami nélkül alkotmányosság nem képzelhető el. Azonban akkor is tévednénk, ha Szent István uralmát kény uralmak mintájára akarnók elképzelni. Szent István nem volt bitorló, hanem ősei jogán a magyarok fejedelme s így nem volt szüksége azoknak a primitív eszközöknek a felhasználására, amelyek a történelem diktatúráit oly gyakran jellemzik. Uralma nem néptribuni alapokból nőtt ki, tehát mindvégig nélkülözte a tömegre gyakorolt közvetlen szuggesztív olcsó eszközeit. Azután — s ez a legfontosabb — nem volt reakcionárius, hanem a haladásnak — e szót itt nem materiális-racionalista értelemben használom — bajnoka, aki a népi fejlődést felismerve, évszázadok tanulságait levonva, európai keresztény nevelése eredményeit ültette át a magyarság életébe. Szent István a keresztény humanitás értelmében rendezte ország és ember — állam és egyén — viszonyát. Szent István autokrata volt: minden hatalom, tekintély, jog és gazdagság, feltétlen hűség és engedelmesség illette meg; de megillette: nem kellett kikényszerítenie, vagy kimesterkednie, mert Koppány eltűnése óta mindenki úgy érezte rendjénvalónak, hogy ő a király s a többiek az ő alattvalói. Nem kellett tehát féltékenynek lennie uralmára, mint a bitorlóknak, s így nyugodtan mondhatta fiának az emberséges szavakat: *»Uralkodjál felettek mindnyájan harag és kevélység és gyűlölség nélkül, békességesen, szelíden, emberségesen; megemlékezésén szüntelen, hogy minden ember azonegy állapotban vagyon és hogy semmi fel nem emel, hanem az alázatosság és semmi meg nem aláz, hanem a kevélység és gyűlölség.«* És valamivel elébb: *»senkit pedig ezek közül szolgaságra ne vess, avagy szolgádnak ne nevez. Vitézlő rend legyenek, ne szolgarend«.* Hogy a tekintélyi és az emberségi tartalmakat mennyire összefüggőnek érezte, kitűnik következő mondatából: *»Ha békeségtűrő (pacificus) leszesz, királynak mondatol és király fiának és szeretni fognak minden vitézeid ...«.* A tizedik fejezetben pedig egészen vilá-

gosan kifejezi ennek a gondolatnak másik oldalát is: »Mert a kegyetlenséggel és gonoszsággal fertőzött király haszontalan keres király nevet, mivel bitornak mondatik.« Hogy mennyire beigazolódtott koncepciójának igazsága, azt éppen utóda, Péter illusztrálja, aki nem volt király fia, hatalmát nem érezték jogosnak; ez az eredetileg, vitéz és lovagias férfi lassanként egészen elvesztette maga alatt a talajt s hogy hatalmát fenntarthassa, gonoszsággal fertőződött, míg végre »a vitézek ereje királyságának romlására vált« s a hazatérő Árpád-fia Andrással szemben májhaszontalan keresett király nevet, mivel bitornak mondatott...

Szent István műve egészében bizonyára csupán *keret*. Évszázadokba telt, míg teljesen sikerült kitölteni, ha ugyan sikerült egyáltalán. Ez a keret azonban sorsdöntő jelentőségű. A külső tényezőket ezúttal nem véve figyelembe, akkor történi, hogy a magyar létezést a magyar történet legnagyobbhatású férfija, Szent István az örökkévalóság és a Gondviselés távlatába állította. Elhatározása gyökeresen megváltoztatta a magyar szellem állapotát, sőt kozmikus helyzetét. Ez a szellem Szent István előtt a féllóvasnomádnak nevezett kultúrfázisban leledzett, ahol számára az ó-török világkép volt formaadó; ennek alapszövértébe pedig a pusztaság őseiménei szövődtek. Látuk, hogy a puszta embere egyszerű, úgyszólván ódon formákban élt. Világa kötött és fejlődési, kiteljesedési lehetősége csak igen csekély s jobban ott jelentkezik csupán, ahol a pusztai ember más embertípus életformáival kerül valaminő viszonylatba. Miként az állaté, ösztöneiben és a létfenntartás parancsaiban megkötött a primitív ember világa; világképe még teljes egészében az éhség, a párzás és a félelem ősembéri-állati hármasságából táplálkozik. Álmos és Árpád magyarjának életformájában már ezeknek a tárta] máknak ősi, állati meztelensége elcsitul: harccá, családi életté, felső erők tiszteletévé alakul át. Most Szent István király új formákba igázza ez ősi, már változásban lévő tartalmakat. Ez új formák jelenléte azt eredményezte, hogy az ősi juttalmak vagy alászállottak, vagy pedig szintézisre

léptek az új formák hozta új tartalmakkal. A fél-
lovass életformát napnyugati életforma váltotta
fel, az ősi hit romlott babonáit a római catholica
religio, amivel a vak és földhözkött lovassors
helyébe a transcendens célra szentelt keresztény
ember sorsa lépett. Ez óriási élmény s a nagy
átalakulás konzekvenciái előtt a magyar szellem
mai állapotában sem zárkozhat el, hiszen csak
ez az egyedüli útja a kereszténység teljessége
felé; sőt kell, hogy felösmerje Szent István alak-
jában a rendetlen makrokozmosz erőivel gyözte-
sen szembeszegülő rendezett erőnek_ jelképét, az
állati-ősi fölé kerülő emberi-új diadalát, azaz
»a Szellem betörését«, amivel létre is jött az
a szimbólum, amelynek példázatát humanitásába
beépítheti.

NEGYEDIK FEJEZET

ÁRPÁD NEMZETSÉGE

*Noha kimennél, uram, Szent
István király,
Vadászni, madarászni,
De ha nem találnál sem vadat,
sem madarat,
hanem csak találnál
csodafiúszarvast,
Hej, regülejtem, regülejtem,
Ne siess, ne siess, uram, Szent
István király,
Az én halálomra.
Én sem vagyok vadlövő vadad,
Hanem én is vagyok az
Atyaistentől
Hozzád követ.
Hej, regülejtem, regülejtem!*

Dozmati regöséneke.

A középkor kutatója olyan, mint a gyöngyhalász. A középkori források sablonjainak, biblikus idézeteinek és hieratikusán megkötött stílusának végtelen tengerében alámerülve, amelyek tulajdonképpen nem is érdeklik, keresi rejtett és elszórt gyöngyszemeit a nemzeti hagyománynak, a húsból és vérből való történeti alakoknak, a végbement folyamatok igazi arcának. S amikor rátalál egy-egy ilyen gyöngyszemre, amellyel elszigeteltségében gyakran nincs mit kezdenie, akkor többnyire úgy jár, mint a Petőfi gyöngyhalásza: ki mire felhossa gyöngyét, össze is töri.

Talán az európai középkor egyik más nemzeténél sem kell annyira óvatosnak lennünk az igazi folyamatok és igazi alakok magyarázatánál, mint éppen a magyar középkorban és ennek is elsősorban abban a részében, amelyről éppen beszéltünk. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy mindaz, amit Szent István korában leírva látunk, csak a legritkább esetben hű tükörképe a való életnek, túlnyomó részben csak a szent király és munkatársai-akarta keret. Mindenki előtt, aki Szent István korával foglalkozik, fel fog tűnni Szent István 41 uralkodási évének különös némasága a magyar hagyományban. S aki mégis elővonná a kevés forrást, és megkérdezné őket afelől, hogy a törvényeken, az Intelmeken, a háborúkon és a magyarság megkeresztelésének titáni művén kívül, mit is tudnak hát Szent Ist-

ván királyról, akkor elképedne az eredményen. Szent István történetének fennmaradt eseményei a következők: egyik nagybátyját felnégyeltette, másik nagybátyját megfosztotta országától és száműzte, Thonuzobát, a besenyők öreg vezérét elevenen elásatta, unokatestvérét, Vászoly herceget megvakította és füleibe ólmot öntetett, unokaöccseit, a félig gyermek Árpád-hercegeket kikergette az országból s utódjává egy szerencsekereső lovagot, hűgának fiát, Velencei Pétert tette meg.

Ezekkel a tényekkel szemben azonban öreg korában megvédte az országot a németek támadása ellen, s halála után csakhamar elterjedt róla népe körében a hit, hogy szent volt, Isten választotta és küldöttje. Ha ez nem így „ iett volna, nem lett volna meg a lélektani lehetősége annak, hogy a megvakított Vászoly r, unokája, Szent László, keresztülvigye szenttéavatását. Ugyanekkor pedig az Árpádok körében, annak ellenére, hogy a későbbi Árpádok mind Vászolytól és nem Istvántól származtak, mégis az a hit és elképzelés kapott lábra, hogy *Árpád mellett Szent István is az őjük*, akinek jogán és örökségeként viselik Magyarország koronáját.

Föl tudjuk-e oldani az adatokban rejlő szokatlan ellenmondást?

Azt hisszük, Szent István esetében sokkal komolyabban kell vennünk azt az újabban sokat emlegetett frázist, hogy ő Keletnek és Nyugatnak szintézise volt, mint ahogy általában szokás. A XII. századi görög *Kinnamos* történeti művének kilencedik fejezetében a következőket írja: »*A magyaroknál az a szokás, hogy ha a király meghal és fiúkat hagy hátra, a testvérek mindaddig jóbarátságban megférnek, míg annak, aki uralkodik, nincs fia, de mihelyt az megszületik, a király testvéreit, ha azok az országban maradnak, megvakítják*«. Helyesen jegyzi meg *Marczali Henrik*, hogy a hivatalos görög történetírónak ez a megjegyzése teljes ridegségében tárja fel a Szent István ideje óta az Árpádok családját dúló küzdelmek okát. Ez bizony *török* szokás. Az ozmán-török szultánok trónra kerülés-

sük után többnyire egész férfirokonságukat kiirtották.

Ennek a meghökkentő kegyetlenségnek, amely Árpád családjában, úgylátszik, hagyományos rendszer, nagyon mélyen gyökerező alapja van a pusztai világszemléletben. Ha mi is azzal a naiv logikával próbálunk gondolkozni, amivel a pusztai ember gondolkozott, akkor könnyen végére járhatunk a dolognak. Ki volt a Turul fia? Álmos. Álmos utódai pedig örökölték ősük mágusi erőit. Ha pedig örökölték, akkor természetesen a család összes tagjai örökölték azt, nemcsak az elsősülöttek. Ha azonban az összes testvérekben és férfirokonokban él a vezéri kiválasztottság lehetősége, akkor valamennyiüknek joga van ahhoz, hogy fejedelem legyen. A trónöröklés tehát nincsen rendezve, s így a birodalom egysége bármelyik pillanatban kockára kerülhet, ha valamelyik testvérnek kedve szottyan fejedelemmé tenni magát. Kinnamos természetesen a XII. századi helyzetről ad hírt, de teljes tisztaságában tükrözi a régi felfogást egy VI. századi török fejedelem, midőn így szól testvérehez: »Én és te, mi mind a ketten kánnak fiai vagyunk és *mindkettőnknek joga van arra*, hogy kövessük atyánkat a trónon.« »Ebben az időben — írja a német *Ekkehard* az 1108. évhez — vizsály támadt Kálmán pannóniai király és öccse, Álmos közt azért, mert *ama nép joga szerint* mindenik jogot tartott a királyi méltósághoz.«

A helyzet világos: úgy Szent István, mint a későbbi Árpádok, minden erejükkel meg kellett, hogy akadályozzák a birodalom felbomlását s mivel a felbomlás lehetősége époly régi jogban gyökerezett, mint saját uralmuk, a veszély kiküszöbölésére egyetlen módszerül kínálkozott az, hogy a vetélytársat az uralomra képtelenné tegyék. A középkori felfogás szerint pedig kegyelemnek számít, ha a testvérnek csak szemét szúrják ki vagy börtönbe vetik és nem veszik el életét. A fiatal Szent István az ellene nyíltan lázadó Koppányt még kivégeztette, az öreg Szent István, amidőn megvakításra és megsiketítésre ítélte Vászolyt, — a kor felfogása szerint — *kegyelmesen* járt el.

Bizonyos azonban az, hogy az Árpádok egészen az utolsó generációkig sohasem rendezték a trónörök]ést s ennek oka csak az lehet, hogy nem is rendezhették. A XIII. század elejéig, amíg csak el nem halványult a királyi család szentségi voltába vetett mágikus hit, az egész magyar gondolkodásban még benne élt az Árpádokról vallott nomádos felfogás; s azt kiirtani nem állt módjában egy királynak sem.

Ezek a jelenségek, mint sötét folyamra rávillanó reflektorfény, itt-ott megvilágítják a magyar középkor ismeretlen mélységeit. Ezek a reflektorfények pedig mindig azt árulják el, hogy milyen erős volt még Szent István után is az ősi hagyomány és világszemlélet hatása a magyar szellemben. A magyar lélek veszedelmes ambivalenciája, a nyugtalan ringás ó és új között Szent Istvánnal még *nem tűnik el* végképpen. Az ő óriási hatása arra szorítkozik csupán, hogy a fejlődés most már döntően a keresztény irányba löködött el. Ám az emberek gondolkodása még telve van az ősi világgép romjaival.

A legújabb néprajzi kutatás rámutatott arra, hogy a magyar nép életformájában, jogszokásai egy részében, meséiben, szállóigéiben és más megnyilvánulásaiban még ma is nagyon sok jelenség mutat vissza az elhagyott pusztaságok világa felé. Ezek a máig élő nyomok feljogosítanak arra, hogy az Árpád-kor más jelenségeit is szemügyre véve, a Szent István utáni három évszázad Magyarországot még ne tekintsük olyan százszázalékosan kereszténynek, mint ahogy az a keresztény barátok krónikáiból és okleveleiből kiolvasható. Az elkövetkezőkben — más jelenségek híján, mivel a népi történetet ezekben a századokban egyáltalában nem ösmerjük — az Árpádház néhány különös egyéniségét és különös jelenségét fogjuk szemléletünk tárgyává tenni.

*

Ha a középkor lelkivilágát szemügyre vesszük s ezúttal teljesen mindegy, hogy egy középkori nép pogány vagy keresztény korszakát vizsgáljuk-e meg, legfontosabb hajtómotorként az

örökkévalóság, az állandóság heves áhítását fogjuk megtalálni benne. A középkort már régen nem tartjuk »sötétnek«, de ugyanúgy tartózkodnunk kell attól is, hogy a középkor világát valami különösen szépnek, messze más korok fölött állónak tekintsük. Ne felejtsük el, hogy amit a középkorról tudunk, az elsősorban *királyi történet*. Emellett pedig kiemelkedő hősök, előjogos társadalmi osztályok és olyan politikai, kulturai vagy gazdasági vállalkozások és folyamatok összessége, amely folyamatok hordozói csak a legritkább esetben egy-egy nép egész tömege. Nem lehet eléggé hangoztatni azt, hogy a középkor tulajdonképpeni története *elveszett*; az, amit a modern tudomány középkori és elsősorban koraközépkori történetnek nevez, nem egyéb, mint egy hallatlanul érdekes, arányaiban, méreteiben s legkisebb részleteinek minuciózus kidolgozásában egyformán meglepő hatású logikai építmény. Ez a logikai építmény azonban időről-időre egész szerkezetében megváltozik. Ha a középkorról való véleményünket ma, ötven éve és száz éve vizsgáljuk, három teljesen különböző, sőt ellentétes képet kapunk. Kezdetben vala a *romantikus* középkor, azután következett a *sötét* középkor, napjainkban viszont a középkorszemlélet vezető ideája az, hogy *nemzeti* középkorokat sikerüljön kialakítani. A hagyománykincset sokféleképpen lehet magyarázni és minden világos fogalmakat nyújtó történeti előadásnak elsősorban *mitikus logikája* van. Múltunk kétségkívül hatalmas, de ködbeburkolt alakjai, ahogy megint életbe hívjuk őket, mitikus életet kezdenek élni. A középkori történész feladata ma az, ami ezer éve a nemzeti eposz írójának feladata volt. Nem csoda tehát, ha a modern történész megint alakító művésznek vallja magát.

A középkori gondolkodás középpontjában ott áll tehát az állandóság áhítása. Az alsó néposztályok távol állnak a történet mozgó folyamától, egyszerű életük egybeolvad a föld életével, amelynek munkásai. Észre kell venniök az idők folyamán, hogy egyszerű életük nyugalmát, megélhetésük háborítatlanságát a *hadúr* biztosítja. Ha az uralom megbomlik s fönt, a történet-

csináló rétegekben az eddig féken tartott erők egymás ellen láznak, akkor a változás kegyetlen kézzel szánt végig a békés földeken s vért, pusztulást és romot hagy maga után. A felsőbb rétegek is meg kell hogy érezzék, hogy egyensúlyukat az erős hatalom képes biztosítani, oly hatalom, amely Istentől rendelve, emberileg alkalmas hivatására. Az ideális jó úr, akinek csak földi vetülete minden király, *maga az Isten*. A földi egyensúly oly gyorsan kibicsaklik, sorsa alárendelt szolgája a szeszélyes időnek, kell tehát, hogy a zavar, a háborgás, a nyugtalanság, a változás, a múlandóság emberi szférája fölött, mint annak örök elérhetetlen példaképe az isteni világrend örök biztonsága székeljen.

Á középkori világ *sokkal kisebb*, mint a mi világunk s éppen ezért *sokkal nagyobb*. A Földközi-tengeren, a Kárpátokon, az Északi-tengeren s az ír szigeten túl vége a világnak, ezekről a területekről vagy tengerekről már csak meséket tud a korai középkor embere, nyugtalanító meséket, amelyek föl hívják figyelmét arra, hogy rajta túl más létezés és más törvények is vannak, de ezek a híradások nyugtalanságát eloszlatni nem képesek. S ez a kis európai világ önmagában sokkal nagyobb, mint a mi nagy világunk. *A távolságnak még értéke van*, minden városkának, minden lovagvárnak külön helyzete van a kozmoszban. A mai szemlélő meglepődik, milyen kicsiny területeken voltak képesek hatalmas államok élni s a magyar hatalom lehetőségét egyszerre megmagyarázza az, hogy a korai középkorban a római birodalom mítoszában kívül egyedül a lovasnépeknek volt Európában birodalmi mítoszuk. Egyedül ezek a népek bírták elviselni a nagy távolság feszültségeit. Egyedül ezek a népek nem féltek attól, hogy *magukban maradnak a kozmoszban*. Az ösmeretlen tájtól való rettetet csak a XI. század végén fogják legyőzni a keresztes hadjáratok. Addig normannokat és lovasnomádokat kivéve Európában olyan tömegmozgalom, amely kivinné a tömeget a tájból, melyben született, sehol nincsen.

S ahogy a változásnak és a távolságnak megvan a maga mágiája, ugyanúgy megvan a leg-

nagyobb változásnak, a legtávolabbra távozásnak, a *halálnak*. Talán egy kor sem foglalkozott annyira a halállal s nem állította be egész magát annyira a halál árnyékába, mint éppen a korai középkor. A középkor tulajdonképpen egész világot a halál jegyében rendezte be. Mindent átmenetinek tekintett, ami a halál országán innen esett. *Az egész vallásos világréndet a haláltól való félelem indokolja.* Ezt a nagy változást valahogyan kitolni s az Istenség lekenyerezésével a nagy változáson túl biztosítani magunkat — ez a középkori ember naiv szemlélete. Milyen mássá válna ez az egész világ, ha a halálfélelem eltűnék belőle. Ha az élvezetekben tobzódó lovagnak — mert a tobzódás a félelem másik oldala — nem tünne fel halálos ágyán a *Frau Welt*, aki, ha szemközt jó, telteklű, ringócsípőjű, lágyölű, elefántcsontcombú, gyönyörű nő, de ha hátat fordít, akkor maga a rothadás, a feloszló, zöldülő hús, amelyben kígyók, skorpiók és egyéb szörnyetegek nyüzsögnek.

A középkor világában, mint nagy ellenmondás állnak egymással szemben az élet mohó, viharos akarása és a halálfélelem jeges szomorúsága. S ezért olyan erős a középkorban a mindabba vetett hit, ami vagy aki túlmutat a végességen és valamilyen értelemben örökkévalóságot jelent. Ezért olyan mély az istenhít, ezért olyan nagy az egyház hatalma, ezért olyan makacs a ragaszkodás régi, kipróbált elvekhez, százados törvényekhez, ezért olyan mohó és olyan vak az életvágy, ezért olyan zabolátlan és rablásszerű a harc, ezért olyan édes és fontos a gyilkolás s végre ezért olyan élénk a nemzetségben, a családban való hit. A *család* az, amely a maga évszázadokra kiterjedő életével, valamilyen gyarló, de mégsem személytelen módon örökkévalóvá tudja növelni az ember földi életét. S a családon túl a nagy egyetemes családfő, a *király* alatt összetartozó nagy család: az *ország*, ugyanúgy, mint a nemzetség, örökkévalónak, a változás démonának kevésbé kitettnek látszik.

Az országok és a királyi nemzetségek mögött pedig ott ott toronylik a *mítosz*: a királyi hazak és a birodalmak mítosza. A birodalmi mítosz nyu-

gaton, mint említettük már, a római birodalom hagyományából táplálkozik, amelyet a keresztény nyugat nagy gondolkodói hova-tovább keresztény mezbe öltöztetnek át. A földi zűrzavar feletti rendteremtés, gigászi kompenzáció műve ez. Ennek a gondolkodásnak legnagyobb, legidőtlenebb értékű gyümölcse az a tanítás, amelyet Hippo püspöke, *Szent Ágoston* hagyott reánk a *Civitas dei-ről*, az Isten államáról.

Szent Ágoston azt tanítja a királyról, —és ez az a tanítás, amely az 1000 előtti »királytükörökbe« és Szent István király Intelmeibe is behatolt — hogy a királynak magasabb etikai szempontból *alkalmasnak* kell lennie az uralkodásra. Ez a híres idoneitás-elv. Ennek birtoklása nélkül a középkori király »haszontalan keres király nevet, mivel bitornak mondatik«. Az 1000 előtti középkor az idoneitást a maga vérségjogon nyugvó világképe értelmében nemcsak etikai normáktól, hanem vérségi összefüggéstől is függővé tette. A szentnek tisztelt alapító imperátor, Nagy Károly véréből kellett erednie az európai uralkodónak.

A honfoglaló magyarság népi sorsa — láttuk — a vezérnemzetség sorsában fejezte ki magát. Az a kép, amelyet a keresztény nyugat alkotott az uralkodóról, lényegében rokon volt a keleti elképzeléssel. A nyugati Ottók éppen úgy, mint a keleti Árpádok, közvetítők voltak mulandóság és örökkévalóság, föld és ég között s hatalmukat egyenesen onnan vették, az égből, s ez tette őket alkalmassá arra, hogy a földön uralkodjanak. A király keleten és nyugaton egyformán szakrális személy volt, akinek hatalmában a transcendens Gondviselés hatalma nyilvánult meg. Ezt a gondolatot a koraközépkor így fejezte ki: »*Rex, quasi sacerdos.*« *Az az elképzelés tehát, amelyet a keresztény koraközépkor a királyról táplált, hasonló volt ahhoz az elképzeléshez, amely a magyarságban Almosról, a papkirályról élt.* A királyi méltóság telve volt tehát mágikus és természetfölötti tartalmakkal, viselése örökre megszentelte azt a választott nemzetséget, amelynek sorsává lön. Az az elképzelés tehát, amelyet a magyarok Szent Istvánról, mint Árpád sarjáról és a Turul vévéről tápláltak, lényegében nem állt

ellentétben azzal az elképzeléssel, amelyet Szent István nyugati környezete róla, mint az Egyház által fölkent alkalmas fejedelemről és a Karoling-ok misztikus családjának tagjáról táplált.

*

Szent István és a bajor Gizella házasságából származott gyermekek egyformán ősüknek tekinthették Álmost és Attilát egyrészt, a szász császárok házáat és Nagy Károlyt másrészt. Ebből a házasságból egy korán elhunyt fiú, Ottó és más, valószínűleg korán elhalt gyermekek származtak. de csak egyetlen fiú élt férfikort: *Henrik*, akit magyarosan *Imrének* nevezünk.

A fentieket szemelőtt tartva, méltán lep meg, midőn azt halljuk, hogy Szent Imre herceg apjának szándéka ellenére *örök szüzességet* fogadott s így megállította önmagában Árpád és Nagy Károly vérének deszcenzusát.

Szent Imrével a magyar hagyomány sem tudott soha semmit sem kezdeni. Legendája oly színtelen, hogy az nem nyújt további fogózat. Az a nyápic, sápadt, liliomos kamasz, akit az Egyház élénk állít, még kevésbbé. Pedig, hogy Szent Imrében legnagyobbjaink egyikét kell tisztelnünk s ugyanakkor egy olyan egyéniséget, akinek kemény, komor, aszkétikus lénye jól beleillett a XI. század érdes, humortalan, istenkereső korszakába, arra tanúbizonyság Szent László király ítélete, aki annakidején Szent Istvánnal és Szent Gellérttel együtt *a fiú testét is fölemeltette* s őt is a szentek sorába iktatta. Hogyha pedig a korán elhalt herceg édesapjának óriási alakja mellett is nagynak tűnt a kortársak és utódok szemében, akkor magában is *nagy volt*.

Egész egyéniségéről, egész életéről jóformán semmi egyebet nem tudunk, mint szüzességi fogalmát. Innen kell tehát kiindulnunk s ebből az egyetlen komoly adatból megmondanunk, hogy *ki volt Szent Imre?*

Ha analógiák után keresünk Európában, hamar észrevesszük, hogy Szent Imre életformája nem társtalan. Éppen anyai rokonai, a szász császárok családjában nagyon erős a hajlam az egyházi pályák és a szüzesség iránt. Édesanyja,

mielőtt István felesége lett, apácának készült s csak azért mondott le erről a szándékáról, mert meggyőzték arról, hogy mint egy pogány nép apostolának felesége,, inkább szánhatja Istennek életét s a vértanúság koronájának elnyerését is kilátásba helyezték neki. Gizella testvére pedig, Szent István sógora, Henrik, a későbbi császár, kegyes és komoly, bár erőteljes és tettekész férfiú volt, aki feleségével, a luxemburgi Kunigundával élete végéig szűzházasságban élt, noha később már utolsó tagja volt a hatalmas családnak, amely benne halt ki 1024-ben. A másik fiú, Brúnó, pap lett, hogy később Agosta püspöke legyen, Gizella húga, Brigitta pedig a regensburgi apáca-kolostor fejedelemasszonya volt. Gizella 996-ban jött el Esztergomba és 42 esztendőn át volt a magyar király hűséges asszonya. Annak halála után is az országban maradt, noha a rideg és hűvös »német asszony«, kései hagyomány szerint, nem nagyon volt szimpatikus a magyaroknak. „Gizella Veszprémet szerette, itt töltött hosszú hónapokat kedves apácái körében, ez lőn r királynői birtoka s csak Péter király durva bánásmódja bírta arra, hogy kerek ötven év után elhagyja az országot, amelynek királynéja volt, el a földet, amelyben férjeura és minden gyermekei nyugodtak. Visszatért hazájába, s most már valóban apácává lett s egy német kolostorban fejezte be hosszú, kötelességteljesítő s valahogyan mindvégig magányosnak látszó életét. Ha hihetünk a hagyománynak, száz évnél jóval nagyobb kort élt s ha ez igaz, akkor megérte még, hogy urát és férfikort élt egyetlen fiát szentté avattak Magyarországon.

Unokabátyjai pedig az *Ottók* voltak. Már érintettük egyszer III. Ottó hatalmas r terveit, amelyek a római világalom megújítását célozták. Amit Ottó akart, az joggal vívta ki a világ csodálatát. Kísérlete az egyetlen egészen nagyarányú kísérlet volt Juliánus Apostata óta a római világbirodalom megújítására. Nagy Károly, Nagy Ottó s a későbbi német-római császárok mind e világból való s később mindig inkább és inkább német birodalmakat, világhatalmokat akartak kialakítani. ///. *Ottó terve a nemze-*

tek felett álló keresztény impérium volt. A császár és nagy nevelője, II. Szilveszter, szellemi birodalmat akartak, amelynek ilyen szellemi értelemben Magyarország is tagja volt. III. Ottó terve nem sikerült; ha kissé meggondoljuk, nem is sikerülhetett: a földön Isten békéje nem valószínűsíthető meg. De kísérlete lényegében nem volt egyéb, mint az ágostai Civitas dei-nek az életbe való átültetése. Mikor 22 éves korában, a Soracte hegyén kilehelte nemes lelkét, a nagy kísérletnek nem akadt folytatója. Azt a feszültséget és hevültséget, amit Ottóban apja német és anyja görög vére, azután nevelése és a kor sajátosságos Isten- és végítélet-váró hangulata váltott ki, unokabátyja, a józan és komoly, már érett férfikorú fejedelem nem folytathatta. Hatalmas példája azonban ösztönzőleg hatott, sőt, talán döntően szólt bele annak a karolingi sarjnak a fejlődésébe, aki Szent Gellért tanításai nyomán ösmerte meg az esztergomi vár könyöklőjén, meg a fehérvári fapalota szűk termeiben Szent Ágoston tanítását és Ottó császár történetét, s akiben, akárcsak tragikusorsú unokabátyjában, szintén két vér, kétféle hagyomány vívta végtelen harcát.

A két nagybátya példája megmagyarázza Imre magatartását. Midőn Ottó bátyja halála után ő vált Szent István örökösévé, elhatározta, hogy életét a Civitas dei földi megvalósítására fogja szánni. S az árpádházi herceg, akinek vérében ott ágaskodott az egész keleti hagyomány, hideg kézzel fejtette le magáról azokat az utolsó szálakat is, amelyek a magyar előidőkhöz fűzték, ő *nagyobbakra* nézett: a magyar teokrácia vagy helyesebben egy teokrácia képe lebegett szemei előtt, amelynek színpada Magyarország lett volna. Az ő felfogásában a rex nem quasi sacerdos, vagyis félig pap, hanem valóban *pap*, Istennek szentelt személy és ha az, akkor nem engedhet a *carnalis amor*-nak, a hús szeretetének. Talán soha, egyetlen egyszer sem támadt Magyarországon még egy férfiú, aki Imréhez hasonlóan, megtagadott volna minden kapcsolatot a hús és a vér vak esetlegességével s olyan teljes egészében szellemi lett volna minden életszán-

kában, mint Szent Imre. Elhatározásában végtelen *gőg* és végtelen alázat nyilvánul meg. Azt akarja, hogy utódját szellemi munkatársai közül maga válassza meg, úgy, mint korábban az areláti pap-királyok, ám az nem kétséges, hogy ő maga feltétlenül Isten választotta és minden szempontból alkalmas az uralomra. Úgy tekinti magát, mint minden addigi fejlődés csúcspontját, végét, célját és okát. Non plus ultra. Árpád vére benne lezárja hivatását.

Szent István, midőn értesült erről az elhatározásról, minden erejével tiltakozott ellene. István hitt a vérben. Lehetetlenség észre nem venni, hogy mikor élete végén magtalaná válik, akkor egész életműve súlyos krízisbe kerül és ezt a válságot nem is tudja elégséges módon megőldani. Most kényszerítette Imrét, hogy megnősüljön, a fiú azonban házasságában is megőrizte szüzességét, akár nagybátyja, II. Henrik. Helyzete lassanként tarthatatlanná vált: Imre elhagyta az atya várait s elszigetelt, idegen magányosságban szőtte nagy terveit a pusztaság loboncos és szilaj arcával szemtől szemben Pusztaszentimrén. Szent István tudta, hogy a földön nincsen Istennek országa, csak emberek országai s bölcsen átlátta, hogy a magányos fiú útja sziklafálnak rohanás, mert *Magyarország ország volta* az ő vérüknek uralkodásával áll vagy bukik, — ám a pusztaszentimrei remete az alázat és önmegtartóztatás naponkénti gyakorlatai között német vérének makacosságával hitte, hogy önmagát és népét Isten dicsőségére kell leigáznia, hogy oly forma jöjjön létre, amely keményen, mint a gyémánt, lenne Isten földi paizsa.

Imre életében a nagy fordulat 1024 után következik be. Szent Henrik császár halálával a kihalt szász háznak ő a legközelebbi rokona. Nem véletlenség, hogy II. Konrád, a frank ház megalapítója és Magyarország közt a viszony egyre romlik. Szent Imre előtt könnyen fölkelhetett a gondolat, hogy III. Ottó félbeszakadt miivé uek ő lesz és csak ő lehet a folytatója. Mikor II. Konrádot Szent István seregei visszaverik s Magyarország leszakít egy darabot a német birodalom testéből, akkor önnek az új, német terület

nek hercegre Szent Imre lesz. Ez az egyetlen nyoma annak, hogy befolyt a politikába. Úglátszik, hatáskört és szabad kezet kapott apjától tervei megvalósítására.

Ekkor, ahogy a nagy eposzokban szokás, Isten maga szólt közbe. Imre ideje nem következett el. Régi hagyomány szerint vadászaton, vadkannak esett áldozatul az első magyar király fia, akiben óriási hivatástudat, egy célra-elszántság és a nagy reformátorok rideg történet- és hagyományellenessége ólt. Körülbelül 32 éves korában kilépett a magyar történetből, anélkül, hogy nagy terveiből valamit is képes lett volna megvalósítani. Kétségtelen, hogy a XI. századi Magyarország és Szent Imre egymással mélyen ellentétesek voltak. Kétségtelen, hogy királysága a magyar kozmosz rendjének teljes felkavarását jelentette volna. Egyben azonban a tiszta szellem, a »frén Mere«, a szent szellemerő uralkodását is, tehát bizonyára egy olyan magasrendű forma megvalósulását, aminőről a magyarságnak sem Imre előtt, sem Imre után soha halvány fogalma sem volt.

Imre eltűnt s az atya magára maradt és tragikus módon magtalanná vált. Most neki kellett szembenéznie a magtalan Imre majdani problémájával: saját vére híján ki legyen hát király?

Tudjuk jól, hogy Imre alapjára volt kénytelen helyezkedni: műve és nem vére mellett döntött. A felpogány Árpád-fiúkat kiszórta az országból, apjukat, Vászolyt, megvakíttatta és azt nevezte utódjául, akit legalkalmasabbnak tartott. Imre elve győzött és nem Imre szándéka szerint győzött akkor, amikor Imre már nem élt — ez *Imre tragédiája*; és István, az atya, kénytelen volt elfogadni Imre elvét, mikor Imre, a fiú, már nem volt többé — és ez *István tragédiája*.

*

A nemzet gondolkodása előtt Imre halála után a magyar trón egyetlen természetes örököse, Taksony két unokája, Vászoly és Szár László hercegek voltak. Ezt Szent István éppen úgy tudta, mint korának minden magyarja. Vászoly azonban és vele együtt az Árpád-család egész fiatalabb ága, Imrével éles ellentétben, ugyanabban a

félpogány magatartásban leledzett, amely számunkra Kuvrát, Bulcsú és a gyulák eseteiből ismerős. Kétségtelen az, hogy Szent István művét csakis egy erősen nyugati beállítottságú, teljességében keresztény és a kereszténység terjesztésének érdekeit képviselő fejedelem menthette meg. Ellenkező esetben a szentistváni mű további sorsa nem a magyarság fennmaradását, hanem teljes hitbéli zavarodottságát idézte volna elő, mert hiszen az is világos, hogy Gejza és Szent István hetvenéves uralma eltörölhetetlen hatást gyakorolt a magyarság lelkére.

István gyorsan határozott tehát. Vászolyt elfogatta és Nyitra várába vitette. Itt hajtották végre rajta a fönt érintett megnyomorítást, amivel a király azt akarta elérni, hogy Vászoly alkalmatlanná váljék az uralomra. Fiai, akik ebben az időben olyan 15—18 éves legénykéek lehettek, amint hírt kaptak apjuk elfogatásáról, azonnal elmenekültek. Jellemző, hogy a három fiú közül csak egynek volt keresztény neve, *Andrásnak*. András apostol tisztelete elsősorban a keleti egyházban volt elterjedve s így igen valószínű, hogy ezt a nevét az Árpád-herceg az orosz udvarban kapta, ahová menekült. Ide követte öccse, — egyesek szerint bátyja — *Levente* is. A harmadik testvér, *Béla*, Lengyelországba futott és III. Mieszko lengyel fejedelemnek ajánlotta fel szolgálatait s ott mint kiváló katona állotta meg a helyét.

Oroszország uralkodója ebben az időben Nagy Jaroszláv, a kievi nagyfejedelem volt. A fejedelmi család a foglaló svéd Hurik véreből származott, de ebben az időben már teljesen el-oroszosodott. Jaroszláv, mint a kazár birodalom jogutódja, messzenéző keleti politikának vetette meg az alapját. Házasságok, rokon kapcsolatok és kereskedelmi szálak révén egész keletebb! Európa ügyeibe beleszólást szerzett. A harcos varégok unokájának — híven a keleti normannok kereskedelmi tradícióihoz — a vele kapcsolatba lépő országokkal szemben területi aspirációja sohasem volt. Elsősorban kereskedelmi kapcsolatait óhajtott kiépíteni. Kétségkívül tudott arról, hogy száz évvel azelőtt országának földjén keresztül milyen virágzó látogatottságú kereske-

delmi út vezetett Magyarországba s így örömmel fogadta a hozzámenekülő Andrást és Leventét, joggal remélvén, hogy Magyarországnak és Kievnnek elhanyaglott kapcsolatait az ő révükön fogja újjáteremteni. Béla herceg szintén jó fogadtatást talált a lengyel udvarban s mikor kitüntette magát a lengyelek és lettoszlávok között folyó harcban, Mieszkó hozzáadta leányát, Rikhezát, vagy Kixát.

Odahaza Magyarországon eközben nagyarányú változások történtek. 1038 Nagyboldogasszony napján Székesfehérvárott meghalt Szent István király. Húgának és a volt velencei dogének fia, *Urseolo Péter* látszólag zavartalanul foglalta el a trónt. De csak látszólag. Amint Szent István, az Árpád véreből való úr behunyta a szemét, a nemzet mély rétegeiben azonnal megindult az erjedés és a forrongás.

Lehetséges, hogy Péter, ki nem volt híjával katonai, vitézi jellemvonásoknak, más körülmények közt meg tudta volna állni helyét egy trónon. A XI. században azonban a még félig pogány ország élére egy idegent helyezni, végzetes tévedés volt, ami alig magyarázható másból, mint a szent király aggkori gyöngeségéből. *Pétert a magyarok azért nem fogadták el királyuknak, mert sohasem érezték annak.* Az uralmi forma rendezetlensége súlyos zavart szült. Ismeretes, hogy a nomádoknál az ilyesmi a legtöbb esetben az egész birodalom dekompozícióját vonja maga után.

Egy-két esztendő alatt Péter is, meg a magyarság is tragikus helyzetbe került. Péter látta, hogy a magyarság körében nincs talaja és ezért Szent István német és olasz munkatársaira alapította hatalmát. Amit azonban a magyarok eltűrték a vérükből való jogos királlyal szemben, azt nem tűrték el az idegentől. A foglaló törzsek vezérnemzetségei, ha nem is volt meg Gejza előtti politikai hatalmuk, még most is érintetlenül éltek szállásbirtokaikon, nemzetségi vagyonszerükben, amelynek megbolygatásától István király is őrizkedett. Valószínűleg ezek voltak az elsők, akik Péter ellen fűjni kezdték a követ.

Árpádok hiányában az egyik vezetõnemzetség fejét, az Edtõl és Edömértõl származó *Aba Sámuel*, Szent István sógorát tették meg királynak. Ennek több oka volt. Aba Sámuel olyan törzsfõktõl származott, — a kabar vezérektõl — akik az Árpádházzal mindig fenntartották a jóviszonyt. így aztán valószínû, hogy õk szenvedtek legkevesebbet Gejza és István reformjaitól, tehát a leg-hatalmasabbak voltak. Ajánlotta Abát Istvánnal való atyafisága s valószínûleg származása is, mert igen valószínû, hogy legalább nõágon volt benne Árpádvér. Azt is észrevevesszük, hogy az Abát trónrahozók forradalma a mérsékeltek forradalma: nemzeti visszahatás, de korántsem pogány lázadás. Aba Szent István palatínusa, palotagrófja volt, s így az elhalt király belsõ munkatársai közé tartozott, joggal várhatták tehát tõle politikája folytatását.

Az, hogy Aba Sámuel ezeknek a reményeknek nem felelt meg, a kisebb baj volt. Uralmának sarkalatos hibája az, hogy õ sem volt árpádházi, õ sem tudta rendezni a magyar kozmosz megháborodottságát s végre nem tudta megvédeni az országot II. Konrád fia, III. Henrik császár támadása ellen.

Péter Aba elõl a németekhez menekült. III. Henrik kapva kapott az alkalmon, hogy Magyarországot, amely tizenhárom évvel azelõtt véres fejjel verte vissza apja támadását, végre megalázza. Ménfõnél legyõzte Abát, ki a Tiszán túlön nemsokára behalt sebeibe és Pétert 1045 pünkösdjén hûbéreseként ültette vissza Szent István trónjára.

Végre sikerült az, ami a német politikának száz cv óta hõn óhajtott vágya volt: bekebelezni Magyarországot valami módon a birodalomba, III. Henrik nagyobb német sereget hagyott védenice mellett, aki most már jól tudva, hogy vulkánra építette trónját, a legnagyobb kegyetlenséggel látott neki a magyarok megrendszabályozásának.

Azok a magyar urak, akik Abát trónra ültették, természetesen nem kerülhették el sorsukat. Ezek voltak az elsõk, akiket Péter király második uralma megsemmisített. Pedig mint a fentiek

alapján joggal mondhatjuk, éppen ez volt az a magyar réteg, amely kétségtelenül keresztény volt és amely Szent István király hagyományait szerette volna folytatni. Ezek eltűnésével azonban a népi elkeseredés nem talált magának többé keresztény magyar vezetőket. A Péter ellen lábrakapó új mozgalom élén most már olyan törzsfők állottak, akik kétes hitükért vagy éppen pogány magatartásuk miatt Szent István országában nem juthattak volna szóhoz. A helyzet átalakulására jellemző, hogy az új forradalom élén *Vata*, a tiszai vidék nemzetség-fője áll, azon vidéké tehát, amely Szent István uralkodása elején a bizánci kereszténységnek hódolva, lényegében teljesen pogány állapotban volt. *Vata* vezér azonban csak később vette át a Péter elleni mozgalom vezetését.

A mozgalom élén valószínűleg már 1045-ben Bolya és Bonyha vezérek vagy nagyurak állottak, akik Kelet-Magyarország utolsó fejedelmének, annak a gyulának voltak a fiai, akit Szent István győzött le és száműzött Lengyelországba. Bolya és Bonyha mozgalma Aba mozgalma és a későbbi forradalom közt átmenetet képez. Aba forradalma még úgy kísérelte meg helyreállítani a Szent István halálával megbomlott egyensúlyt, hogy királyt állított, akinek Szent István hagyományai értelmében kellett kormányoznia. Bolya és Bonyha mozgalmában már a régi kelet-magyarországi, tehát az István által háttérbe szorított hagyomány éled fel újra, azzal a nevezetes különbséggel, hogy Bolya és az öccse meg sem kísérli az uralmat saját kezébe ragadni. Éppen ellenkezőleg: a bujdosó Árpádfiak képviselői mind a ketten. A helyzet változása arra vall, hogy András és Levente, Aba és környezete, tehát azok az egykor Szent Istvánhoz hűséges urak bukása után, akik Vászoly fiairól még halani sem akartak, erőteljes mozgalmat indítottak jogaik érvényesítése érdekében. Mozgalmuk magyarországi vezérei a Gyulafi-testvérek voltak.

Péter nyomára jött az összeesküvésnek, felakasztatta Bolyát és Bonyhát és vérbefojtotta a mozgolódást. A forrongás azonban már sokkal nagyobb méreteket öltött, mintsem hogy ilyen

módon meg lehetett volna útjában állítani. Mídon a király véres tette kilobbantotta az ellentéteket, a forrongók a cselekvés terére léptek. Csánádon, tehát a Nagy-Alföld szívében, ott, ahol valamikor Ajtony országának fővárosa volt, gyűltek össze a magyarok és ünnepélyes követiséget menesztettek Andráshoz és Leventéhez. Megesküdtek arra, hogy amint az Árpádfiak bejönnek az országba, egy lélekkel fogják magukat uralmuknak alávetni.

Természetes, hogy addig, amíg az Árpádfiak megjelennek, valakinek át kell vennie a forradalom vezérletét. Egy alföldi nemzetségszű vállalkozott erre, ki gyaníthatólag Ond vezér törzséből eredt. Ez volt ama híres Vata, akinek alakját a keresztény hagyomány, érthető okokból, talán túlsötéten festi.

Vata utoljára kísérelte meg magyar földön a pogányság helyreállítását. Híveivel együtt megnyírta fejét és haját pogány módra három csimbókba fonta. Mindazok az elemek, akik csak nehezen, kedvük ellenére túrték István király kemény öklét és akik csak színleg, féltükben hajoltak a keresztiségre, mindezek egyszerre felsorakoztak Vata oldalán. A pogány lázadás arányaiból, átütő erejéből és gyors sikeréből, amit végeredményben egy világhatalom pártfogolt jávai szemben vívott ki, világosan látszik, hogy az ország és különösen annak keleti fele mintegy varázsütésre megint pogánnyá változott. Sajnos, nem áll módunkban rekonstruálni azt, amit ez a változás lelki síkon jelentett. Csak a politikai tényeket látjuk és ezek között nagyra nőni Vata vezér alakját. Vata keményen, kompromisszumra való hajlandóság nélkül, az ország újra pogánnyá tételét tűzte ki célul. Nagyobb politikai összefüggéseket Vata bizonyára nem vett észre, bizonyára nem gondolta végig azt, hogy a pogányság győzelme esetén fenntartható-e még a változott viszonyok közt egy újra pogány Magyarország? Arra sem gondolt és nem is gondolhatott, mert hiszen a gondolat modern lett volna, hogy lehet-e még egyszer helyreállítani a pogány vallást a maga ősi szellemi mivoltában? Lehet-e kiemelni a nemzet tudatából a szentistváni él-

mányú Vata bizonyára nem volt sem politikus, sem pszichológus, de igenis, a furor hungaricus megszállottja: ő volt az utolsó, akit a *pusztaság démonai* teljesen hatalmukba bírtak keríteni.

András és Levente a magyar követség hívására azonnal bejöttek Magyarországra. Valószínű, hogy Jaroszláv és a hercegek közt fontos megállapodás jött létre. Jaroszláv ahhoz kötötte segítségét és csak úgy adta Andrásnak leánya, Anasztázia kezét, ha András állhatatos marad kereszténységében. Levente, úgylátszik, nem volt ilyen ígéretre bírható. András azonban, aki egész életében hajlékony politikusnak mutatkozott, nyilván újra megkeresztelkedett leendő apósa udvarában és az András nevet vette föl, amit a magyarok »Endrének«, vagy »Endrának« ejtettek. Erre Jaroszláv hozzáadta lányát, nagy orosz segélyhadakkal látta el s a két herceg 1046 tavaszán átlépte a Kárpátokat és Abaújvárnál találkozott Vata vezér hadaival, akik mámoros örömmel üdvözölték az újra földjükre lépő Arpádfiakat.

A nemzeti forradalom hatalmas áradása pár hónap alatt elsöpörte Pétert és trónját. Péter a Dunántúlon Vataék fogságába esett, akik rajta állottak bosszút Vászolyért és megvakítása után kivégezték. III. Henrik, aki ebben az időben olaszországi dolgaival volt elfoglalva, tétlenül nézte Magyarország felszabadulását.

A népi harag természetesen nem állt meg a magyarok vérét szívó németek és latinok kipusztításánál, hanem nekitámadt a papoknak, egyházaknak, monostoroknak is. A magyarság naív, de érthető logikával a kereszténységben látta minden bajának kútfejét és ennek a hirtelen kitörő heves haragnak esett áldozatul Szent István király legkiemelkedőbb munkatársa, Szent Gellért püspök. Ez akkor történt, amidőn András és Levente a fősereggel Pest felé közeledtek. Föltűnő, hogy András mindaddig nem vall színt a kereszténység mellett vagy ellen, amíg az egész ország nem esik a kezébe. Ekkor azonban feleségével és orosz környezetével Székesfehérvárra megy és ott magát Szent István koronájával vagy ha ez akkor még nem volt az országban, —

mivel tudunk arról, hogy III. Henrik leküldte Rómába — valami más koronával királlyá koronáztatta.

András koronázása az adott helyzetben nehezen magyarázható. András a pogány lázadás segített uralomra, javarészeiben elpogányosodott ország királya volt, amelynek lakói kétségkívül heves gyűlölettel viseltettek mindazzal szemben, ami a kereszténységre emlékeztette őket. András testvére, Levente, aki pedig a jelek szerint és a nomád szokásjog értelmében éppúgy részesült az uralomban, mint királyi bátyja, Levente pogány volt, akiről a krónika azt tudja, hogy szándékában állt egész Magyarországot a pogányságba visszavezetni. András viselkedésének a kulcsát mégis éppen Levente sorsával véljük megmagyarázhatónak.

Levente a nagy győzelem kivívása után nem sokkal, a krónika szerint éppen András koronázásának napjaiban, hirtelen, fiatalon meghalt. És mivel ez a Levente, írja a krónika, nem katolikus módon élt, azért őt a dunamenti *Taksony faluban* temették el pogány szertartás szerint azon a helyen, ahová annakidején pogány őset, Taksony vezért temették.

A utolsó pogány Árpád melankolikus alakja sok mindenre világot derít. András és Levente együttműködése csak addig a pillanatig tart, amíg a harc el nem dőlt. Addig a két # testvér mindenfelé együtt, mint egyenrangú fejedelem pár szerepel, itt hirtelen előrelendül András és ő lesz a király. András egyénisége tetteiből elég világosan rajzolódik ki előttünk. Nagy pszichológiai és politikai érzékkel megáldott, széles látókörű, ravasz és eszközökben nem válogató férfiú volt. Nagyon jól tudta, milyen hatalmat jelentett ez a inog nem osztott ország Szent István kezében. Apósának, Jaroszlávnak hatalmas birodalma és az ott szerzett tanulságok szintén nem peregetek le róla hatástalanul. Trónra kerülése idejében élete déléig álló, harmincadik életévén már túl levő, de még ambiciózus férfi volt. Levente S/e mélye és Levente kétségkívül jogos kívánsága az ország megosztására, számára nagyon kényelmetlen volt. A két fiú közt különben is sok az ellen-

tétes elem; Levente mereven kitart az ősi hit mellett, András készséggel hajlandó minden kompromisszumra, ami a hatalomhoz való közelebbjutását munkálja. András készséggel teljesíti apósa minden kívánságát, csakhogy az orosz segélyhadakat és Anasztázia kezét elnyerhesse. Levente elzárkózik minden engedmény elől. Mikor az országba bejönnek, mind a két fiú nyitott szemmel vizsgálja és józan ésszel értékeli a viszonyokat. András észreveszi, hogy minden pogány lázadás ellenére is Szerit István és az ő korának nyugalma, rendje, igazsága, a nyolc esztendő szörnyű belső háborújában elkínzott „nép előtt az aranykornak, a zavartalan békeidőnek ragyogó fényében kezd föltetszeni. Azt is észreveszi, hogy Szent Istvánnal már összekapcsolódnak azok a képzetek, amelyek a pusztai népek körében a nagy, bölcs és igaz király alakjával mindig össze szoktak kapcsolódni. András mérlegeli az európai helyzetet is és jól látja azt, hogy III. Henrik nem fog belenyugodni Péter bukásába és abba még kevésbé, hogy ezen a területen újra megvesse lábát a pogányság. András jól ismeri nemcsak a kelet-európai, hanem a német viszonyokat is. 1043-ban, még Aba-Sámuel alatt, felajánlotta szolgálatait III. Henriknek és járt a Dunántúlon, sőt ott kormányzott is egyes részeket. Látta tehát az országot nem forradalmi állapotban is. Látta a magyar templomokat, apátságokat, püspöki székhelyeket, a papi szervezet kiépített rendjét és óriási szociális hatását. Látta azt is, hogy a Dunántúl mély népi rétegei, különösen ott, ahol szláv hatás is érte őket, már visszavonhatatlanul keresztények. Végre pedig nagyon jól tudta, hogy apósával nem szabad ujjat húznia, mert akkor minden szövetséges nélkül teljesen magára marad, kényre-kedvre kiszolgáltatva a császár háta) mának.

Mindezeket Levente is látta jól. Fel kellett ismernie a magyar pogányság reménytelen helyzetét. Hogy Vatával mi történt 1046 után, azt nem tudjuk. Mindenesetre valamilyen módon ebben az időben halt meg. András kemény törvényt hozott, amint király lett, a pogányok és pogánykodók ellen s ez a törvény, ha még életben volt, Vatát

is sújtotta. Vájjon Levente halálát is, amely éppen a koronázás időpontjára esik, András számlájára ikell-e írunk? A feltevésnek van ugyan valószínűsége, de megbízható adat hiányában nincs hozzá jogunk, hogy testvérgyilkossággal vádoljuk Andrást. Mindenesetre valószínű az, hogy Levente, népe sorsán kétségbeesve, magával meghasonulva, egyre fogyó hívei között fejezte be fiatal életét és szállt alá atyáihoz, az Ördögfejedelem rideg alvilágába, az utolsó Árpádként, akinek sírján még fehér lovat áldoztak.

Akkor, midőn a német támadás előrelátott rohama elérte Magyarországot, András már nem egyedül uralkodott Szent István öröksége felett, Be kellett látnia, hogy az egész ország kézbentartása meghaladja erőit és a német veszedelem képe különösen megrémítette. Jól tudta magáról, hogy nem hadvezér s az orosz segítségben úgy látszik, egyre kevésbé bízott. Követeiket küldött tehát Lengyelországban tartózkodó öccséhez, Bélához és felszólította őt, hogy térjen haza, vállalj ország védelmét, ennek fejében kormányozza vezéri-fejedelmi hatalommal az ország keleti felét és egyben megígérte, hogy halála után egész Magyarországot Béla fogja örökölni. Béla örömmel fogadta bátyja meghívását és kicsiny kísérettel, egész házanépével együtt be is jött Magyarországra.

András korán öregedő beteges ember volt s valóban nem sok oka volt arra, hogy fiúörököt reméljen. Anasztáziával való házasságából csak egy Adelhaid nevű leánya eredt. Béla, a legfiatalabb testvér, a bajnok herceg, azonban élete delén álló, erőteljes, egészséges férfiú volt. Magyarországra három fia, Gejza, László és Lambert és négy leánya követte. Béla megfelelt a belevetett bizalomnak. Kelet-Magyarországot az ő erős ökle szervezte újra. Itt keleten mint csaknem független fejedelem rendezkedett be, sereget tartott, önálló külpolitikai kapcsolatai voltak, udvara volt, pénzt veretett. III. Henrik megújuló támadásait mindig ügyesen sikerült visszavernie, úgyhogy

az ötvenes évek folyamán, a császár halálakor, a német birodalom lassanként föladata Magyarországot újrahódoltatásának gondolatát.

Az egyensúly azonban hirtelen felborult. Mintha csak a fejezetünk elején idézett Kinna-mos-féle megállapítás illusztrációja lenne, úgy romlik meg a testvérek viszonya abban a pillanatban, amikor az öregedő Andrásnak egymásután két fia születik, *Salamon* és *Dávid*. Az öreg királyt, ezt az ügyes, józan és ravasz embert most, élete végén legyőzi a hús szeretete, a carnalis amor. Feleségének a hatása alá kerül s nem bírja elviselni, hogy a koronát testvéröccse és ne a fia örökölje a halála után.

Alig négyéves a kis Salamon, amidőn András Béla jelenlétében megkoronáztatja. A krónikából az tűnik ki, hogy Béla nem volt egészen tisztában a koronázás jelentőségével és csak akkor hökkent meg, amidőn a koronázáskor énekelt zoltár — az »esto dominus fratrum tuorum« — értelmét tudakolta s megmondták neki, hogy az azt teszi, hogy a gyermek Salamon az ő ura, parancsolója lesz. Béla mélyen megsértődött. A király érezte, hogy hibát követett el és ezért Várkonyba, a királyi és a vezéri terület találkozó pontjára hívta öccsét, hogy ott e nehéz kérdést megtárgyalják. Mielőtt András öccsével találkozott volna, megbeszélésre hívta két hű emberét és azt mondta nekik: »Próbára akarom tenni a herceget és két dolog felől megkérdezni: a koronát akarja-e vagy a hercegséget? és a herceg számára vörös szőnyegre helyeztette a koronát maga elé és mellé a kardot, mely a hercegségnek jelképe (qui ducatus désignât). »Ha a hercegséget akarja békességben megtartani, tartsa meg, ha pedig a koronát, tüstént talpra, ti két főemberek és ugyanazzal a karddal nyakazzátok le Béla herceget.« Ezek meg is fogadták, hogy megteszik. Mikor pedig így tanácskoztak, Miklós, a hirnök ispánja, aki őrt állott a palota ajtajában és mindezt hallotta kívülről, amikor a herceget a király elé hívták és az ajtón belépett, sebtiben mondta a hercegnek: »Ha kedves az életed, a kardhoz nyúlj.« Többet nem mondhatott. Mikor hat Béla herceg belépett és látta a király előtt

fekvő koronát a karddal együtt, elcsodálkozott és mihelyt leült, a király felemelkedett fektéből és ágyában felülve, így szólt: »Herceg, én megkoronáztattam fiamat, de nem telhetetlenségből, hanem az ország békéje végett, amelyet a minap kötöttünk a császárral. De neked szabad akaratod legyen: ha akarsz a királyságot, vedd a koronát, ha a hercegséget, vedd a kardot; egyiket add a fiannak, ám a korona jogosan a tiéd.« Mindjárt látta a dolgot a herceg Miklós ispán szavaiból és így szólt: »Legyen a fiadé a korona, mivel fel van kenve, nekem meg add a hercegséget« és tüstént a kardhoz nyúlt. A király erre lábaihoz borult, ami ritkán esett meg.«

Hogyha a korona és a kard szerepét vizsgáljuk a fenti elbeszélésben, észre kell venni, hogy egészen kialakult szimbolikával van dolgunk. A kettőskirályságnak nevezett ősi lovas-nomád berendezkedést a magyarság létrejötte óta ismerte. Tudjuk azt, hogy a magyaroknál hármass fejedelemség volt s a politikai felosztásnak ez a képe a magyar településben is felismerhető. Politikai és táji tényezők indokolták, hogy a XI. században az ősi kettőskirálysági berendezkedést, aminek a magyar mondában a Hunor—Magyar testvérpár szerepeltetése ad hangot, felújítsák. *Abul Gházi* írja a ghuz (oguz) törzsszövetségről, hogy ezek két nemzetségre oszlanak. A jobboldali nemzetséget *buzuk-nak*, a baloldali *ucuk-nok* nevezik. A *buzuk* jelvénye az - íj, az *ucuké* a három nyíl. A királyi hatalom jelvényének az íjat tartották, a nyilak ugyanis az íj küldöttei, »mert az irányt követik, amelyet az íj adott nekik«. Ezért aztán a jobboldal az előke löbb. belőle került ki a főkirály, akinek az *ucuk*ból kikerülő baloldali király szolgál.

Az íj és a nyilak szerepe a kettőskirályság szimbolikájában tökéletesen megfelel a XI. századi magyar korona és kard-jelkép használata s közös világszemléleti gyökerekre megy vissza.

Azt lehet tehát mondanunk, hogy a XI. században az Árpádháznak két hatalmat kifejező királyi jelvénye volt: *a korona és a kard*. A korona, amelyet mai napig szentnek tartunk, szent-

ségét a magyarok első királyának szentségétől örökölte. A XII. század végétől kimutathatólag király avató ereje van ennek a koronának anynyira, hogy a XIII. század végétől kezdve már csak azt ismerik el a magyarok a királyi hatalom gyakorlására alkalmasnak, akinek fejét a Szentkorona díszíti. A kardról a legutóbbi időkig nagyon keveset tudtunk. Tudtuk azonban azt, hogy az Árpádháznak már a legrégebb időktől kezdve volt egy kardhagyománya, azaz élt közöttük az a meggyőződés, hogy birtokukban van reges ősapjuknak, Attila királynak világhódító kardja. Azt is tudtuk, hogy a hunoknál is élt egy ilyen kardhoz fűződő mágikus hit. A Priskos Retornál és Jordánesnél fenntartott *Istenkard* hagyományára célzunk, amely azután a magyar hagyományban is megjelent és ott, *Oláh Miklós* tanúsága szerint, még a XVI. században is elevenen élt.

Az Árpádok vezéri kardjának sorsát *Tóth Zoltán* derítette fel. Hersfeldeni Lambert krónikás írja, hogy 1083-ban, amikor Béla király halála után a kis Salamont német sógora, IV. Henrik király Magyarországra kísérte, az özvegy anyakirályné, Anasztázia, a német seregek vezérének, *Nordheimi Ottó hercegnek* ajándékozott egy legendás hírű kardot, amelyet a magyarok nagy becsben tartottak, nyilván azért, hogy a német vezér a mágikus erejű magyar karddal képes legyen a kis Salamonnak visszafoglalni Magyarországot. Ez a kard azután több gazdán keresztül IV. Henrik császár birtokába került és a németek »Grladius ipse vindex irae dei sive fia gellum dei«-nek nevezték, tehát nagyon is tudatában voltak annak, hogy milyen erők székelnek benne és milyen összefüggésben van a kard hagyománya annak az Attilának hagyományával, aki Isten ostorának nevezte magát.

A kard hagyománya Attiláig nyúlt, de maga a kard újabb keletű volt. A IX. század elején Kievből került ki honfoglaláskori ötvösművészetünk legnevezetesebb emlékeivel, a csernigovi kürttel és a bezdédi tarsolylemezzel együtt. A valóságban tehát Álmos vezér kardja volt s így eredeti-

leg mielőtt az attilai hagyomány képzetei csatlakoztak volna hozzá, az Almos alatt megújuló magyar fejedelmi hatalom jelképe volt az orosz-lánalakos kristálygömbbel együtt, amely ma is a magyar király jogarát díszíti.

A kard ma is megvan. Nürnbergben őrzik Almos kardját a római szent császárság fejedelmi ereklyéi közt.

*

A várkonyi jelenet azonban nem volt képes feltartóztatni a közelgő tragédiát. András csakhamar belátta, hogy Béla nem Levente aki az útból félreáll. Béla nem érezve magát elég erősnek a királlyal szemben, fiaival együtt lengyel rokonaihoz menekült és tőlük kért segítséget, András megijedt és mivel, mint a várkonyi jelenetben maga is elismerte, nem volt igaza, rémülten látta, hogy az ország többsége lassanként Béla körül csoportosul. Hirtelen politikát változtatott tehát: kibékült Németországgal s onnan kért segítséget. A németek küldtek is két vezért, azonkívül a csehek hercege is küldött csapatokat. Eközben Béla lengyel és magyar seregek élén újra megjelent az országban. A Tisza partján ütköztek meg András, főleg németekből álló hadai Béla hadaival. Béla teljes győzelmet aratott. András Németország felé menekült a vesztes csatából, a mosonyi kapuknál azonban fogságba esett, s ahogy a krónika írja: »gondatlanul tartották fogságban« s a beteg, törődött, öreg ember csakhamar meghalt. *Béla király* pedig Fe hérvárrott megkoronáztatta magát és békében uralkodva, »népe javára törekedett«. A pogányság utolsó nagyarányú lázadását teljes erővel leverve, törvénykönyvével a kiújult zavarokban rendet teremtve, a megromlott pénzügyeket újra jókarba hozva uralkodott Béla s uralmában megint egy erős és céltudatos király alakja kezdett kibontakozni Magyarországon. Alig két évvel megkoronáztatása után azonban fejére dőlt a testvérvérrel szerzett trón, s bár az országát támadó német ellen még így, halálos betegen is elindult, csakhamar követte bátyját.

A Bajnok Béla fiai apjuk holtteste mellett eliszonyodtak az Árpádok borzasztó sorsától. Úgylátszott, hogy a koronához átok tapad. Geiza nem is merte a fejére tenni. Koppány, Vászoly, Aba, Péter, András és Béla véres alakja kísértettek körülöttük. Fiatalok voltak még, húsz év körül, de sorsuk már sok mindennel megismertette őket. Voltak egy száműzött herceg idegenben született fiai és egy bálványozott vezér ragyogó sorsának részesei, voltak száműzöttek újra és azután királyfiak, kikre óriási hatalom ígérete mosolygott. Most itt álltak a német előtt és visszariadtak attól, hogy további vérontásba keverjenek.

Geiza maga koronázta királlyá Salamont. A régi krónikákban lapozva, úgy tűnnek az itt kezdődő idők, mint napsugaras gyerekkori tavaszi reggelek. Tele vannak frissességgel, erővel és szépséggel. Ebben a fiatalos, hősi és férfias világban bontakozik ki *László herceg* napsugaras alakja.

Szent Lászlón bizonyára ott hagyta nyomait a sokfordulatú sors, amelyet fiatal éveiben végigélt, de ezeket a nyomokat a történész már nem tapogathatja ki. Azonban még megfogható az a jelenség, amely különböző vérségek révén, bizonyos lelki hagyományok átöröklése, egybeolvadása volt és általában meghatározható magatartásának milyenségéből a típus, amelyet megtestesített.

Lászlót egy régi hagyomány »*Lengyel Lászlódnak* nevezi. Ez a név nem véletlenség. Nézetünk szerint nemcsak azt az esetlegességet jelöli meg, hogy a herceg Lengyelországban született, hanem sejtetni engedi, hogy Lászlónak mindvégig meleg és belső köze maradt anyai ősei országához, ahol életének első tíz esztendejét, a gyerekkor regetelt és mesés esztendeit töltötte. Alakjában, ebben a mindenkinél vállal magasb fejedelmi alakban is megörökölte hitünk szerint a Piast-apákat, akikben a szálás normannok vére is csörgedezett. Anyai nagyanyja Estei Azzo leánya volt és dédanyja, Szász Matild által bekapcsolódott a Karoling-örökséget hordozó német

császárok világhatalmi hagyományába. Nem lehet véletlenség, hogy az első magyar hódító királynak ősei Nagy Ottó és II. Ottó voltak; az Árpádokból az első időkben a hódító vonás még teljesen hiányzik. Am, ha anyai hagyományai nagymértékben meg is szabták külső és belső egyéniségét, apái révén árpádházi fejedelem volt, annak a csodálatos régiségű keleti hagyománynak örököse, amelyről már annyit beszélünk.

Elmondtuk, hogy az Árpádok hagyománya az emberiség vadászó korszakába és Almos révén egész a világteremtés ősi mítoszáig nyúlik vissza. Az eredet regéjének középpontjában Hunor és Magyar csodálatos szarvasúzése áll. A testvérpár szerepe egyrészt a két mitikus nagy vadász vogul mondákból is ismert szerepével állítható párhuzamba, másrészt valószínű, hogy benne a nomád kettős királyság mondába visszavetített képét is láthatjuk. De hátha más oldalról más és még mélyebben emberi magyarázatot tudnánk találni! A modern lélekkutatás behatolva az emberi mondakincsbe, megállapította, hogy az ősi mítoszok mind egyidősek velünk, az emberi nemmel. Azok, amelyek látszólag újak, mint az Álmos-monda is, tulajdonképpen csak valamely ősi réteg felújulásai. A mítosz örök, de sorsa az, hogy újra meg újra megéli. A modern lélekkutatás felállított egy tipológiát, amely az emberiséget lélekalkati szempontból két nagy ellenkező előjelű típusra bontja szét. »Ha valakinek tetteit, elhatározásait, szándékait elsősorban a külvilágtényei, általában az egyénen kívülálló mozzanatok határozzák meg oly módon, hogy az egyén ezt természetesnek, egyedül helyesnek tartja, extrovertált típusú egyénnel állunk szemben — írja *Boda László*. — Az introvertált egyén ellenben az objektív tárgy és önmaga közé általában mindig valamely szubjektív nézetet iktat: a tárgyi világ, általában minden, ami rajta kívül van, a szubjektív valóság erőteljesebb szűrőjén kénytelen áthaladni, míg az egyén belső ítélőszéke elé kerül.« Ez a megállapítás a mitológia és a mitológiák értékelése szempontjából, beláthatatlan jelentőségű. *C. G. Jung*, a modern lélek-

kutatás svájci mestere megállapítja, hogy a fenti szubjektív tényező alatt azt a pszichológiai struktúrát kell értenünk, amelynek tartalmát elsősorban az *ősképek*, vagy egy Szent Ágostontól származó kifejezéssel élve, az *archetypusok* alkotják. »Szubjektív tényezőnek — írja C. G. Jung — nevezük azt a lelki akciót vagy reakciót, amely a tárgyi behatással együtt egy új pszichikai tényállássá olvad össze. Minthogy a szubjektív tényező ősidők óta és a föld minden népénél igen nagy mértékben önmagával azonos marad, — éppen azért, mert az elemi észrevések és megismerések úgyszólván mindenütt és minden időben ugyanazok — ezért éppoly szilárdan megalapozott valóság, mint a külső tárgy. Ha ez nem így lenne, egyáltalán nem lehetne beszélni tartós és lényegében azonosnak maradó valóságról és *a hagyományok megértése is lehetetlen volna.*» Ami most már az archetypusok szerepét illeti, ez emlékeztet az Ösztönök szerepére, s az archetypusok alatt mintegy a képzelőerő kategóriáit érthetjük. *Az ősképek tehát »a psziché tudatalatti szerkezetéből származnak, a tárgyak csak kiváltják, aktivitásra készítetik őket.* Érthető tehát, hogy a mitológiákban a tudatalatti ősképei jutnak kifejezésre és bennök a fentjellemezett két típus, amelynek harca egy bizonyos szempontból nézve, az egész történelem, természetesen megkapja a maga naiv lecsapódását. A nomád mondakincs két férfia, a vogulok két üldözője, a magyar eredetmonda két királyi vadásza: mindez az emberiség kettős lényegének szimbóluma. Ebben az értelemben a nomád kettőskirályság is itt gyökerezik és ezt tartjuk szem előtt a továbbiak szempontjából.

A magyar mondaképzés úgy hozta magával, hogy *Magyar-hun* kell megéreznünk az *introvertált*, *Hunor-hau* pedig az *extrovertált* típust. Sejj; tette ezt *Arany János* is, aki egyetlen mesteri vonással állította őket egymással szembe. Hunor így szól: »Itt maradjunk, tanyát verjünk, itthon vagyunk; selyem a fű, édes a víz, faodubói csöpög a méz...« Magyar pedig: »Hej, ki tudja, merre van a hazánk útjai Kerek az ég mindenfelé — anyám, anyám, meghalsz belé!« Hunorban

a külvilági tárgy színezés nélkül jelent meg, Magyarban mélyről jön és érzelmekkel szövődik át. Hogy itt Arany Jánossal, mint forrással dolgozunk, azt megengedi az a tétel, hogy a monda mindig megújul s e tétel magyarázata a szubjektív tényezők ősidők óta önmagukkal való azonosága. Valóban megállapíthatjuk, hogy a két királyfi mondája már a XI. században is tartalmazta ezt a kettősséget. Az ősi, legnagyobb részében elkallódott monda és az aranyjánosi újramegélés közt egy XI. századi monda-felújulás: Szent László mondája biztosítja a kapcsolatot s támasztja alá egyben a magyar hagyomány hitelet is.

A fent jellemzett XI. századi magyar kettős királyság értelme mondánk lélektani magyarázatával kibővül: itt, a két testvér alakjában és külön országában újfent a magyar és a hunori princípium határolódik el. A hunori és a magyar princípium úgy Andrásnál, mint Bélánál archetypus volt, tehát mindkettejük kollektív tudatalattijának ősi tartalma. »A kollektív tudatalattinak ezeket a tartalmait — idézzük újra *Boda Lászlót* — a tudatban a hajlamok képviselik s az egyén úgy tekinti őket, mintha a tárgynak köszönhetnék létrejöttüket.« Szükségképpen volt tehát András a magyar, Béla pedig a hunori hagyományok újramegélője. Ezért testesült meg Andrásban újra Szent Istvánnak, az introvertáltnak hagyománya, szemben a harcos Bélával, aki az extrovertált árpádi hagyomány képviselője.

A XI. század magyar emberében András és Béla uralma, mivel az ősképek kívánalmaival tökéletesen egybevágott, *a kozmikus rendezettség képzetét* kelthette volna. A megzavarodás András halálakor újra föllépett, hiszen lényegében az történt, hogy a kozmosz egyik fele föllázadt a másik fél ellen és azt elpusztította. Az előfeltételek értelmében természetes az, hogy a felzavart erők újra egyensúlyt fognak keresni és pedig csakis kétféle módon: vagy helyreáll a magyar kozmosz ama rendje, amelyet Szent István uralma képviselt, amidőn a kozmikus rendezettség egyetlen egyéniség hatalmában tükröződött — tudjuk, hogy ezt a berendezkedést a nomád

világ épp olyan jól ismerte, mint a kettősalakú kozmoszt — vagy pedig megint vissza kell térni ahhoz a kettős berendezkedéshez, amely a hunori és magyarai princípium értelmében András és Béla uralmát jellemezte.

Béla rövid uralmából láttuk, hogy ő magára maradván, sorsa szentistváni lehetőségét akarta megélni. Tragikus halála után a kettős képlet fiaiban megint felújult.

Nemcsak arra célzunk itt, hogy Gejza a harcban kevésbé szerencsés, megalkuvásra kész, passzívabb szerepet játszó idősebb testvér, Szent Lászlóval, a harcok diadalmas hőisével szemben, bizonyára az introvertált típust képviseli, hanem elsősorban arra, hogy Gejza és főleg Szent László személyiségében, sorsában, megvolt a lehetőség a magyar hagyomány, mégpedig az *ősi szarvasűző monda felújulásának*.

»És amikor ott állottak (t. i. Gejza és László) Vác táján, ahol most Szent Péter apostol temploma áll, megjelent nekik egy *szarvas*, agancsa telve égő gyertyákkal és futni kezdett előttük az erdő felé és azon a helyen, ahol most a monostor van, megállott. És amidőn a vitézek rányilaztak, a Dunába vetette magát és többé nem látták. Ennek láttára így szólt Szent László: »Bizony, nem volt ez szarvas, hanem Isten angyala.« És szólt Gejza király: »Mondd meg nekem, édes testvérem, mit jelentenek az égő gyertyák, melyeket a szarvain láttunk?« Felelt Szent László »Nem szarvak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem ragyogó tollak; és azért állott meg, hogy megmutassa a helyet, ahová a Szent Szűz egyházát építsük és sehová máshová.« _ És, hogy a Z R hely, ahol először látták, ne maradjon épület nélkül, elhatározták Gejza király és testvérei, hogy ott Szent Péternek, az apostolok fejedelmének tiszteletére kápolnát fognak építeni.«

Abban a sajtóságos helyzetben vagyunk tehát, hogy Szent László mondájából rekonstruálni tudjuk az ősi, nagyrészt elveszett csodaszarvasmondát. Az 1900 körül lejegyzett *dozmati*, vas megyei magyar *regős-énekekben* a következő sajtóságos csodaszarvas történetet találjuk:

Ahol keletkezik egy ékes nagy út,
 A mellett keletkezik egy halastó-állás.
 Hej, regülejtem, regülejtem!
 Azt is fölfoga az apró sásocska,
 Arra is rászokik csodafiúszarvas.
 Hej, regülejtem, regülejtem!
 Noha kimennél uram, Szent István király,
 Vadászni, madarászni,
 De, ha nem találnál sem vadat, sem madarat.
 Hanem csak találnál csodafiúszarvast,
 Hej, regülejtem, regülejtem!
 Ne siess, ne siess, uram, Szent István király,
 Az én halálomra.
 Én sem vagyok vadlövő vadad,
 Hanem én. is vagyok az Atyaistentől
 Hozzád követ.
 Hej, regülejtem, regülejtem!
 Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap,
 Oldalamon vagyon ár deli szép hold,
 Jobb vesémen vannak az égi csillagok.
 Hej, regülejtem, regülejtem!
 Szarvam vagyon, ezer vagyon,
 Szarvam hegyin vagyon százezer szövétnek,
 Gyujtatlan gyulladnak, holtatlan alusznak.
 Hej, regülejtem, regülejtem!

Nem nehéz felismerni, hogy a Képes Krónika és a dozmati ének szarvasa egy és ugyan azon elképzelésből születtek és megőrizték számunkra a csodaszarvas legősibb, legfontosabb jelentését. *A mocsarakból előtörő szarvas ugyanis a napfordulat szent állata is,* tehát jelképe annak a pillanatnak, amikor a nap győzedelmeskedik az éjszakán és diadallal újra visszatér. A szarván, amelynek a vogul mondák égre tükröződő jávor bikájának mondájában is megvan a maga asztrális kapcsolata, valamikor égi állat volt, amely a süllyedő napot agancsaival, vagy homlokával a téli táj vizein keresztül újra föltolta az égboltozatra. *A szarvas megjelenése tehát a napisten visszatérését jelenti.*

A regősének és a krónikás elbeszélés meg egyezik abban, hogy a szarvas a fény képzetével teljes csodalény volt. Az is föltűnő, hogy a

szarvassal csak Szent Lászlónak van kapcsolata, Gejza értetlenül áll vele szemben, a környezetükben lévő vitézek pedig rá is nyilaznak. Szent László az, aki a keresztény színekben megjelenő állatot valósággal pogánymódon mutatja be, amikor szárnyakat, tollakat ad neki, tehát egy mítikusabb, régebbi elképzelésre mutat vissza, amelyben a csodagímnek még módjában állt szárnyakat és ragyogó tollakat viselni.

Szent László a magyar elképzelésben mind a mai napig a fény képzeteivel van földíszítve. A középkorvégi himnusz is azt írja róla, a Boldogasszony választott vitézéről: »Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály! Magyarországnak édes ótalma, keráiyok között drágalátos gyöngy, *csillagok között fényességes csillag.*«

Ha Szent László megjelenésének történeti időpontjára gondolunk, a zavarokkal teljes korra, amelyet negyven év testvérháborúi fenekestől fölforgattak s ha azután Szent László rendteremtő uralmát idézzük emlékezetünkbe, akkor indokoltnak tűnik ez a régi elképzelés, amely Szent Lászlóban ünnepelte a fénynek, a világoságnak, a rendnek, a földi egyensúlynak visszatérését.

Minden nép ősi hagyománya őriz egy elképzelést, egy valahai békés, boldog *aranykorról*, amelynek egyensúlya valaminő külső befolyás hatására megbillent, vagy el is pusztult, de ez a külső hatás nem irthatta ki azt a reménységet az emberekből, hogy az aranykor még egyszer vissza fog térni, amidőn az ősi istenkirályok vagy egyenesen az Isten véréből való hős helyre fogja állítani ezt az ősi birodalmat. Erre példákat a finnek, az észtek, a hunok, a zsidók és bármely más nép hagyománykincséből is idézhetnénk. A Messiáshit, a birodalmi mítosz, a reménység, hogy »visszatér még Kaley fia népét újjá alkotnia«, mind egytől-egyig az aranykor visszatérének reményében, tehát az aranykor kollektív tudatalattinkban élő archetypusával tartanak rokonságot. S ebben az összefüggésben tökéletesen közömbös az, vájjon a Csaba-mondát a magyarság már az őshazából hozta-e magával, vagy csak

ebben a hazában alakította-e ki? A Csaba-mondának az a lényege, hogy az elpusztult hún birodalmat a magyarság, az Attila véréből sarjadt Árpád fogja újra újjáalkotni. Az elpusztult aranykort tehát egy isteni vérű hős fel fogja támasztani. Ha tehát a Csaba-hagyomány nem is őshagyománya a magyarságnak, kialakulása mégis azt mutatja, hogy benne a legfontosabb ősképek egyike, az aranyorképzet újult föl, az az aranykor képzet, amelyről a magyarságnak, mmt erre a Névtelen Szkítia leírása vall, volt hagyománya.

Ki lehet tehát az, akinek eltávozásával az aranykor megszűnt és kietlen sötétség borul a világra, de aki, ha visszatér, újra visszajön a fény, a boldogság korszaka?

A *nap*. A mítosz gyöke ott él Jézus történetében is, aki alászállt a poklokra, de húsvét hajnalán, a tavaszi napéjegyenlőség után diadalmasan újra előtört. Csaba királyfi nem egyéb, mint az ősi magyar napistennek egyik reinkarnációja, elveszett, tudatalattink alján élő mítosznak egyik felújulása. Nyelvészetileg a »Csaba« szót a finn mondák csodamalmával: a »Szampóval« azonosítják; erről pedig tudjuk, hogy a finnek egyszer az idők végére visszavárták, akár Vejnemöjntent, a nagy varázslót, aki megígérte nekik, hogyha már egyszer nem lesz sem nap, sem hold, ő visszatér és visszahozza nekik a holdat és a napot. Akár csak a nappal vagy a holddal, akár a nappal és holddal azonosítjuk Csaba alakját, a fontos az, hogy ő a fény fogalmát képviseli, a harc os fényét, aki legyőzi a sötétséget és elhozza a világosság birodalmát.

Itt a nap-képzethez érve, a kettős királyság legősibb, kozmikus jelentőségéhez jutunk. A kozmosz felett is két hatalom osztozik: a fény és a sötétség, a Nap és az Éj. A kettős-királyság ennek a kozmikus kettősségnek földi vegyülete. A két király közül, a két testvér közül az egyik mindig a fény, a másik mindig a sötétség képzeleinek, a halálnak hordozója. Attila, az Istenkard választottja megöli Budát, Csaba, a fénykor visszatéréseinek ígérete, megöli Aladárt, Levente ha-

lálba hanyatlik András elől, András nyugatra menekül Keletről támadó öccse elől s ott meghal; Attila, Csaba és Béla, mint a győzedelmes naptámadat tűnnek fel a magyar égboltozat keleti tájain. Az ő szerepüket folytatja és teljesíti be *László...*

Említettük, hogy a magyarok emlékezetében Szent István király idői mindinkább egy visszavágyott aranykort jelentettek a következő negyven év szörnyű zavarai közt. Birodalma elpusztult és nagyformátumú királytragédiák követték egymást halála után: a korszak sötét volt és nyomorúságos, így csakhamar megszülethetett az az érzés, hogy éjben járnak és csak valami megváltószerű jelenség hozhatja el számukra a nyugalmat, a rendet, a derűt, a napot. A korszak első részében a mítosz szentségével körülvett Árpád-sarjak az országon kívül tartózkodtak. S mind élénkebb lett a hit, hogy egyszer visszatérnek. Ennek a reménységnek középpontjában talán Levente állott, aki azután hamar eltűnt, de tragikus sorsa bizonyára befolyt a mondaalakulásra. Bajnok Béla halála után következő derűs, tavaszi és reggeli frissességű években egyszerre csak úgy kezdett tűnni, hogy a hagyomány test Öltött László királyfiban. Fejedelmi szépségét, ragyogó ábrázatát, oroszlanhoz hasonló fejét, magas alakját nyolc századon át megőrzé a hír s ebből világosan érezhető, mennyire fontos volt a magyarság szemében a herceg kükö megjelenése, áradó derűje, férfias és egyensúlyos lénye. Csaba most már a távozó, László a visszatérő fény. László beteljesíti Csaba ígérését: maga is idegenből, Lengyelhonból érkezik, éjszakának évadján kezdi meg pályafutását, messze mögötte eltűnt vezérek, a fénynek eltűnt szellemei kísértének: Etele, Csaba, Árpád, Bulcsú és Béla; felidézett, visszaálmodott aranykorok hagyományai köteleznek: az Attiláé, a Lebed országáé, a Szent Istváné; a megriadt népen német és pogány rág, csakúgy, mint az Attila utáni idők éjszakájában. Mikor azután Cserhalomnál a fiatal hős kezében élesen, mint a napsugár, felvillan a *kard*: felösmerik. Visszatért az életadó szellem, kinek bizalommal fut széles mellére a mogyoródi csata előtt a karcsú hölgyeményét. Az

ütközet előtt kardos angyalok bátorítják fényes lelkét és a Duna mocsaraiban felbukkan előtte a téli napfordulat ősi szarvasjelképe, ki hordja szűz szügyén a holdat és napot, jelétül, hogy az éjszakának vége: *a napisten visszatért*. Nem véletlenség, hogy a királymondák leírása már László életében megindult és nem véletlenség, hogy a keresztény gestairó oly szavakkal vezet be a szent király uralkodását, amely valóban beillene az ébredő fény, a visszatérő nap pogány himnuszának is:

»*Úgy ragyogott mint a hajnali csillag a köd közepette, elosztatva az undok sötétséget és amint a telihold ragyog a maga idejében, vagy mint a fénylő nap, úgy világított népe előtt, mint a húsból kiolvasztott zsír.*«

A király-mondák időszaka a magyar nemzet utolsó eposzi kora. Szent László az utolsó nemzeti hős, akit még »legendák és jelek« kísérek. Trónralépésével megváltoznak a dolgok: kezdik elveszíteni mesés csillogásukat, ezt a sajátságos, ködös, és mégis friss hajnali ragyogást, amely mindig meglepi az ember örvendező szívét, ha bekukkan a mesék birodalmába. A körvonalak megszilárdulnak, az alakok viszont egyszerűbbek s ezzel emberibbek lesznek. A nemzet gyermekkora véget ért. Szent László, a legendás királyfi, a nemzet komoly atyjává vált s ezzel nyomdokába lépett István királynak. Ezekben a meghiggadó években a nemzet szinte leszámol szakrális múltjával, amikor jelképes ténnyel lezárja azt: Istvánt, Gelértet és Imrét népi kanonizáció avatja szentté, s a felemelt koporsó mellett László kibékül szerencsétlen unokaöccsével, Salamonnal. Az előző korszak minden érdekessége, ütközése és tragikai telítettsége, fényességes nagy keresztény apothéózisban olvad fel, méltón az egykori napkirályfi tiszta szelleméhez. László élete innen kezdve Szent Istvánéhoz hasonlóan felolvad a műben, melyet alkotott.

Ebben a korai korszakban az ország élete még egyszerű, a királyság nem egyéb, mint egy óriási család; következésképpen a király se más, mint országos családfő: *atya*. A koraközépkor nagy királyait, ezeket a harcos és érett férfiakat, kik

lassan hajolnak az aggkor felé, mindig ez az atyai magatartás jellemzi. A király még közvetlen összeköttetést tart fenn alattvalóinak lehetőleg minden rétegével. Az ország, melyet isteni eredetű. Ősi jogán teljesen autokrata módon kormányoz, személyes atyai öröksége. Szent Lászlóban, úgylátszik, egy tiszta, a latinokra emlékeztető rendező szellem lakott, olyan erő, amely nem bírta elviselni a rendezetlenséget, mindenütt az áttekinthetőt, az értelmest és a tisztát kereste. Ez az adottsága teszi őt nagy jogászkirályaink egyikévé. Törvényhozása érdes és rideg, teljesen korszerű mű, mert pontosan megfelel a negyven év alatt lezüllött viszonyoknak. Nem jövőbe, tekintő keret, amelybe majdan bele kell nőni, mint akár István, akár Kálmán király törvényei. László egész élete a pillanatot szolgálta. Csakhogy a pillanatot oly tartalommal volt képes megtölteni, hogy felemelte az időtlenbe.

A nagy változás ellenére, amelyen élete átment, sem hagyta el a királyt soha fiatal korának hírszerző géniusza: *a harc*. Jellemző módon az Árpádok sorsára, a testvérharcok sötét démona még ebben a megpihent, tragikumtalan életben is felfelbukkant. *Salamon*, ki soha nem feledte el, hogy valaha a magyarok királya volt, ez a vitéz, nyugtalan, dicsvágyó, állhatatlan és kalandori, egész lényében annyira orosz és ezeken át normann őseire ütő fejedelem előbb a németeknél kísérletezett, hogy sógorát, a császárt, László ellen tüzelje; végre azonban valami sötét böszültséggel dobta oda elveszett életét az ősi életformának: kún lett, kalandozó, portyázó kúnvezér, ki egyszer még-megjelent Szabolcs vidékén nagy kún sereggel Kutétsk vezér társaságában, rabolva, dúlva, fosztogatva, mint valamikor messzi nyugaton a hajrázó, befont üstökű ősapák. Már 1072-es nisi kalandozása, amelyet még mint magyar király indított Bizánc ellen, nagyon hasonlított a régi görögöldi magyar portyákhoz, s most 1088 táján. mikor egy Bizánc elleni kún portyázásnál életét veszti, sorsa miben sem különbözik Attila országvesztett középső fiától, ki böszülten harcolt egy világ ellen az etelközi tájakon, míg aztán leterítette egy görög nyíl. András király őszövségi

nevű fia, mint az utolsó pogány-Árpádok egyike tűnik el előlünk s nagy küzdelme méltón sorakozik Árpádházi Koppány és Árpádházi Levente a változott időkkel való komor harcában álló tragédiái mellé.

Az idővel tovább szállott, a dolgokat politikusan mérlegelő nagy és szent király diadalmas vége felé forduló életében azonban Salamon sorsa csak fájdalmas epizód. Az utolsó éveket lassú összegezés, számadás jellemzi. László Szabolcsban, az ország keletén újabb törvényhozó zsinatot tart és ugyanakkor két keleti püspökség. Nagyvárad és Gyulafehérvár alapítása, illetőleg kiépítése foglalkoztatja. Rokonait segítve még hadjáratokat vezet: egyet az orosz Basztiszlavicsok ellen, másikat Lengyelföldre. Krakkót ostromolják ekkor a királyi hadak és László utoljára látja azt a földet, ahol bölcsőjét ringatták és amelynek dérelepett nagy síkságaihoz oly sok köze volt, amelynek a zengő magyar nyelvtől olyannyira elütő kemény idiómáját valószínűleg haláláig szívesen beszélte.

Minden erő és alkotókedv mellett is érzi a kései szemlélő, hogy 1090 körül László életének vonala, ha nem is tört meg, de legalább is kissé elhajlott. 1091-ben eltávozik Pannóniából. A nap királyfi, aki érett férfikorában olyan csodálatosan belenőtt, Szent István király hatalmas méreteibe, introvertálódott, most, az utolsó években visszatér saját törvényeihez. Egy kun betörés kiverése alkalmával megfogta a táj, a régi tiszaháti füves és homokos rónák, a délibábok, a lovas pásztorok szilaj és szabad élete, a bihari erdők nagyálmú csendje, a felhőkoszorús, öreg hegyek meghitt méltósága. Itt a hercegség földjén, ahol Béla, Gejza tanyáztak, ahol ő maga is, mint herceg, bátyja királyságának három éve alatt előkészült a korona viselésére, megragadták ifjúságának, az első vitézkedéseknek és az első szarvasüzéseknek csodálatos távolságokból visszazengő emlékei. Itt volt valahol ezen a tájon Cserhalom is, fiatal évei legszebb fegyverténye. László itt maradt. Goethe szerint az a legboldogabb ember, ki élte kezdeti és végét összhangba tudja hozni. Szent Lászlónak

ez is sikerült. Valahol, a bihari erdők mélyén főlhajsolt egy csodálatos szépségű szarvast, amely egy zárt és igen szép völgybe vezette. Itt megállott a magyarok őszülő királya és mint a csodagím-üző régi testvérek, új hazát alapított magának. Úgy rendelkezett, hogy az építeni kezdett templomban helyezték testét örök nyugalomra.

Nagyvárad alapítását nem sokkal élte túl. Régi hagyomány szerint egy cseh hadjárat alkalmával a nyugati határoknál járt és itt ért el egy koranyári napon a csöndes és kegyes halál: nyugaton, mint a leáldozó napot. Am szent testét. kívánságához híven, elvitték Keletre, a puszták tágas, örök mezőin túl, arra a nyájas, erdőövezte csöndes helyre, amelyet a szarvas mutatott neki, oda, ahol valaha régen Bajnok Béla, a komoly Gejza és a ragyogóarcú, ifjú László vadásztak és kalandoztak, ahol minden kő és minden levél az Árpádok harcias ágáról regélt, arra a helyre, amely a magyarok szent és hős királyának haláláig ősi földje, fatornyos pátriája volt.

*

Szent Lászlóban hagyomány és kereszténység békül össze először magyar földön. Ő az első, akinek kereszténysége nem nyomja el magyar jellegét, magyarsága pedig nem zárja ki keresztény voltát. Az ő példája adott lehetőséget a magyarságnak arra, hogy már kétségkívül meglévő keresztény magatartása és kétségkívül megmaradt magyar életérzése és világfelfogása közt ne feszültséget, hanem egységet érezzen. Szent László után egészen a XIII. századig, a pogányság többé nem üti fel a fejét, sem a királyi családon belül, sem azon kívül. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a régi világszemlélet elpusztult volna, éppen ellenkezőleg: Szent László példája életre szólított minden olyan elemet az ősi magyar szellemből, amely a kereszténységgel megférni képes volt. Az a feszengés, az a kényelmetlenség, az az idegen világgal kiegyezni nem tudás, amely a magyar életet Bulcsú korától Leventéig jellemezte, egyszerre eltűnt. És éppenúgy eltűrik a magyarság nyugati Orientációját propagáló férfiak is az ősi elemek jelenlétét. Gúzsba kötöttségéből felszaba-

dul a magyar szellem; Szent István utódja már nem üldözi többé az ősi csodafiúszarvast s a szent állatnak nem kell könyörögnie hozzá, hogy meg ne ölje. A középkori magyar élet most, Szent László momentumában és azután bontakozik ki.

A magyar világ egyensúlya Álmos vér éneik uralkodásában fejeződik ki. A trónöröklés kérdése a nomád jogi elgondolás értelmében rendezetlen, illetőleg rendezése mindig megkívánja, hogyha több férfi-Árpád él egyszerre, azok közül az egyik az erőviszonyok tényleges ura legyen. Különben testvérei nem hagyják uralkodni. Az elhalt király utódjelölő joga is csak addig tartatik érvényben, amíg a kijelölt utódnak elegendő hatalma van ennek érvényesítésére.

A testvérek vetélkedésében azonban nemcsak ez a nomád jogfelfogás, hanem egy pszichológiai elem is közreműködik. A rokonság azon tagjai, kik valaminő okból nem designáltattak az előző király részéről s így az uralomból kicseppentek, természetesen fenik a fogukat a szerencsésebb testvér, ellen, hiszen »isten előtt« nekik is épp annyi joguk van az uralomra, mint amannak. Az újkorban, mikor az elsőszülöttség joga mindenütt kialakul, már igen ritkák a testvérharcok a trónért, nem utolsósorban azért, mert ekkor már nem olyan öröm királynak lenni, mint régen. *A középkori király még szinte isten.* Isteni származása, korlátlan hatalma, mérhetetlen gazdagsága, a királyi korona fénye, a királyi kard dicsősége jógán hírnév és boldogság birtokosa. Az életnök, az önkielésnek és a kiteljesedésnek ezt a mértéktelen mértékét, soha többé semmi életformában ember el nem érte. A középkorban is csak a király. Ennek a polcnak elérése csillogó lehetőség volt mindenki előtt, akiben ólt az Árpádok házának öntudata, aki tudta, hogy az ereiben folyó vér a szent királyok vére.

Szent László király — mondtuk — feleletet talált a XI. századi magyar szellem minden kínzó kérdésére. Egy kérdést azonban ő sem tudott rendezni, a *trónöröklés kérdését* s ennek elsősorban külső oka volt, az, hogy a szent királynak nem volt fia. így aztán, élvén az Árpádok ősi utódjelölő jogával, elébb kedvesebb, bár fiatalabb

unokaöccsét, Gejza bátyjának kisebb fiát, Álmost jelölte utódjának és csak amidőn látta, hogy rendelkezése az idősebb testvér, Kálmán heves ellenállásába ütközik, döbrent meg az új királytragédiák árnyékától s változtatta meg rendelkezését, Kálmánt téve utódjává. Álmos valószínűleg annak az ígéretnek árán, hogy Kálmán után ő fogja örökölni a trónt, visszalépett bátyja elől. Visszalépése azonban magától értetődően nem rendezte a trónöröklés kérdését, ellenkezőleg, Szent László megváltoztatott intézkedése csak zavart kelthetett és megindította a nyugatias elsőszülöttség és ezzel szemben az idősebb jogát védő keleties elv közti küzdelmet, amely jellemző lesz a XII. századi magyar királyok történetére.

Könyves Kálmán ugyanis nem nyugodott bele abba, hogy örököse öccse és ne fia legyen. Úgyszólván pontosan megismétlődik András és Béla története akkor, amidőn a beteges, kízó fejfőrcsökben szenvedő király gyermekfiát, Istvánt még életében királlyá koronáztatja. A Kinnamos-féle tétel, hogy az Árpádház békéjét a király fiának megszületése borítja fel, amire a király, hogy fia trónját a testvér ellen biztosítsa, a testvér megvakításával felel, szinte iskolapéldaként olvasható le Kálmán és Álmos tragédiáján. Kálmán főurai Álmost és kisfiát, Bélát halálra kívánták ítéltetni, Kálmán azonban kegyelmet gyakorolt: Álmosnak és Bélának *csupán* megvakítását és a kis Béla kasztrálását rendelte el, hogy így magva szakadjon a család álmosi ágának. *A hóhér azonban nem merte végrehajtani az ítélet második részét, »timens deum et regni sterilitatem«* s így az Árpád-család megmenekült a pusztulástól. Kálmánt mindenesetre zavar nélkül követhette a fia — egyáltalában ő az első királyunk, akit közvetlenül a fia követ a trónon — *de //*. *István* nem váltotta be atyja hozzáfűzött reményeit és nem volt méltó a nagy áldozatra, amelyet érte hoztak. Az anyjáról normann vérű fejedelem mindig kissé idegennek érezte magát magyarjai közt és életformájában sok ágyast tartó unokatestvéreire, a normann királyokra emlékeztetett, kikről — II. Rogériusról — írva magyon: *Rebus assuetus Veneris, iinmatura se-*

nectute consuinctus, cessit in fata. (Meghalt Vénus dolgaihoz szokva, éretlen öregségtől megemésztve.) Nemcsak országának főnemesei, István maga is megdöbbsent attól, hogy benne kihal a királyi ház és ezért örömmel vette tudomásul, hogy szerencsétlen unokaöccse, *Vak Béla* még életben van. A két utolsó Árpád végre kibékült egymással és Kálmán fiát Almos fia követte a trónon s valóban sajátságos ironiája a sorsnak, hogy éppen ő vált többi árpádházi királyaink törzsatyjává.

Most már, Kálmán példáján indulva, a királyok az elsőszülöttség elvét tartják szem előtt, ám a testvérek ebbe még mindig nem nyugoszaak bele és támogatva a közvéleménytől, amely a gyermekkirály fogalmába nem tud belenyugodni, kiújítják a régi kelé vényt.

Amint új ágakra oszlik a család, a régi probléma megint felüti a fejét. Midőn // *Gejza* király, *Vak Béla* fia, kifejezésre juttatja abbeli akaratát, hogy utódjául fiát, Istvánt teszi, felnőtt testvéröccsei, *Gejza* és *István* Magyarország nagy ellenfeléhez, I. Manuel görög császárhoz pártolnak. Nemsokára meghal 33 éves korában *Gejza* király s bár a 13. éves trónörökös *Lukács* érsek azonnal megkoronázza, *Gejza* idősebb öccse, // *László* mégis betör és támogatóva a közvélemény nagy részétől és *Mánuel* csapataitól, elfoglalja a trónt.

Esztergom, érseke meztagadta *László* koronázását. *László*t nem nagyon izgatta ez az ellenállás, a régi szokásjog ellenére fejére tétette a koronát *Mikó kalocsai* érsekkel. *Lukács* erre bitorlónak jelentette ki a királyt és interdictum alá vetette érsektársát. II. *László* feldühödött *Lukács* viselkedésén és börtönbe vetette a hatalmas férfiút. Közbelépett a pápa s a király 1162 karácsonyán kiengedte *Lukács*ot. *Lukács* azonnal a templomba ment, hol a király és az előkelők éppen a nagymiséen vettek részt s fennszóval *László* szemére vetette, hogy bitorló, hogy kiszolgáltatta a magyar katolikus hitet a keleti szkizmának s megjósolta, hogy ha jó útra nem tér s jogtalan uralmáról le nem mond. negyven napon belül elpusztítja őt az Isten. Ekkor kiátkozta a királyt cs bátorságának és méltóságának férfias és ma-

gános fönségében eltávozott a templomból. László, felocsúdva döbbenetéből, újra börtönbe vettette az érseket, de szavait nem tehette hallatlanná.

Ez a híres esztergomi jelenet fölhívja a figyelmet arra, hogy a XII. század Európájában vagyunií, *Clairveauxi Szent Bernát* századában, amikor az Egyház teljes erővel beleszól a világ dolgaiba, kezébe veszi a nagypolitika irányításai és királyok felett gyamságot gyakorol. Ez az a kor, amelyben 111. Ineze és a többi nagy politikus pápák theokratikus világuralma előkészül. II. László sorsát az érsek szava dönti el. László valóban nem érte meg a Lukács által megjósolt negyvenedik napot. Halálát országos megrendülés követte. ///. *István* csillaga emelkedőben volt.

II. László uraima, akármilyen rövid volt is, történeti összefüggéseiben nagyfontosságú. Szemben a király és az Egyház által propagált »modern« elsősülöttségi elvvel, László uralma az utolsó pillanat a magyarság életében, amidőn az ősi világképben gyökerező kettőskirályság eredeti formáiban mégegyszer felújul. II. László István öccsének adja a tiszántúli részeket, a régi hercegséget s ezt az Istvánt, ahogy Kinnamos írja, a magyarok *saramnak* szólították, tehát az Árpádokat illető régi fejedelmi címmel tisztelték meg. Ebben az értelemben II. László és IV. *István* berendezkedése a régi politikai szerkezet utolsó reakciója.

II. László és IV. István bukása után III. István megszilárdította uralmát. Mánuel belátta, hogy trónkövetelők támogatásával nem fog célt érni. III. István öccsét, Bélát fogadta hát udvarába s az ő öröksége címén elfoglalta Magyarország déli tartományait. Béla hercegből, mivel Mánuelnek, akár csak nagyapjának, Szent Lászlónak, nem volt fia, kelet-római császárt akart nevelni.

A terv meghiúsult, mert Mánuelnek élete végén mégis fia született, *Béla* azonban új élményekkel gazdagodva tért vissza Magyarországba, testvérbátyjának, III. Istvánnak magtalan halála után.

Úgy látszik, hogy Kálmánhoz hasonlóan, az ő

trónfoglalásának is útját állta az elhalt király másirányú rendelkezése. A magyarok a Bizáncban nevelkedett herceget, akit nem ösmertek, joggal tartották idegennek és eretneknek. Ezért valószínű, hogy a király és környezete újra elővették a régi utódjelölő szokást s az özvegy anyakirályné István fia halála után határozottan kisebbik fia, Gejza mellett nyilatkozott. A hazatérő Bélát ellenséges magatartás fogadta, amelynek különös súlyt adott az, hogy főképviselője maga Lukács érsek volt.

Béla felösmerte helyzetének kényes voltát és a pápához fordult, aki megengedte neki, hogy az esztergomi érsek jogkörének csonkítása nélkül ebben a kivételes esetben a kalocsai érsek által koronáztathatja magát királlyá. Mint külföldről jött király, Béla az első, aki esküt tesz koronázásakor arra, hogy az ország régi szokásait, hitét és szabadságát épségben fogja tartani. Ilymódon tapintatos föllépésével megnyeri magának a pápát, megszerzi a nemzet bizalmát és urává lesz az erőviszonyoknak. Testvérét, Gejzát azonnal foglyul ejti és 16 évig kemény fogságban tartja, s akkor is csak azzal a feltétellel engedi szabadon, ha elmegy a Szentföldre és soha többé vissza nem tér bátyja királyságába.

Midőn pedig III. Bélának fiai születnek s ezek közül kettő, *Imre* és *András* fel is növekszik, akkor Béla, hogy megakadályozza egy új testvérháborúnak még a lehetőségét is, Imre fiát már korán királlyá koronáztatja és rábízván a déli tartományok kormányzását, tényleges hatalmat ad a kezébe. A kisebb fiút, Andrást pedig, reáhagyva ingó kincseinek legnagyobb részét, arra kötelezi, hogy halála után hadjáratot vezessen a Szentföldre.

A következmények igazolták III. Béla bölcs előrelátását, amely azonban az Árpádok démonát nem volt képes féken tartani.

III. Béla személyében, aki Bizáncban nevelkedett és a keresztes-hadjáratok latin, franciás közép-tengeri kultúrkörében érett férfivá, az Árpád-családot új, nagy kultúrélmények érték, amelyek nagymértékben módosították a magyar királyi ház magatartását. Fiaiban az Árpád-típus

is átalakulva jelentkezik s a kései lovagkultúra embertípusával tart rokonságot. Imre és András anyja *Chatilloni Ágnes* volt, Anatóliai Kajnáldnak, a kereszteshadjáratok egyik legvitézebb, legféktelenebb lovagjának leánya. A komor, sötét szenvedélyektől fűtött Imre és a mozgékony, kalandkereső, könnyelmű András egyformán ennek a lovagi embertípusnak a megtestesülése.

Bármennyire megváltozott is Árpád családja külső megjelenésében és életszándékában egyaránt, a trón betöltés új formáját még sem bírtak maguk számára kötelezőnek érezni. Az ősi elképzelés megkívánta, hogy a királyi ház felnőtt férfi tagja részesedjék az uralomban. Az ősi elképzelés a két részre osztott világról úgy látszik sokkal mélyebben élt a XIII. század fordulóján élő Árpádok kollektív tudatalattijában annál, hogysem akármilyen új meggondolás háttérbe szoríthatta volna. Ezt az ősi elképzelést András szemében sok minden táplálta: nagyravágyása, feleségének háta tása, türelmetlen szelleme és sok más jelenség. Ám ha nem élt volna benne a kettős osztatú világ ösképe, *nem lett volna etikai lehetősége arra*, hogy feltámadjon Imre ellen és különösen nem állt volna melléje az országnak oly nagy része.

Hogy pedig az uralom formájáról táplált elképzelések még mindig milyen erősek és milyen feltétlen kötelező erővel bírnak e korszak emberére, azt ékesen szóló példával tudjuk bizonyítani:

1203-ban — írja Tamás, spalatói arehidiakonus — »az ország főemberei és a magyar seregnek csaknem egész sokasága elhagyták a királyt és a törvény ellenére a herceghez pártoltak. Imre mellett csak kevesen maradtak meg és azok is, megrettenve a lázadás nagyságától, nem merték biztatni a királyt, hanem a menekülést javasolták. Megtörtént, hogy egy napon a két fél közeledve egymáshoz, csatára készült, de mivel a királynak úgyszólván semmije sem volt az ellenpárthoz képest, nagyon kezdett aggódni, mihez fogjon e nagy veszedelemben? És végre, mintegy menyeyi sugallat által, megtalálta azt a hasznos utat, melyen királysága jogát visszaszerezheti, de a vérontás bűnét is elkerülheti. Így szólt em-

bereihez: No jöjjetek utánam, hanem várjatok egy kicsinyég, aztán letéve fegyvereit, egy pálcát vett kezébe és lassan belépve az ellenség hadai közé, fennhangon kiáltá: *Most meglátom, ki meri fölemelni kezét a királyi nemzetség vérenek ontására.* Amint meglátták, mind félreállott, tágas utat nyitva előtte; még csak moccanni sem mertek, öccséhez érve, elfogta őt és kivezette sátrából, egy várba küldte fogságba. Erre aztán valamennyien szégyenszemre rettegve letették a fegyvert és a király lábai elé borulva, bocsánatot kértek. A király pedig igen kegyes léteire megbocsátott nekik.«

A sors úgy akarta, hogy Imre király, e tehet séges királyi ház egyik kimagasló tagja, kúrán, 30 éves korában pusztuljon el és utána kalandor-öccse üljön az annyi vérrel fertezett trónra. Benne és alatta megindult az ősi formák bomlása, a középkor lelki egyensúlyának megbillenése s olyan új és ellentétes erők feltörekvése, amelyek száz év alatt elsodorják a magyar szellem nagynehezen létrejött régi egyensúlyát s helyébe a belső és külső megzavarodottság jelenségeit állítják.

Az a történeti regényíró, aki valamikor az Árpádház négy évszázados történetét egyetlen hatalmas kompozícióban fogja feldolgozni, — ha majd az Árpádok személyiségében a közhit és kutatás megállapodik — észre fogja venni, hogy a nagy család három első évszázada zárt, melódikus strófák benyomását kelti, három arányos tézist, amelyeknek belső sodra, mint ölelkező rímet köti össze egymással Álmost és Szent Istvánt: Szent Istvánt és Szent Lászlót, Könyves Kálmán! és III. Bélát. Észre fogja venni, hogy az egyensúly, a harmónia, a bölcs és igaz király királykodása által a mindenséggel való tökéletes összhang tájairól indul el e strófa belső dinamikája; a harmónia megbomlásától kezdve biztosan vissz a nemzetség útja a strófa másik végpontjáig, oda, ahol egy új, bölcs és igaz király a megrendült összhangot helyreállítva, a világ dolgai és az isteni világterv közt az egyensúlyt ismét megteremti. A nemzetség utolsó évszázadát — a XIII.

századot — azonban antitézisnek fogja érezni, tragikus finálénak, amelyben a végzet betelik s a nemzetiség útja egyre gyorsuló iramban hajt a végzet felé. Az egyensúly megbomlásának kell majd ez utolsó korszakot neveznie, ahol III. Béla utolsó éveinek zárt melódiájára a szép-unoka: Kún László sorsának örületes paizskonkatása felel. Közben Imre, II. András, IV. Béla és V. István sorsában pedig leperreg a hatalmas dráma, a legnagyobb arányú családtragédiák egyike, amelynek színpada egy egész birodalom, s amelybe beleszól az egész világ.

Azt a pontot kell keresnünk, ahol megindul ez a végzetes fejlődés.

A *XIII. század*, ahogy egy német történétíró mondja, *egyszerre csúcspont és bomlás*. Az antik kultúra örökébe belépő fiatal germán, szláv vagy lovas népek ebben az időben kezdik magukat először otthonosan érezni új műveltségük köntösjében. Ugyanekkor azonban az európai emberiség szaporodása folytán a társadalmi osztályok archaikus képe megbomlik, nagyarányú eltolódások lépnek föl, új társadalmi osztályok jegecesednek ki s ezek nagy erővel követelik és többnyire meg is kapják az élethez való jogukat.

Magyarországon is egy ilyen társadalmi változás váltja ki az első nagy forradalmi megmozdulást, amely az *Aranybullát* eredményezi. A fejlődés talán nem lett volna oly gyors, s az összeütközés a régi társadalom és az új alakulás között oly heves, ha *András* magatartása apjához jobban hasonlít. András azonban, amint király lett, egészen átengedte a kormányt feleségének, a német Grertrudisnak és az ő német és olasz rokonainak. A király költséges hadivállalatokba bonyolódott. Kincstára hamar kiürült s hogy a hiányokat pótolja, a királyi jövedelmeket idegen bérlőknek, még pedig elsősorban zsidó és izmaelita bérlőknek kezére adta. Ezek a fizetett bérösszeg kétszeresét, háromszorosát préselték ki a szegény népből, mire a nyomor hirtelen megnőtt. Az ország igazi vezetésétől félrenyomott magyar urak összeesküvést szőttek 1213-ban s egy pilisi vadászat alkalmával levágták a királynét és környezetét. Egy évtizeden belül lép be a magyar törté-

netbe két új történetformáló tényező: az egységben feltűnő *főnemesség*, amely belenyúl a királyi család dolgaiba és céljai érdekében nem riad vissza a királyné vérenek ontásától se és *a, köznemesség* elődjei, a szervientes regis, akik a székesfehérvári országgyűlésen tumultuózus jelenelekben követelik a királytól a Szent Istvántól rendelt jó és ősi törvényt, tehát a világ megbomlott ősi egyensúlyának helyreállítását.

Észrevehető, hogy a nagy változás a nemzeti társadalom minden rétegét megérinti s ugyanakkor behatol a királyi családba is. A király legidősebb fia, *Béla*, akit apja már korán ifjabb királlyá koronáztat, féket akar vetni András szeretlen uralmának s ezért időről-időre súlyos konfliktusba keveredik vele. *Két király volt* tehát, lényegében két államterület is. Az ifjabb király a keleti országrészekén székelte úgy, mint valaha a XI. században a herceg vagy vezér. A különbség azonban itt is mélyreható. Az új kettőskirályságból nem az uralmi forma ősi értelmű rendezettsége következik, hanem ellenkezőleg, éppen ennek az uralmi formának megzavarodása s az ebből következő hasadást megérezte az egész ország. Legelsősorban a királyi család. A király-apa tekintélye András alatt mállott széjjel és sajátos módon éppen ama Béla csapásai alatt, kinek egész életcélja ennek a tekintélynek újra felélesztése és megerősítése volt. Az Árpádcsaládban jóformán minden nemzedékre esik testvérharc, de II. Andrásig *sohasem fordul elő, hogy az apa fiával találja szemben magát*. Az ősi királyi hatalom patriarkális kötöttsége, amely még a nomád társadalom szerencsés öröksége volt, csorbítatlanul fennállott egészen a XIII. századig, csak a hanyatlás korában következett be a nagy hasadás Árpád házában belül, a lázadás a hagyományos rend ellen. Könyves Kálmán annakidején kitért Szent László elől, midőn ellentétük támadt, most Béla fegyverrel kényszeríti apját a maga akaratára, egy emberöltő múltán V. István véres harcot fog vívni IV. Béla ellen s Kun László majd böszülten fog lázadni az egész apai hagyománytömb ellen.

Béla, midőn király lesz, minden erejével visz-

szá akarja állítani a III. Béla-kori állapotokat. A történelemben azonban nincsen visszatérés. Egy haladottabb társadalmat, egy fejlődöttebb szociális szerkezetet nem lehet többé visszaerőltetni kezdetlegesebb állapotába. IV. Béla kísérlete csupán azt eredményezte, hogy az egész ország meggyűlölte és bizalmatlanul, idegenül állt szemben oly elgondolásaival is, amelyek javát munkálták volna.

Így történt, hogy az a pillanat, amelyben a nemzet erőinek legnagyobb egységére lett volna szükség, megosztva találta Magyarországot. Pedig ezúttal olyan szörnyű ütés zúdult végig Európa egész keleti felén, ami az itteni hatalmi, politikai, társadalmi és népi viszonyokat szinte egycsapásra fenekestől fölkavarta. Ez volt a *mongol vész*.

A XIII. században megalakult prédikátorrend a dominikánusok egyik legfontosabb feladatául a pogány népek közti hithirdetést tűzte ki. A magyar hagyomány még tudott az egykor leszakadt magyarokról, akik a IX. században nem nyugatra, hanem kelet felé indultak el, sőt azt a Magyarországot tartotta *Nagy-Magyarországnak*, emezt pedig ebben az összefüggésben így nevezte: *Hungaria Minor*. Természetes, hogy a magyar dominikánusok, akik közül a boszniai és bolgárországi katolikus hithirdetők, meg a kun miszsiós püspökök kerültek ki, legfontosabb feladatuknak ezeknek az elveszett magyar testvéreknek megtérítését tartották.

Béla és testvéröccse, *Kálmán halicsi király* pártfogása és ösztökélése mellett indult el a harmincas években három szerzetes Kostantinápolyn keresztül Keletre, akik azonban a magyar testvéreket nem találták meg. Megismételték azonban a kísérletet s ekkor *Juliánus* szerzetesnek hihetetlen nehézségek, szenvedések és nélkülözések árán végre sikerült eljutnia a Volga táján, az ottani Nagy-Bolgárország szomszédságában fekvő magyarokhoz, akik ebben az időben még tiszta magyar nyelven beszéltek. Midőn Julián másodszor is elindult a volgai magyarokhoz, útközben hírt nyert arról, hogy a Belső-Ázsiából előszárguló új lovas-nomád birodalom mongol-

jai Nagy-Magyarországot, Nagy-Bolgár országgal együtt elpusztították és uralmuknak vetették alá. Sietve tért vissza és magával hozta a mongol világhatalom megalapítójának, Dzsingiszkán unokájának, Batu kánnak Bélához intézett levelét.

Batu e levélben a Béla királlyal való jóviszonyt attól teszi függővé, hogy kiszolgáltatja-neki a magyar király a kún törzsszövetséget, akik a tatárok elől a Kárpátokon túlra, IV. Béla oltalma alá menekültek.

A kunok megjelenése Magyarországon — mi vei ezúttal nem néhány család és nemzetség, hanem egy egész nagy törzsszövetség betelepedéséről van szó, akik saját királyuk alatt jöttek be a magyar területre — világosan megmutatja azt az óriási különbséget, amely a magyarság XIIT századi életformája és a lovas-pásztori életforma közt tátongott. Kötöny király kunjai körülbelül ugyanarról a területről jöttek be Magyarországba, mint valaha a Hétmagyar s így ők sem voltak már a szónak abban az értelmében lovas-pásztorok, mint a hunok, vagy az avarok, vagy a mongolok. Kötöny király két fia, aki a tatárok elleni ütközetben esett ei, keresztény nevet visel s így feltehető, hogy a kereszténységnek a kún előkelőségek között már voltak hívei. A nép nagy tömegei azonban még az ősi samanisztikus hitnek a hívei voltak. Azt az életformát, amibe] t ennek a hitnek hívei éltek, jól ismerjük a magyarság történetéből. A különbség a kalandozó magyarság és a betelepülő kunság állapota között nem lehetett nagy, még akkor sem, ha meggondoljuk, hogy a XIII. századi kún vallás már alig lehetett egyéb, mint pusztai, keresztény *éfi* szláv babonák zagyva keveréke, még akkor sen\, ha tekintetbe vesszük, hogy a kunok nem mentek át azon a bolgár-türk-bizánci és mohamedán magaskolán beköltözésük előtt, mint a magyarok. A mérleg nyelve azonban végeredményben a magyarság javára billen meg.

A betelepedők most át, meg át barangoltak a magyar Alföld vetésein, ami megtetszett nekik terményben, vagy kincsben, vagy asszonyban, azt magukkal ragadták. Magyarok és kunok nemso-kára fegyverrel estek egymásnak. A magyar

urak azt hívnék, hogy a király ellenök akarja a kunságot felhasználni, a helyzet egyre jobban mérgesedett s végre a felizgult urak, Béla király udvarában levágták Kötönyt, a kunok fejedelmét. Erre a kunság kitűzte a nyílt lázadás zászlaját, s végigpusztítva a magyar Alföldet, egy részök kivonult az országból a Balkán felé.

Ilyen helyzetben érte és pusztította el Magyarországot a mongolok támadása.

Anélkül, hogy a mongolok szörnyű vérengzését és irtózatot pusztításait, amelynek kapcsán Magyarország egy része vadonná változott, kisebbíteni akarnók, meg kell állapítanunk, hogy a mongolok azonnal megkezdték Magyarország beszerzését abba az óriási birodalomba, amely magába foglalta Kelet-Európát, egész Észak-Ázsiát és Kínát. A vezérek egyike felvette a magyar királyi címet, Batu mongol pénzt vert Magyarország számára, azonnal életbelépett hadiszellemű közigazgatásuk s megkezdték az utak építését. A jelek arra vallanak, hogy Batu és vezértársai itt a Duna völgyében akarták berendezni azt a nyugati mongol birodalmat, amelyet később, a viszonyok változta val Batu utódai a Fekete-tenger északi partján kipcsáki *Aranyhorda* néven szerveztek meg.

1241 decemberében Karakorumban meghalt Ogotáj nagykán. Erre a hírre Batu, aki jelen akart lenni az új nagykán megválasztásánál, hirtelen kivonult Magyarországból. A mongolok magyar királyságából nem lett semmi. Dzsingisz kán családjában tíz hosszú éven át folyt a küzdelem a főhatalomért s tíz év múlva a mongol birodalom nyugati része már nem képviselt akkora átütő erőt, mint 1241-ben, az új nagykánok pedig, Mangués még inkább utódja, Kubláj, mindinkább a kínai birodalom felé fordultak. Magyarország megmenekült.

A mongolok kivonulásával azonban nem tűnt el az az élmény, amelyet ittartózkodásuk a magyarságban hátrahagyott. A kunok nagy része is megint visszajött az újjáalakuló Magyarországba es innen kezdve a mongol hatalom félelmetes emléke és a kún életforma bomlasztó hatása egyre

erősebben és erősebben rányomja bélyegét a XIII. század második felének Magyarországra.

Erre az időre kell tennünk a népi *hún-hagyo many kibontakozását*, a helyi hún mondák megszületését és kibontakozását annak a gazdag Attila-mondakörnek, amely a századvégi *Kézai Simon* krónikájában már készen áll. A hún hagyomány általános elterjedése, tehát a hún mítosz XIII. századi felújulása arra vall, hogy a mongol betörés, a kún életformák folytonos szemlélete megmozdította a magyar tudatalatti képzeteknek azt a rétegét, amelyben a pusztai képzetek, az Istenostora-fogalom és ennek a komplexusnak egyéb archetypusai pihentek. A tatároktól való félelem egyszerre kiváltotta a világbíró ősnék mítoszi képét, az Istenostora tatársággal szemben a magyarság is odaállította a maga Istenostor hagyományát.

A magyarok mellett és között élő kunok hatása az életformákat rohamosan züllesztette a lovas-pásztori formák felé. A kún babonák hamar követőkre találtak annak a magyarságnak körében, amelyet a nyugati Isten 1241 szorongatztatásában oly nyilvánvalóan elhagyott. A tatárjárás után kunság és magyarság közt — s itt elsősorban a széles népi rétegekre gondolunk — már korántsem olyan éles az eltérés, mint a tatárj aras előtt. Hamar megindul köztük a vérkeveredés is és könnyű elképzelni, hogy mit jelentett *a pusztai kún asszonyok megjelenése* a magyar családokban.

A kún asszony szerepét a magyar családokban, a kún vér alakító hatását a magyarság magatartásában, a kún életforma bomlasztó hatását a magyar életformában szimbolikus erejű példával tudjuk megvilágítani. V. *István*, IV. Béla fia, akkor ifjabb király, a század közepe után feleségül vette egy kún törzsfőnök leányát, Erzsébetet. Kún sátrak aljából került Erzsébet asszony Kelet-Európa királynői trónjára István szülei és testvérei minden ellenkezése ellenére. Az ifjabb király, aki akkor Kelet-Magyarország ura volt,

szenvedélyes szerelmében nem törődött azzal, hogy egy kún anya vére még alakítóan szólhat bele az Árpádház sorsába, sem azzal, hogy e házasság-folytán jóformán ki kellett szikkadnia az apai ház kötelékéből, a szentkirályok életformájából. Korai halála után a kormányt egyre változó érdekcsoportok tartották kezeikben s ezek gyakoroltak befolyást István és Erzsébet elsőszülött fiának, a tízesztendőös *László* királynak neveltetésére is. Annak a gondos, körültekintő, felelősségteljes nevelési szándéknak, amely a régi királyfiak nevelését irányította, itt természetesen nyomát se látjuk. Ezek a durva és önző nagyurak maguk sem sokat értettek a nagy világösszefüggésekből s céljuk sem az volt, hogy Lászlóból jó királyt neveljenek. Durva kalandokba sodorták, a vér szenzációit tárták fiatal szemei elé s hogy mégsem lett belőle közönséges vérszopó, vagy tunya kéjenc, azt egyedül saját testi-lelki konstitúciójának köszönhetette.

Ha e kéretlen nevelésnek kevés foganatja volt is, annál végzetesebben meghatározták existenciájának lehetőségeit *a vér és a környezet*. Apáról a szent királyok sarjadéka volt, örökölte II. András és IV. Béla szívós természetét, mozgékonyágát, lelki rugalmasságát, nyílt és fogékony szellemét. Anyáról lovas nomád kunok vére volt: a friss, alulról és távolról jött vér a maga idegen — vagy ösismerős — hozadékával magának a királynak személyében testesítette meg a XIII. század nagyarányú társadalmi és etnikai eltolódásait. III. Béla szépunokájának anyja, dajkái kunok voltak, talán gügyögni is kunul kezdett; Kelet-Magyarországon, Vata vezér dacos pusztáin született, első emlékei a kunokhoz, a pusztai életformához csatolták. Úgy nőtt fel, mint a kún vezérfiak: puzdrával a vállán, csimbókos kis kun lovakon járt első vadászataira; első szeretői tüzes, szélesszájú, ferdeszemű, kiugró arccsontú kún lányok voltak. Szerette a nomád kóborlást, a sátrak alatt töltött szellős, földközeli éjszakákat, a kún táltosok vontatott énekét s lelke megtelt idegenséggel atyái fényes és mégis szűk várai láttára, gyűlölettel a papok ellen, kik akarata kényére béklyót kívántak volna vetni. Ilyen hatások és

érzelmek folyományaképpen bontakozott ki különös világképe.

Szemlélete természetesen különös keverékben mutatja a magyar-keresztény és a kún-pogány elemeket s ezek közt kezdetben még nem érez ellentétet. Kereszténységét nem akarta levetni, de hitt egy csomó kún babonában, a magyar királyságot sem kívánta visszapogányosítani, elkúnosítani sem, de maga mégis legjobban szeretett kunul beszélni, kunok közt élni és hordani ezek rendkívül elegáns pusztai ruháját: a lágy bőrből készült alacsonyszárú csizmát, a sarkigerő halványzöld, vagy meggypiros köpenyt, magas gallérével és hosszú hasítékával, a hanyagul megkötött szironyos övet, amelyen könnyű és díszes tör himbálódzott; gazdag és sötét haját válláig eresztette, mint kún atyái és fejébe hegyes, magas főveget nyomott. Életformája sem sokban tért el a kún atyákétól, ha köztük járt, bár szükség esetén tudott nyugati módra is élni s ősi méltósággal hordozni sátoros ünnepeken a szentkoronát. Így élt itt kereszténység és pogányság, nyugatiság és keletiség mesgyéjén ez a rontott, de nem romlott fiatalember, jó ösztönrel hamar elfordulva anyjától és környezetétől, még el nem zárva jó hatások lehetőségétől, de éppen elég baljóslatú örökséggel véreben és szellemében: *László, a kún, magyarok királya.*

Hivatásáról voltak valamelyes fogalmai, de ezeket elég különös módon fogta fel. Ő az egyetlen Árpád, aki követendő mintaképül nem Szent Istvánt, vagy Szent Lászlót tűzi maga elé, hanem családjának mondai őseit, *Attilát*. A kún királyt még IV. Béla a tatárokkal # hasonlította össze, IV. László már utódjának vallja magát s ez a kelet felé fordulás mélyreható következményekkel vehet. A rónaságok legnagyobb fejedelmének példája magyar alföldjei, a kún puszták és a kelet-deurópai steppék összefüggésére vezetik rá s e lassan érő gondolat téteti majd meg vele a végzetes keleti orientáció felvetését.

Már egészen fiatalon eltaszította feleségét, Anjou Izabellát s egy kún vezér leányát, a híres *Éduát* tette asszonyává.

A keresztény törvényeknek ez a semmibe

vétele azonban igen rossz vért szült s a pápa elsősorban a kúnkérdés rendezése végett követet küldött Magyarországra: Fermói Fülöpöt. Ez az erélyes, bátor, de rideg olasz pap, már első fellépésekor elhibázta a Lászlóval való bánásmódot. A pusztaságok fejedelmi vitéze higgadt és rugalmas bölcsesség helyett merev szabályokkal találta szemben magát, amelyekről nem tudta, hogy miért, miféle jogon kötelezőek az ő számára?

Annyit mindenesetre elért Fülöp, hogy Lászlóban tudatosult a kunság és magyarság ellentétes volta, hogy szembe került — ezúttal először — élete tragikus konfliktusával. Előbb-utóbb bizonyára rá kellett volna döbennie, de most még nem volt elég érett hozzá, nem tudott állástfoglalni vele szemben. Fermói Fülöp bizonyára rossz szolgálatot tett.

A tétényi gyűlésen László, Fülöp és a kún urak bevonulásával aztán létrejött az úgynevezett »kúntörvény«, amely meghagyja a kunok számára jogszokásaik, önkormányzatuk, örökösödési joguk szabad gyakorlatát, de kötelezi őket a pusztai életformák, vallásos hiedelmek letételére, s a beilleszkedésre a keresztény Magyarország szerkezetébe.

Jól végezve dolgát, a király visszatért Éduához.

Fülöp s a magyar papság azonban úgy érezte, hogy csalódott várakozásaiban: László kijátszotta őket. Holott ez nem volt egészen igaz: a király valóban időt akart nyerni, nem utolsósorban azért, mert az új törvény őt magát is érintette, ám a viszonyok ismeretében neki kell igazat adnunk s nem a türelmetlen, idegen papnak, ki szeretne volna feladatát elvégezve látni, hogy továbbmehessen Lengyelországba. Ezért felszólította a királyt a rendelkezések betartására. László azonban jobban ismerte a kún lelket, szervezetüket, letelepedésüket s tudta, hogy ennyi ember belső átalakítására sok idő kell. A nyugati Fülöp, ki a gótikus gondolkodás logikus időkihasználást hirdető népei közül jött s annak az országnak volt fia, ahol majd néhány évtized múltán az első bankokat fogják felállítani, sürgetni akarta a

keleti Lászlót, aki a csillagos ég ünnepélyes körforgásával mérte az időt, amely számára nem egy illanó érték, hanem az örökkévaló mindenség mozgása volt. Ellenszegült hát és megcsöknyösödött. A pápa követe elvesztette türelmét és kimondta az interdictumot. László elfogatta a legátust, mire az Abák, az északkeleti Felvidék urai elfogták a királyt. Erre a kunok lázadással feleltek s az ország lángbaborult.

Kúnországból, a Havas-Alföld pusztai söpredeke élén betört az országba *Oldamur*, a kunok kánja. Halászni igyekezett a zavarosban, de László hirtelen kibékült az Abákkal s a kunokat a Hód-tavánál, az Alföld szívében tönkreverte. A győztes László végigjárta Magyarország déli bánságait és hirtelen nekifordult legnagyobb ellenségeinek, a Kőszegi-hadnak, akik az ország nyugati részén a magyar királytól szinte függetlenül rendezkedtek be.

Ahogy azonban az Egyház elvesztette türelmét Lászlóval szemben, midőn nem volt hajlandó megérteni életformáját, úgy most a nemzet is cserben hagyta a királyt, amikor életének legfontosabb, legszemélyesebb küzdelmét vívta az Árpádok birodalmának reintegrálása érdekében. A két évig folyó, szörnyű belháború, amelyben az Abák lanyhasága és a Borsák árulása a Kőszegiek malmára hajtotta a vizet, midőn a nyomorra jutott nép barom híján maga vonszolta a »Kun László szekere«, a király teljes vereségével ért véget. A Kőszegi-háború után László hatalom nélkül, cserbenhagyva, sorsára bízva küzdött szégyenével. Levonta a konzekvenciát és egyéniségéből s az előzményekből érthető, hogy hogyan vont le. »Nem elégítette ki őt — írja Lodomér esztergomi érsek a pápának — országa katolikusainak sok könnyhullatással megsiratható vére, amelyet őt egész év óta folyton számos követeket jártatván oda, az így előidézett vad tatár rajtaütés ontott ki.«

Az észak-keleti Felföld urai felfogták a tatái-támadást, László maga is jobbnak látta, hogy ne is egyesüljön szövetségeseivel s ezeket csakhamar ki is verték a Szepességről.

A tatár intermezzo azonban mélyreható következményekkel jár: László gyűlölt személylé, üldözendő dúvaddá válik saját országában s ugyanakkor végképpen eladja magát az ősi pusztaságiak. Életformája folytonos kóborlás az országban, kunjai és tatárjai élén, kedves Éduája mellett. Többé semmi köze az atyák hagyományához, a keresztény hithez: *kunok királya már, pogány tervek örököse.*

Ezzel Árpád családja visszatért a kör kiinduló pontjához. Mint igazi nomádok, Álmos vérei, mióta csak ösmerjük okét, állandóan el-i'ele tartó mozgásban vannak a lovaspásztori életformától. Haladnak nyugat felé, nyugati égtáj, kultúra, értékrendszer és hit felé; egyre tökéletesebben vetkezik le a pusztaság átkos örökségét, ezt a szörnyű örökséget, amely a pusztá népeit mindig felőrölte, vagy összezúzta, abban a pillanatban, amidőn érintkezésbe kerültek a déli magas kultúrákkal. A magyarság látszott egyetlen szerencsés kivételnek. Egyedül a magyarság volt képes arra, hogy beolvadjon a kereszténységbe s ugyanakkor megőrizze magyar voltát, nyelvét, ősi világképének az új világképpel összeegyeztethető részeit, egyedi létezését. Am V. István, szláv, német, francia, görög ösanyák sarjadéka, a puszták leányát teszi gyermekei anyjává s e házasság gyümölcsében, az utolsó sarjban hirtelen fellobbannak az elhagyott, elfeledett ősi világ archetypusai s követelik az élethez, a felszínhez való jogukat. Lászlóban ezek az ősi elemek nem bírnak sohasem szintézisre lépni az új elemekkel, mint szerencsés ösben, a névadó ösben, Szent László királyban; a körülmények, környezetének meg nem értése és egyoldalúsága egy ilyen szintézis lehetőségét, ha egyáltalában meg volt valaha, már eleve elpusztította. S az utolsó Árpád, akárcsak a legelső, megint a pusztaságok fejedelme, bujdosó vitézek bujdosó hadnagya.

Most már tabula rasa-t akar teremteni. Hadal veri ki felesége embereit a királynéi birtokokból és igazi feleségét, a kún Éduát ülteti be a királynéi várakba. Mégegyszer — ezúttal vak dühvel — ront neki a Kőszegi-hatalomnak, újra alul kerül és ezek a kudarcok sodorják másodszer is

a tatárok karjaiba. Az Egyház kiközösíti a lázadó királyt, az Abák újra foglyul ejtik a különböző kalandok után erős haddal kísérik Esztergomba. Azt írja róla Ladomér érsek: »Csodálatos művészettel csalt ő szemébe titkos könnyeket és azoknak az őszinte keresztéig nehezen tud ellentállani.« Az Egyház a következő feltételeket szabja Lászlóval való kibékülése elé: először a király felbontja a tatár szövetséget, másodsor: a királyi hivatalokból elbocsájtja a hitetleneket és a hitehagyottakat. Harmadszor: leveti a pogány szokásokat. Negyedszer: azokat a magyarokat, akik a kereszténységből visszatértek a pogányságba, kerülni fogja, mint a mérges állatokat. Ötödször: helyre fogja állítani az egyházi jogokat. Hatodszor: visszaveszi feleségét. Hetedszer: Éduát messzi elküldi környezetéből, ha lehet, valami katolikus emberhez adja nőül. László minderre rááll, mire megkapja a feloldozást és három napig Esztergomban marad. Ladomér azt írja, hogy László ebben az időben átkozta magát, átkozta múltját. Megtérésének hírére megmozdult az ország és Budára országgyűlés jött össze. László sajátkezűleg törte össze régi királyi pecsétjét és új királyi pecsétet adott ki.

A jelek arra vallanak, hogy László mégegyeszer megkísérel kiegyezni az apák hagyományával. Budai tartózkodása alatt azonban gyakran összejött a nyúlzigeti apátság fejedelemasszonyával, testvérnénjével, Erzsébettel, aki — ahogy Ladomér írja — »az Istennek visszatetsző dolgokra anélkül is nagyon hajlandó és kész leikéi gyakori sürgetésével felizgatta.« Erzsébet, aki apja fogadalmából került a Nyúlzigetre, nem bírta elviselni az apácaéletmódot, ami ellen anyjától örökölt hatalmas temperamentuma váltig lázadozott. Ugyanazok az elemek, amelyeknek harca testvéröccsének problematikáját alkotja, ugyanazok tombolnak benne is egy női egyéniség adta lehetőségek közt. Szerencsétlen emberek mind a ketten, mert annak, amit tőlük a törvényektől idegen világ elvár, nincsen rájuk nézve semmi kötelező ereje. Most egymásra találhatnak. László újra tatárjai élére áll és valósággal megostromolja a Nyulak-szigetét és kihozza onnan

nénjét, kishúgával, a szerb király lányával együtt, aki sírva kéri, hogy ne vigye magával, László azonban sajátkezűleg vonszolja ki a klastromból.

A papság meghökken s az esztergomi zsinat két püspököt küld Lászlóhoz, akik érvekkel és a törvények magyarázatával mégegyszer megpróbálnak hatni rá.

László sajátságos feleletet ad: »Az esztergomi érsektől és püspöktársaitól kezdve tatár kardokkal fogom levágtatni a fejét az ilyen pereputty-nak egész Kómáig. — Ha tizenöt vagy több nőtestvérem volna, mind kihúznám a szerzetházakból és megengedett vagy tilos házasságokra adnám őket, hogy akaratom teljesítésére minden erejükből segítő atyafiakat szerezhessenek, hogy mindent kivihessenek, amit lelkem indulata sugall és semmit sem adok az egyháziakra, akik mindig azt hangoztatják, mi egyezik, vagy nem egyezik a törvényekkel. *Én magam magamnak vagyok törvénye és nem tűröm, hogy holmi papi törvényekkel megkössenek.*«

Ezek a szavak, amelyeknek hitelességéhez kétség nem fér, mély bepillantást engednek Kun László lelkébe. A király, önmagában érezte az Álmostól való származás öntudatát, de országában meghurcolták, megverték, megalázták, kiközösítették, megátkozták, elfogták, kizárólag csak azért, mert nem akart úgy élni, ahogyan előírták neki. Hétéves korában összeadták egy idegen kislánnyal, akihez soha nem volt semmi köze, tízéves korában ellopták az apjától, aki e feletti dühébe belepusztult s jól tudta, hogy tolvaja anyja szeretője, Kőszegi Joachim volt; soha életében senkitől jó szót, helyes nevelést nem kapott, környezete nem értett törvények betartására akarta kényszeríteni, anélkül, hogy meggondolta volna, bogy ezeket a törvényeket Lászlónak meg sem magyarázta senki. A király végre is fellázadt a szent királyok hagyománya ellen. Kunjai és tatárjai meghajoltak akaratának, kún asszonyához és ágyasaihoz szoros érzéki szálak fűzték, *a kún sátrak alatt szabad volt.* Onnan, Keletről az élet törvénye intett feléje, innen Nyugatról a halál törvényeinek jeges korlátai meredeztek elé. Hu-

szonhat éves volt, szenvedélyes, zabolátlan és erős: csoda-e, ha az élet pártjára állott?

Ahhoz gyöngé volt, hogy alakító kézzel szólhatott volna bele a fejlődésbe. A szétzüllött társadalom összefogásához hiányoztak képességei, hiányzott a műveltsége, hogy átlássa az egész összefüggést. Így aztán nem vált nagystilű reakcióssá, hanem csak kétségbeesett lázadóvá, aki halálrazúzta magát a nála nagyobb erők gátjain, amelyek ellen kardot húzott. 1288-ban már éreznie kellett küzdelmének kilátástalanságát. Már éreznie kellett, hogy élete a végzet martaléka. Már érezte, hogy milyen egyedül van, midőn minden erejükből segítő atyafiakra óhajtott szert tenni. Már átkozza magát, hisz éreznie kell, hogy rossz úton járt. Mégegyszer meg fogja kísérelni az Árpádok országa, hogy kibéküljön Árpád vérével, de minden hiába már. A végső kifejlődés már nem várthat soká magára: az általános felkelés bujdosóvá tette a királyt, ki kicsiny tatár serege élén, kún asszonyai társaságában, leginkább a Nagy-Alf öld területén bolyongj országában, amely már nem az övé. A hitvány és gyáva asszony, anyja, Erzsébet királyné, most a halál előtt bűneit keserűen megbánva roskad össze és tűnik el, fia, a huszonnyolcadik évébe lépő király nem képes efféle meghunyászkodásra. Most, a legutolsó időkben a bujdosó, tépett, kiátkozott férfi mégegyszer fogcsikorgató dühvel egyenesedik ki — és elvállalja sorsát. Éreznie kellett, mint gubancolódnak a szálak elveszett élete körül. Le nem írt, alig sejthető tragédiák vetik előre árnyékukat. Vissza lehetne talán még térni az atyák várába, Esztergomba s vezekléssel járulni a Megfeszített oltára elé; de László visszautasít minden ilyen lehetőséget. Titokzatos törvények kötik az ember életét, A démon, mely megülte tetteit, most bevégzi rajta győzelmes torát.

Asszonyok féltékenysége, kunok elégedetlensége, csalódott atyafiak türelmetlensége, a görcsös félelem e szabály- és formatörő lázadótól, a Kőszegiek, Borsa Kopasznak aranyai biztosan szövik be hálójukba a bujdosó királyt.

1290 júliusában Kőrösszegre érkezik László. Ez Borsa Kopasz birtoka. Sátorba száll, kinn a

mezőn, ahol a növekvő alkonyatban kún lovasok összeverődő árnyékai kísértének. Reggel ráakadnak az utolsó egyenesági Árpád- király összemetélt holttestére.

Keresztény hívei Nagyváradra, Szent László királynak, a névadó ősnak lábaihoz szereinek temetni kihúlt testét. El is hozzák a város kapuja elé, a püspök azonban s a város lakossága nem nyitja meg Várad templomát, s hívei kis csapata nem mervén karddal keresztülvinni akaratát, tétován elvonul s a szomorú menet, Árpádházi Kún László király halotti menete, a nyugalmát hasztalan kereső holttesttel visszatér a pusztaság ölére.

ÖTÖDIK FEJEZET

A MAGYAR BIRODALOM

*...Lá si vedrà la superbia ch'assetta,
Che fa lo scotto e l'inghilese folle,
Si che non pua soffrir dentro a sua meta.
Vedrassi la lussuria e il viver molle
Di quel di Spagna, e di quel di Buemme,
Che mai valor non conobbe ne voile...
...E quel di Portogallo e di Norvégia
Li si conosceranno, e quel di Rascia
Che mal ha visto il conio di Vinegia.
O beata Ungheria, se non si lascia
Più malmenare!...*

Dante: Par. XIX. 121-6, 139-143.

A pusztulás sötét angyala már IV. Béla életének utolsó éveiben kibontotta végzetes szárnyait az Árpád-nemzetség felett. Jelenvalóságát nyomasztó és baljóslatú jelek kísérték, úgyhogy a korszak értő szemlélői és egyes alakítói már akkor számoltak a Szent István királysága hanyatlásával előálló új helyzettel, sőt az Árpádház kihalásával is. Mivel pedig a magyar királyi családnak akkor még kilenc élő férfi tagja volt, s ezek közül nyolc még innen volt harmincötödik életévén — nem beszélhetünk egyszerű kihalásról. A nemzetség pusztulására más, titkosabb és mélyebb jelentőségű tényezők hívták fel a kortársak figyelmét.

Manapság úgy fejezhetjük ki e titkos jelek értelmét, hogy az egykori egyensúly végzetesen megromlott az Árpádok és az idő között. Az Árpádok még nemrégén fölényesen hordoztatták magukat az idő sodra által: »korszerűek« voltak a szó legszorosabb és legjobb értelmében; most a XIII. század minden értéket megbolygató válságában lassankint anakronisztikus jelenségekké válnak s végre is kiveti őket magából a »szállaló idő.« Az Árpádok azonban már IV. Béla óta felismerik a veszélyt, ellenszegülnek a sorsnak: fölveszik a harcot az iszonyú idővel β éppen ez, a küzdelem az ő nagyszabású tragédiájuk, melynek keretében leáldoztak.

A XIII. század folyamán eltolódik az időről alkotott fogalom. Racionálisabb, *aritmetikusabb*

lesz; s ez a görög szó jó magyarázó: számtani tagoltsága révén az idő elveszti belső ritmusát. Egészében közeledik a mi időfogalmunkhoz s amennyiben közeledik hozzá, annyiban távolodik az örökkévalóságtól.

A középkori Európa régi királyfogalma az uralom permanenciáját feltételezte, hiszen a királyi hatalom az isteni hatalomból származott s az Isten uralmának legfontosabb jellemzője az, hogy örökkévaló. Ezért a XIII. századig nem racionális elvek az irányadók, hanem immanens ideák, amelyek nem fekszenek szükségképpen a nemzeti fejlődések vonalában, hanem gyakran túlmutatnak azon s legbelsőbb lényegükben transcendensek vagy mágikusak.

Ilyen mindenekelőtt a római szent császárság nemzetek feletti uralmi ideája, amelyet a XIII. század első felében a középkori császárok III. Ottó mellett legnagyobbika, *II. Frigyes* képvisel. A császári hatalom fönségébe és isteni hivatásába vetett hit azonban ekkor már szembenáll a világ küszködve születő új rendjével. *II. Frigyes* minden démoniás nagysága ellenére is elbukik, s az utolsó császár hatalmas alakjának roppant árnya, mint az Antikrisztus víziója rajzolódik ki a középkor alkonyodó égboltozatára. Kidőltével elpusztul családja is, a Hohenstaufeni dinasztia, felőrlődve a császári hagyomány és az ellentétes világtörténet szörnyű küzdelmében.

Örökük felaprózódik: a szicíliai királyság trónjára egy eszes, nagyravágyó, rideg és könyörtelen férfiú ül. Ez új fejedelemnek, *Anjou Károlynak*, — noha ő is régi királyi háznak sarja — máisemmi köze az isteni eredetű világsáfári és papi hivatást teljesítő régi uralmi formákhoz. Szívós hidegséggel és minden eszközt megragadva tör egy egészen földi célzatú dinasztikus jellegű hatalom megalapítására. Ez új középtengeri birodalomnak csak bázisa *Nápoly*, célja *Bizánc*.

A középtengeri térben pedig immáron két század óta számolni kell egy igen jelentős hatalommal, amelynek ellenállásán valaha III. Henrik világhatalma és I. Mánuel ragyogó eszesség' szenvedett csorbát; e hatalom ellenére semmi sem történhet a Balkán északi, nagyobb felében. Anjou

Károly — a az új politikára jellemző a fordulat — nem is kíván semmit a hatalmas úr ellen tenni, ki magát »Magyarország, Horvátország, Szlavónország, Dalmácia, Ráma, Szerbia, Halles, Lodomér, Kúnország és Bolgária királyának« nevezeti, — sokkal inkább vele együtt, vagy rajta át.

Nápoly királya merész tervek «zalaít kezdte fonni...

Még IV. Béla életében létrejött a szerződés I. Károly és V. István között, mely szerint Károly fia, Nápoly örököse eljegyezte István leányát, Másrészt István fia, az akkor hétéves László, a magyar birodalom várományosa jegyet váltott Károly leányával, Izabellával.

Károly számításai helyesnek bizonyultak. Harminckét évvel a nevezetes házasságkötés után »letört Szent István első magyar király vérének, férfi-ivadékának, nemzetségének, törzsének utolsó aranygallya és a főpapok s az ország nagyjai, a nemesség és Magyarország minden rangú és rendű népe érezte, hogy elveszte született királyát és kesergett halálán, mint Rachel sírt gyermekeién. *Keresve keresték, kit találkáinak utódául a szent király véreből.*« (Ernyefia István nádor.)

Két trónkövetelő jött elsősorban számításba. Az egyik IV. Béla szépunokája, II. Vencel cseh király fia, *Vencel*, vagy magyarosan László volt, a másik pedig V. István leányának, Máriának és Sánta Károly nápolyi királynak unokája, *Róbert Károly*. Mind a két trónkövetelő kisgyermek volt abban az évben, amidőn III. András halálával gazdátlaná vált a magyar korona. Ez pedig annál nagyobb baj volt, mert így egyik királyjelölt sem volt képes sorsát maga irányítani és mégkeivésbbé az ország kormányát saját kezébe venni. Fennforgott annak veszedelme, hogy az Árpádház nagy műve, a magyar birodalom tönkre megy, sőt joggal lehetett attól is tartani, hogy maga Magyarország is, a centrifugális erők hatására, amelyeknek kereszttüzebe a középponti hatalom meglazítása óta került, szétforgácsolódik.

Az a társadalmi változás, amely a XIII. században a magyar társadalom régies alkatát fenekestül felforgatta, átalakította a magyar nagy-

birtok szerepét is. III. Béla volt az első, aki már a XII. század végén egy egész vármegyét adományozott a Frangepán-családnak. Az Aranybulla harminc évvel később már rendelkezik arról, hogy egész vármegyét a királynak eladományoznia nem szabad. Jól tudjuk azonban, hogy az Aranybulla rendelkezéseit sem a király, sem a nemzet nem tartotta meg, s maga a nevezetes oklevél is csak több, mint százhusz év múlva tűnik újra elő, hogy Nagy Lajos idejétől kezdve a magyar közjogi fejlődés egyik alappillére legyen.

Ennélfogva bizonyosak lehetünk afelől, hogy II. András tovább folytatta az összefüggő nagy földterületek eladományozását, amelynek eredményeképpen már az ő uralkodása végén nagy, a földbirtokon nyugvó magánhatalmak voltak ki bontakozóban az ország különböző részeiben.

IV. Béla még egyszer megkísérelte, hogy ennek P fejlődésnek gátat vessen, a tatárjárás után azonban már neki is arra kellett törekednie, hogy a nagybirtokot ne tegye ellenségévé, nehogy egy újabb tatárveszedelem esetén magára hagyják.

Így aztán IV. Béla uralma végén már készen áll körvonalaiban egy olyan nagyúri osztály, amelynek hatalma nemcsak összességében, de egyeiseiben is vetélkedik a királyi hatalommal,

V. István alatt ezek az urak, az úgy nevezeti *olygarchák*, vagy kiskirályok, már nagypolitikát kezdenek csinálni, IV. László korszakának zilált éveiben pedig a legtöbb esetben már teljesen függetlenítik is politikájukat a magyar királyságtól, IV. László uralkodásának politikai története jóformán nem egyéb, mint különböző nagyúri koalíciók — elsősorban a Kőszegiek és az Abák — egymás-váltogatása az ország kormányán —

III. András uralma pedig alig több, mint egy jobb sorára érdemes, nem tehetségtelen király ügyes játéka, hogy a régi királyság gondolataival ellentétes erők között magát fenntartani tudja.

Mikor aztán az Árpádház kihal, Magyar ország testét egyszerre elborítják a feloszlás jelei.

A Dunántúl a német eredetű *Kőszegiek* hatalma alatt, akiket László király hiába próbált megtörni, úgyszólván egészen német politikái

csinál. *Csák Máté* az északnyugati Felföld kiskirálya, mint független fejedelem rendezkedik be, külön pénzt veret s a szomszédos udvarokba követekeket járát. Az északkeleti Felföld az *Abák* és rokonaik kezében van. Erdély felett *Kán László*, a vajda korlátlan úr. A délvídeken *Brebir* grófjai, a *Subichok* alakítják ki a Drávától a tengerpartig terjedő kiskirályságukat, amelyhez nyugaton a *Frangepánok*, keleten a *Babonicsok* és a *Kotrómanók* hatalmi területei kapcsolódnak.

Világos, hogy a királyjelölt akárhonnan jön, valamelyik nagyúr pártfogása nélkül képtelen megállni a helyét, bár uralma még így sem egyéb, mint névleges árnyékkirályság.

Az Anjouk ezzel már régóta tisztában vannak. Jól tudják, hogy csak az szállhat partra Horvátországban és vonulhat be Magyarországra, akinek a délvídeki nagyúr, Subich Pál nem áll útjában. Ezért már III. András életében megteszik őt Horvát-, Szlavon-, Dalmátországok és a Tengermellék örökös bánjává. A báni méltóság az Árpádok korában királyi főtisztviselők címe volt, most átalakul hűbéres fejedelmi méltósággá, amiből könnyen kibontakozhat egy független hatalom, különösen ott, ahol, mint Horvátországban, történeti hagyományok és néprajzi különállás is indokolja ezt a fejlődést.

Ami azonban a katolikus Horvátország esetében, amely 1091 óta a magyar királysághoz volt csatolva, belső és külső okok miatt nem következett be, az ortodox és patarén eretnek *Bosznia-ban* valóban megtörtént, Bosznia a XIV. század folyamán mint önálló bánóság, majd mint királyság bontakozik ki, amely a magyar hatalom legnagyobb kiterjedésének éveiben is csak laza szálaikkal kapcsolódik a magyar birodalomhoz. Megint más a helyzet a különböző *szerb* államalakulásokkal szemben, amelyek egyrésze időnként tagja volt a magyar birodalomnak — Imre használja először a »Szerbország királya« címet — de Horvátországgal és Boszniával is éles ellentétben mindvégig megőrizték független fejlődésüket és önálló történeti ritmusukat. Még lazább szálaikkal csatlakozott a magyar impériumhoz *Bolgárország*, amelynek északi felét rövid időre Imre,

V. István és Nagy Lajos vonta a magyar hatalom vonzkörébe.

A magyar királyok azonban hatalmukat nemcsak a Balkán szláv népeire, hanem azokra a kevert néptörödékekre is kiterjesztették, amelyek a *Havasalföldet* és *Moldovát* lakták. Ezeken a területeken a XI. század végéig besenyők laktak egy szlávos népréteg fölött, amely később magába, szívta utolsó törmelékeiket. Ebben az időben máiteljes erővel folyt erre a területre, s egy évszázaddal később már Erdély területére is a latinos nyelvű oláhság beköltözése. A XIII. században ezek fölé telepedtek az aldonai kunok, akik ugyancsak elfogadták a magyar király fennhatóságát. A hódttavi csata után azonban ezeknek a kunoknak politikai szervezete megsemmisült és törödékeiket az oláh népek szívták fel.

Még egy irányban hatott a XII—XIV. századi magyar királyok expanziója: azokra az Erdős Kárpátokon túli *vörös-orosz* fejedelemségekre, amelyek valamikor a kievi nagyfejedelemség része voltak s az idők folyamán, az ott divatozó birodalomszétosztási elvből kifolyólag alakultak ki.

Ezeken az utóbb említett területeken azonban a magyar királyságnak sohasem sikerült hatalmát hosszú időn át fenntartania. Ezek a részek természetesen azonnal leváltak a magyar birodalomról, amint az az erős király, aki hatalmába kerítette őket, meghalt, vagy meggyengült. A magyar birodalomhoz állandóan csak Horvát- és Szlavonország tartozott, tehát *az egyetlen a felsorolt alakulatok közül, amelyik katolikus volt.*

A magyar birodalom helyzete — egy *katolikus impérium orthodox államok fölött* — tehát igen sajátos képet nyújt s úgylátszik, hogy *szervezetének és kiterjedésének állhatatlansága ezzel a helyzettel szoros összefüggésben van.*

A széthullás éveiben azt látjuk, hogy mindazok a kiskirályságok, amelyeknek népei és vezérei a katolicizmushoz tartoznak, még a horvát Subieh Pál is, őrizkedik attól, hogy a magyar állam névleges egységét fölbontsa, vagy abból kiváljon. A szerb Dragutinok, a bosnyák Kotromanok azonban azonnal a teljes függetlenség álláspontjára helyezkednek.

Úgy látszik tehát, hogy a magyar birodalom kialakulását, lehetőségeit és fennmaradását, egy szóval: egész sorsát nagymértékben befolyásolta *a vallási tényező*. Ezért a magyar birodalom dolgainak vizsgálatánál ebből a tényből indulunk ki.

*

Magyarország szépen kikerekített, a Kárpátok hegy- és a Duna vízrendszerének egységébe foglalt ország. A középén lévő síkság volt alkalmas lovas nép megtelepedésére, s így az erdőket és a hegyvidékeket a megszálló magyarság lakatlanul hagyta. Ide már a korai századokban kisebb-nagyobb számban „szláv nemzetiségek, a XII. században pedig Erdélybe és a Szepességbe német jövevények vándoroltak.

A magyar Alföld délen is nehezen járható hegyvonulattal van körülzárva: a Száva és a Duna-völgyén túl a Karszt, a Kapellák és a Dinári Alpok emelkednek. Ezen nyegyek vízválasztói tehát *a magyar birodalom természetes határa* — ameddig azonban a magyar népiség sohasem tudott eljutni — s közvetlenül az Adriai tenger vonalával párhuzamosaik. Az adriai partszegély s a Dinári Alpok északi és keleti lejtői közt a közlekedés igen nehéz s így érthető, hogy a dalmáciai partszegély oly könnyen esett más tengeri hatalmak szférájába és — különösen a középkorban — oly nehezen volt akár a magyar, akár más szárazföldi hatalom részéről kézben tartható.

A fenti felületés térképvizsgálat meggyőzheti a szemlélőt arról, hogy minden népnek, amely a Magyar Alföldet megszállta és életszándékában a nyugat és a mediterrán dél életformáihoz közeledett, szükségképpen kezébe kellett kerítenie történeti tája fentemlített déli peremvidékét, annyi- val is inkább, mivel ezen a peremvidéken keresztül vezetett *az út a Földközi-tengerhez*. A Földközi-tenger pedig egészen a felfedezéseik koráig a nagy világtenger. Minden hatalomnak tehát arra kellett törekednie, hogy eljusson partvidékére, mert csak ezen a módon tudott bekapcsolódni — ha közvetve, ha közvetlenül — a tengeri világtengerbe.

A magyarság ezen természetes hatalmi célját megnehezítette az a körülmény, hogy történeti tája fentemlített déli szegélyén minden időben etnikumától idegen illír-délszláv népek éltek. Megkönnyítette és egyenesen csábítóvá tette azonban a magyar király számára a dél felé való terjeszkedést — a — délszláv népek viszonylagosan kései politikai kibontakozása és kései felösmerése összefüggéseiknek.

A délszláv népek a magyar államalakulás idejétől egészen a magyar birodalom kibontakozásának időpontjáig több apró államra, illetőleg államalakulási kísérletre bomlottak szét, amelyek legtöbbször politikai függőségben is álltak a bizánci császársággal szemben. A IX—X. században pedig az akkor igen hatalmas bolgár birodalom nyomásának sem voltak képesek ellenállani. Már Mutimir fejedelmük alatt 863 körül meggyűlt a bajuk a bolgárokkal, 870 körül viszont a bizánci császár hűbéri hatóságát fogadták el. A X. század elején a bolgárok leghatalmasabb fejedelme, Simeon cár a szerbeket is hódoltatta. Csak 931-ben, Csaszláv alatt sikerült a szerbeknek Bolgárországtói elszakadniuk s ugyanakkor először egyesíteniök a szerb törzseket, amelyek a Raska, Boszna, Zéta, Trebinje, Hum és Neretva nevű zsupánságokban éltek. Csaszláv bukása után azonban újra a bolgárok és a görögök osztoznak a délszláv népek felett, míg végre Szent István halála időpontja körül a zétai nagyzsupánok kísérlik meg egy újabb — szerb állam megalkotását. 1040 körül a diokleai, travuniai és durazzói szlávok is csatlakoznak rövid időre az új hatalmi középponthoz. A zétai fejedelem fiai közt kitört viszály azonban megint szétzilálja, a szerbeket. 1077₁ táján ugyan a pápaság erőteljes politikája a délszláv törzseket nyugati politikai orientációjúvá teszi, de ez az állapot csak rövid ideig tart. Ez a terület a bizánci, keleti keresztény kultúrszférába esik s minden ellentétes kísérlet dacára, ebben a kultúrtartományban meg is marad. A XI. század nyolcvanas éveiben Bodin nagyzsupán megegyeszer megkísérli egy szerb hatalom megalapítását, ezután azonban a délszláv törzsek legnagyobb részén két hatalom, *a magyar*

és a bizánci osztozik, egészen Nemanja István fellépéséig (1168).

Valamivel egységesebb, zártabb vonalú fejlődést mutatnak a horvát törzsek. A horvátság életé első évszázadaiban középponti problémája a szellemi szempontból Kelethez vagy Nyugathoz való tartozás kérdése. A horvát sorsot azonban igen hosszú időre eldöntötte az a tény, hogy az első keresztény horvát *dux* Nonában Nagy Károly védelmét fogadta el és ezzel eljegyezte magát és népét a nyugati kereszténységgel és a nyugati kultúrával. A IX. század derekán egy klisszavidéki horvát törzsfő, *Tirpimir* kerítette kezébe a horvát törzsek fölötti uralmat s ő és dinasztiája volt az, akik a horvát királyságot kiépítették. Tirpimir utódjai a 925. évi spatolói zsinaton végkép Róma mellett döntenek s innen kezdve a megszilárduló Horvátország előbb a horvát és szlavón, később pedig a boszniai és a narentavölgyi szerbek egy részére is kiterjeszti uralmát. A XI. században a kapcsolatok úgy dinasztikus, mint kereskedelmi téren egyre erősödnek Árpád és Tirpimir ivadékai és azok országai között. Ugyanekkor azonban az Adriai tenger feletti hegemoniát kezébe kaparító hatalmas városállam, *Velence* kísérli meg a horvát partokon megvetni a lábát. *A horvát királyokat ezekben a küzdelmekben hathatósan segítették a magyar királyok.* A horvátok leghatalmasabb királya IV. Krezimir Péter (1058—1074) volt. Péter az egész horvát és szlavón nyelvterületre, Dalmáciára, az ősi római alapítású parti városokra és az Adriai-tenger szigeteire is kiterjesztette uralmát s bevonta birodalmába Bosznia legnagyobb részét is. Politikáját folytatta Zvoimir bán, aki I. Béla magyar királynak volt a veje. Zvoimir ugyanúgy, mint Mihály szerb király, a pápától kért és kapott koronát. Ezzel a horvát királyság, amelyre Velencének és Bizáncnak fájt a foga, pápai hűbérré lett. »Én, Demeter, másképp Zvoimir, — esküdött koronázásakor az új király — Isten kegyelméből és az apostoli szék ajándékából király, az én uramhoz, Gergely pápához és törvényszerinti utódaihoz ez órától kezdve hű leszek...«

Zvonimir halála után a hatalmas horvát királyság hirtelen lehanyatlott. Az özvegy királyné a magyar király, Szent László nővére volt. Így aztán egyszerre László vált a horvát trón legközelebbi várományosává s a legitímen gondolkodó horvátság neki ajánlotta fel a koronát.

Szent László már előbb, a Zvonimir halála után kitört zavarokban kezébe kerítette *Szlavóniát*, ezt a területet most felvonulási területnek használta, átkelt a Száván s a Petrova Gorában legyőzve az ellenálló horvátokat, nemsokára már a tengerpartról üdvözölte új szomszédait, II. Orbán pápát és Oderisiust, a monte-cassinói apátot. *Ez időponttól kezdve egészen 1918-ig a horvát királyság és Szlavónia integráns alkotórésze, majd végül társországa volt a magyar birodalomnak,*

A szerbek és a horvátok között még egy harmadik délszláv törzs helyezkedett el: a *bosnyákok*. A Boszna folyó vidékén fekvő Bosznia már korai időkben fel-feltűnik a horvát és a szerb történet bonyodalmaiban, de mint külön képződmény, csak a XII. század első felében bontakozik ki. A Ráma és a Boszna vidéke szerbjeit Vak Béla király alatt szervezik bánsággá a magyarok és II. Béla, felvéve a »Ráma királya« címet, másodszületett fiát küldi az új tartomány kormányzójául. Bosznia megalakulásával Magyarország a szerbség egyrészt elvonta egyrészt Bizánc hatásköréből, másrészt pedig elzárta a többi szerb törzs politikai sorsától. Az így létrejövő s a XII. század második felében Kulin bán uralkodása alatt egyre jobban kibontakozó bosnyák bánság történetének első része a terület függetlenségéért a szomszédos hatalmakkal s elsősorban a magyar királlyal folytatott harc.

A bosnyákok helyzete vallási szempontból a legérdekesebb.

A Balkán népei részesei voltak annak a nagyarányú vallási érdeklődésnek és a vallási árnyalatok azon hihetetlen sokszerűségének, amely az egész keleti egyházat gazdagon burjánzó eretnekségekkel töltötte meg. Az eretnekségektől eltekintve is, maga az ortodox keleti egyház rendkívüli érdeklődéssel adózott a kereszténység dogmatikus kérdéseinek s ezek a hajszálfinom lo-

gikai érvelések rendszerén nyugvó éles és elkese-
redett vallási viták az egész görög egyházban s
így a Balkán-félszigeten is olyan mértékben tu-
datosították a keresztény vallásnak éppen dogma-
tikus részét, amiről a katolikus nyugatnak nagy
általánosságban fogalma sem volt.

A különböző, *manicheus* és *monofizita* eret-
nekségek szülőházaja elsősorban Elő-Ázsia volt
ugyan, ám a bizánci birodalom nagy forgalma,
kiterjedt úthálózata s különösen ázsiai katoná-
sága hamar elterjesztette az eretnekségeket a
Balkán-félszigeten is.

Midőn a VII. században V. Konstantin csá-
szár nyugati Trákiában határőrvidéket rendezett
oe, akkor szíreket és a Felső Eufrát vidékén
fekvő Meliténéből való örmény katonákat telepít-
tett erre a területre. Ezek a gyarmatosok mind
eretnekek voltak. A hírhedett *paulikianizmust* ők
hozták Európába s a későbbi időkben megalapí-
tói lettek a bolgár és respektive a bosnyák *bogu-
műizmsnak* is.

A bogumilok tanítása abban áll, hogy a vilá-
got *két isteni hatalommal* kormányoztatják, ame-
lyek egyenlő tiszteletben részesülnek. A jó és a
gonosz kettősségén nyugszik ez az elképzelés, már
ezzel is elárulva azt, hogy az eretnekség ott ala-
kulhatott ki, ahol az ősi perzsa vallásnak fészke
volt. Zaratusztra tanítása Ormuzdról és Ahri-
mánról ugyanúgy megtette hatását a paulikia-
nizmusra, mint a különböző gnosztikus kisázsiai
szekták tanításai, úgyhogy végre is, midőn már
Európában egy *Bogumil* nevű bolgár pap az eret-
nekséget megreformálta, abból igen sajátos kép-
ződmény lett, amely *a bűn fogalmát elvetette* s
így az egész keresztény értékrendszert alaposan
a fejetetejére állította.

A bosnyákokról azt beszélük, hogy a XI. szá-
zadig jóformán semmi vallásuk nincsen. Ez azt
jelenti, hogy eddig az időig megőrizték régi po-
gány hiedelmeiket. A XI. században azonban hir-
telen elterjed közöttük a fönt jellemzett eretnek-
ség, amelyhez innen kezdve, nagy többségükben
makacsul ragaszkodnak. Természetes, hogy a ma-
gyar egyház, amidőn szembetalálkozik a XII.
században a bosnyák vallási viszonyokkal, a leg-

nagyobb erőfeszítéssel kísérli meg ennek az épp annyira káros, mint veszedelmes eretnységnek a kiirtását.

A bogumilizmus azonban a XII. században még jobban kiterjedt és hatása eljutott Észak-Itálián keresztül Dél-Franciaország földjére, ahol egy új vallási alakzat, a nyugati egyház első nagy eretnősége volt kibontakozóban. Itáliában a manicheista gnózis tanításait *patarén* eretnőségnek, Dél-Franciaországban pedig az *albigensek* mozgalmának nevezték. Az albigensek minden világi hatalmat az ördögtől eredeztettek, a nemi élet korlátozását lerontották, elvetették az esküt és tilosnak tartották a háborút. Az ördög művét látták az egyházban is.

Az osmai alperjel, Domonkos, püspökével együtt utazván Toulouseban, kétségbeesett az albigensek pusztításain és elhatározta, hogy maga köré fogja gyűjteni mindazokat a szerzeteseket és papokat, akikben képesség és lelkesedés van arra, hogy, mint nagystílű prédikátorok, gátat vessenek a gnózis nyugati diadalútjának. Így alakult meg a *prédikátor-rend* a XIII. század első éveiben. 1216-ban hagyta helyben a rend szabályait III. Honorius pápa. Ugyanaz a feladat, amely Franciaországban és Itáliában, várt reájuk Magyarország déli tartományaiban. 1230 táján a rendnek már 250 kolostora van s a legnagyobb arányokban szervezi meg az eretnekek elleni küzdelmet és a hitetlenek megtérítésének misszióját.

///. *Incze pápa*, aki alatt a pápák világhatalma csúcspontjára ért, szívesen propagálta a nagy gondolatot, amely annyi elődjét és utódját is lelkesítette: a nyugati és a keleti egyházak egyesítésének tervét. Természetes, hogy figyelme legelsősorban a magyar király felé fordult, aki, mint a katolikus Európának Kelet felé utolsó fejedelme, hivatva volt arra, hogy a pápai lobogókat és a nyugati egyház tanítását előrevigye Bizánc felé. Incze 1200-ban felszólította Imrét a bogumilek kiirtására. Imre valóban föl is készült a kereszteshadjáratra, mire az eretnekekkel rokonszenvező Kulin bán megszakította a bogumilokkal való kapcsolatait és a vallás legfőbbjeit

kiszolgáltatta a pápa és a király embereinek. Látszólag egycsapásra vége volt a boszniai bogumilizmusnak, a vezetők megígérték, hogy letesznek állam- és egyházellenes szokásaikról, Kulin bán pedig megújította Imre királynak tett hűbéri ígérését. Kitént azonban, hogy úgy a magyar király, mint valamivel később a magyarországi prédikátorrend munkája csupán tüneti kezelés volt, csak időleges és szórványos eredményeket ért el. Amint a magyar hadak kihúzták a lábukat, vagy a magyar dominikánus továbbvándorolt, a nép számára rendkívül kedves bogumilizmus megint felütötte a fejét. A XII—XIV. század északbalkáni magyar szupremáciája legnagyobb részében abban merült ki, hogy a balkáni eretnkségekkel ée a balkáni kisebb-nagyobb hatalmi formációkkal hosszú és végeleáthatatlan küzdelmet folytat a magyar király, azonban sem az eretnkségeket nem képes a hatalmi szférájába eső területen megszüntetni, sem a pápák által oly hön óhajtott egyházi uniót nem képes létrehozni, sem pedig politikai hatalmát nem bírja megszilárdítani a Szávától és az Aldunától délre eső területen.

Horvátország példája mutatja, hogy mindennek szinte kizárólag vallási oka volt. A katolikus Horvátországban a magyar király úgyszólván örökre és biztosan megvetette a lábát. Az ortodoxiával és az eretnkségekkel szemben azonban tehetetlennek bizonyult. Ennek oka az, hogy az első pillanattól kezdve eltévesztette velök szemben fellépését. A magyar király az északi Balkánt csak két módon tudta volna tartósan megszervezni a saját jogara alatt. Az első mód az lett volna, ha a magyar királyok akár a régi lovasnomád fejedelmek, egyáltalában nem törődnek délszláv alattvalóik hitével és kizárólagpolitikai, hadi és gazdasági téren igyekeznek ezeket a népeket érdekeik értelmében felhasználni. Természetesen ez a gondolat a keresztény Európában nem időszerű. A másik lehetőség az lett volna, hogyha a magyar király a balkáni eretnekeket épp olyan könyörtelenül kiirtotta volna, ahogyan kiirtotta az albigeneket a francia király. Az ortodoxiával szemben ugyanek-

kor a legnagyobbarányú átszervezési akciót kellett volna megindítani, az ortodox papságot száműzni, Magyarországra internálni vagy kiirtani, helyükbe mindenütt nyugati papokat és latin egyházszervezetet ültetni. E helyett azonban a magyar király a Balkán vallási ügyeivel szemben mindvégig megelégedett félmegoldásokkal, amivel elérte ugyan azt, hogy a magyar uralom iránt sikerült hamar kitermelni a teljes és sohatöbbé egészen el nem múló bizalmatlanságot a balkáni népek körében, másrészt azonban a magyar impérium az összes keleti hitű tartományokban inkább névleges, sem hadi, sem gazdasági szempontból reálisan fel nem használható, összetákoltszerű benyomást keltő szerkezetévé vált, amely mindig összedült, ha a magyar királyi hatalom egy kicsit is meggyengült, vagy kedvezőtlenebb viszonyok közé jutott. Meg kell állapítanunk, hogy itt, Kelet-Európában az átlagos uralkodók legfeljebb csak tágas birodalmat akarnak vagy még azt sem — s innen e középkori impériumoknak botladozó vonalvezetése. Királyok és népek még majdnem egyformán fegyelmezetlenek és következetlenek, gyakran naivak és műveletlenek is* ahhoz, hogy igazi birodalmat alapítsanak.

Az a kor, amelyre ezt az ítéletet elmondhatjuk, két elkülönülő szakaszból áll. Az elsőt, amely a XIII. század legelejéig tart, még a patriarchális formák jellemzik. Az egymás mellett élő népek nyers érdekellentétei még nem robbannak ki teljes erővel. Ennek első oka a már egy század múltán csírázni kezdő s aztán egyre nagyobb jelentőségre jutó nacionalizmus teljes hiánya. Ezek a népek még nem látnak el nemzetvöltségig. Ennek köszönhető a XII. század féltékenység nélküli magyar-szerb együttműködése is. Vak Béla a szerb nagyzsupán, I. Uros leányát vette nőül, s a két udvar politikai és kulturális kölcsönhatás termékeny színtere lett. II. Gejza alatt Magyarország kormánya és a horvát bánóság Uros fia, a magyar félvér Belos kezében van. Ennek a hatalmas férfiúnak érdeme talán már az is, hogy Ráma királyságát vér nélkül a magyar birodal-

lomhoz csatolhatták; mindenesetre fontos része van abban, hogy a magyar külpolitika súlypontja mindinkább a délvidékre került. Az együttműködés második oka a görög világhatalom XII. századi támadása volt. I. Mánuel agresszivitása tette indokolttá a magyar-szerb politikai szövetséget és Bosznia Magyarországhoz való csatolását. Egy nagyhatalom nyomása ekkor még arra tudja szorítani a népeket, hogy szorosabbra fűljék kapcsolataikat.

S ebből következik a harmadik ok: *az egymás mellett élők közül az egyik nagyon erős, a többiek pedig kicsik.* A III. Béla alatt nagyhatalmi arányokban kibontakozó magyar birodalom szükségképpen a Balkán hegemoniás országa lett, különösen akkor, amidőn Mánuel halála után Bizánc hirtelen megrokkant és a Balkán főútjait, a Nándorfehérvár—Szófia—Konstantinápoly kereskedelmi és hadi útvonalat már nem bírta többé teljes egészében kezében tartani. Dalmácia önként visszatért a magyar, király jogara alá, az Észak-Balkán görög birtokokon pedig Béla osztott Nemanja Istvánnal, a szerb hatalom tulajdonképpeni megalakítójával. Csak később, mikor a király megint görögbarát politika útjára tért, szorul vele szemben Nemanja természetszerűleg ellenzékbe.

A korszak második felében azonban a mélyreható ellentétek már kiütköznek; századokig el sem tűnnek többé. A délszláv népek vezetői előtt megvilágosodik, hogy a magyar nagyhatalom kereteiben szükségképpen csak alárendelt, másodrendű szerepet játszanak. Amint aztán ezeknek a vezetőknek politikai ambícióik támadnak, a nemzeti féltékenység is fellép és a fejlődés száz évig párhuzamos vonalai széthajolnak, hogy végül is szembefordulhassanak. Imre király már harcban áll a bennszülött bosnya bánnal, Kulinna. Imre pártütő öccse, András, úgylátszik, általános délvidéki hangulatra támaszkodva, »*Dalmácia, Horvátország, Ráma és Hulm független hercegének*«, nevezi magát s így rövid időre elsőnek magyar herceg alapít olyan független délszláv államot, amelyben horvátok, dalmátok, bosnyákok és szerbek vannak képviselve. Sokkal fon-

tosabb ennél a Nemanja István fiatal, izmos, szerb államának kialakulása. Az új fejedelem szerb és bizánci intézmények mellett — saját nyilatkozata szerint — magyar formák alapján is rendezi be új országát, amelyet Imre csak formailag bírt hódolatra bírni. A szerb hatalom kialakul, hosszú huza-vona után az olasz feleségű Nemanja István, mint pápai hűbéres kap koronát; testvéröccsének, a szerb egyház nagy szentjének Szent Szávának hatására azonban csakhamar az ortodoxiához csatlakozik. A politikai szervezkedés hátterében ugyanis mélyebb szellemi dolgok állanak. A nagy keleti szkizma ropant hasadása most ütközik ki Kelet-Európa arcán. A vallási vízvázlat — *úgy magyarok, mint délszlávok számára tragikus körülményként* — a Dinári Alpokban és a Kárpátokon fut végig. A magyar király, mint fennebb elbeszéltük, hangsúlyozottan katolikus politikájával megkísérli a vallási határ Keletre tolását, de hasztalan.

A királyok ezt korán észrevették s ezért azt, amit vesztek vallási téren és délszláv népek bizalmában, megpróbálták pótolni — szervezettel. A déli részek fontosságának hangsúlyozására már II. Béla és III. Béla ideküldték kormányzóul fiaikat s lassanként szokássá válik, hogy a királyfiak vigyék Szlavónia (Tótország) kormányát. A bánsági szervezetek teljes kiépítése a XIII. századra esik. A *báni* méltóság a délszláv népeknél még az avar uralomnak emléke, annak a kornak, midőn a délszlávokat avar vezetőréteg szervezte meg s ezek nevében kísértett a nagy avar kagánnak, *Bajánnak* török szokás szerint méltoságnévvé átalakult személyneve. Tuzlavár környéke az első, — *a sói bánság* — amely ekkor magyar kormányzó alatt bánsági szervezetet kap, míg a Szana és az Orbász folyók vidékét vármegegyekre osztják. II. András már a balkáni viszonyokban ösmerős nővérét Margit, tesszalonikéi királynőt teszi e tartományok élére, kit azután fia, Angelos János követ. A bánság-öv igazi megszervezője azonban IV. Béla orosz veje, az országot vesztt *Csernigovi Rászló* (meghalt 1263.), akinek nevéhez *Ozora*, *Macsó* és *Kucsó* kialakítása és *Nándorfehérvárnak*, a konstantinápolyi

út kezdőpontjának, hatalmas erősséggé való kiépítése fűződik. *E nagy koncepciójú szláv fejedelemnek és anyai ágon Árpád-vérű fiainak — Mihálynak és Bélának — erőteljes kormányzó-munkája erősítette meg a magyar hatalmat a Balkánon annyira, hogy az az Árpád-forma katasztrófáiig bomlásakor sem válhatott semmivé.*

Lényeges vonásokban ugyanazt mondhatjuk a magyar királyság és északi tartományainak viszonyáról, mint amit a déli tartományokról elmondhattunk. Könyves Kálmáné a fölismerés, hogy Magyarország egy olyan észak-déli irányú kereskedelmi hálózatba tartozik, amelynek végpontjai Gotland és Észtország egyrészt, Velence, Bizánc s ezek közt a dalmata városok másrészt. Ha tehát kereskedelmileg független helyzetben akart szerepelni, meg kellett szereznie e fontos áruelosztó pontok közül legalább, az egyiket, bár arra is történt kísérlet, hogy az északi gócpontok egyikére — a halicsi tájra — rátegye a kezét. Kálmánnak ez a kísérlete nem sikerült, III. Bélától kezdve azonban II. Andráson és IV. Bélán keresztül egészen Nagy Lajosig időről-időre sikerült a két, Kárpáton túl vörös-orosz fejedelemségnek, *Halicsnak* és *Ladomérnak* valaminő, de többnyire igen laza módon a magyar impériumhoz való csatolása. Valamelyes sikerrel éppen akkor kecsegtet a magyar-vörösorosz viszony, amidőn a tatár elpusztítja a halicsi királyságot s azt hosszú időre az Aranyhorda tartományává teszi. Ugyanis éppen ekkor igyekszik Dániel halicsi király népét az ortodoxiából Róma fősége alá vezetni.

A Kárpátoktól délre fekvő, úgynevezett Havasalföldet a magyar birodalom aránylag későn vonja érdeklődési körébe. Kezdetben ezen a területen, ahol besenyő-töredékek és kunok, azaz rokon népek laknak, a magyar impérium legtöbb reménységgel vethetné meg a lábát. IV. Béla az, aki az Alduna és az Olt között fekvő *szörényi bánság* megszervezése után a »Kúnország királya« címet s ezzel az Olttól a Duna torkolatáig terjedői lapály feletti uralmat a magyar királysággal egybekapcsolja. IV. Béla és dominikánusai szervezik meg ennek a lassan eloláhosodó kún

vidéknek a misszióját. 1264-ben állítják föl a Havasalföldön az első *kún püspökséget*. IV. Béla után V. István rövid időre még a »bolgár király« címét is címei közé iktatja, de Kun László alatt megkezdődik a magyar birodalom teljes szétmálása.

Ebben az időben mindössze egyetlen olyan jelenség van, amelyben a régi magyar imperiális gondolkozás felcsillanását sejthetjük s ez IV. László hódtavi csatájának politikai háttere. Oldamúrnak, a havasalföldi kún vezérnek vállalkozása a XIII. század züllött viszonyai között nagy veszedelmeket rejtett magában. A havaselvi, etelközi és nagyalföldi területek kunjainak egyesítése és megszervezése egy nomád hatalmi formáció létrejövetelét jelentette volna László országain belül — László szándékai ellenére. Általános meglepetésre a »kún« király hirtelen a kunok ellen fordul s a magyar hadak élén elhatározó vereséget mér a kunokra. Oldamur elesett, a magyarföldi kunok született uruk kezéhez juháltak, a kúnföldi király maradék hadait pedig átkergették az Abák a Havasalföldre. Még az őszön sereggel járta végig László Macsót, Szörényt és Kúnországot; leszerelte a magyar uralom ellenségeit, helyreállította a Balkán északi részein a korona tekintélyét s ugyanakkor megteremtette a meghunyászkodott és politikailag szétrombolt Kúnország egységét is, de a magyar birodalom keretein belül.

Ez a politikai szervezet azonban nagyon rövid életű volt s úglátszik, egyáltalában nem tudta pótolni a régi kún törzsszervezetet. Az Árpád-királyság leáldozásával eltűnik Kúnország is, hogy a korai Anjou-korban helyet adjon egy új formációnak, *Oláhor szagnak*, amelynek földjén az egykori magyarral rokon kún elemeket máj' végképpen elnyelte az oláh tenger.

Kun László háborúvezetésétől a Köszegekkel szemben egészen a rozgonyi csatáig — tehát csak nem harminc esztendeig — *nincsen magyar birodalom*. Helyére az ország névleges királya vagy királyai alatt egy igen sajátos magánhatalmi alapokon nyugvó laza képződmény lép, amelyet jóformán nem tart össze más, mint az Árpád

királyság emléke és bizonyos érdekeknek még kétségtelen közössége. Ez az olygarchia korszaka Magyarországon.

Kóbert Károlynak, midőn végre trónra került, valósággal újjá kellett alkotnia a magyar birodalmat.

Az a harminc év, amelyben a magyar birodalom szünetelni látszott, nem múlt el hatástalanul Közép-Európa fölött. Köröskörül, úgyszólván Magyarország összes határai mentén, új hatalmi alakzatok bontakoztak ki. Már a XIII. században, a magyar királyi hatalom meggyöngülésével egyidőben, nagyhatalmi arányokban kezdte magát megvalósítani a cseh királyság. Bár 1278-ban a *morvamezei csatáéren* a német nehéz lovasság és a kun könnyű lovasság rohamára el is pusztította ezt a nagyhatalmat, még az a maradvány is, amely *II. Otokár* fiának, *II. Vencel*nek kezében maradt, elég erős volt arra, hogy továbbmenjen a hatalmi politika útján s a cseh történetben ezúttal először, most már nem Nyugat, a Szentbirodalom, hanem Kelet, Magyarország és Lengyelország felé nézve. *77. Vencel* »cseh és lengyel királynak« nevezte magát s az Árpádház kihalása után rövid időre sikerült megszereznie fia számára a magyar koronát. Ez az új hatalmi formáció azonban nagyon rövid életű volt. *III. Vencel* gyöngé fiúcska volt s benne 1312-ben férfiágon kihalt Szent Vencel királyi háza. Utódja egy francia lovagdinasztia sarja lett, az Arlon-házbeli VII. Henrik német-római császár fia és *II. Vencel* cseh király veje, *Luxemburgi János*. János király alatt Csehország megint megerősödött, nagyon öntudatos politikát folytatott s ennek eredménye lett, hogy János fia, *Károly* a német-római birodalom császári székére emelkedett. Északon *I. Boleszló* és *II. Boleszló* hatalmas Lengyelországa az utolsóelőtti *Piaszt* király, *Löktetek Ulászló* kemény ökle alatt újra feltámadóban volt. Lengyelországot érdekei mindenképpen észak felé vitték, a német lovagrend és a pogány litvánok elleni harcra. Azonban, mint később látni fogjuk, kereskedelmi és gazdasági érdekek szálai a lengyel földet a magyar földhöz is kötötték.

Nyugaton, Csehországtól délre egy nagy jövőre hivatott hatalmi alakzat magva bontakozott ki. *Habsburgi Rudolf* király, 1278-ban az osztrák Babenbergiek örökségét magyar segítséggel visszacsikarva a csehek markából, e gazdátlan tartományt fiainak, Albertnak és Rudolfnak ajándékozta. Innen kezdve az osztrák örökös tartományok — kezdetben a két Ausztria, Stájerország és Karintia — képezték a *Habsburgok családi jószágát*, hatalmi bázisát, amelyen a XIV. század folyamán erőgyűjtőn meglapultak s ahonnan a XV. században megint a német királyi és császári trónra léphettek.

Magyarországtól délre pedig a *Neman jak Szerbiája* haladt a birodalomra fejlődés útján. A szerb terület szíve ekkor még délebbre feküdt Magyarországtól, mint ma s a későbbi nagy szerb királyt, *Dusán Istvánt*, »a szerbek és görögök császárat« érdekei, ambíciói még nem északnak, hanem délnek vitték. Dusán Tesszáliát, Epirust hódoltatta és sem Magyarország, sem az északi szerbség dolgaival nem nagyon törődött. Bizonyos, hogy a szerbségnek, szemben Dusán ortodox és a bizánci görögség hagyományát folytatni kívánó magatartásával, kialakult egy másik, nyugatiasabb, mondhatnók, »latinus« jellegű aspektusa is. A szerb-magyar kapcsolatok XIV. századi történetét egészen a Dusán-féle hatalom összeomlásáig és a török-szerb összeütközés kezdetéig a *magyar-bosnyák kapcsolat jelenti*. A bosnyák bánok, később királyok a magyar birodalom szünetelésének évtizedeiben sem szakadtak el végképpen a magyar királyságtól és később Róbert Károly, Nagy Lajos s végül Hunyadi János idejében is egészen sajátos és speciális kapcsolatban állottak vele.

A Magyarország körül kialakuló új hatalmak közül tehát kettő — a lengyel és a szerb — hatalmi beállítottságánál fogva veszélytelen volt. annál veszélyesebb volt azonban Csehország — amely királyt is küldött Magyarországra — és a Habsburgok, akiknek alapítójuk, Rudolf király teljesen jogtalanul ugyan, de világosan jelezte az új képződmény hatalmi tendenciáját, IV.

László halála után odaajándékozta Magyarországot.

Úgy a cseheket, mint a Habsburgokat ebben a törekvésükben a magyarországi nagy tartományurak egy-egy csoportja támogatta. Ez a támogatás nem minden esetben volt veszélytelen a magyar állam egysége szempontjából. *Csák Máthé*, aki Cseh Vencel ügyét pártfogolta, honfoglaló vezértől származtatta magát és sokkal hatalmasabban élt benne saját külön birodalmának öntudata, mintsem cseh kapcsolataiból területének Csehországhoz való csatlakozása következhetett volna. A Dunántúl urainak, a német eredetű *Kőszegi*eknek azonban ilyen hagyományuk és öntudatuk nem volt. A Kőszegi-had nagyon erősen kacsintgatott a német birodalom felé és ha hatalmuk virágkora nem esik össze a német királyi hatalom hanyatlásának korszakával, alig valószínű, hogy a nagy nyugati szövetség vonzásának ellent tudtak volna állni. *Hatalmuk is* — a magánjogi megalapozottságú tartományúrság — *inkább nyugati jellegű képződmény volt*, mint a magyar jogi fejlődés bármely más korábbi jelensége.

Minden kiskirálynak a nyugati országszáron megvolt a maga király-jelölt je. A sorból nem hiányozhattak a délvidéki nagyurak, a *Subichok* sem. A Subichok királyjelöltjei — ahogy ez földrajzi helyzetükből is következik — a nápolyi Anjouk voltak.

A magyar hatalomnak szerencséje volt, hogy a Subich-hatalom örökölte a magyar birodalomnak Velence érdekeivel való ellentétességét. *Subich Pál*, a Tenger-melléki bán politikája, kétségkívül arra törekszik, hogy a dalmáciai partvidék nagy empóriumait a saját kezébe ragadja s így ellentétbe kerül Velencével, amely már a XI. század óta ugyanerre törekszik. A Subich-hatalom tehát a magyar hatalom hivatását folytatta az Adria partján s így hátráltatta Velence végleges lábvetését Dalmáciában mindaddig, míg a magyar birodalom újra megerősödve folytatni nem tudta XIII. századi szerepét. A sors azonban mégis úgy akarta, hogy a XV. században abban a pillanatban, amidőn a meggyöngült ma-

gyar királyság, tehát a szárazföldi hátsó terület elvesztette vonzóerejét Dalmácia felett, a dalmát városok azonnal és véglegesen Velence kezébe zuhantak.

Az Anjouk és a Subichok érdekközössége azonban nyilvánvaló volt. Subich Pál meg lehetett győződve arról, hogy az Anjou-herceg Magyarországi tónján az ő hatalmát fogja öregbíteni, hiszen csakis az ő területén keresztül található érintkezést hazájával, a nápolyi királysággal. Az Anjouk viszont jól tudták, hogy ha Subich Pál meg akarja akadályozni, akkor meg is tudja akadályozni partraszállásukat Dalmáciában, ezért mindenképpen igyekeztek a kedvében járni. Ki-nevezték a Tenger mellék örökös bánjának s így aztán Subich Pál volt az első, aki melléje állott a magyar nagyurak közül a fiatal Anjou trónkövetelőnek, Árpádházi Mária unokájának, Kóbert Károlynak.

Midőn *Róbert Károly* végre harmadízben a Szentkoronával megkoronázva, 22 éves korában Magyarország törvényes királya lett, akkor széttekintve Közép-Európa térén, három jelenséggel kellett számolnia. Az első: Magyarország többé nem az az egységes, homogén hatalmi test, amely az Árpádok korában volt. Ellenkezőleg: *a magyar királyság csaknem névleges hatalommá szürkült.* A második: a magyar tartományúri példa öntudatos követőkre talált abban az övezetben, amely a magyar királyság ősi expanziós területe volt, tehát Dalmáciában, Boszniában és a Havasalföldön. A harmadik pedig, hogy a magyar királyság már nem áll olyan szerencsés hatalmi magaslaton a környező középeurópai népek államalkotásaival szemben, mint ahogy még a XIII. század elején állott. Erős, hatalmas népek emelkedtek fel a határszéleken mindenütt s ez azt jelentette, hogy Magyarország nem egyedüli hatalom többé a középeurópai térben. Számolni kell tehát a többiekkel is.

Hatalmi szempontból hármas feladat lebegett tehát szeme előtt. Először: meg akarta törni a kiskirályok uralmát és helyre akarta állítani a magyar király hatalmát az országon belül. Má-

sodszor: ki akart egyezni az expanziós övezet új hatalmaival, vagy ha ezt nem lehet: össze akarta törni őket. Harmadszor: egybe akarta hangolni országa érdekeit a környező hatalmak érdekeivel, ami lényegében nem jelentett egyebet, mint egy *középeurópai entente cordiale* létrehozását.

Az első feladatot teljes sikerrel oldotta meg a király. Szövetkezett a középnesemi és a nem olygaroha főúri rétegekkel és az Egyházzal. Ezekkel együtt már maga is egy hatalmi alakulat élén állónak tekinthette magát. Ezután az olygarchák egyik csoportjával ligát kötött és tönkreverte másik csoportjukat. Lassanként, e kitűnő politika folyományaképpen, a tartományúri hatalmak megszűntek s az egész ország visszatért a király hűségére. A leghatalmasabb tartományurat, Csák Mátét pedig túlélte Károly. Máté halála után befejezést nyert a királyi program első része: *a restitutio regni*.

A program második része már nem sikerült teljes egészében. Subich Pál fiát, *Mladent*, a jáderai grófort Károly megverte, elvette tőle apja címét, el régi tengerparti és óhorvátországi birtokait, azután meglegyelmezett neki és a Szlavóniában fekvő Zriny és Ozaly várával ajándékozta meg. A bosnyák bánt, *Kotromanies Istvánt* meggyőzte érdekeik közösségéről és helyreállította a magyar királyság és a bosnyák bánság régi viszonyát. Oláhország vajdája, *Baszarába*, azonban törbe csalta a Kárpátok közt Károly király hadait s szétverte őket, úgyhogy maga Károly is csak! egyik hívének önfeláldozása árán menekülhetett meg a csatából.

Annál teljesebb siker koronázta Károly művének harmadik részét: a középeurópai népek együttműködésének megteremtését.

A király észrevette, hogy a harmincéves polgárháborúban nemcsak az ország pénzügyei mentek teljesen tönkre, hanem a magyar kereskedelem is elpusztult; ami még létezik, nem autonóm magyar kereskedelem többé, hanem a német gazdasági élet függvénye csupán. A Habsburgok fiatal városa, Bécs mint fenyegető kereskedelmi hatalom, kinyújtotta csápjait a magyar vidékek felé.

A király észrevette, hogy a cseh és a lengyel kereskedelmi életre ugyanúgy ráfeküdtek a német (kereskedők, akár a magyarra árumegállító joga folytán Bécs. A lengyel király a nyugati és a déli árukat szintén csak német területen át kaphatta s ezáltal annyira megdrágítva, hogy Krakkó virágzó piacainak helyzete megrendült. Károly feladata nem volt könnyű: cseheket és lengyeleket ősi ellenségeskedés állította szembe egymással.

Ezért nyugodtan várt egészen 1333-ig, mielőtt a csehek ádáz ellensége, Ulászló király halála után út nyílt a békés megegyezés felé.

Nagy Kázmér, az új lengyel király, nem támasztott nehézségeket s így lehetővé vált, hogy János, Kázmér és Károly követei Trencsénben, magyar földön, összejöjjenek és előkészítsék a három középeurópai uralkodó személyes találkozását.

Ez a személyes találkozó *Visegrádon*, a festői és derűs Dunaszoros felett uralgó új magyar királyi szálláson folyt le fényes külsőségek, a gótikus lovagi pompa s a magyar király udvarának ragyogványai közepette, eredménye pedig egy erős — politikai és gazdasági — *magyar-cseh-lengyel szövetség lett*.

A kongresszus politikai eredményei közt legnevezetesebb Csehország lemondása a lengyel koronáról és a Magyarország és Lengyelország közti örökösödési szerződések megkötése volt. Az első által Csehország megszűnt a német kelet felé áramlásnak politikai zászlóvivője lenni: 112cLZ el németség politikailag hosszú időre kikapcsolódott a kelet-középeurópai tér fejleményeiből. Ennek megfelelően a cseh király — Németország első fejedelme — hatalmi politikáját nyugat felé érvényesíti s ennek az új orientációnak eredménye lesz János fiának német császársága.

A magyar-lengyel örökösödési szerződésben lehetővé vált az, hogy a középeurópai térben egy *Anjou világhatalom* bontakozzék ki, amelynek erősen meghatározott ésaak-déli iránya — *a Krakkó-Buda tengely* — valami egészen újat jelent a politikai képződmények sorában. Ennek

az iránynak mélyreható következményei voltak gazdasági téren is.

Gazdasági szempontból a XIV. század elején az volt a helyzet, — mint említettük — hogy úgy az *olasz-magyar*, mint a *flamand-magyar* kereskedelemre bénítóan hatott Bécs felemelkedése.

Éppen ebben az időben Dalmácia nem volt magyar birtok, így aztán az olasz kereskedők azon az ősi úton jöttek fel Közép-Európába, amely valaha Noricumot kötötte össze Itáliával. Ez az út természetesen Vindobonán, a későbbi Bécsen át vezetett Pannoniába. A flamand és távolnyugati kereskedők a Duna vonalán ereszkedtek keletnek: Regensburg, Passau, Bécs, Pozsony, érintésével.

Mind a két irány tehát áthaladt *Bécsen*, amely kizsákmányoló árumegállító joga révén »kéretlen gyámságot« gyakorolt az egész magyar kereskedelem fölött.

Róbert Károly felismerve az így országára háruló veszedelmet, mindenekelőtt Magyarország és Itália régi, közvetlen összeköttetését állította helyre. Nyugat felé pedig, a flamand kereskedőkkel is egyetértve, a Regensburg—Bécs-vonal helyébe a Regensburg—Brünn—Buda-vonalat akarta helyezni; — ez a törekvése azonban nehézségekbe ütközött.

Az új útvonal mindenképpen vargabetű volt. A nyugati lengyel kereskedelem — Szilázia is cseh jogar alatt lévén ez időben — csak a esek királyság földjén át volt képes a nyugattal összeköttetést találni. Ha tehát Róbert Károly nem akarta egész Közép-Európát Bécs gazdasági hegemoniájának kiszolgáltatni, akkor arra kellett törekednie, hogy a három királyság kibékülve, oly gazdasági szövetséget kössön, amely által megőrizheti függetlenségét ezen a téren.

Létre kellett tehát hozni két új kereskedelmi útvonalat, amelyeknek valahol a lengyel-magyar terület földrajzi közepén teli majd metszeniök egymást. Az egyik útvonalnak nyugatról kell érkeznie: Prága felől, a flamand és távol nyugati cikket kell egyrészt a régi Prága—Brünn—Krakkó, másrészt egy magyarországi út felhasználásával lengyel területre szállítania. A másik

vonálnak észak-déli irányúnak: a Krakkó—Buda politikai tengely gazdasági megfelelésének kell lennie. Ezen át kell a magyar-lengyel s tágabb szemléletben az északi és itáliai kereskedelemnek lebonyolódnia. A két új vonálnak olyan helyen kell metszenie egymást, amely hozzávetőleg egyenlő távolságban van Krakkótól is és Budától is, ahol vámosi kultúra már van s ahol a nehezen járható kárpáti lánc aránylag vékony.

Ilyen megfontolások alapján épült ki a *Brünn—Zsolna—Bányavárosok—Kassa* nyugat-keleti kereskedelmi út, »mely ia *szepesi városokban* és *Szandecen* keresztül érte el *Krakkót*. Ez utolsó része azonban csak kicsiny része volt annak a hatalmas kereskedelmi vonálnak, amely a X—XI. században már létezett egyszer s mely most újra kibontakozott: a *Danzig—Krakkó—Szepesség—Kassa—Buda—Zára* útnak. Ez az út a lengyel és magyar királyságot annak a nagyarányú kereskedésnek tranzitóterületévé tette, amelynek egyik végpontja a Hanza-városok, másika pedig Velence és a Levante gazdasági életében nyugodott. A két útvonal metszéspontja valóban e terület földrajzi közepe: a *Szepesség*, de elsősorban *Kassa* volt. Innen vezetett az út a Vereckei hágón keresztül, mint a nyugat-keleti útvonal meghosszabbítása — az orosz kelet felé is.

A XIV. század kezdetének kereskedelmi rendtelensége helyén I. Károly uralkodásának végére virágzó, jól kiépített, rendben tartott úthálózat állott Közép-Európa kereskedőinek rendelkezésére: a *Brünn—Kassa—Ilyvó-* (Kiev és a tatár Kelet) és a *Krakkó—Kassa—Buda-vonalak*.

Térképre rajzolva a mondottakat hatalmas keresztet kapunk, amelynek metszőpontja: *Kassa* városa.

A híres visegrádi kongresszus a középeurópai politikának bizonyára legnagyobb diadala. Hogy ez a korszakalkotó szerződés egyáltalában lehetőségessé válik, az Magyarország rendezett pénzügyeinek, kitűnően megszervezett gazdasági életének volt köszönhető. Eöbert Károly és leghűbb munkatársa Aba-nembeli *Neksei Dömötör* tárnokmester két évtizedre kiterjedő munkával teremtettek rendet a már II. András kora óta

egyensúlyukat veszített pénzügyek terén. A nagy reform legnevezetesebb látható megnyilvánulása az volt, hogy Károly veretett először Közép-Európában a firenzei *fiorino d'oro* mintájára aranypénzt: *forintot*. Ez az áttérés az árpádkori ezüstalapról a modernebb *aranyalapra* éppen akkor, amidőn a mohamedán világ hosszú időre aranykiviteli tilalmat léptet életbe, igen nagyjelentőségű cselekedet volt s Magyarországot csakhamar egész Európa legnagyobb pénzpoltikai hatalmasságává tette. A XIV. században Magyarország *szolgáltatta az európai aranytermés* ^{1/2} részét. Ezt a nagy előnyt Károly király kitűnő bányapolitikája révén is teljesen kiaknáztta. János cseh király megpróbált Károllyal e téren versenyezni, de csakhamar feladta a kilátástalan versenyt és okos kompromisszumra lépett szomszédjával. Az ezüstben gazdag Csehország részben az aranyalapra lépett át s ugyanakkor Károly is bevezette a kettős, arany- és ezüstrendszert, így Csehország sokat nyert, Magyarország pedig semmit sem veszített, mivel ezüsttel éppoly jól el tudta magát látni, mint arannyal.

Mikor Róbert Károly király 1342 július 16-án visegrádi várkastélyában 54 éves korában meghalt, Európa legjobban rendezett, egyik leggazdagabb és leghatalmasabb birodalmát, »az országok úrnőjét« hagyta akkor 16-ik életévébe lépő idősebb fiára: Lajosra.

*

Róbert Károly halála után a magyar impérium sorsára három magyar királynak van nagy, joggal mondhatjuk: végzetes befolyása. Ez a három király: *Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás*.

Nagy Lajos király ama kevés magyar uralkodó közé tartozik, aki édesapja halála után senkitől nem háborgatva, zökkenő nélkül veszi át a hatalmat. Édesapja még Nápolyban született, Nagy Lajos Visegrádon. Amannak nehéz küzdelmekkel kellett aklimatizálódnia ezen a földön, megtanulni ezt a nyelvet, beleszokni az itteni szokásokba és megérteni az itteni hagyományt. Magyarországnak hosszú utat kellett bejárnia, amíg

a gyűlölt olasz trónkövetelőből gondolatvilágában a törvényes magyar király képe bontakozott ki. Nagy Lajos mindezt készen kapta már. Ő benne, mint a magyar föld szülöttében és anyai ágon az Árpádház sarjában már *a szentkirályok utódját*, hagyományainak folytatóját látta mindenki születése óta. Nagy Lajos maga is megérezte, mit kíván tőle nemzetének közvéleménye β amidőn átvette az uralmat és Székesfehérvárott megkoronáztatta magát, elzarándokolt Nagyváradra ősnagybátyjának, Szent László királynak sírjához s ott megfogadta, hogy az ő példája szerint fog uralkodni. Az ilyen fogadalomtétel ebben a korban még nincsen anélkül, hogy a fogadalomtevő ne érezne komoly belső egzisztenciális kapcsolatot az őskirályal, akinek sírjához zarándokolt. Fontos és jelképes cselekedet ez, bizonyos értelemben: *ősválasztás*. Hogy pedig Lajos király követendő őseül nem Szent Istvánt, hanem Szent Lászlót választotta, annak megvan a maga belső oka Lajos egyéniségében is és a kor hangulatában is. Nézzük először az utóbbit.

Hová lett az előző évszázad nagy lelki megrendültséggel Ez az új Magyarország, amely Károly király erős jogára alatt kibontakozott, valóságban, hitben a legteljesebb egységet mutatja. Milyen kiegyensúlyozottak, milyen nyugodtak a XIV. század magyar emberei a XIII. század magyarjaihoz képest. S amilyen a kor, olyan ez a fiatal király is: lovagias, bátor, istenhívő. Valóban olyan kor ez, amelyben egy erős és bátor nép nekiindulhat világbirodalmat csinálni Ez az a kor, amelyet *Magyarország fénykorának* szokás nevezni.

Ezt mutatja a felszín. Mit mutat a mély!

A *lovagi életformát* tulajdonképpen Róbert Károly honosította meg Magyarországon akkor, amidőn a lovagság nyugaton már túl volt delelőjén. A XIV. században már a korai kapitalista fejlődés indul meg a nyugati országokban s ennek a fejlődésnek a lovagi ideálra nincs többé szüksége. Jeruzsálem s vele a Szentsír végleg és örökre elveszett. Sem vitéz lovagkirályok, sem lelkes napnyugati tömegek nem indulnak el többé felszabadítását megkísérelni. Az európai emberi-

ség a XIII. század nagy lelki krízise után, amely régi világrendjét nagyrészt megsemmisítette, régi ideáljait elpusztította, kissé kiábrándulva néz széjjel és ahogy ez ősidők óta szokása, ha szétfolyik előle az igazi valóság, akkor ködképekkel, álságokkal bíbelődik, romantizmusban fürdeti kiábrándult szellemét.

Ugyanakkor pedig az élet, a késő középkor tarka csillogó, gyorsütemű élete addig soha nem álmodott színességben veszi körül ezt a kiábrándult szellemet s a szellem meg is elégszik azzal, hogy elejtve a nagy és be nem vált transcendens célokat, ezzel a csillogó áramlással kápráztassa el magát.

Ha az ember mélyebben tekint a Róbert Károly-féle államalakításba, akkor észreveszi, hogy ez teljes egészében *profán mű*. A középkori államkoncepció szakrális-mágikus tartalmaiból semmi sincs benne — s talán éppen ezért sikerül. De éppen ezért, szemben egy Nagy Károly, egy III. Ottó, vagy egy Szent István államalkotásával, nincs is benne semmi, ami fölhívna szellemünk figyelmét arra, hogy itt titkok vannak, nagy megoldatlanságok, megszületésre váró erők. Minderől szó sincs. Károly műve önmagában kész, lezárt alkotás, amely semmi kérdeznivalót sem hagy maga után.

Hanem a fia elmegy Szent László sírjához. Ő már túl van a válság korán, előtte van az élet és eddig még nem volt oka a kiábrándulásra. Lovagi gondolatok kelnek föl királyi lelkében s ehhez a magyarországi lovagság örök eszményét idézi, azj utolsó szentté magasztosult lovaskirályt.

A magyar királyság hivatása még a XIV. században is *keresztes hivatás*: beékelve tatárok, ortodoxok és bogumilok közé a magyar király még mindig a *defensor Christianitatis* és a *propagator Fidei*. Ez a nagy gondolat megegyeszer megragadja Lajos lelkét s vele együtt azt az egész fényes gótikus lovagi társadalmat, amelyen a magyar királyság ebben az időben nyugszik.

Ne tévesszük szem elől, hogy a *Trecento*, a XIV. század az európai szellem első *romantizmusának korszaka*. Ez az a tényező, amelyet bekapcsolva, egyszerre érthetővé válik Nagy Lajos ki-

rály egész szerepe, híres birodalmának minősége és sorsa.

Nagy Lajos a Karolingokra visszamenő viláгурalmi és világhatalmi ideált képvisel. S éppen ő, a francia eredetű magyar király képviseli leghangsúlyosabban a magyar impérium kereszties hivatását. Ő az egyetlen minden királyaink közül, aki *nemcsak kinyúl, hanem ki is lép Közép-Európa dolgaiból* és messzi, nagystíli harci kalandok hőisévé lesz Nápoly földjén, Velence terra fermáján, vagy messze északon, a litvánok elleni küzdelemben. Valóban ő *a legfényesebb magyar király*, akihez a magyar dicsőségnek olyan emlékei kapcsolódnak, mint senki máséhoz. Magyarország és Nápoly koronáját egyesítette fején fiatal korában, Magyarország és Lengyelország koronáit pedig öreg korában. Átvonult az akkor uratlan Rómán és a római nép *urává* választotta őt. Elvitte a keresztet, nemcsak a bosnyák bogumilok közé, hanem a messzi Bolgárországba is és élete végén nagy győzelmet aratott az akkor fellépő pogány török felett. Seregei csaknem tönkretették az akkori világ egyik legerősebb, legállandóbb hatalmasságát, Velencét, úgyhogy a büszke Signoria el akarta fogadni a magyar királyt hűbérurának maga fölött. Olaszországban személyesen részt vett a várak ostromában, egyszer szakállas nyíl fúrta át a combját, egyszer meg egy megáradt folyóba ugratott valamelyik apródja után és élete kockáztatásával ki húzta a partra.

Azonban mentől több eseményt és epizódot említünk meg Nagy Lajos életéből, annál inkább az a tapasztalatunk, hogy az ember egyre közelebb jön hozzánk, egyre rokonszenvesebb lesz, de a mű egyre inkább és inkább elködösül szemeink előtt. Sajátságos ellentmondás az, amit Lajosról elmondhatunk: a szerencse fia volt, de tulajdonképpen egészen soha semmi sem sikerült neki. Nápolyt nem tudta megtartani, Velencét nem tudta elfoglalni, birodalma csak tartományok laza szövédéke volt s annak erős magja, Magyarország, édesapja műve, amelyet ő csupán konzerált; Lengyelország meggyűlölte, a bogumiliz-

must és a litván pogányságot nem irtotta ki, a török veszedelmet nem ösmerte fel.

Az európai kiábrándultság és az európai romantizmus hatalmukba kerítették Lajos lelkét is, akinek pedig látszólag olyan mások voltak az előfeltételei, mint a napnyugati királyoknak. A kornak megfelelő, a korai kapitalizmusba belehelyezkedő reális alkotás Károly műve volt, a fiú, magyar földön bizonyára az utolsó és legcsillogóbb lovag, egy geniális romantizmus hevületében nyargalta be Európa térségeit. Mivel azonban, ahogy kormányzó munkája és bölcs egyensúlytartása mutatja az ország határain belül — nemcsak romantikus lovag volt és királyi kalandor, hanem a dolgokat mérlegelő, komoly és művelt ember is, ezért lassanként felösmerte művének teljes hiábavalóságát. A lengyel koronát már sehogy sem akarta elfogadni. S ekkor nem maradt más hátra» mint a kiábrándulás.

Ezt a fiúgyermektelen, koraöreg, súlyos beteg Nagy Lajost az ő társadalmának, a lovagi társadalomnak bomlási jelenségei kísérik Magyarországon. Halálával nemcsak az a sajtáságos képződmény, amit az ő birodalmának nevezünk, indul bomlásnak, hanem egyben az egész lovagi társadalom is, az egész régi Magyarország is. Benne hal ki végérvényesen a szentkirályok ősi háza s vele áldozik le a középkor Magyarországa.

Új tájra utazunk. Ez az új táj tágas, magas kőfállal körülvelt kert, vagy talán helyesebben a szabad természet egy része csupán, amelyet az emberek magas kőfállal körülkerítettek, ezzel a maguk számára meghódítottak s erdők, gyepes részek, tavacsák szeszélyes egyvelegéből egyszerre *kert* támadt. Kert, amely a szabadban való játékoknak, sétáknak és egyéb időöltéseknak veszélytelen színhelye lehetett. Itt a foglyul ejtett, lefegyverzett természet volt jelen, amellyel szemben már nem kellett fegyveresen, vadászathoz, vagy harchoz öltözve fellépni. Mód nyílt arra, hogy az előkelő társaság gazdag palástjaiban, fejükön tollas baréttal elhagyja a várak régi,

csúcsíves termeit és kimenjen a kertbe. Finom, előkelő asszonyok, hosszú selyemruhákba és csipkepalástokba burkolózva szintén kísétálhattak a kertbe és itt meg ott festői csoportokba verődve hallgathatták a barétos lovagokat, akik egy ebből az időből származó kifejezéssel élve, *udvaroltak* e késő-gotikus dámáknak. Az ember ráakadt a természetre s a természetten át újra önmagára. A lovagvár komor donjonjával, tömör tornyocskáival, hatalmas falaival még ott állt a háttérben úgy, ahogy *Berry hercegének* híres könyvében is ott áll még, de az élet előterében már az édes csevegés, a szabadban szép és kedves témákról folyó eszmecsere állott s a hercegné felemelte keskeny és fehér kezét s mutatóujját és hüvelykujját körré formálva, ezzel az utolérhetetlen finomságú és eleganciájú »kultúrmozdulattal« jelezte a szemlélők számára, hogy az élet új és más irányt vett. Az ember elfordította szemeit az égről s a földre nézett, embertársainak és élőlénytársainak a szeme közé s mikor sokáig nézte őket, egyre jobban önmagára ösmert.

Az új életforma a XIV. század második felében már megérintette az egész nyugati Európát. Magyarország, ahol a lovagi formák éppenúgy bomlófélben voltak, mint bárhol másutt, lépést tartott ezzel a fejlődéssel.

És megjelent az *új embertípus*. Az a magas etikai normákon nyugvó világszemlélet, amely mindig az abszolútumhoz mérte a maga dolgait, már nem volt sehol. Az emberek a földi dolgok, a relatívumok egymáshoz egyeztetésével kísérelték megoldani életük problémáit. A világszemlélet régen, minden sokszínűsége ellenére is, a végső dolgokat csak egy nagy viszonylatban rendezve tudta elképzelni: *az istenség és az emberség viszonyában*. Erről többé szó sincs: az emberek feladták a középkor nagy ideáljait, e helyett meghódították a földet s »azóta foly a munka, jól, rosszul, mint lehet.«

Nagy Lajos után egy tetterős, állhatatlan, színes, csillogó és problémagazdag ember lépett Magyarország trónjára. Származása, előzményei merőben idegenek voltak, lakárcsak életútja is, a nagy magyar középkori királyhagyománytól. A

németek császárijának és a csehek királyának, IV. Károlynak fia volt, annak a császárnak, aki először adta fel a régi nagy császári gondolatot: az univerzális igényű szent császári hatalom ideáját. IV. Károly óta a római koronázás már csak címkérdés és innen kezdve nevezhető a középkori római császárság *német-római császárságnak*. A fiatal magyar király egyetlen joga a magyar koronához az volt, hogy nőül bírta Nagy Lajos leányát. Kezdetben azonban ez a leány, Mária volt a király és Zsigmondot a magyarok az első időkben csak az »ország főkapitányának« és az »ország megvédelmezőjének« nevezték. Csak 1387-ben, kerek öt évvel apósa halála után, sikerül elérnie, hogy a ligába tömörült nagyurak egy részével formális szerződést kötve, Magyarország királyává válasszák. Ügy a szerződéskötés, mint a választás ténye a királyi hatalomról táplált felfogásnak végzetes szűkülésére, profanizációjára vall. A főurak egy részével kötött szerződés által Zsigmond már fellépésekor *pártkirállyá* válik és talán elsősorban ennek köszönhető, hogy uralmát, — amelynek a megszokott tekintélyi-vérségi súlya hiányzik — csaknem húsz éven keresztül nem tekintheti biztosnak. Pedig ez a tehetséges fiatalember — különösen az első időkben — a Luxemburgok szokott ambíciójával nyúl a magyar kérdésekhez és csak sajnálni lehet, hogy energiái, évei legjavát az urakkal való torzszalkodások s az utolsó Anjouval, László királlyal, folytatott trónharcok foglalják el, amelynek kapcsán persze egyre jobban és jobban kénytelen elkötelezni magát pártjának, a *Garai—Ciliéi-pártnak*, úgyhogy végre is, hat évvel felesége, Anjou Maria szerencsétlen halála után, eljegyzi Ciliéi Hermann gróf leányát, az akkor kilencéves Borbálát, akit 1405-ben feleségül is vesz. Zsigmond dédapja még egyszerű francia lovag volt és nem származott honalapítók, szentek és hősök véréből, mint addigi királyaink. Addigi királyaink maguktól egyenrangú ősi dinasztiákból házasodtak, Zsigmond az első, ki egy stájer nemes unokáját, a krajnai gróf leányát veszi el s ezzel atyjafiává válik saját főnemeseinek, a Cilleieknek, Garaiaknak, amire *eladdig nem volt példa*. Ezzel a házas-

sággal az Arlon-ház oda tér vissza, ahonnan épen száz évvel azelőtt elindult, a kicsiny tartományurak nivójához, csakhogy ez most azt jelenti, hogy a magyar király, sőt a későbbi német-római császár saját alattvalóinak sógorává, vejévé, nagybátyjává változik s ezzel megkezdődik *e rokonság országos egyeduralma*, ami szintén szokatlan jelenség a magyarok történetében.

Zsigmondot a fenti harcok közben leteszik, elfogják — jószerecséje azonban nem hagyja cserben. A küzdelmekből megerősödve és úgy kerül ki, mint Magyarország egyetlen lehetséges β a régi magyar birodalom nagyrésze felett uralkodó királya. Pedig közben a déli határoknál — alatta először — teljes nagyságában feltűnik *a török veszedelem*. A veszély nagyságának átlátása, az ellene való hatalmas es erélyes diplomáciai műveletek Európaszerte igazi Arlon-királyra vallanak: a török ellen meg is mozdul egy európai sereg. Sajnálatos módon már a szerb hatalomnak a Eigómezőn történt összeomlása után folyik le lent a Balkánon, Nikápoljmál a döntő és balvezétes ütközet, amelyben *a török győz*, Zsigmond csáknem foglyul esik s aztán, mint menekült király hosszú hónapokat tölt Bizánciban.

A bizánci élmény ráüti bélyegét erre a fogékony, akkor még nem egészen harmincéves férfira s azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen akkor talál rá igazi életformájára és igazi hivatására, amikor a görög Keletről hazatér.

Aki a Luxemburgi ház történetét vizsgálja az könnyen felösméri azt a határozott tendenciát, amely az Arlonokat Kelet felé vezette. A család száz esztendő leforgása alatt Trierből és Luxemburgból Prágán keresztül Budáig jutott, még maga Zsigmond is tovább hatolt, a török kiverésének fényes ábrándjától megragadva s csak a Nikápoly alatti véres kudarc állította meg benne az Arlonok Kelet felé való törekvését. Most, amikor látta, hogy bátyja, Vencel gyermektelen, sőt hogy a német rendek lemondadják, egyszseirre felébredtek benne, az utolsó nemzedék képviselőjében, a család nagy reminiscenciái. Nagyapja, János király életformájára emlékeztető mozgékonyssággal és frissességgel vetette bele magát Zsigmond

a német királyságért folyó küzdelemben aztán megérte sorba, hogy őseinek valamennyi koronáját a fejére helyezhesse. Sok küzdelem után német királlyá választották, később német-római királlyá meg is koronázták, bátyja halála után Csehország királya és Morva őgrófja lett. Végre fejére tehetette Itáliában az ősi vaskoronát és 1433-ban elnyerte a császári koronával a római szent birodalmi császár méltóságát is. így családi szempontból uralkodása kivételes finálé, magyar szempontból azonban sorsdöntő szakítás az Árpádok és az Anjouk északdéli irányú politikájával szemben az eddig ösmeretlen kelet-nyugati irányra való berendezkedés kezdete. A török, a délkeleti ellenfél indokolja ezt az új berendezkedést, amely a Zsigmond alatt kialakult német-magyar és magyar-cseh viszonyból származik. A magyar expanzió politikájából a XV. században hovatovább a magyar védelem politikája lesz ennek megfelelően új hatalmi formációra van szükség. Közép-Európa népei közt a középkori Magyarország magától! értetődőleg csakis az »*archivegumum*« szerepét játszhatta, a német birodalommal szemben azonban természetesen a legjobb esetben egy *egyenrangú királyság* szerepét. A német és a magyar viszonyoknak ez a joggal megkívánható egyensúlya azonban úgyszólván csak Zsigmond alatt jött létre. A későbbi időkben az egyre inkább gyöngülő Magyarország, gyöngülésével egyenes arányban egyre inkább alárendelődik a német hatalmat a korai újkorban képviselő Habsburgoknak. Magyarország máigöngye ahhoz, hogy az ilyen értelemben kibontakozó új német-magyar viszonyt megváltoztassa. A török korszak szörnyű vérvesztése után mégkevésbé van erre módja és így aztán a Zsigmond-féle birodalmi alakzat — *a magyar-cseh-német azaz osztrák népi erőnek egy birodalmi formációban való együttműködése* — egészen a legújabb időkig fennmarad és végleg csak 1918-ban bukik meg.

Szimptomatikusnak kell tartanunk ezt a tényt és nemcsak esetlegesnek. Ugyanakkor, amidőn az egész magyar társadalmi élet és a magyar vallási élet is — amiről még alább beszélni fogunk —

mélyreható változáson megy át, ugyanakkor bukik meg a középkori magyar birodalmi politika is s ehelyett egy védelmi jellegű képződménynek ad helyet.

Az a nagy európai kiábrándulás, amelyet Nagy Lajossal kapcsolatban már megemlítettünk, a XIV. század végén az európai *vallási képb*en is érezhetővé válik. Nemcsak arra célunk itt, hogy a nagy vezeklő zarándoklatok, az *ostorozók* szektái sohasem látott mértékben megint kiújulnak s 1310 és 1334 között a flagellánsok megint járják Itáliát s 1399-ben szinte népvándorlásszerű méretekben ömlik végig Európán a vezeklők áradata, nemcsak arra gondolunk, hogy a XIV. századi ember, akin végig korbácsolt a legnagyobb dögvészjárvány, a híres »fekete halál«, olyan közel jutott a halál folytonos szemléletéhez, mint talán egyetlen más kor fia sem, hanem elsősorban arra, hogy az Egyház külső arcára is kiült a vallási , nyugtalanság és arra, hogy Zsigmond országainak egyikében oly nagyarányú és mélyhatású eretnecség kapott lábra, amilyenről a korábbi középkornak halvány fogalma sem volt.

A XIV. század pápai *Avignonban* a francia király oltalma alatt éltek. A század végén egyre erősebb lett a kívánság, hogy a pápa visszatérjen ősi székhelyére. A francia királyság természet-szerűleg nem akarta elbocsátani hatásköréből a pápaságot. így hát szakadás következett be és két pápát választottak: egy rómat, meg egy avignont. Az egyház hiába kísérelte meg a nagy szkizma megszüntetését, fáradozásának az lett a vége, hogy sikerült még egy harmadik pápát is választani. Könnyű belátni, hogy ez a helyzet a nyugati keresztény világ vallási elképzelését a legnagyobb mértékben fölháborította és — hogy alkalmazzuk ezt a máshol is használt kifejezésünket — megbillentette a kozmosz egyensúlyába vetett hitet. Zsigmond, midőn 1410-ben, hosszú életének delén, harminonyolcéves korában német király lett, óriási energiával és még nagyobb ügyességgel fogott neki *az egyházi szakadás megszüntetéséhez*. Magyar diplomatái élén bejárta a nyugati udvarokat, volt Londonban és Parisban, Perpignanban találkozott az aragon királlyal,

valóban nagystílű és komoly agitációt fejtett ki annak érdekében, hogy 1414-ben a délnémetországi Konstanc városába Európa minden katolikus népeiből zsinat jöjjön össze. A zsinaton képviseltette magát valamennyi európai király, jelen volt az egész püspöki és bíborosi kar, ott voltak a párisi Sorbonne és a többi nagy európai egyetem jogtudósai. Zsigmond magyar ruhában, magyar diplomatái és főpapjai élén vonult fel a konstanci zsinatra, ahol sikerült elérnie, hogy mind a három pápát letegyék s helyettük a római V. *Miklóst* válasszák pápává s így végre harminchat évnyi egyházszakadás után helyreállította a katolicizmus külső egységét.

Hátra volt azonban *a belső egység* helyreállítása is és jellemzően a viszonyokra, ezen a téren már nem kísérte Zsigmond fellépését siker.

Európa különböző pontjain a XIV. és XV. században olyan tudós vagy fanatikus szellemek tűnnek fel, akik szeretnék az egyházat visszavezetni ősi, egyszerű állapotába. Angliában a XIV. században egy *Wicliffe* nevű oxfordi egyetemi tanár tekinthető eme törekvések egyik ősének. Az ő tanítványa volt a prágai egyetem tudós professzora, *Hús János*, aki a prágai Betlehem-kápolna mellett cseh nyelven mondott beszédeiben erőteljesen harcolt, az egyház romlottsága ellen s az egyetemen védelmezte Wicliffe tételeit. A papság esküdt ellensége volt az aszketikus és etikus tanárnak s 1410-ben sikerült elérnie, hogy a pápa egyházi átok alá vesse Huszt. 1414-ben Zsigmond király meghívta a konstanci zsinatra s ott királyi adott szó ellenére pörbefogatta s halálra ítéltetvén, Hús 1415 július 6-án máglyán halt meg. Tulajdonképpen Hús halála után vált követőinek tábora eretnekké és ugyanekkor kezdtek kialakulni azok *a nacionális és szociális kísérő jelenségek* is, amelyek a mozgalmat kezdetben még csak igen kevésbé jellemezték. A husziták két árnyalatra oszoltak: *a táboritokra* és *az utraquistákra*. Az utóbbi követelte a két szín alatt való áldozást, míg az előbbi az apostoli egyszerűség megvalósítását, s a gazdag polgári osztályok, elsősorban a németység kiirtásával és kirablásával akarta célját elérni. A tanok

akkor váltak veszedelmessé, amidőn kibontakozott az az elképzelés, hogy az alattvaló a bűnös királynak engedelmességgel nem tartozik. A XV. század derekán élő *Chelcicky Péter*, a dél csehországi parasztpróféta már az egyházi és világi hatalom teljes elválását, az igazaknak a bűntől szennyezett világi hatalomtól való teljes visszavonulását hirdeti. Ezeknek a megfontolásoknak az alapján tagadják meg a csehek 1419-ben Zsigmond cseh királlyá való elősmertetését. A tabortíták pedig akkor váltak a környező Európa számára szörnyű csapássá, amidőn élükre kitűnő hadvezérek állottak, amilyenek voltak elsősorban Zsizeka és Prokop.

A huszitizmus a maga szociális tartalmainál fogva elsősorban a szegény népet kerítette hutai mába. Ez a hatás óriási volt Magyarországon is s igen valószínű, hogy a nagy erdélyi parasztlázadást igen nagy részben a huszitizmus számlájára kell írunk. A Felvidéken, Erdélyben s a moldvai magyarság körében mindenféle erősen terjedt a huszitizmus. Igaztalanok lennénk ezzel a rendkívüli fontos vallási mozgalommal szemben, hogy ha csak rossz oldalait sorolnók fel. Éppen ellenkezőleg, a huszitizmus volt az, amely a szélesebb rétegek figyelmét először fordította a *nemzeti tartalmak* felé. *Tatrosi huszita barátok először fordítják magyarra a Bibliát*, ami eddig bizony senkinek sem jutott eszébe. A XV. század derekától kezdve a középeurópai fejlődés úgy Csehországban, mint Magyarországon nemzetiben színezt, mint azelőtt. Az új fejlődés mögött, mint hatótényező, a huszitizmus is ott van. Ahogy pedig ez a nemzeti fejlődés egyre jobban és jobban előtérbe lép, annál kevesebb értelme van a régi középkori birodalmi gondolatoknak, annál inkább halad Kelet-Európa is azon az úton, melyen Nyugat-Európa: *a nemzeti királyságok felé*.

Az európai fejlődés arra tanít, hogy a szabályos fejlődés vonala a következő volt: az ősi királyeszmék elhalványulása után a nemzeti tartalmak egyre inkább előtérbe törtek és zárt egyéniségű nemzeti államok alakultak ki. Ezek a nemzeti államok léptek később, erőik teljében egy

újabb birodalmi politika útjaira, aminek köszönhetőek mindenekelőtt a portugál és a spanyol gyarmatbirodalmak, azután a francia királyság nagyhatalmi helyzete és végül az angol világbirodalom kibontakozása. *Ennek a fejlődésnek Magyar országon megvan az eleje és egyetlen nagy megvalósulása*, amidőn egy rövid, harmincéves korszakban, úgyszólván a későbbi nemzeti fejlődés összes motívumai, mint egy nagy nyitányban együtt vannak. A fejlődés eleje Zsigmond kora. Ekkor lobbanak ki először a magyarságnak a XIII. század óta latensen lappangó igazi színei, újra megindulnak a mondaképződések, a nemzet új hivatást érez magában, — amiről majd a következő fejezetben fogunk beszélni — a magyar nyelv lassan előtérbe lép *s a magyar ember mint külön, nominális embertípus, minden más létezőtől elkülönödik*. Ekkor azután a megduzzadt nemzeti erő hirtelen világraszóló formát talál magának, egyetlen egyéniséget, amely összefogja és egy célra használja minden tartalmát és értékét. Ezúttal először a magyar történetben — és sajátos módon utoljára is — egy népből sarjadt fejedelmi hős testesíti meg és viszi diadalra a nemzet erőit és életszándékát.

Jellemző a hangulatra, amellyel a nemzet ezt az új választott hőst fogadja a pesti utcagyerekek kedves versikéje: »Mátyást mostan választotta Mind ez ország királyé ágra, Mert őt adta Isten nekünk Mennysországból oltalmunkra.«

*

Mit értünk a birodalom szón? Sajátos értékrendszert; önmagában zárt és egyensúlyos politikai, gazdasági, kulturai rendszert. Egyik legfontosabb sajátosága időtálló mivolta. Ezért az igazi birodalomhoz annak szent vagy örök voltának hite tapad az emberek szemében. A birodalom belső képe békét, jólétet, erőt, biztonságot kell, hogy sugározzon s ez az, amit a római birodalom a *Pax Romana* fogalmában fejezett ki, A birodalom fogalma soha sem lehet utánérzés — ezért nem igazi birodalmak a római birodalom európai utánzatai. Mohamed vagy Dzsingiszkán, Nagy Sándor vagy a Tang dinasztia birodalma

autochthon formáló erőnek voltak megnyilvánulásai. A birodalom fogalma ugyanis rokon a világmindenség fogalmával, mint a királyé is az Istenével. Isten földi képe a király, műve: a birodalom pedig Isten világának »*emberi alakja*«. Minden birodalomalkotónak tehát egy belülről fakadt elképzelés megvalósítására kell törekednie, mikor birodalmat alapít; kozmikusnak kell lennie, abban az értelemben, hogy miként a kozmosz, zárt, öntörvényű — s nem henyé, véletlen részek halmaza.

Hunyadi Mátyás — mint rajtakívül csak igen kevés magyar ember — *egész Magyarországra és Közép-Európára szóló érvénnyel fejtette ki egyéniségét*, oly erővel, mint soha senki e földön és örök időkre szóló érvénnyel égette bele *egyéniségének fölszabadító formáit* fajtája és a környező népek lelkébe olyan nagy hatással, amelyet soha fölül nem múlt más ezen a földön, egyesegyedül Szent István király.

Midőn Kún László élete kilobbant a kőröszezi mezőn, azóta Mátyásig nem ült Szent István székén *magyar ember*. Zsigmondról nem is szólva, még az Anjouk korában sem. Róbert Károly és Nagy Lajos is hoztak magukkal tőlünk idegen dinasztikus törekvéseket, hoztak magukkal csillogó, franciás életformát, amíg mi mindvégig nehezek és keletiek maradtunk. Egy *nemzet életére pedig feltétlenül befolyással van az, hogy nemzeti életszándéka és életformája egybeesik-e a királyi formával és szándékkal*, azaz a magyar életet, ez élet ütemét legfelsőbb fokán a közös vér természetességével képviseli-e a király, avagy sem!

A király, akinek nagyapja ösmeretlen vitéz volt, atyja pedig nemzeti hős és a nemzet szuverenitásának kifejezője, most a trónon sem tagadhatta meg magát. Ezért van az, hogy — bár soha egy magyar sort le nem írt — nála magyarabban gondolkodó államférfink alig volt. Az a sajátságos ütem, amelyet életében egész Közép-Európa dolgai vettek, a magyarság életüteme s az övé volt az Árpád-kor mellett az egyetlen korszak, amikor a magyar életformák valóban hatottak és

a magyar szellemi tartalmak valóban beivakodtak a környező népek életébe és világába.

A Hunyadi Mátyás alatt kibontakozó hatalmi eidos valóban *a középeurópai tájak emberi alakja*. Mátyás birodalma nem véletlenül egybekerült tartományok és ellentétes szándékú történeti alakzatok laza halmaza, hanem egy Mátyás királyban kelt birodalmi gondolatnak kivetődése, tehát valóban emberi alak. *Mátyás birodalma tulajdonképpen maga Mátyás király*, makrokozmosz képleté növelve: ezért van embersége, sajátos értékrendszere, önmagában nyugvó oka s ezért zárt kozmosz. Hiábavaló kísérlet: racionális szavakkal megmondani, hogy mi volt Mátyás király kétségkívül nagystíliú és hallatlan sikerekben gazdag külpolitikájának, Luzsácia, Szilézia s az osztrák; tartományok egyrésze, Morvaország meghódításának s a cseh királyi cím megszerzésének célja. Csak elégtelen és gyenge magyarozatnak fogadhatjuk el, hogy Mátyás király német-római császár akart volna lenni. Sokkal közelebb érünk életszándékához akkor, hogy ha korának uralkodótípusát, az olasz *principét* vesszük szemügyre, amelynek ideológiai megfogalmazását *Macchiavelli* okos és könyörtelen könyvéből ösmerjük. A *condottiere* s az ebből származó *principe-típus* a XV. században már Magyarországon sem teljesen ösmeretlen. Érdekes volna egyszer közelebbi vizsgálat alá vonni éppen ebből a szempontból a boszniai Hervojának vagy annak a Garainak az alakját, aki Zsigmond király hét évig tartó távollétének idejében valósággal királyi hatalommal uralkodott Magyarországon. Mátyás király uralmához a természetes előjátékot édesapjának, Hunyadi Jánosnak kormányzósága adja, aki »népi fi« volt, akinek egész tüneményes karrierje elképzelhetetlen lenne azon gondolkodás európai győzelme nélkül, amieily a XIV. század óta egyre hangosabban hirdette az egyéniség korlátlan kiélésének jogát. *A Mátyás-féle mű sem egyéb*, belső lényegében, *mint egy minden szokványos emberi mértéken messze túlmutató értékű és jelentőségű önmegvalósítás.*

Mátyás király már egy *új korszak fia*. Ha Nagy Lajost és Zsigmondot összekapcsolja egy-

mással a késő középkori rezignáció s a gyakran céltalan romantizmus, úgy Zsigmondot és Mátyást a megújuló vállalkozó kedv, a rendetlenségben való rendteremtés, a mozgékony és azok a külső tényezők kapcsolják össze, hogy Mátyás Zsigmond példája nélkül aligha fordult volna Nyugat felé s így birodalmi koncepciója a Zsigmondi kelet-nyugati orientációra megy vissza s egyben előképe a habsburgi Közép-Európa alakulatnak is.

Nagy Lajos azonban, de Zsigmond is, lényegükben alkonyati jelenségek, ám Mátyás király egészében pirkadati jelenség. Mátyás nemcsak a magyar népi erők reprezentánsa királyi trónon, hanem annál sokkal több: kifejezője olyan magyar tartalmaknak, amelyek a magyarságban még szunnyadtak és Mátyás példaadása nélkül talán örökre rejtve maradtak volna.

Mátyásban — ez egyetlen egyszer ezer esztendő folyamán — *gátlásmentesen fejlődött emberi teljességre a magyar ember*. A kereszténység már nem nyomta el a sajátosan magyar tartalmakat, a későbbi nyomorúság pedig még nem intette óvatosságra a magyar géniust, nem gátolta meg sudárbaszökkenését. így szabadult fel a Szent Istvánban nyugatvá érlelt, a Szent Lászlóban kereszténnyé fegyelmezett, a Kún Lászlóban lázadó bujdosóvá züllött *magyar emberség* Mátyás személyiségében. A magyar szellemnek ez a guzsbakötöttsége, amelyet az egész középkoron át végigkísérhettünk, az ő reneszánsz életformájában oldódik fel. A reneszánszban és egyedül csak itt, adva voltak számunkra a *teljes európaivá válásnak* és a *teljes magyarság kiélésének lehetőségei*. Mátyás király ezeknek a lehetőségeknek volt megtestesítője, példája és ez az, ami benne örök.

Midőn meghalt, anélkül, hogy a trónöröklés kérdését kielégítően rendezhette volna, művének nem akadt többé folytatója. A nyitány elhangzott, ám maga a darab sohasem kezdődött el. Mátyásban a magyar birodalom történetének, a magyar birodalmi gondolatnak egy új, átgondoltabb, megalapozottabb, modernebb formája volt megszületőben. Utána mindez elpusztult, csak a Mátyási személyiség óriási élménye maradt vissza a ma-

gyarság történeti tudatában. A későbbi sors borzasztó megpróbáltatásokat tartogatott e nemzet számára s a visszatekintés Mátyás királyra annál fájdalmasabbnak tűnt az utódok szemében, minél inkább eltávolodtak attól a magaslatról, ahol Mátyás idejében állottak. A magyar birodalom s a magyar expanzió lehetősége évszázadokra elmerült az ő halála után, az óriás torára gyűlt törpék halála után azonnal szétrombolták hatalmas műveit, de el nem törölhették emlékét a magyar embernek, ki királynak teremve egy emberöltőin át uralkodott Közép-Európa térein.

Nem az óriás bűne, hanem a törpéké, hogy példája nem a magyar birodalom és a közép-európai emberség megvalósulásává, hanem a magyar hatalom legendájává válhatott csupán.

HATODIK FEJEZET

A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA

*Midőn megszemlélem sok romlott bástyáját
Szegény országomnak s megtompult szablyáját,
Szélvész közt habozó, bujdosó bárkáját —
Sóhajtással mondom keserves nótáját.*

Gyöngyösi István.

A latin és a germán nyugat a magyarságot, annak sajátos magatartását és még sajátosabb életformáját tulajdonképpen soha sem tudta megérteni. A legrégebb időktől kezdve ott, ahol magyarokról szóló külföldi véleményekre bukkanunk, mindig meglepődünk a meg nem értésnek és az ellenséges vagy legalább is antipatiás magatartásnak azon a fokán, amely a nyugatiak nyilatkozataiból lépten-nyomon elének lép. Még a XV. század is, amidőn pedig a nyugat kétségtelen elismeréssel adózott a magyarság kereszténységvédő hivatásával szemben, — elég itt II. Pius pápa és Machiavelli véleményére hivatkoznunk — még akkor is az a benyomásunk, hogy a nyugati közvélemény egész rendjénvalónak találja, hogy »a mindig harcias magyarság«, ez a »nagyon vitéz és harcias« nép, amely »hozzászokott a győzelemhez«, fogja fel a keleti pogány népek nyugatnak szánt csapásait és vérezzen el a nyugatért.

Igen sajátos ez a magatartás. A magyarság már ötszáz éve belül van a nyugati kereszténységen, nagy királyainak politikája, kultúrákara őt is Európa legsúlyosabb tényezői közé sorozzák. Ugyanekkor azonban ez a nép megmarad idegennek Európában és még a XV. század végén Olaszországban is az a vélemény róluk, hogy a magyarság őse, Attila anyja a magyar király lánya volt, apja pedig egy kutya. Más kérdés, hogy visszacseng-e ebben a feljegyzésben valami totemisztikus mondának az emléke, a le-

nyeges ezúttal az, hogy még a XV. században is el lehetett képzelni nyugaton, hogy a magyarok nem is embertől, hanem egyenesen egy kutytól származnak. Tubero szerint I. Miksa császár egyik beszédében kiemelte »a magyar barbárságot, mely fekete felhőként sötétíti el a környező népek világosságát«. Bonfini, aki Mátyás király udvarában élve jól ismerte Magyarországot és nem is volt oka arra, hogy rólunk különösen rossz véleménye legyen, így jellemzi ezt a népet: »Magyarország felettébb zord és fékezhetetlen nép táplálója, mely régi barbárságát levetkőzve, napjainkban a katonai fegyelem dicsőségével kérkedik.« A XV. századi magaskultúrájú olaszság kiemeli, hogy ez a »fegyverre termett nemzet csak a hatalom és a gazdagság csodálója« s »nincs semilyen méltóság, amely, ha fegyvertelen, csak a fenségének kijáró tisztelet révén az erőszak ellen megfelelő védelemmel rendelkezik«. Mátyás király »hiába akarta Pannóniát második Itáliává fejleszteni«. Christophorus Marcellus szerint a magyarok »hónapokig köpenyükön alszanak, köznemes, báró, herceg egyaránt«. »A veszélyt megvetik, a harchoz pedig hozzászoktak, becületre, hírnévre vágyanak s ezt fegyverükkel akarják megszerezni.« Bonfini nem látott a magyaroknál jobb katonákat, »kik hőséget, hideget, fáradságot és éhséget türelmesebben viseltek volna, s akik adott jelre nagyobb örömmel rohantak volna a csatába magukat a halálnak kitenni«.

Ami így a nyugati véleményekből kibontakozik szemeink előtt, az Bonfini szavával élve, a »*Hungaria martialis*« képe. A XV. században a XIV. század hosszú hallgatása után megint kilobbannak a magyar nemzeti hagyomány színei és ezek a színek most sem sokkal megnyugtatóbbak nyugatiságunk kérdése szempontjából mint kétszáz évvel azelőtt, Kun László király idejében. A nemzeti király most is, *Thúróczi* szavával élve, a *második Attila*, akárcsak Kézai idejében volt. A nemzeti király most is épp annyi büszkeséggel hangsúlyozza még a pápával szemben is a maga külön törvényét, akárcsak kevesebb meggondoltsággal valamikor Kun László király. Arra a híres beszélgetésre célzunk, amit a pápai nuncius,

Angelo Pechinelli, folytatott Mátyás királlyal. »Szinte úgy látszott, — írja a riadt püspök — hogy Mátyás lángot okád száján, szemén, orrlukain.« — »Őszentsége tehát tizedeket akart kapni« mondja Mátyás király. — »Bizony nem fogtok kapni. Én tudom, mit beszélek. Azt mondja Őszentsége, hogy nagy kapcsolatai vannak a szultánnal, hogy ennek követei Őszentségéhez jöttek. Hát nekem még nagyobb kapcsolatom van a szultánnal és ha ti elviszitek azt a törököt (Dsem szultánfit, aki fellázadt bátyja, a szultán ellen) a tengeren, én az ő testvérét, törökök császárát százazföldön Olaszországba viszem. Majd meglátjátok.«

Az embert nem mindig az jellemzi, amit tett, vagy amit nem tett, sőt néha ez nem is jellemző rá. Ellenben jellemző rá az, amit gondolt, aminek az ötlete felmerült benne, mert ez azt jelenti, hogy ennek a belső lehetősége számára adva volt. Mátyás király nem kötött a törökökkel szerződést és szövetséget a római pápa ellen, mint ahogy Kun László valóban szövetkezett a tatárokkal. Ám az idea, a nyugatnak háttáfordítás ötlete még Hunyadi Mátyásban is megvolt s ezt szükségesnek látjuk már most leszögezni, a magyarság Európa-védőszerpe tárgyalásának kezdetén, hogy megérthessük azokat a magyarokat, akik — bizonyos történeti élmények hatása és súlya alatt — valóban megkísérelték a törökkel való kiegyezést, tehát a nyugatról való visszafordulást Kelet felé.

Mik lehetnek azok az élmények, amelyek a kereszténység védőbástyáját egyidejűleg azzal a korszakával, amidőn valóban teljes erejéből küzd a pogány ellen és védi a nyugatot, arra indították, hogy egyben kacérkodjanak is a kelettel!

Rámutatunk arra a gondolkozásra, amely a nyugat lelkében a »műveletlen szittyá beszédről«, »a szittyá parlagiasságról és műveletlen életmódról«, a magyarokról élt. Ezt a képet — természetesen a külföldiek elítélő hangsúlya nélkül — magyar nyilatkozatokból is megszerezhetjük néhány vonással. Werbőczy és a Karthausi Névtelen egyformán panaszkodnak arról, hogy a magyarság harcos és paraszti nép, amelynek a magas

szellemi kultúrához nem fűlik a foga. »Mint mindenki tudja, — mondja Werbőczy — a mi pannon-jaink inkább forgatták kezökben a fegyvert és a szántás-vetéshez, meg az aratáshoz nélkülözhetetlen eszközöket, mint Cicero, Livius, Sallustius, vagy Aulus Gellius könyveit.« A legnevezetesebb nyilatkozat azonban, amely reámutat a magyar és a nyugati életérzés közötti óriási különbségre és amely egyben arról is tanúskodik, hogy a magyarságban ez a különbség tudatos volt, magától Mátyás királytól való. Ferrante nápolyi király, vejének, Mátyásnak spanyol lóidomítót küldött ajándékba. »Ugyan mit gondol Felséged mirőlünk? — kiált fel Mátyás király — mert tudhatná, amit az egész világ tud, hogy mi gyermekségünk óta fegyverek között forgunk és sűrűn viselünk háborúkat különböző népekkel és nemzetekkel, de akár a török, akár keresztények ellen harcoltunk, mindig saját lovainkon mentünk; ezek idomításához a mi fajtánk is ért és mindig győzelem kísért bennünket. Ha mi külföldi és idegen idomítókra vártunk volna, sohasem végezhetjük volna be oly szerencsésen küzdelmeinket a törökökkel, a németekkel, csehekkkel, vagy lengyelekkel. Magunk idomította lovainkkal győztük le a gétákat, igáztuk le Szerbiát és vertük le mindazokat, akik csak körülöttünk lanknak s mindezt saját lovainkkal dicsőségesen véghezvittük. Olyan paripákra, melyek spanyol módon összehajló lábakkal ugrándoznak, sohasem vágytunk, sőt azokat nem hogy komoly dolgokra, de még játékokra sem akarjuk tartani. Minekünk nem olyan lovak keltenek, amelyek összehajló bokával ficáncolnak, hanem amelyek, ha szükséges, szétvetett lábukon erősen megállnak.«

Az így kibontakozó képhez még egy negatívumot lehet hozzávenni. Ez pedig az, hogy a magyarságnak, éles ellentétben csaknem valamennyi európai néppel, egészen a XVI. századig saját nyelvén írt irodalma nincsen. Egészen a Jagelló-korig, a magyar nyelvű kódexirodalom felvirágzásáig mindaz, ami magyarul van, csak nyelvemlék, nem irodalom. A magyar gondolkodás meg sem kísérli kifejezni magát, a magyar mondanak és a virágéneknek egyetlen egy lejegye-

zője sem akadt s a magyar történet első fele végeredményben tényleg nem egyéb, mint egy politikai és harci eposz. Azok-, akik a XV. században először kezdtek gondolkozni a magyarság kulturális helyzetén, műveiken érezték meg, mint *Csezmicei János*, a híres Janus Pannonius, hogy e föld barbárabb, itt a mély Duna mellett, »hol csupa jég a határ s zajlik a víz komoran.«

Az elmondottakból a magyar szellem, a magyar életforma, a magyar kultúra s végre a magyar királyság és életszándékainak tragikus magányossága rajzolódik ki szemünk előtt. Sorsunk és helyzetünk pedig éppen létezésünknek ebben a sajátságos állapotában kényszerített arra, hogy teljes erővel megvédelmezzük azt a nyugati közösséget, amely bennünket be nem vett, minket nem segített és végre egyre szörnyűbbé váló sorsunkban teljesen magunkra hagyott s amidőn összeomlottunk, akkor csontjainkból ő szívta ki a maradék velőt. Helyesen mondja *Csabai István*: »A magyarság sorsa az ajtónállóké és öröké, kik a küszöb előtt védelmezik a tűzhelyet, mely mellett melegedni nekik nem adatott. így vált Magyarország rokotalanná és társtalanná, végvárrá, melynek nincsen hinterlandja.«

Itt állott tehát Európa közepén, déli határainál a nagy török ellenséggel szemtől-szemben a XV. századi magyarság, a félreértett, elfojtott pusztai harcos, lovas hagyomány és egy egészen soha meg nem értett és keresztül nem vitt kereszt-gondolat sajátságos basztardja. Védőbástya szerepét felvállalta, abban el is vérzett, anélkül, hogy komoly eredményt tudott volna elérni. Kétségtelen ugyanis az, hogy a török roham Európa ellen Magyarországon akadt fenn, de Magyarország nem volt elég erős ahhoz, hogy akadálynál többet jelenthetett volna, tehát csak azt sikerült elérnie, hogy a maga birodalma tönkrement, ellenállása miatt azonban egyrészt a török-magyar viszonyt nem volt képes békés mederbe terelni, másrészt pedig ahhoz mégis túleros egyéniség volt, hogy a török egyszerre, egy csatában végezzen vele úgy, mint Bolgárországgal, vagy Szerbiával tette s így hosszú ellenállása évszázadokra meghosszabbította a török uralmat,

úgy a Balkánon, mint saját hazájában. A török addig maradt nagyhatalom, amíg a magyarság bástyázatát át nem törte. Mikor a nyugat belátta, hogy Magyarország bukása után most már ő kerül sorra, biztonsági érzete megszűnt, összeszedte magát és tizenhat évig tartó nagy háborúban megint az Aldunáig szorította a török hatalmat.

»Alig van Szerbiában, Bulgáriában és Boszniában völgy, domb, mező és hegy, hol magyar vér nem ömlött volna, hol magyarok csontjára ne akadnánk« — írja Láskaí Osvát a XVI. század elején.

ELŐZŐ fejezetünkben érintettük, hogy a magyarság és a délszlávság viszonyát mindvégig megzavarta az, hogy más vallást követtek s azt is jeleztük, hogy a balkáni magyar birodalmi törekvéseknek ez volt az Achilles-sarka. A XIV-ik század végétől kezdve azonban a magyarság és a délszlávság viszonya nagyon lassan és < nagyon bizonytalanul ugyanide mégis megváltozik. A török veszedelem árnyékában a keresztény délszlávok észreveszik, hogy a pogánnyal szemben mégis csak valaminő sorsközösség kapcsolja őket a keresztény magyarokhoz. Ez a magyar-délszláv sorsközösség a török veszedelem árnyékában — amiről majd a XVI. és XVII. században horvát és raguzai költők fognak énekelni — a XIV—XVI-ik századokban gyászos kimenetelű nagy csatákban revelálódik. Ezekben az ütközetekben magyarok és délszlávok nem egyszer egymás mellett és egymásért küzdenek a közös ellenség ellen.

A török nyomás már a XIV. század végén mozgásba hozta a délszlávokat. Elsőnek egy délszerb fejedelem kerekedett fel és népével birtokba vette Dél-Boszniát. A Brankovicsok 1358 és 65 között Ochridából feljöttek a Rigómezőre, a vlach pástorok pedig megkezdték szivárgásukat a hegyek hátán észak felé. Az alsó néprétegek, maga az őstalaj került mozgásba s a mozgalom mögött egy Európában ismeretlen méretű katonai hatalom gigászi árnyéka magasodott. Eredményeképpen egészében megváltozott a Balkán és a Duna-völgy népi arculata. A játékos középkori impé-

riumok összeomlottak az Izlám kitűnő szervezetű, óriási erejű és hivatásától állandóan eltöltött impériuma előtt, mint ahogy a keleti lovagkirályságok, vagy a bizánci császárság is összedült csapásai alatt. Európa bátyázatai sorra beszakadtak. Harmincnégy évvel Dusán és hét évvel Nagy Lajos halála után a Rigómezőn elbukott Szerbia.

Innen kezdve egy évszázadon át a délszláv népek számára a két hatalom — magyar és török — mesgyéjén való lebegés szomorú időszaka következett. Mivel magyarok és délszlávok között az ősi bizalom teljesen most sem állt helyre, e lebegésnek a török karjai közé hullás lett a vége. A politikai helyzet megkomolyodása és az európai népek érettségének előbbrehaladása azonban elsősorban a Balkánon oly individuális és »machiavellista« típusokat kezd kitermelni, amelyek még Lajos és Dusán korában elképzelhetetlenek. A bosnyák királyok el is vesztik hatalmukat ezek felett a balkáni szabású condottierek felett, akik, mint *Hrvatínics Hrvoja* és mellette *Szandalj Hranies*, merész és lelkiismeretlen játékot űznek saját királyukkal, a nápolyi magyar trónkövetelővel, a magyar királlyal és a törökkel is. Hrvoja, a spalato herceg végre is bizonytalanná tette országának amúgy is veszedelmes helyzetét és előkészítette a török teljes felülkerekedését, ami hihetőleg már a harmincas években bekövetkezett volna, ahogyan a maradék Szerbia bukása 1439-ben tényleg be is következett, ha nem támad magyar földön éppen ezekben az időkben egy hatalmas jelenség, aki az előrenyomuló Izlámot diadalútjában mégegyszer feltartóztatta.

A kereszténység védőbástyája hivatását a XV. században a legnagyobb hangsúllyal és legtöbb sikerrel egy ügy látszik balkáni eredetű magyar hadvezér és államférfi: *Hunyadi János* képviselte. Hunyadi János az első, akiben ez a hivatás teljes nagyságában és egész életet betöltő erejében testet ölt. Hunyadi János az első, aki egész életét »a kereszténység javára és a hit védelmére akarja szentelni«. »Kardunkkal Krisztust védjük« — mondja katonáinak a Rigómezőn, — »Krisztus törvényeiért és keresztény hitünkért harcolunk«

— moud ja Várna előtt. »Készebb vagyok síromat a csatamezőn keresni, mintsem, hogy továbbra is tanuja legyek nemzetem szenvedésének.« Hunyadi az első, aki egész veszedelmes nagyságában meglátja a török problémát s azt írja III. Frigyesnek, hogy »az egész kereszténység sorsa forog kockán.« Csak két megoldást lát a maga és népe számára. »Vagy megszabadítjuk Európát a kegyetlen török uralmától, vagy elesünk Krisztusért és mártír koronát nyerünk«

Hunyadi János 1440 táján beleszól a balkáni politikába. Sikerül a szerbeket, bosnyákokat és a bolgárokat meggyőznie szándékai őszinteségéről és feltüzelni őket a hitetlenek elleni harcra. Az utolsó nagy kereszties vezér századok óta az első, aki nem törődik azzal, ki milyen felekezetű, csak keresztény legyen s így aztán el is éri, hogy 1443-ban dicsőséges hadjáratát a balkániak lelkesedve támogatják. Az 1443. évi hadjárat folyamán, midőn Hunyadi beveszi Nist és Szófiát, a balkáni népek kitörő örömmel fogadják a felszabadítókat és minden erejükkel segítik és ellátják a magyar seregeket. Hunyadi nagyon jól tudta, hogy a Nis—Szófia-út az ősi hadiutat jelenti, amely Nándorfehérvárról egyenesen a Balkán szívébe ér s azon át Konstantinápolyba, amely 1443-ban még keresztény kézen volt, tehát még fölmenthető lett volna. A XV. század harcmodora, az utánpótlás rendezetlensége lehetetlenné tette Hunyadi és I. Ulászló király számára, hogy még abban az évben tovább menjenek, mire pedig újra kitavaszkodott, már megváltozott a politikai kontelláció. A magyarországi békepárt arra birta a királyt, hogy elfogadja a török által felajánlott békét s Hunyadi úgy látta, hogy nagy terve közvetlenül a megvalósulás előtt megy füstbe. Nagyón valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy ő vette rá királyát a török béke felbontására és az 1444. évi hadjárat megindítására.

A cél Bolgárország felszabadítása volt. Hunyadi és Ulászló lígy állapotodott meg, hogy a hadjárat sikeres befejezése után a király vezérét *bolgár bänná* fogja kinevezni. Hunyadi mint bolgár bán országos hatalommal láthatott volna neki a Balkán szervezésének és valószínű, hogyha

a várnai csatában a szerencsétlen fiatal királyt ifjonti heve el nem ragadja és Hunyadi a csatát megnyeri, Magyarország és az Észak-Balkán népei sokkal hosszabb ideig és mindenesetre a siker sokkal komolyabb reményével tarthatták volna fenn magukat a törökkel szemben.

Hunyadinak azonban a várnai kudarc ellenére is sikerült helyreállítania Brankovics Szerbiáját és a bosnyák királyságot huzamosabb időre kiragadnia a török befolyás karjaiból. Sorsa azonban a várnai kudarc után már csak egyetlen egyszer engedte meg neki, hogy alakító kézzel próbáljon belenyúlni a délszláv sorsba.

Ez 1448-ban történt, amidőn Hunyadi egészen határozottan Bosznia érdekében és Szerbia integritásának helyreállítása végett indított új támadó hadjáratot. Mélyen behatolt a Balkán félszigetre és *Rigómezőnél*, e baljóslatú csatatéren nagy csatát állt a török császárral. A győzelem kivívásának pillanatában az oláhok árulása megfordította a csatát: Hunyadi seregei szétfutottak és Szerbia sorsa közel négy évszázadra megpecsételtetett. Magyar vezérnek többé nem nyílt alkalm arra, hogy a törököt támadó hadjáratban kísérelhesse meg kivetni Európából vagy legalább a Balkán északi részéről.

A rigómezei vereség után Hunyadi az újra bizalmatlan Brankovics fogságába jutott. Mindezek a kudarcok — jellemzően Hunyadi egyéniségére — nem ásták alá tekintélyét a délszlávok előtt. Doborban egy év múlva szerződést köt a bosnyákokkal a közös védelemre. Ügylátszik újra az egész északi Balkán megszervezésének gondolata foglalkoztatta Hunyadit. Erre vall, hogy békét szerzett Tamás István bosnyák király ée Brankovics közt. Bosznia politikájában 1456-ig benne a keze. Ebben az évben a török újra támad: a még nem kész védelmi vonal betörik, a szultán, aki előtt Bizánc már meghódolt, Nándor alatt áll. Hunyadi azonban Kapisztrán által lelkesített, rosszul felszerelt kicsiny seregével felveszi a csatát és elhatározó győzelmet vesz a török felett. A délszlávok felszabadítását célzó nagy balkáni terv már semmivé omlott, de Magyarország területi épségét sikerült még egy fél évszázadra meg-

menteni a világraszóló *nándorfehérvári diadallal*. II. Mohamed, Konstantinápoly elfoglalója, véres fejjel kotródott el Belgrád falai alól.

Midőn azonban a legnagyobb magyar balkánpolitikus alakja letűnik, védelmezett országai nem soká tudják tartani magukat. Szerbia 1459-ben, Bosznia 1463-ban végkép elbukik.

Hunyadi János származását mai napig homály fedi. Akár kik is voltak azonban ősei, kétségtelen, hogy Hunyadi emelkedése a magyar köznemesi tömegek vállain ment végbe, kormányzóvá választásakor erre a harcos, sekély műveltségű tömegre támaszkodott, ez a réteg látta benne hivatott vezérét s ő fejezte ki és képviselte a nemzet, a *regnicolak* szuverenitását, önrendelkezési és törvényszabó jogát oly élességgel és határozottsággal, mint az ő fellépése előtt soha senki még. Hunyadi jól tudta, hogy hatalmának értelmét ez az akkor modern nemzeti-rendi gondolat adja meg s mindvégig őrizkedett másnak, mint a népből — azaz a nemesség széles rétegéből — támadt vezérnek látszani és soha sem nyújtotta ki kezét a korona után, sőt mint a hatalom tényleges birtokosa is meghajolt a legitim 'király jogai előtt, jöllehet Albert király halálától kezdve tizenhét; esztendőn keresztül ő volt az ország tényleges ura.

Kormányzósága mindenesetre az első uralmi forma magyar földön, amely a vérszerződéstől és a belőle fakadt magyar királyságeszmétől független. Kormányzósága — amelynek modernségét eléggé jellemezhetjük azzal, hogy a későbbi II. Pius pápa óva inté a magyarokat Hunyadi választásakor *a köztársasági államformától* — kormányzósága messzi fejlődés végpontja. Az a hosszú fejlődés, amely az isteni hivatást hordozó félig pap, félig fejedelem, kiválasztott vérű királyi házak uralmi gondolatától a nemzeti alkalmasság gondolatáig vezetett, már a XIII. században elkezdődött. Az Árpádház kihalásakor ugyan a királyválasztás még korlátozódott Árpád leányági leszármazóira, mégis ezek közül már arra esett a választás, aki nemzeti szempontból legalkalmasabb volt s nem arra, aki legközelebbi rokona volt az Árpádoknak. A középkori vallásos

jellegű államgondolat azután — főleg Zsigmond alatt — végletesen elvilágiasodott; a politikai érdeklődés kiterjedése folytán pedig demokratizálódott.

Ez a demokratizálódás éppen Hunyadi példájában más síkon is nyomon követhető. Zsigmond halála után néhány évvel Magyarország kormánya oly férfiú kezébe kerül, kinek nagyatyja az. 1409-es adománylevelét szerint a havaselvi Serbán volt, dédatyja végkép ösmeretlen, édesanyja pedig egy erdélyi középnemes lány, Morsinay Erzsébet, felesége szintén magyar középnemes család sarja: Szilágyi Erzsébet. Ez az ember válik Magyarország nagyurává és Európa legnagyobb hőségé: pályája, eredményei, -sorsa az egész élet nagyarányú átformálódásáról tesz tanúságot.

A bontakozó reneszánsz friss nacionalizmusának, a nagy egyéniség nagy sikereinek korszakában vagyunk. A politikai gondolatot nem a király képviseli többé, hanem a nemzet, azaz mennek az a rendje, amely szabadságainál, szervezeténél és harci politikai kultúrájánál fogva erre alkalmas. Ez pedig a nemesség.

Ez a nemesség az, amely Hunyadi János példájára és hatására teljes egészében felvállalja a Hunyadi-sorsot: a kereszténység védelmét, azt a sorsot, amit a királlyá vált Hunyadi-fiú életének második felében már nem akar vállalni többé. Hunyadi János azonban úgylátszik, óriási hatással volt saját osztályára s a köznemesség, amely Hunyadi Mátyással szemben, amíg az élt, oly sokszor állt ellentétben annak »haszontalan« költségei s a régi erkölcsöket eltörlő új kultúrája miatt, ugyanez a köznemesség teljes egészében meg tudta érteni azt a primitívebb tanítást, amit Hunyadi Jánostól kapott.

Magyarországon már 1443-ban alig volt olyan ház, vagy család, amelynek — mint I. Ulászló írja Skanderbégnek — ne lett volna halottja, vagy vesztesége a török elleni küzdelemben. A török rablóportyák már Zsigmond kora óta bebarangolták Dél-Erdélyt és a Nagy-Alföld déli részeit. A düh, a török elleni nekiböszülés egészen magatói értetődő jelenség tehát. Mikor pedig ennek a

bőszültségnek Hunyadi János a nagy csaták előtt — tehát különösen izgatott és felfokozott lelki-állapotban — hangot ad s azt ugyanakkor egy magasabb hivatás részévé teszi, a nekikeserült és szűk magyar koponyák örömmel fogják fel a szót. Mélyen belefűrődik a magyar köztudatba az a gondolat, hogy az őket immáron hatvan év óta — Hunyadi János korában vagyunk — pusztító törökség elleni gyűlölete egyben keresztény érzülete is. Először fonódik össze a magyarság széles rétegében tudatosan ennek a nemzetnek nagy őselménye, a harc és nagy kultúrélménye, a kereszténység. Amit Szent László évszázadokkal ezelőtt saját személyén belül meg tudott oldani: a harcos hagyomány és a keresztény világerzés összeegyeztetését, az most végre az egész magyarság számára lehetővé vált. »Kardunkkal Krisztust védjük.« Hunyadinak ez a tanítása mindenki előtt érthető lehetett. És talán éppen itt van annak a viszonylagos sikernek és annak a kétségtelen szilaj felszabadultsági érzésnek a titka, amely a XVI. században a *végvári magyarságot* előntötte. A nagy probléma, megoldatott: az egymással oly ellentétes, ős- és kultúrélmény egy síkra, közös nevezőre hozása végre létrejött s az ősképek és a reájuk rakódott újabb rétegek eme váratlan együttélése a magyar szellemből eddig nem ösmert értékeket lobbantott ki. A XVI. századi magyarságot nemcsak a török elleni harci bőszültség, hanem ugyanakkor egy sajátos harcias keresztény etikai magatartás és valami különös szilaj vidámság járja át.

*

Míg azonban az egész nemzet elérkezik a harci bőszültség XVI. századi teljességéhez, addig a büszke szittyá nemzetnek hosszú és keserves utat kell megtennie. »Acsarkodó kutyák veszik körül Magyarországot — mondja egy Albert-kori osztrák forrás — s nem bír neki egyedül ellentállni.« A külföldiek maguk is tudták már a XV. század derekán, hogy »nagy hatalma van Magyarországnak, nagy az ereje, hadserege, de ahhoz, hogy a törököt Európából kiűzhesse, sokkal nagyobbra lenne szüksége«. S innen kezdve aztán, elsősor-

ban magyarok nyilatkozataiból össze lehet állítani annak az útnak az állomásait, amelyen a magyarság a nyugat segítségével való bizalom hitetői lassanként eljutott a kiábrándult felismerésig, hogy *nincsen senkije, hogy magában kell s zenibe szállnia a világbíró török egész hatalmával*. Ennek az útnak a kezdetén még egy hatalmas nagy birodalom áll, az országok úrnője, amely Zsigmond király, Hunyadi János és Mátyás alatt törvényt szab és sorsot ír Közép-Európa népei számára. Az út vége pedig Mohács s a Mohács utáni keserves kálvária, amelyben a magyar királyság, a magyar Szentkorona birodalma, a Corpus sacrae Coronae összeomlik s helyében nem marad, csak a széttépett, ezer sebből vérző Magyarország, a Corpus sacri Doloris.

A XV. század folyamán a legitim királyság hivatástartalmai kiürülnek: a nemzet életérdekeiből folyó magatartás, az ország és a kereszténység védelme, nem a király ügye már; teljességében átcsúszott a népből támadt vezér: Hunyadi kezére. Érdekes megfigyelni a fokozatos átmenetet: Albert még maga indult a török ellen, Ulászló előkelő statisztaszerepet játszott Hunyadi mellett, V. László idejében már Hunyadi maradt magára a nagy magyar feladattal. A nagy kormányzó halála után a hivatástartalmaitól megürült királyi hatalom gáncsot vetett a nála sokkal izmosabb Hunyadi hatalomnak. "Felülkerekedése azonban csak rövid ideig tarthatott. Mátyás király alatt még egyszer sikerült a magyarságnak a véréből támadt király személyében rendeznie a magyar uralkodás problémáit. Mátyás alatt mégegyszer utoljára együtt volt a Szentkorona egész teste. Mátyásban megtestesültek a nemzeti erők; ő még megtudta oldani, hogy a Hunyadi-hatalom nemzeti-népi formáit a magyar királyság ötszázéves hagyományával és Európával összeegyeztesse. Mátyás után azonban a magyar uralom egyensúlya megdől, a török egyre veszélyesebben emelkedik fel a déli határok előtt s a nemzet érzi, hogy körülötte suhog a tragédia szele. A németek már 1443-ban megmondták a magyaroknak: »És míg mi hátunk mögött fedve vagyunk: ti közénk és a török közé be vagy-

tok ékelve. Vigyázzatok, hogy Keletről és Nyugatról egyidőben támadás ne érjen.« Már Mátyás leírta e tragikus mondatot: »Soha senki segítségünkre nem jött, mindig csak mi véreztünk, mi pusztultunk.« Janus Pannonius is világosan látta a helyzetet, mondván: »Senki sincsen az ég alatt, ki arra gondolna, hogy megsegítsen bennünket, Gallia alszik, Ibéria nem törődik Krisztussal, Angliát belső harcok emésztik, Germania hiába gyűlésezik, Itália pedig csak a kereskedelemmel gondol.« 1521-ben a worms-i országgyűlésen megjelenik Magyarország segélykérő követe, korának nagy szónoka és jogtudósa, *Werbőczy István*: »Százötven éve már, — úgymond — hogy magyar erő és magyar vitézség tartja fel a török gyilkoló, pusztító támadásait. A keresztény fejedelmektől pedig sohasem kap segítséget, de még biztató, bátorító pillantásokat sem kapott egyszer sem. A magyarság egyedül védi a kereszténységet a teljes pusztulástól s az örökös harcban egyedül ő romlik folytonosan.« — »Ha az ellenséggel szemben alul maradunk — írja II. Lajos király — csak akkor tudja meg és érzi majd a kereszténység, de mindenekelőtt Itália, Germania és maga Kóma szent városa és egyháza, hogy mit tettek a keresztény név védelmére, a vallás épiségére több mint száz éven át a magyarok.«

Szent Istvánról szóló beszédében pedig így szól a tudós ferences rend-főnök, Lászkai Osvát: »Ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé az Isten paizsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.«

Ez már az út vége. A ferences szerzetes már nem kér és nem vár semmit. Leszögezi a keserű tényt, a magyar vér hullását és azt, hogy ez a magyar vér biztosítja a mögöttünk élő Európa békéjét és fejlődését.

Olyanok ezek a felsorolt idézetek, mint egy szomorú zsoldárnak különböző variációkban megisméltendő panaszai. Ezekben a panaszokban számol le a nemzet lassanként valódi helyzetével, hogy akkor, amidőn a magyar királyság ötszázéves épülete a mohácsi síkon szétomlik a feje

fölül és szemben találja magát védtelenül a megdühödt kozmosz ellenséges hatalmaival, akkor szemébe kacagjon a »fene fátumnak«, kardjára üssön és elvállalja a harcot »a jó hírért, névért, a szép tisztességért«.

*Vitézek! mi lehet
A széles föld felett
Szebb dolog a végeknél!
Holott kikeletkor
A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él:
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ad, ki kedves mindennél.*

*Ellenség hírére
Vitézeknek szive
Gyakorta ott felbuzdul;
Sőt azonkívül is
Csak jókedv ebül is
Vitéz próbára indul;
Holott sebesedik,
Öl, fog, vitézkedik,
Homlokán vér lecsordul.*

Mielőtt behatolnánk a magyar-török viszony bővebb vizsgálatába és a magyar végváriság méltatásába, vessünk egy pillantást az ellenfélre, a *Nagy Törökre is*, kíséreljük meg történeti helyzetéből, vállalt művéből azoknak a törvényeknek leszűrését, amelyek létét meghatározták.

A török birodalom magatartását Európávé] szemben elsősorban az határozta meg, hogy a törökök mohamedánok voltak, Európa pedig ke resztény. A prófétának, Mohamednek pedig az volt a parancsa, hogy az Izlám a hitetlenek ellen harcot vezessen mindaddig, amíg csak az egész világon győzelemre nem viszi a próféta lobogóját.

Mohamed arab volt és tanításának első hordozói is arabok voltak. Az arab világbirodalom, amely Mohamed utódainak műveképpen kibontakozott, az egykori római birodalom egész déli felét, tehát a Földközi-tenger déli és keleti part vidékeit foglalta magába.

A kereszténység már korán felvette a mohamedánok által eléje dobott kesztyűt: a frank birodalomnak a VIII. századtól kezdve már éppen annyira központi problémája volt az Izlám elleni harc, mint az Európa testében ugyancsak mélyen előretörő lovasnomád pogány népek elleni küzdelem. Később, mikor az utolsó pogány lovas hatalom, amely Európa belsejébe hatolt — a magyarság — megkeresztelkedvén, maga vállalta a keleti végeken a defensor Christianitatis szerepét, akkor a nyugati kereszténységnek, mint kereszténységnek csupán egy harci feladata maradt: a mohamedánság kiszorítása a régi 'keresztény-római-görög oikumene területéről.

Kétségkívül ez volt a nehezebb és bonyolultabb küzdelem, mégpedig azért, mert az arabok hadászatiilag legalább is egyenrangú, de kultúrában, hatalomban, fegyelemben és hitbéli fanatizmusban sok esetben a kereszténységet messze fölülmúló erőt képviseltek. Az Izlám Mohamed után még jó ideig egyetlen óriási birodalom maradt, amely magába foglalta az Iráni felföldet és a Turáni alföldet is.

Az arabság olyan hagyományoknak volt szerencsés örököse és békés szintézisben egyesítője, amiktől a keresztény középkor vagy elzárkózott, vagy pedig kívül esett látókörén. A szemita népekre mindenekelőtt jellemző az, hogy bár városépítő népek, *soha teljesen el nem szakadtak a pusztaságtól*. Ugyanakkor azonban az arabok értették meg először a középkor összes népei közül a nagy görög hagyományt, elsősorban a görög tudományos hagyományt, másrészt azonban a hellenisztikus művészi formakincset is, amely — mint tudjuk — az arab dekorációs művészet alapját képezi.

Az arabokra a város és a pusztaság polarizációjában való élet jellemző. Az arabok lovas nép. De már a legősibb időkben kialakulnak olyan kultikus központok, amelyek már a korai arabságot is összetartják és bizonyos tájhoz kötik. Olyan jelenség ez, ami az eurázsiai síkság lovas nomádjainál csak fejlettebb kultúrfázisban s akkor is leggyakrabban a kereszténység, vagy éppen az Izlám hatására fordul elő. Az araboknak azonban a legrégebb idők óta van »*hazájuk*«. A hazának,

a törzsi Összetartozásnak jelképe az a nagy me-teorkő, a *Kádba*, amelyet ősidők óta Mekkában őriznek. Földjük, Elő-Ázsia földje a vallások születéshelye: Zoroastertől Jézusig sok nagy vallás-alapító élt itt s az a terület, amelyen Mohamed született, úgyszólván fertőzött volt a különböző vallások romlott törmelékeitől. Az arab őshagyományból és az elő-ázsiai nagy vallások töredékeiből alakította ki Mohamed a maga vallását, amely ilyen módon már kezdetben szintézise volt pusztai és letelepült kultúrai elemeknek. Jellemző módon az új vallás legnagyobb gyorsasággal éppen a harcos, félig-meddig lovas népek között terjedtél, elsősorban az afrikai és ázsiai pusztaságok népeinél. Az a két nép, amely az izlámra tért, bár nem a pusztaság népe volt, a *perzsa* és a *késő egyiptomi*, a legnagyobb mértékben szaturálva volt a lovaskultúrák hozadékával. A szaszanida kultúrában az Arszakida lovaskultúrának és az ókori Aehaimenida kultúrának szintézisét láttuk, egy, ha nem is egészében lovas, de mindenesetre lovagkultúrát, amelynek világképébe az Izlám gondolatrendszere jól beleillett. Az egyiptomiakat pedig elébb a lovas arabok, később pedig a lovas török rabszolgákból kialakult mamelukok szervezték meg s ezek bukása után az Egyiptom fölötti uralmat 1517-ben az ozmán-törökök vették át.

Új, viláгурáló helyzetében az eredetileg pusztai arabságot azonban mindinkább büvkörébe keríti a város. Hallatlan gazdagságukban lassanként elszakadnak az eredeti életformáktól s városlakó, fényűző néppé alakulnak át. A hadviselést hovatovább idegen népek kezére bízzák. A mohamedán világ vezetését először a perzsák veszik át s az iráni uralmi gondolatból táplálkozik a bagdadi kalifátus és az egyiptomi Fatimidák birodalma is. A IX. századtól kezdve azonban az arabok, így elsősorban Mutasim kalifa török zsoldos hadak rendszerét vezeti be.

A törökök vagy türkök az ázsiai avar birodalom megdőlése után az ázsiai steppéken óriási nomád birodalmat rendeztek be, amelynek szervezését a honfoglaló magyarság és rokon népei szervezéséhez hasonlónak kell elképzelnünk. Ez az erősen harcias jelleg azonban a későbbi századok-

ban már némileg elmosódik. Belső-Ázsiában olyan magas műveltségű, félig letelepült kultúrájú birodalmak alakulnak ki, amilyen, belső lényegét tekintve, az arab birodalom is volt. Ilyen mindenekelőtt az ujgur nép birodalma, amelyet ugyan hamar megdöntenek a kirgizek, az ujgur kultúra azonban túléli a birodalom bukását és alapja lesz a XIII. századi mongol világbirodalom kultúrájának. Az ujgurság legnagyobb részében a nesztoriánus keresztény eretnekséghez tartozott, hatott azonban rá a manicheizmus is, amelynek helyét a későbbi időkben egyre inkább a mohamedánizmus foglalja el. A Turáni síkság félig letelepült, kereskedő-kultúrája egzisztenciális rokonát ösmerte fel az arabságban és a Turáni alföld törökjei hamarosan a mohamedánizmus legjobb hívei közé tartoznak. Ezzel a törökség belép az »Izlám országába«, Irán és Túrán, a hegység és a síkság népe végre kibékül és a keleti Iránban felűnnek az első törökök.

Az elmondottakból következik az, hogy az Izlamba bekapcsolódó török népek nem voltak kitéve ugyanannak a lelki súrlódásnak, sőt tragikus konfliktusnak régi világerzésük és új hitük között, mint aminek ki voltak téve azok a lovas népek, amelyek a kereszténységbe kapcsolódtak bele. Ennek a tragikus konfliktusnak mindazok a török népek áldozatul estek, amelyek megkísérelték megoldását, az egyetlen magyarság kivételével, de még a magyarság esetében sem voltak elkerülhetők súlyos megrázkódtatások.

A keleti Iránban megjelenő mohamedán törökök csakhamar nélkülözhetetlenné tették magukat a zsoldosra éhes Izlám világában s érthető, hogy amidőn kezükbe került a katonai hatalom, kezükbe kerítették az Izlám vezetését is. A kalifátus szeldzsuk-török zsoldosai 1055-ben elfoglalták Bagdadot. 1063-ban a szeldzsukok fejedelme, Alp Arslan megalapítja a kisázsiai Szeldzsukbirodalmat és küzdelemre kényszeríti a kelet-római császárt. 1071-ben Alp Arslan elfoglalja Jeruzsálemet. Jeruzsálem elvesztése felrázza a nyugati keresztény világot is s mivel az 1090-es években a mohamedán hatalmak hirtelen meggyöngülnek Alp Arslan és Melek Sah gyöngé

utódai alatt, a bizánci császárság viszont a Komnénosok korszakában hirtelen megerősödik, sikerül a nyugati keresztény lovagoknak visszafoglalniuk Jeruzsálemet.

A XIII. században a kisázsiai szeldzsuk-hatalom jóformán névlegessé szürkül és ugyanabba az állapotba jut, ami az arab birodalom bukását okozta: *idegen zsoldosok behozására szorul*. Ezek a zsoldosok megint törökök, akik körülbelül 1220-tól kezdve nagy rajokban menekülnek a Turáni Alföldről, Dzsingisz-kán uralma elől, Iránon keresztül Kis-Ázsiába. Az Izlám keleti felét a XII. század óta nagy misztikus vallási áramlás tartja hatalmában, amely Kelet-Irában keletkezett. A Turáni Alföld törökjei nagy örömmel csalakoztak ehhez az új áramlathoz, amely az egész keletbeli mohamedánizmus nagyarányú reneszánszát idézte elő. 1166-ban halt meg ennek az új misztikának egyik legfőbb apostola Turkesztánban, *Achmed Jesevi*. Az új mozgalom elsősorban a laikusok körében váltott ki egy új, lelkes buzgóságot, amely megint teljes erővel hangsúlyozta *a hitetlenek elleni harcot*. Most következett be a törökségnek föntérintett nyugatra való menekülése és kisázsiai szeldzsuk-szolgálatba való lépése. Az összefüggést megvilágítja, hogy Achmed Jesevit mai napig Kis-Ázsiában és Belső-Ázsiában tisztelik. A törökök hitetlenek elleni küzdelme itt Kis-Ázsiában, Bizánc határaival szemben, újra kielégítést nyerhetett. A keleMráni misztika a XIII. században Kis-Ázsiában új tápot kapott a nagy perzsa misztikus költő és vallásos rajongó, Dzselaeddin Bumi működésében. Dzselaeddin volt az, aki a Mevlevit, *a táncoló dervisek rendjét* alapította. A nagy költő éppen úgy perzsa hatást képviselt, mint a török menekülők misztikája s így az új kisázsiai török alakulások elsősorban a perzsa vallásos kultúra bélyegét viselték magukon. A XIII. század elején Örményországban Szülejman nevű főnökük vezetése alatt oguz török törzsek szállottak meg. Szülejman fia *Ertoğrul*, magyarul a *Himturul*, akiről könyvünk elején Álmossal kapcsolatban niár beszéltünk, népét tovább vitte nyugatra es harcosaival a szeldzsukok szolgálatába lepett.

1281-ben bekövetkezett halála után fia, a kisázsiai törökség névadó hőse, *Ozmán* vetette meg a török birodalom alapját.

Ozmán népe csak kevéssé üt el az elhagyott ázsiai pusztaságok lovasnomádjaitól. A legjellemzőbb különbség a pusztaság vallásilag közömbös birodalmi és Ozmánnak, a nagy keleti misztika tanításán átment népe közt az, hogy *az ozmánok elsősorban vallási alakulatot jelentenek*, akiket a nagy vallási cél, a hitetlenek elleni küzdelem tart össze. Maga Ozmán úgy tűnik fel a hagyományban, mint egy vallásos fraternitás exponense. A törökség hivatástudata a keresztény lovagrendekére emlékeztet. Az egész ozmán állam vezérével együtt oly benyomást tesz, mint egy óriási méretű *lovagrend*, amely fanatizmusának minden élet a kereszténység ellen fordítja.

Ebből a lelki beállítottságból lehet a törökséget és egész későbbi szerepét legjobban megérteni. Ez a kíméletlen fanatizmus lényüknek az az összetevője, amelynek révén feltétlenül felülmúlták a kereszténységet. A kereszténységből az ő fellépésük idején — a XIV—XV. században — már jóformán teljesen hiányzik a hitért való lelkesedés és a hitért vállalt sors hősi páthosza, amely még az első keresztéseket és a lovagrendek első korszakát eltöltötte. Mint érintettük, a kereszténységben éppen a XIV. század folyamán válik uralkodóvá az a sajátságos kiábrándultság, amely olyan sokfelé, de elsősorban a hitért való lelkesülés területén megkötötte e korszak fiainak kezét. Szinte szimbolikus az, hogy a század végén az utolsó kereszties seregek egyike Zsigmond király alatt megkísérelti a törökkel való szembezárlást. Magyarok, franciák, olaszok, angolok, németek s kisebb számban más népekből áll az a sereg, amelyet Nagy-Nikápolynál I. Bajezit szultán tökéletesen szétver. Ez a kereszténység első és egészen a felszabadító háborúig (1683—1699) utolsó vállalkozása a törökkel szemben. Ennek kudarca a kiábrándulást teljessé teszi — és Magyarország tulajdonképpen innen, 1398-tól kezdve *már ki van szolgáltatva sorsának*.

A *török sereg* — a török világhódítás eszköze — az első időkben lovas sereg volt, amely már

Ozmán fia, Orkhán alatt lovagsereggé alakult át. Orkhán és testvére Alaeddin — s ebben a testvérségben sem szabad egyebet látni, mint egy bizonyos harcos szerzettestvérséget — alakították ki a XIV. század derekán a *török hűbérességet*.

A török lovag fejedelmétől hűbérbirtokot, úgynevezett *tímárt* kapott. Ennek nagysága fejében tartozott bizonyos számú lovast kiállítani. A tímárokat aztán bizonyos csoportokra osztották, amelyeket zászlóknak, *szandzsákoknak* neveztek el. A szandzsákok élén a *szandzsákbégek* álltak. Már Orkhán fia, I. Murád alatt fölmerült a szüksége annak, hogy rendszeres gyalogkatonaságot is szervezzenek. A török azonban nem szívesen harcolt gyalog, mint ahogy a lovasnépek ezt általában lealázónak tartották: a magyarság még II. Rákóczi Ferenc alatt is idegenkedett a gyalogos szolgálattól s a gyalogságot *talpas-nak* gúnyolta. I. Murád ügyesen megkerülte ezt a érdest. A török hatalom félelmetes gyalogserege, a *janicsárok* hadifoglyokból kerültek ki, akiket egész fiatal korukban az Izlám harcos fanatizmusára neveltek, igen kemény és önmegtartóztató életformára szoktattak. Kaszárnyaikban egészen huszonötéves korukig tartott ez a kemény, szerzetesi nevelés s azután legnagyobb részüket kivették a csataterekre, gondosan kiválogatva közülük a testben és lélekben kiválóakat. Ezeket a szultán környezetébe vitték s azután belőlük kerültek ki a török államférfiak, a török birodalom kormányzói is. A XV. század elején II. Murád bevezette az összes hódolt területeken a *gyermektizedet*, a devsirnet, ami azt jelentette, hogy minden tizedik gyereket janicsárnak kellett adni. A gyermektized egészen 1638-ig fennmaradt, amidőn IV. Murád eltörölte.

Valóban csaknem ördöginek, de egyben geniálisnak is mondható ez a berendezkedés. A kereszténység és elsősorban a magyarság legnagyobb csapása, a török szultán győzhetetlen derekhada, a mindenre elszánt és fanatizmusában irgalmatlan janicsárság apáról, anyáról keresztény, nagyon sok esetben magyar szülőktől származó harcosokból állott. Nincs kizárva az, hogy éppen a nekünk legtöbbet ártó nagyvezérek és

pasák színmagyar emberek voltak. Ez a berendezkedés azonban egyben a török birodalom igen sajátos belső szerkezetét is bizonyítja, amelyben tehát a sajátképpen török elem a birodalom vezetésében az idők folyamán egyre kevésbé és kevésbé vett részt.

A XIV. század második felében *Orkhán, I. Murád és I. Bajezid* alatt a török birodalom története hatalmas ívelésű emelkedés. Szulejmán, Orkhán idősebb fia elfoglalja Gallipolit, Murád pedig Filippopolyt és Drinápolyt hódoltatva már 1371-ben a Marica folyó mellett döntően megveri a szerbeket. A bizánci császár hűbérurának ismeri el a törököt, Murád pedig fővárosává teszi Drinápolyt. I. Murádot a rigómezei csata reggelén öli meg egy szerb férfi, fia, I. Bajezid azonban ennek ellenére is megnyeri a csatát s ezzel *véaet vet a szerb nagyhatalomnak*. Négy évvel később már Bolgárország utolsó maradványai is elbuknak a török előtt. Ebben az időben az ozmán hatalom már Örményországtól a Dunáig és az Adriáig terjed és Bajezid végső leszámolásra készül Bizánc ellen.

Ekkor azonban hirtelen fordulat következik be, ami elsősorban Bizáncot és Magyarországot megint lélegzethez engedi jutni. Belső-Ázsiából Iránon keresztül egy tatár fejedelem tör elő, a béna *Timur*. Útját mindenütt a legborzalmasabb pusztulás jelzi. Aleppet, Damaszkuszt, Bagdadot, az Izlám kincses és ragyogó városait csaknem földig rontatja és 1402-ben hirtelen fordulattal Kis-Ázsia ellen indul. Az ankarai csatában a törökök egyrésze átáll Timurhoz s ez eldönti a csatát. Maga Bajezid, a Balkán népeinek rettegett ostora, a Iydyrym (a villám), foglyul esik, Timur ketrecbe záratja ellenfelét s a nagy szultán ebben a szégyenletes fogságban hal meg.

Oly pillanat ez, amelyet, ha a keresztény hatalmak kihasználnának, ki tudnák szorítani Európából a törököt. A kereszténység azonban mint rendesen, nem használja ki azt az időt, amidőn még rendelkezésére állna meggátolni egy nagyobb katasztrófát. Pedig a török állam, annak ellenére, hogy Timur már 1405-ben meghal, nyomorult állapotban van. Bajezid fiai nem tudnak meg-

egyezni a trónöröklés kérdésében. Tíz esztendeig dühöng a legkegyetlenebb testvérháború, míg végre 1413-ban I. Mohamed legyőzi testvéreit s meghozza a kegyetlen, de a török népek ismerője előtt nem szokatlan törvényt, hogy a trónra lépő szultán *köteles kiirtani valamennyi férfitestvérét »a világ rendje miatt«.*

Hogy milyen mély megrázkódtatást élt át a törökség az ankarai csata után, arra mint legjellemzőbb példát, *Bürklüdse Musztafa* mozgalmát lehet felhozni. Musztafa az Izlám és a kereszténység közti *békét* prédikálta, mire óriási tömegekben sereglett a nép zászlai alá. I. Mohamed fia, Murád azonban legyőzte Musztafát, elfogatta őt és szörnyű kínzások közt végeztette ki. Ugyanez a Murád, aki 1421-től 1451-ig uralkodott s így fiával, II. Mohameddel együtt Hunyadi János ellenfele volt, a tulajdonképpeni újjáépítője a török birodalomnak. Ő az, aki megszilárdítván a belső egyensúlyt, a keresztények elleni küzdelmet, a nagy hódító politikát teljes erővel újra fölveszi. II. Murád nyerte meg a várnai és a rigómezei második csatát Hunyadival szemben. Fia, // *Mohamed* két hónapig tartó szörnyű ostrom után *1453 május 30-án bevonult Konstantinápolyba.*

Konstantinápoly elfoglalása egycsapásra megváltoztatta nemcsak a török hatalom, hanem a török szellem világhelyzetét is. Bizánc évezredes hagyománya elől az új barbár hódító sem tudott menekülni. Ezért kétségtelen, hogy a török birodalom egész természete már II. Mohamed alatt megváltozott. A görög császárok fényes termeiben elképzelhetetlen volt a kifinomult ceremóniák nélküli élet. Az elfinomult, elpuhult életforma édes mérge azonnal rávetette magát a török szervezetre s azt a fiatalos és hősi magatartást, amely az első időkben minden kegyetlenségük ellenére is olyan szimpatikussá teszi Ozmán fiait, már sehol sem találjuk. Az új törökök már maguk is szégyenleni kezdik barbár apáikat és a XV. század végén és a XVI. században kibontakozó új török műköltészet már tudatosan és szándékosan irtja a török nyelv szókincsét, annak helyére az előkelőbbnek érzett arab és perzsa szavak hasz-

nálatát hozva be. *Bekövetkezik az addig oly homogén török kultúra két rétegre való oszlása* s az alsó népi rétegnek lassanként minden kapcsolata megszakad a felső rétegek kultúrájával.

II. Mohamed ugyan teljes erővel folytatja ősei hódító politikáját, de birodalmán belül már arra törekszik, hogy törökök és hódolt keresztények békében éljenek együtt. Maga II. Mohamed, akiben talán a legnagyobb törtök császárt kell látnunk, nemcsak a harcnak és nemcsak a szervezésnek embere volt. Fennmaradt költői műveinek gyűjteménye, amelyek ezen a téren is igen jelentékenynek mutatják tehetségét. Ezen a téren még inkább kitűnt fia és utódja, II. Bajezid, aki Ozmán házának kétségkívül legbékésebb tagja volt.

Nemcsak kulturális téren, hatalmi téren is nagy volt a változás, amit Bizánc bevétele jelentett. A török birodalom 1453-tól kezdve Európának talán *legelső nagyhatalma* s ezt a helyzetét egészen 1566-ig, II. Szülejmán haláláig megőrizte. Az új nagyhatalmi helyzet természetes következménye volt, hogy a törökség maga akarta kezébe venni a kereskedelem irányítását is a Földközi-tenger keleti medencéjében. Ezt csak olyan módon tehette, hogy tengeri haderejét éppen úgy kiépíti, mint ahogy száraz Földi haderejét megszervezte és arra törekszik, hogy Velencének nagyhatalmi helyzetét a Földközi-tengeren összeziúzza.

A küzdelem *Velence ellen* csakhamar meg is indult és nemsokára sikerült a törököknek Velence kezéből kiragadniok Negropontost, az ősi Chalkist, II. Bajezid alatt pedig Velence kénytelen volt föladni többi balkáni támaszpontját is, így elsősorban Durazzót. 1480-ban a törökök váratlanul megjelentek Itália partjai előtt és elfoglalták Otranto városát. Ez a vállalkozás akár milyen nagy riadalmára is szolgált Olaszországnak, nem célozta azt, hogy a törökség hódítva vonuljon előre a Földközi-tenger középső félszigetén is. Az akciónak éle Velence ellen irányult, amelyet ilyen módon, az otrantói kapu kézbekeverésével II. Mohamed be akart zárni az Adriába.

Egy évvel később azonban II. Mohamed meghalt, II. Bajezid pedig inkább a meglévő megtar-

tására, mint új területek szerzésére törekedett.. Harmincegy évig tartó hosszú és békés uralmának köszönheti a magyarság is azt, hogy Mátyás király után, II. Ulászló gyenge uralma alatt azonnal nem rohanta meg a török Magyarország határait.

A törökség békés magatartása azonban 1512-ben gyökeresen megváltozott. II. Bajezid idősebb fiát, Achmedet jelölte utódjául, ki hozzá hasonlóan művelt és literátus fejedelem volt. A kisebbik fiúban, *Szelimben* azonban, »a *rettenetesben*«, életrekelt Ozmán házának minden harcias, vad és hódító tulajdonsága. Szelim feltámadt apja ellen, lemondatta és azután megölette s hosszú idő után újra kirántotta hüvelyéből Mohamed soká pihent szablyáját.

Három nagy feladat lebegett előtte: Perzsia, Egyiptom és Magyarország meghódítása. Rövid, „nyolcévű uralma alatt programjának csak két első pontját tudta megvalósítani. Így is megketőzte Ázsiában és Afrikában atyáról örökölt birodalmának kiterjedését. Midőn 1520-ban Drinápolyban végzett vele a pestis, Magyarország meghódítása fiára, // *Szulejmánra*, »a *nagyra*«, maradt.

A fiatal szultán pedig azonnal nekifogott a nagy terv kivitelezésének. 1521-ben Nándorfehérvár elfoglalására indult. Hiába könyörgött a vár kapitánya segítségért Budán, hiába emelte fel a magyar tanácsban hatalmas szavát a szicíliai *Burgió*, a pápa követe, hiába hirdetett hadat maga a király: a főurak nem mozdultak meg s gúnyos szemmel nézték bajbajutott királyuk kapkodását. Magyarország végvárát és kulcsát, Szent László és Hunyadi János fényes fegyvertényeinek színhelyét, *Nándort* sorsára hagyták. 1521 nyarán *Oláh Balázs* hadnagy hősieles védelme ellenére, elesett a nagy vár és sorsában csakhamar osztozott a magyar végváröv többi egysége is, mindenekelőtt Mátyás király szerzeménye: *Sabác*. *Zimony* őrsége utolsó emberig elhullott. Sabác védői az utolsó torony omladékába vették be magukat s úgy pusztultak el vitézi harcban, míg az ország tétlen közönnyel szemlélte az első végváriak hősi pusztulását,

Arra azonban még most is volt idő és energia, hogy a magyar nemesség fegyveres országgyűléseken kényszerítse a királyt követeléseinek végrehajtására, hogy még egyszer eljuttassák a híres színjátékot: a fegyveres alattvalók s a fegyvertelen magános király történetünkben merőben más körülmények között már ismert jelenetét. A tizenkilencéves király tagadhatatlanul bátran, ügyesen és méltóságteljesen viselkedik a háborgó köznemesi tömeg előtt — de mihaszna mindennek, mikor délen olthatatlanul ég a határ és *Tomori Pál* kalocsai érsek s egykori várkapitány minden fáradozása ellenére is *elesik Pétervárad*.

Pétervárad már nem határvár. Mélyen bent van az ország testében s eleste azt jelenti, hogy *szabad az út Buda felé*. A király — húszéves volt ekkor — megérezte, hogy ütött az utolsó óra. Nem futott el, ehhez túlságosan király volt; nem hagyta magát patkányként agyonnyomni Budán, ehhez túlságosan lovag volt. Így aztán az utolsó pillanatban egyszerre felmagasodott hivatásához. Itt, a halál árnyékában olyan nagy lett, mint maga a végzet, amely országára leselkedett. S mivel e bús időkben ő maga volt az ország, bukásával nemcsak egy király esett el, hanem egy egész ötszázéves birodalom vált semmivé.

Elbúcsúzott tehát feleségétől és mindössze háromezer ember élén elindult a török elé, a halál elé. Az urak elszégyelték magukat. Most az utolsó percben ők is elszánták magukat a nagyszerű halálra. Huszonötezer ember gyűlt össze a mohácsi táborban, köztük nagyurak, püspökök, Báthory, Zápolyai György, s a katonáérsék, Tomori Pál.

A szultán körülbelül másfél-százézer emberrel átkelt az eszéki hídon. Átkelését Tomori nem tudta meggátolni. A király még segítséget várt: morva segélyhadakat, Zápolyai János vajdát az erdélyi sereggel, Frangepán Kristófot a szlavóniaival. Felmerült a gondolat, hogy visszahúzódik s bevárja ezeket. Zápolyai üzent: ne ütközzék meg, míg ő meg nem érkezik. A király izgatottan írt a mohácsi táborból: »Újból intünk és parancsoljuk, hogy a legnagyobb sebességgel siessetek hozzánk. Az ellenség szemünk láttára több helyen

lángba borítja az országot. Csak reátok várakozunk és mihelyest megérkeztetek, Isten segítségével mindjárt megütközünk. Tehát a leggyorsabban siessetek... Lajos király saját kezével. Sebesen, sebesen, sebesen. Úgy siessetek, hogyha előbb nem lehet, holnap hajnalban itt legyetek.«

A maroknyi sereget a veszedelem torkában lassanként különös harci böszültség fogta el. »A győzelem kezünk között van, — mondták — csak élni tudjunk a szerencsével... Aki egyebet tanácsol, halál fia!« így vált határozattá, hogy a magyar sereg a mohácsi síkon kesztyűt dob Szulejmánnak, tekintet nélkül arra, hogy a segélyhadak megjönnek-e vagy sem. Mindenkit elragadott a harcvágy és a lelkesültség. Csak a fiatal Perényi püspök súgta oda gúnyosan a királynak: »Felsőged jól tenné, ha a kancellár urat már most Rómába küldené és általa Özsentségét fölkérné, hogy a csata napját húszezer magyar vértanú ünnepévé avassa...«

Augusztus 29-én, szerdán, János fővétele napján délben a Mohácstól délre fekvő dombokról lassan alábocsátkozó török sereget a magyarok megrohanták. Az első török csatasor beszakadt s erre maga a király is a csatába rohant és szemtanúk állítása szerint igen vitézül viselte magát. Most a török ágyúk is beleszóltak a küzdelembe és ekkor támadta oldalba a magyarokat az anatóliai lovasság. Perényi és Batthyány hadtestikkel lassan hátrálni kezdtek, ám a második hadrend mégis előrenyomult, de egyenesen a török ágyúk torkába vágatott. Erre felbomlott a rend s a maradék sereg vad futásban keresett menekülést, magával sodorva Lajos királyt. Kamarásai neszét véve, hogy a budai utat már elállták a törökök, lefelé a Duna árterébe vágattak vele. Szerencsésen el is értek a Csele-patakiig, amely az esőktől megduzzadva hömpölygött magas partjai közt. Az egyik kamarás átjutott a vízzen, a szerencsétlen király azonban visszazuhant a menedékes partról és vergődő lova az iszapba fullasztotta.

A török császár pedig Budára vonult és kifosztotta a híres palotát, amelyben harminchat

évvel azelőtt még Hunyadi Mátyás király .szabott törvényt Közép-Európa népeinek.

*

II. Lajos halála egyértelmű volt a magyarországi Jagellók kihalásával; vagyis halálával egyszerre érvénybe lépett két egymással ellentétes trónbetöltési terv: *a rákosi végzés*, és *a pozsonyi szerződés*. A rákosi végzés, mely 1505-ben kelt, kétséget kizáró határozottsággal jelentette ki, hogy II. Ulászló családjának fiágon kihalta esetén magyar királlyá csak magyar ember választható. A pozsonyi kötés viszont II. Ulászló gyermekeit Habsburgi I. Fülöp spanyol király gyermekeivel jegyezvén el, oly határozatot tartalmazott, hogy a Jagellók kihalása esetén Magyar- és Csehországot a Habsburgok akkor már világhatalmat képviselő dinasztiája öröklí.

A magyarság trón jelöltje 1505 óta *Zápolyai János* volt. Erdélyi vajda, tizenkétezer jobbágYTELEK, hetvenkét vár ura. Hunyadi Jánoshoz hasonló gazdagságú úr tehát. Birtokai a Dráva—Száva közöttől Árván át Tokajig, sőt Szatmárig húzódtak. Mint erdélyi vajdának, kezén voltak a vajdasági várak is. Mint hadvezér, nem sok jót ígért, bár ő volt az, aki 1514-ben Dózsa György leverésével és kegyetlen kivégzésével hírhedtté tette a nevét. A mohácsi vész után mindezekon kívül még az is ajánlotta őt Mátyás székére, hogy Mohácsra el nem jutva, Zápolyai volt az egyetlen érintetlen nagyobb fegyveres sereg ura az országban. Szegednél jó néhányszáz vitézzel állott szeptember elején s hírért véve a katasztrófának, azonnal megkezdte a visszavonulást a Tisza mentén észak felé. Egy ellene küldött török sereget, bár ez kisebb volt nála, ügyesen kikerült és tokaji várába húzódtott vissza. Budát Zápolyai éppen úgy fedetlenül hagyta, mint az özvegy királyné, aki megtudván ura iszonyú sorsát, hirtelen támadt férfias eréllyel, amely többé haláláig el sem hagyta, összeszedte a magyar királyok legdrágább kincseit és éjnek évadján csak ötven lovastól kísérve, Pozsonyba menekült.

Szulejmán Buda első kirablása után visszament

a Dráva mögé, de Pétervárad és más fontos helyek innen kezdve már állandóan török kézen maradtak. Megkezdődött a délvidék pusztulása. Pozsonyban az özvegy anyakirályné körül már csoportosulni kezdett a Habsburgok pártja. Ez a párt e kezdeti időkben Zápolya pártjával szemben még nem volt egyéb, mint törpe minoritás, de az a körülmény, hogy a fiatal, német polgári származású, nagy jövő előtt álló Thurzó Elek s a huszonnyolc éves, magyar köznemesi eredetű, de később szintén nagy közéleti pályát befutó Nádasdy Tamás állottak e szervezkedés élén, már jelezte, hogy Zápolyainak komoly ellenféllel lesz dolga. Ilyen volt mindenekelőtt a királyné, aki a Habsburg-ház hatalmának gyarapítását ugyanúgy életcéljának látta, — s ennek később, mint németalföldi kormányzó, derekasan meg is felelt — mint rajongva szeretett bátyja, V. Károly császár. Ezért minden eszközt latbavetett, hogy másik testvére számára pártot gyűjtsön s belőle magyar királyt csináljon. A Habsburg jelölt mellett bizonyos tetszetős meggondolások álltak: *Ferdinánd*, V. Károly öccse, mint a legnagyobb világhatalom tagja, hathatósan segíthette a magyart a török ellen, míg a nemzeti király, aki fejedelmi rokonságra is csak alig támaszkodhatott, nem bírt ugyanilyen biztosítékokkal.

A valóságos helyzet ezzel szemben az volt, hogy V. Károly ugyan tényleg az az uralkodó volt, akinek birodalmában sohasem nyugodott le a nap, ám testvéröccse csak a hegyes és szegény ausztriai tartományokat kapta, amelyek nem tudtak volna kiállani a török ellen; viszont Zápolyai ugyan tényleg nem támaszkodhatott a külföldre, hanem igenis a nemzet legnagyobb részének lelkes hangulatára és ne feledjük, hogy a másik nemzeti (király, Hunyadi Mátyás sem támaszkodott soha másra, csak a saját sarkára, mégis megállt rajta. Magyarország jövődjéje 1526-ban csakúgy, mint 1458-ban nem attól függött, hogy minő politikai csillagképlet egyik bolygója az új király, hanem attól, hogy milyen ember: bátor-e vagy gyáva, tehetséges-e, vagy epigon, erős-e vagy gyöngé — egyszerűen nap-e vagy hold?

Zápolyai János, déli, északi szláv és magyar vérkeveredés gyümölcse, ebben az időben harminchatéves férfi. Jóakarátú és puha, annyira, hogy valamennyire emlékeztet »Dobzse Lászlóra«, II. Ulászló királyra; de amannál mozgékonyabb, lelkesedőbb és jobblelkű. Akár Hunyadi János, kezdetben ő is a török kiverésében látta életének célját; de, ellentétben Hunyadival, *nem volt hadvezér*. Akár Mátyást, őt is néphangulat sodorta a trónra, de meg se kísérelte, hogy e hangulatnak urává legyen. A nagy királynak gigászi mértékű egyénisége rá is megtette hatását, mint minden magyarra, ki Mátyás óta élt, de saját egyéniségének kifejlesztéséig már nem bírt elvergődni. Asszonyos, fáradt és egykedvű, koravén jelenséggé alakult a trónon, ki végre is felosúfolta a nemzeti gondolatot, besározta Mátyás legendáját. Az volt, aminek kortársai hívták: »Katalin király«.

A trón másik jelöltje, Ferdinánd főherceg, a szó legszorosabb értelmében holdja volt a testvéri, császári napnak. Kezet csókolott Károlynak s levett főveggel beszélt vele. Mikor a testvéri kegy neki osztotta az ősi tartományokat, — Ausztriát — nem mert ellentmondani, holott az osztály csaknem megsemmisítette existenciáját. Ferdinánd mindennek inkább érezte magát, mint németnek. Apja spanyol király volt, nagyszülei Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella. Maga spanyol földön született, spanyolul beszélt, spanyol ruhát hordott. Politikai iskolát genialis nagyatyja oldalán járt spanyol földön, mint az öreg király legkedvesebb unokája: Nápoly trónjára szemelte ki az öregebb Ferdinánd az ifjabbikat, kit most az eszes és könyörtelen testvér ideküldött északra a nagy hegyek közé, az arany spanyol tájakról a zöld és hűvös Ausztriába. Ferdinánd — huszonnéggyévé« legény mindössze 1526-íhan — Innsbruckban székelt, mert ez a város volt legközelebb délhez és Milánó hercegi széke felé kacsintgatott.

Mindezekből érthető, hogy számára emberileg rosszkor jött sógora halála. Az a veszély fenyegette, hogy belevonva a magyar és cseh ügyekbe, sőt a török problémába, soha többé képpel sem

fordulhat igazi hazája, dél felé. Ám ahhoz túlságosan Habsburg volt, hogy egy nagy országot és egy birodalmi hűbért kiengedjen csúszni a markából s ezért hajlott hűgának buzdító »zavarra és támaszkodva az 1463-as, 1491-es, 1507-es és 1515-ös megállapodások jogcímére, Magyarország »törvényes urának« kezdte tartani magát.

Zápolyaiék jól látták, hogy sietni kell a trónbetöltéssel, mielőtt az osztrák főherceg pártja erőre kap. A nőtlen Zápolya megkísérelte áthidalni az ellentéteket és nőül kérte az özvegy királynét. Mária azonban semmiképpen sem akart királynévá szürkülni: már Lajos alatt ő tartotta kezében az uralom nevezetes részét. Most úgy képzelte, hogy Ferdinánd alatt, mint az ország helytartója vagy kormányzója, ő lehet majd a magyar korona birtokainak valóságos királya. Ahhoz már nagyon is asszony volt, hogy felmérje a helyzet irdatlan veszélyeit, a törökkel való küzdelem kockázatát, amihez pedig már eleve gyöngének bizonyult, hiszen szökve hagyta sorsára szegény Budát, meg sem kísérelte megvédelmezni ura országának székhelyét.

Kudarcba fulladván tehát Zápolyai béketerve, kész helyzet elé kellett állítani a pozsonyi kormányt. A vajda tokaji várába hívta párthíveit és az előkelőbbek egy részét, ahol igen lelkes hangulatban elhatározták, hogy november 5-ére egybehívják Székesfehérvárra, ősi szokás szerint a királyválasztó országgyűlést. A meghívók szétküldésénél jogi nehézségek támadtak a nádor hiánya miatt; ezen aztán úgy segítettek, hogy a meghívókat a jelenlévő főbb urak nevében küldték szét s arra meghívtak minden megjelenésre jogosultat, tehát az egész nemességet.

Október végére járván az idő, Zápolyai csakhamar fel is kerekedett s mintegy hatezer fegy; veres nemes élén Hatvanon keresztül Buda felé vette útját. Lelkesedve csatlakozott hozzá a nemesség, mintegy megérezve, hogy a trónbetöltés a legfontosabb kérdések egyike, hiszen *a nemzeti forma problémája*. Király híján a nemzet formája nem teljes, a formátlanság pedig minden anarchia kezdete, az anarchia pedig a török út-

ját egyengeti, amely fenyegető várakozásban áll az alföldi síkság peremén.

Mária pártja, hírt szerevén Zápolyai országgyűléséről, kétszáz cseh zsoldossal el akarta foglalni Fehérvárt, a vajda azonban gyorsabb volt: kétszáz magyar lovassal megszállta a várost. Hívei ugyanakkor birtokba vették Visegrádot s vele az országnak szent koronáját. Maga a vajda Budára vonult, melynek kirabolt állapota megindítá jó szívet; *láttára keserves zokogásra fakadt*, amivel nagyon meghatotta környezetét... Volt-e valaki az akkori magyarok közt, akinek e pityergő trón jelölt láttára eszébe jutott a másik, az ércalak, a dunai rend hatalmas öre! Mátyás bizonyára nem sírt volna, de talán nem is szállta volna meg megválasztása előtt az ősi palotát, mint János. Innen, az Anjouk, Zsigmond és Mátyás várkastélyából vonult aztán november 9-én Zápolyai Székesfehérvárra, ahol az országgyűlés tüstént megnyílt.

A hangulat egységes volt. A Székesfehérvárott egybegyűlő fő- és köznemesség egyformán Zápolyát akarta királyul, vagy azért, mert neki lekötelezettje volt, vagy azért, mert az általános lelkesedés őt is magával ragadta.

A székesfehérvári ősi koronázó templomban, a szent királyok _ sírjai között folyt le ennek a meglehetősen rövid országgyűlésnek legnevezetesebb része. A gyűlés vezérszónoka a nagy jogtudós, *Werböczi István* volt, a magyar történet legnagyobb arányú népribunja. A királyválasztás szükségességében és a választandó személyében mindenki egyetértett, kivéve Ferdinánd főherceg követét, aki fel is állott, hogy ura érdekeit képviselje, de az általános hangzavarban, amely beszédét fogadta, képtelen volt azt befejezni. Kimondatván a határozat, Werböczi és a főbbek lóra szálltak s megvitték a döntés hírt a Fehérvár mellett táborozó nemességnek is, amelyet az kitörő örömmel fogadott. November 12-én Podmaniczky István, nyitrai püspök, János fejére tette Szent István koronáját.

Ebben az időben már Ferdinánd is teljes erővel szervezkedett. Húga sürgetésének engedve, október közepén elhagyta Innsbruckot és Hain-

burgban találkozott Máriával és híveivel. Nagynehezen beleegyezett, hogy ne csak örökösödése jogán, — német módra — hanem *választás* útján, tehát magyar módra ösmerjék el királynak « e célból a nádorral összehívatta az országgyűlést. A hamburgi találkozó után Prágába sietett a főherceg s ott, bizonyos közjogi engedmények fejében sikerült elérnie, hogy október 22-én cseh királlyá válasszák. Nemsokára újra Bécsben találjuk, ahol fogadja a horvát küldöttség hódolatát. A sors új életcél elé állította és Ferdinánd a Habsburgok alázatával hajolt meg Isten rendelése előtt és búcsút mondván hazája: a fényes dél álmainak, *Közép-Európa dolgai felé fordult.*

Német tanácsosai és a horvát küldöttség kíséretében december első napjaiban Pozsonyba jött, ezúttal először lépvén át Magyarország határait. December 15-én a városház ablakából magyar nyelven kihirdették, hogy az országgyűlés másnapra összeül. Így is történt. Ferdinánd gyérszámú hívei a ferencesek kolostorában gyűltek össze. Elnökölt a nádor, a részeges *Báthory*, vezérszónok a laibachi püspök, *Rauber Kristóf* volt. Ügy terveztek, hogy azonnal megejtik a választást s ezzel az »országgyűlés« fel is oszlik, de éppen János királyvolta s az ezzel szemben való álláspont kérdése elhúzta a dolgot, úgy, hogy Ferdinánd magyar királyságát, csak december 17-én mondták ki, mire megkondultak Pozsony harangjai és megdördültek a vár ágyúi.

Volt tehát Magyarországnak *két királya*: egy Innsbruckban, egy pedig Budán. Ekkor, 1526 utolsó napjaiban, még nemcsak az igazság, de a szerencse is János pártján állott. Ferdinánd csak papiros-igazságokra s egy elenyésző töredékre támaszkodhatott; Jánost vérbő lelkesedés helyezte a trónra, óriási reményések környékezték s még 1527 márciusában Budára hirdetett országgyűlésén is ötvenhárom megye, egész Erdély és Szlavónia képviseltette magát. Azonban »Katalin király« hű maradt önmagához. Ahelyett, hogy derék sereggel rontott volna ellenfelére, látványában és kényelmességében mindenáron ki akart egyezni Ferdinánddal, holott nyilvánvaló volt, hogy a királyválasztás után már Fer-

dinánd békésen meg nem egyezhet. Így elmulasztotta a kedvező alkalmat és bevárta Ferdinánd támadását, akinek eszes hadvezére, Salm gróf, csakhamar kiforgatta mindenéből és Tokajig futtatta a szerencsétlen királyt. Ősz felé János már Lengyelországba menekült és Ferdinánd birtokába vette Budát. 1527 november 3-án új királykoronázást látott Fehérvár. I. Ferdinándot koronázta a magyarok királyává az öreg Podmaniczky István, tehát ugyanaz a püspök, aki nem egészen egy évvel ezelőtt Zápolyai János fejére tette az ősi diadémát.

Szegény Zápolyai János király bizonyára nem volt az az ember, aki Magyarország romlását fel bírta volna tartóztatni. Ifjabb éveiben még volt benne némi erély s mint vajda nera is volt rossz kormányzó, de Európa nagytávlatú és összezavart dolgaihoz már nem fült a foga. Dózsa György leverője s a parasztok újkori szolgaságának egykori szerzője valamikor húszegynéhány éves korában valósággal *újkori embernek* mutatkozott. Szívós és lassú — csaknem két évtizedes — törekvése a koronára, szintén az új idők céltudatos fiának mutatta. Ennek köszönhette minden sikerét is. — Ám mikor 1526-ban Erdélyből visszakerült, mintha egészen megváltozott volna, onnan, úgy tetszik, Hunyadi János hagyományát hozta magával, Hunyadi János tehetsége nélkül. A férfi Zápolya kétségtelenül középkoribb jelenség a fiatal Zápolyánál. Ugyanakkor elmosódottabb is. Legjobb úton van ahhoz, hogy lágyságok és jóságok langyos vizében, egyre formátlanodva, kiszolgáltassa magát a lengyel Lasky szélhámosságának, az olasz Gritti gázságainak. Bábkirály lesz, aki saját becsületével együtt, feláldozza koronája maradék tekintélyét is. Mert a király, kit új Mátyásként üdvözölt népe valamikor, végső kétségbeesésében, hogy megmentse koronáját, egész életének értelmét, *meghódolt országa nagy ellenfele, Szulejmán előtt*. A mohácsi mezőn folyik le a szégyenletes jelenet, midőn a magyar király, a defensor Christianitatis, tétet, fejet hajt hazája és hite legnagyobb ellensége előtt a véráztatta csatatéren, (ahol alig egy-két éve »a magyar nemzetnek fővétele lőn«.

A *magyar-török szövetség*, vagy helyesebben Magyarország, mint török hűbérkirályság, szerencsetlen és torz ötlet volt, amelyet maga Zápolyai is csak »saját biztonsága« kényszerítő ereje alatt kísérelt meg és ami neki sem volt, az előzmények után nem is lehetett, szíve szerinti dolog. A kísérlet azonban, amely kitöltötte csaknem teljes egészében az utolsó nemzeti király szerencsétlen uralkodását, meggátolta azt, hogy a török elleni védelmi szervezetet Zápolyai János és az ő idejében országkormányzó férfiak építsék ki. Jellemző a magyar királyság presztízisére, hogy Mohács után Szulejinán egy ideig még nem gondolt Magyarország rögtöni és teljes hódoltatására. Nagy hadjáratai 1529-ben és 1532-ben Bécs ellen tulajdonképpen kudarccal végződnek és ez is magyarázza, hogy a Zápolyával kötött szövetséget a török, ha nem is képzelte véglegesnek, de legalább hosszabb # időre átmeneti megoldásnak tartotta. János király alatt Magyarország területéből még nem veszett el több, mint a Kanizsától, Szigetvártól, Pécstől, Kalocsától, Szegedtől délre eső vonal és több energiával és több céltudatossággal a végvárak védelmi vonalát ezeknél a váraknál lehetett volna meghúzni. A Mohács utáni fejtelenségben azonban a magyarság elkövette ezt a végzetes mulasztást, ami azt eredményezte, hogy midőn az 1540-ik esztendő nyarának első napján meghalt Zápolyai János és kétséges trónját párhetes csecsemő örökölte: János Zsigmond, akkor és csak akkor a Nagy Török elszánta magát arra, hogy Magyarországot *közvetlen birtokába* veszi.

Zápolyai és I. Ferdinánd közt volt egy titkos szerződés, amely János halála esetére egész Magyarország birtokát a Habsburgnak biztosította. Ekkor azonban Jánosnak még nem volt fia. Fia születésekor új végrendeletet írt tehát, amelyben azt kívánta, hogy az előző szerződés kiküszöbölésével mentessék meg a sokat vitatott korona a Zápolyai-háznak. Végrendelete végrehajtójául a délszláv eredetű barátot, *Fráter Györgyöt* tette meg. Fráter György a lehanyagolt korszak legnagyobb magyar államférfia, talán nem elsősorban azért, mert igazán az óriások közül való, ha-

nem azért, mert nincs nála nagyobb s mert senki sem áll most, János király halála után, olyan elhatározó módon az események középpontjában, mint ő.

A barát súlyos helyzetében megkísérli — mint később is annyiszor — a törököt kijátszani a német ellen, vagy megfordítva. Ezúttal I. Ferdinándot kell távortartania, ki a nagyváradi békére hivatkozva, János halála után visszaköveteli Budát. György sietve jön a szorongatott vár felszabadítására és serege közeledtének hírére Ferdinánd hadai fel is szedik sátraikat, úgy, hogy özvegy királyné és királyfi akadály nélkül költöznek be a megrokkant fényű ősi palotába.

A német elriadt, ám tengernyi hada élén közelít Budavár felé maga a Nagy Török, Szüle jmán szultán. Fölényesen kijátszva a barát bizalmatlan éberségét, táborába kéreti őt a kis királyfi kíséretében, kivel kedveskedik, játszadozik, mindaddig, míg meg nem hallja, az imám első éles kiáltását a budavári tornyokról. A nyitott kapukon ugyanis ezen a végzetes reggelen janicsárok szállingóznak fel a várba, s mikor elegen vannak, levágják és megbénítják a meglepett őrséget s ezzel megkezdődik a büszke főváros nyomorúságos hódoltságának hosszú, fájdalmas és szégyenteljes korszaka, amelynek majd csak száznegyvenöt év múlva vet véget *idegen kard*.

Buda elfoglalása talán még Mohácsnál is kíméletlenebb ütés volt. A mágikus város, a magyar hatalomnak és dicsőségnek, Hunyadi Mátyás emlékének jelképe, az ország közepe, erejének fészke vált a pogány hódítók zsákmányává a nélkül, hogy a nemzet megfeszíthette volna erőit védelmében. Buda elfoglalása a maga ijesztő valóságában tárta föl az ország borzasztó helyzetét, halálos gyengeségét — azaz, pontosan leolvashatóan azt a szörnyű utat, amelyet az egykor oly hatalmas és erős királyság Mátyás király halála óta megtett.

*

Buda elfoglalása után a magyar védelem csak a Győr, Esztergom, Eger, Szolnok vonalon bírt megállni, ami azt jelentette, hogy az ország

közepén, sőt, csaknem másik szélén fekvő várak vették át a határvédés szerepét, a Nagy Magyar-Alföld és a Dunántúl nagyobb fele pedig a török hódoltságba zuhant.

A már évtizedek óta pusztuló délvidékről tömegekben menekültek el a fegyverforgató magyarok, elsősorban a közép- és kisnemesség, akik családjuk, jószáguk pusztulása miatt ádáz bosszúvággyal voltak eltelve a szörnyű ellenséggel szemben. Az ilyen nemesnek valóban nem maradt egyebe, mint a kardja és egészen természetes volt, hogy ezt a kardot az ország védelmére, a török ellen ajánlotta fel. Úgylátszik, I. Ferdinánd királyé az érdem, hogy észrevette ennek az új, harcos elemnek a kibontakozását és igen helyesen elsősorban ezeket alkalmazta abban a *végvárrendszerben*, amit részben a maga költségén és a magyar királyság jövedelmeiből, részben a magyar nagybirtokosság költségén, részben azonban a német birodalom, a pápa és a cseh, morva és osztrák rendek segélypénzeiből is, a Buda elfoglalását követő években kiépített. A végvári magyar katonaság a század derekán körülbelül tíztizenegyezer főre rúgott, míg az egész végvári katonaságot tizenöt-tizenhatezer főre lehet becsülni. Ez a kisszámú sereg, apró, négyszáz, ötszáz embernyi egységekre, vagy még kisebb csoportokra bontva állott ellent Szulejmán százezres seregeinek. Ezért nincs mit röstelnünk azon, hogy a védelem nem diadaloknak, hanem csaknem egytől egyig csatavesztéseknek sorozata. A várak végre is körülzárva, mindenkitől elhagyatva, nem bírtak ellenállni a töröknek és egymásután hulltak el hősi védelem után és engedték a törököket egyre beljebb és beljebb az országba, egyre közelebb és közelebb a nyugati és az erdélyi határokhoz.

Éppen ebben a hallatlan magányban és kétségkívül teljesen reménytelen helyzetben nő rendkívül nagyra, eposzi jelentőségűre a magyarság ellenállása. Maguk a végváriak nagyon jól tudják, amikor a törököt elfogadva, bezárkóznak kicsiny, nagyon gyakran rozoga váraikba, hogy a halállal jegyezték el magukat és azt, amit Hunyadi János hirdetett száz esztendő előtt, hogy:

»kardunkkal Krisztusi védjük«. A: rommá lőtt Temesvárból« írja Losonczy: »Mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, az melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot. Nem kényszerített minket senki arra, hogy ebbe a várba jöjjünk, magunk kértük Öfelségét, hogy erre a helyre küldjön bennünket. Mert hűséggel akarunk szolgálni Öfelségének, hazánknek s *az egész kereszténységnek, ha kell, vérünk ontásával és életünk feláldozásával is.*« Mindezen példák közt legnagyobb jelentősége van *Zrínyi* Miklós, a horvát eredetű nagyúr példájának. *Zrínyi* kiválasztotta magának Szigetvárat, mert tudta azt, hogy meszsi vidék végbástyája és Szulejmán szultán figyelmét egyenesen felhívta magára. »Inkább meghalok becsületesen hitemért és királyomért, — mondta a töröknek, ki a vár feladására akarta bírni — minthogy a szultán zsarnoki hatalmában éljek. A szultán kenyere nekem nem kell,« A vár ostroma előtt *Zrínyi* levelet írt: »*Bezárkózom Szigetbe, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével, ha kell, életem áldozásával is vidám orcával szolgáljak a nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak.*« A török történetíró, *Pecscvl Ibrahim* is azt írja Sziget védőiről, hogy »a belül lévő átkozottak csapatai istentelen, elszánt sereg volt s annyira erőlködtek, hogy egyik a másik előtt sietett életét feláldozni.«

Tévednénk azonban, ha azt _ hinnénk, hog./ csak a főurak és a nagy várkapitányok szívébe! élt ez a különös és áldozatos harci hevültség a törökkel szemben. 1526-ban, midőn minden központi vezetés hiányzik és Szulejmán kifelé vonul az orszagból, Óbecse_ lakossága templomába zárkózva egy teljes napig védekezik a török ellen. Péter várad és Becse közt a mocsarak között sáncolja el magát a szegény nép s a törökök azt állítják, hogy ennek a sáncnak a megvétele több török életbe került, mint maga a mohácsi csata. *Kv*, egész magyarságot elfogta a Mohács utáni év tizedekben a végső kétségbeesésben, a halál tor-kában a *hősi halál mámora és pátosza*. Ebben a vallásilag is oly mélyen izgatott korban, midőn a magyarság oly sok szempontból egyszerre érzi meg, hogy magára maradt az ellenséges makro-

kozmosz hatalmaival szemben, akkor a nagyurak, a Zrínyiek, a végkapitányok, a Thury Györgyök és a szegény nép egyformán érzi, egyénileg és személy szerint is érzi, hogy részt kell vennie a nagy küzdelemben, ha mégoly kilátástalan is, részt kell vennie egészen egyszerűen azért, mert nem lehet nem részt vennie. Valóban szerencsétlen és megrázó dolog, hogy a magyar individualizmus, a magyar újkor, ahelyett, hogy az egyéniség öntudatában, kiteljesedésében és egyéni kultúrák kibontakozásában nyilvánulna meg úgy, mint a boldogabb nyugaton, a halál vállalásának individuálódásában bontakozik ki. A XVI. századi magyarságban, ahogyan *Szekfü* mondja: »A háborús nyomor folytonos öntudata él.« Ha meggondoljuk, ez is egy módja lehet a nemzeti öntudatnak.

Természetes az, hogy ebben a világképben teljes erejével kirobbanhat a harc mámore, a küzdelem böszültsége, amit a bosszú, a kétségbeesés, a nagy célra való elszántság, a sorsnak való teljes kiszolgáltatottság érzése s a bűnökért való büntudat, a lakolás szükségének érzelmei hoztak létre.

Kíséreljük meg ezeknek az érzelmeknek példákkal való illusztrálását.

A magyarság szörnyű helyzetéről félig népi eredetű énekek számolnak be, amelyek vérlázító, bosszút lihegő részletekben ugyancsak bővelkednek.

*»Éntelenségeket beszélni nem merjük,
Mert soha hírrel is ezelőtt nem hallottuk,
Hogy mind az ég, az föld reájuk nem szakad,
Azt mindnyájan csodáljuk.
Nagy undok étellel szegény rabokat tartják,
Az lóhúst főjvetlen ő eleikbe hányják,
Az csitkok vérével, kacolák
Tejével szegényeket itatják.
Meg nem keserednek az kisdéd gyermekeken,
Kettősivel őket ültetik az nyeregben,
Az ártatlanoknak csak sírni sem hagynak,
Fejek össze verésin.
Nehézkes asszonyok, kik köztük szülnek vala*

*Gyermek lábát fogván, az Tiszába vetik vala,
Kőszívnek mondhatjuk,
Kinek szíve rajta nem kesereg vala,
Szégyeneljük mondani, menyeken, leányokon
És gyermekeken, szép asszonyállatokon
Az mindennemű szeplők őrajtuk mint
lettének —*

Kiért, Isten, verd torkon.«

Érthető ebben a helyzetben, hogy a kétségbeesés is hatalmába kerítette a magyarságot. »Sokan igen hisznek — írja Báthory András Nádasdy Tamásnak 1550-ben — az török hazugságnak, sokan esmeg bíznak az keresztény fejedelmek segítségéhez, mely segítség, ha késendik, elvész az ország.« *Balassa* Bálintból, e korszak legnagyobb költőjéből is kitör a kétségbeesés:

*»Ó, szegény megromlott s megfogyott
magyar nép!
Kedvelt s böcsült véred lett csúfoltságossá,
Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Nevednek szépsége nagy utálatossá.«*

Ezt a szörnyű helyzetet a magyarság, vagy azzal az Isten szolgálatára szentelt nagystílusú hevültséggel kompenzálta, amelyet Zrínyinél olvashattunk, vagy azzal az üde, harcvágyó lendülettel, amely a végkapitányok magatartását jellemzi, mint ahogyan a Thury György éneke mondja:

*»Úristen, zöldítsed hamar az erdőket,
Hogy próbálhassuk már vitéz fegyverünket! '*

A végvári katonaságnak általános magatartására, arra a veszett harci böszültségre, amely olyan jól beleillik abba a képbe, amelyet fejzeztünk elején a harcos szittya nemzetről idegen írók megjegyzései alapján összeállítottunk, csak kevés példa van. Álljon itt a legkirívóbbak egyike: »A zonoki vajdának én vettem el az fejét; — írja *Káldy* Miklós, a »régi fejevári vitéz« — azért arrul meggondolhatjátok, ki vagyok én... Akkoron Kapucsin basa Amhát szenderül ki-

nek vettem ott az fej ér vári mezőn az fejét, azért azon is eszetökbe vehetitek, ki vagyok én... Fejét vevém zarnai Deli Nászuinak, arrul tudhatjátok, ki vagyok én... Fejét vettem vala Amhát agának, az pattantyú mellett, ki janicsár aga lett volna, azért erről is tudhatjátok, ki vagyok én... A törésen hét zászlót nyertünk el; ott is én fejét vevém az Amhát vajdának, erről is megtudhatjátok, ki vagyok én...» Ez a böszültség természetesen csak abban az esetben igazolható erkölcsileg, ha céljában egy irracionális vonás is fellelhető. Valamiért történik ez a harc, ez a gyilkolás, ami nagyobb és szentebb, mint a vérengző ösztönök kiélésének vágya. A XVI. századi magyarság éneke alárendeli magát magasabb erőknek, az ország- és a kereszténységvédelem nagy hivatásának s vállalja az egyéni megsemmisülést is. Itt válik harca *áldozattá* s az aktív humanitás részévé.

Az áldozat beiktatása révén az életnél valóban sokkal nagyobb értékre tett szert a *halál*, mert etikai hangsúlya támadt. így érthető, hogy a hazáért sem elsősorban élni kell, hanem meghalni érte. Ez természetesen már a vallásos fogalmak határán álló gondolat. A legnagyobb tanúság valamely ügy mellett bizonyára a *vértanúság* ...

A végvári vitéz, mint típus, létrejötté tehát egy heroikus hivatás vállalásán alapszik. Ez a hivatás a kereszténység védelme s hozzákapcsolódik az a hit, hogy a mi édes hazánk, a szép Magyarország, a kereszténységnek viseli pajzsát és visel pogány vérrel festett, éles szablyát. Láttuk, ez a hit nemcsak a felsőkben élt, a nemzet egészében azonban sokkal egyszerűbben volt kimondható. Kereszténység és dúló, fosztó pogányság nem férhet össze, akár víz és tűz, ezt tudta minden magyar a XVI. század derekán s az ebből levont konzekvenciát ekként fejezte ki: »A törököt is kergetjük és vágjuk, ahol Isten hozza fejét.«

E hivatásból származó magatartás *a magyar harci virtus*. A végvári életforma középpontja, oika és értelme ez. Velejárója tehát a harci hevület, amely a végvári vitéz szemében az egész kozmoszt betölti. Ez a harcos kozmosz hősi és férfias világ. A harcos férfit eltölti vállalkozásának

nagysága és telve van ragyogó önérettel. Természetérzése is ennek megfelelő módon friss és üde, csupa felszabadultság és túlaradás. »Zendítsed, Úristen, hamar az erdőket, hogy próbálhassuk már vitéz fegyverünket.« Hangulata a tavaszé, amelybe úgy képzele bele magát, mint szépség és erő hordozóját. Ebben a minőségében vígan, valószínűleg hetykén vállalja a leselkedő halállal teli végvári sorsot: a szabad mezőben »csak jókedvűből is« elébe megy a halálnak s »ellenséget látván, örömmel kiáltván, ők kópiákat törnek...« Ennek fejében azonban megkívánja ettől a sorsától, hogy kardját tisztesség öveze, nevét a híV" vegye szárnyára, hiszen a harcnak már reális értelme alig van, a vég előbb-utóbb a hősi halál; csupán »a jó hírért, névért« történt, hogy »mindent hátrahagytak«. Itt csúcsosodik 'ki azután a végvári *virtus* a tudatosan vállalt *áldozatban*. Elsősorban irreális életérzés ez, egy hősi láz, amely számot vetett *azzal*, hogy »sok vadmadár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek«, de amely számontartja azt is, hogy »*emberségről példát*, vitézségről formát mindenknek ők adnak«. Itt zárul a kép: a végvári vitéz maga tartása ezen a magas fokon már egy sajátosságos értékű új magyar humanitásban, ebben *a példás emberségben* virágozik ki.

Ennek a világérzésnek minden eleme elárulja nekünk, hogy a reneszánsz világában, helyesebben, hogy közvetlenül a reneszánsz után vagyunk. A végváriságnak van azonban ezek mellett az üde és fiatalos színek mellett egy tompa és mély színe is: az Isten akaratában való megnyugvás, a *bűnbánat* gondolata. Mohács összeomlása után a magyar lélekben valóban egy kollektív büntudat alakult ki. A törököt az egyre inkább vallási izgatottságba kerülő kor. mint a haragvó Istennek csapását fogta föl, amelyet a bűnös magyar népre küldött. Természetes, hogy a század vége felé már a protestánsok a katolikusokat, a katolikusok pedig a protestánsokat okolták amiatt, hogy Isten reánk küldte a büntetést. Azonban már *Luther Márton* kimondotta, hogy: »A török az ördög szolgája, aki nemcsak a népet és az országot rontja, hanem a keresztény hitet és a mi

édes urunkat. Jézus Krisztust is el akarja pusztítani.« »Netalántán régen elvesztünk volna nii gonosz bűneinkért, ha az édes asszonyunk Szűz Máriával, az szent királyok ő kegyes esedékeseknek miatta nern táplálnának« — írja már a *Karlsruhi Névtelen* is. *Lászkai Osvát* pedig felkiált: »Ó, Magyarország, nagyon megfogytanak a te győzelmeid, mert elhagytad az Istent.« A legvilágosabban azonban *Károli Gáspár* körvonalazza az új elképzelést 1563-ban Debrecenben megjelent munkájában: »Mostan igen sokan búsonganak és gondolkodnak, tudakozván magokban, mi legyen az oka, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetiségünk ilyen igen megrontatott; némelyek pedig az szerencsének és történetnek tulajdonítják ezt, de nagyobb dolog ez, hogy mint nem szerencsének tulajdonítható vagy történetnek. Mert ha egy hajunk szála is nem eshetik el az nagy Istennek akaratja nélkül és az apró madárkák közül egy se nem esik az törbe Isten akaratja nélkül, az mint Krisztus mondja, sokkal inkább ilyen fényes és hatalmas országnak és nemes, erős nemzetiségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen.« *Battyáni Orbán* deák pedig így énekel: »Azt jól tudjuk, örök Isten, hogy *mi bűnünk*, mindezeket szenvedjük, mert érdemeljük.«

Midőn azonban a sok bajjal vert fajta egyenesen Istentől rendeltnek kezdi érezni megpróbáltatásait, akkor lassanként elfogja a lelkét nagy célra választottságának tudata. »Ó, mely nagy öröm az minékünk, hogy az Isten kegyes atyánk minékünk; ostoroz, csakhogy hozzá hajoljunk, nem azért, hogy ő tőle elfutandjunk.« *Melotal Nyilas István* pedig egyenesen kimondja: »Lám, mi vagyunk, Úristen, az te választott népeid ...«

Zrínyi Miklós, a költő, száz esztendővel dédapja hősi halála után megírta Szigeti Veszedelem címen a magyarság legnagyobb eposzát. Ennek az eposznak középpontjában az akkor már csak néhány kiemelkedő magyar szellemben, így elsősorban magában Zrínyiben élő kereszténységvédő hivatás gondolata áll. Zrínyi Miklós a kereszténységért száll Szigetre, áldozatul adván

magát a kereszténységért. Nagy küzdelme tragikus véget ér, úgy, mint a valóságban. A költeményben azonban megadatik neki, mint a mayság és a kereszténység választott hőségnek, ogy ő legyen az, aki utolsó nagy küzdelmében megölje az öreg Szulejmán szultánt és ezzel eltörje az Isten »haragja vesszejét«, amelyet Magyarországára küldött.

*»Vitézek Istene! íme az te szolgád,
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötűket formált,
Ily subscribálással néked adta magát:
Ő vitéz véréért vedd kedvedben fiát.«*

A történetben soha sincsen helyzet, mindig csak folyamat van. Ha az absztrakció jogán és a könnyebb megértés kedvéért időnként bizonyos folyamatokat folytonos változásukban és folytonos továbbhaladásukban mégis megállítunk, akkor ezt mindig tekintetbe kell vennünk és föl is kell hívnunk erre a bennünket kalandos útjainkon követő olvasó figyelmét, hogy megkíséreltük a változót megmrevíteni, kivonni belőle a mulandóság nedveit.

Így állunk azzal a helyzetképpel is, amit a végváriakról a fentiekben adtunk. Az egész végvári étosz az egész nemzetben egyszerre # természetesen csak egy pillanatra, vagy még ilyen rövid időre sem volt jelen. A változás volt az, amely létrehozta ezt a hősi magatartást s a változás mindvégig ura is maradt. A török korszak első évtizedei alatt átalakult viszonyok reakciója volt az az eltolódás a társadalmi képben, amely a végváriakat, mint új társadalmi osztályt létrehozta. A lelki előfeltételekből s a magyar szellem helyzetéből — amire bőségesen hoztunk fel példákat — következett azután a végváriságnak nevezett reakció s mindenekelőtt ebből következett ennek a reakciónak milyensége és minősége. Ha azonban a végváriságot az időben próbáljuk elhelyezni, akkor rájövünk arra, hogy élettartama nagyon rövid, lényegében, alig két emberöltő. Kezdetei visszanyúlnak természetesen messze a sajátképpen! végvári korszak elé, hiszen már

Nándorfehérvár és Szabács védőinek hősi küzdelme 1521-ben ebbe a körbe sorozható. A végvári szellemiség emlékei, nyomai, sőt időnkénti újabb testetöltései egész a török korszak végéig felismerhetők. Erre nem csekélyebb példát hozhatunk fel, mint Zrínyi Miklóst, a költőt. Hanem maga az a korszak, amelyben a végvári magatartás az egész magyarságra jellemzőnek mondható, mégis igen rövid. A Buda elfoglalása utáni időktől a tizenöt éves háború elejéig tart. S még ennek a korszaknak is elsősorban az első felére jellemző. Ezekbe az évekbe esnek a nagy eposzi várviások, mindenekelőtt a temesvári, a szigeti veszedelem és Eger-vár diadalmas védelme. A végvári korszak második fele már azoknak az élethelemségeknek meg bomlását mutatja, amelyek létrehozták.

A magyarság hanyatlása a XVI. század második felében nagy arányokban folytatódik. Ennek nyomait a társadalmi képen, a politikai szervezeten s annak működésén lehet elsősorban észrevenni.

1564-ben meghal Ferdinánd király s gyöngé utódai alatt a végvári probléma kicsúszik a király kezéből. *Kezdi a végváriakat igen rosszul, vagy egyáltalában nem fizetni.* Pálffy Miklós 1592-ben a következőket írja a végváriak nyomoráról: »Minemű fogyatkozásban és szükségben vannak, azt csak az Isten tudja. Sokaknak közülük, az kik vagyon negyven esztendeje, hogy öfelsége szolgálatában vágynak, az orcájokon és vén szakálukon csurgott le az könnyük. Minden élést elétek szegényektől. Istenemre mondhatom, hogy ugyan sokan vannak közülük, hogy három vagy négy napja is nem ehetnek az kenyérből.« Ugyanakkor azonban, mikor a magyar végváriakról ilyen és ehhez hasonló dolgokat olvasunk, ugyanakkor azt vesszük észre, hogy a végvárak német katonaságát jól fizetik, sőt elsősorban a jól ellátott tiszai várakban helyezik el őket, míg a rosszabb ellátású dunántúli és felvidéki várakba magyarok kerülnek. Ezt a helyzetet természetesen a végvári katonaság is hamar észrevette, nem kerülte el figyelmüket az sem, hogy a császári vezérek a végvárakba beszorult vitéze-

ket rútul veszni hagyták még akkor is, hogyha nagy sereggel jöhettek volna segítségükre. Bús mementó volt erre a szigeti Zrínyi példája. A mezőkeresztesi csatában a kortársak véleménye szerint nemcsak, hogy nem segítették a németek a magyart, »de még rá is lönek«. Csakhamar előáll az a helyzet, hogy a magyar vezéreket háttérbe szorítják a német vezérek mellett, mert »az magyarnak senkinek sem hittek«. A németség, s elsősorban a Magyarországon szolgáló német zsoldos katonaság előbb értetlenül, azután pedig egyre növekvő bizalmatlansággal áll szemben a magyarokkal. Ennek oka elsősorban a két nemzet magatartásának végzetes különbözőségében rejlik. A *landsknecht* és a *magyar huszár* egyformán jó katona volt, a *landsknecht* azonban egészen más harcmódorhoz volt szokva és egészen más, a magyartól elütő temperamentumot tanúsított a háborúban és a tábori életben. A magyar huszár szerette az egyéni harcviselést, a bajvívásokat, amelyekről sok szép példát olvashatunk a XVI. századi följegyzésektől kezdve egészen Zrínyi eposzáig. Könnyű lovasok voltak, akik szégyennek tartották, hogyha »küfalba voltak sáncolva« és egész tábori életformájukat szilaj, hangos, hetyke könnyedség és igen sokban a törökök harcmódorához hasonló magatartás jellemzi. A németekben természetesen mindez iszonyatot kelt és módfelett idegesíti őket. S itt megint a német magatartást kell megértenünk. Ezek a lomha zsoldosok, magyarokkal összezárva egy-egy határszéli kis vár palánkjai mögé, nagy idegen ország közepén, nem tudtak mit kezdeni a halálra szánt harcosok bőszült hangulatával egyrészt, másrészt pedig azzal a hetvenkedő fenegyerekvirtussal, amely bizony nem nagyon nézte, hogy akinek betöri a fejét, jóbarát-e, vagy ellenség. Német vezérek azt írják Prágába, hogy »egy szép napon, arra ébredünk, a magyarok mind egy szálig lekaszabolják a németeket«. Schwendi Lázár és más császári hadvezérek a mellett törnek lándzsát, hogy csak németet alkalmazzanak a végvárakban. Görösös félelmében Schwendi még tovább megy és javasolja, hogy a magyarság egy részét, így mindenekelőtt Debrecent és környé-

két teljesen pusztítsák ki, alapítsanak német gyarmatokat a Tiszántúlon s adjanak földet Magyarországon mindenfelé német parasztnak és mesterembereknek. A magyarok és a németek közötti hasadás lassanként igen mélyre hat. A bizalmatlanság a Ferdinánd alatt még jónak nevezhető német-magyar viszonyt teljesen elrontja s 1570 táján Bornemisza Péter egyformán ellenségnek látja a németet is, meg a törököt is. »Az Földet bírják az kevély némők, Szerémséget bírják az fene törökök: vájjon mikor leszön jó Budában lakásom?«

A német-magyar viszony megromlását a törökök is észreveszik. *Pecsevi Ibrahim* török történetíró azt írja, hogy »a hitetlen németek a magyar népet régtől fogva legyalázzák. A magyar főurak még a legalacsonyabbrendű németek szemében is alábbvalók és megvetettebbek a rajánál. Ha az úton összetalálkoznak velük, minden ok nélkül rájuk förmednek, hogy az útról térjenek le s ha véletlenül elcsípi őket... leköpdösik, ami igazán lealázó és meggyalázás.«

A magyar államférfiak és a magyar hadvezérek háttérbeszorításával Magyarország mindig inkább és inkább a németek kezébe csúszott át. Már 1552-ben azt mondják a magyarok: »olyan nemzet kormányoz bennünket, amelyik magamagát sem tudja kormányozni; félek, hogy a török elfoglalja hazánkat s idegen földre kell menekülnünk.«

Képzeljük csak magunk elé azt a kietlen helyzetet, amelyben a XVI. század magyarja élt. Szemben a török, a nagy ellenség, hátamögött pedig a nagy barát, a német, amelyben azonban már nincsen semmi köszönet. Érthető, ha a század második felében mindig nagyobb jelentőségre emelkedik a nemzet életében a Z szervezet, amelyet egy évvel Buda elveszte után szultáni parancsszó hívott létre, de amelynek történeti előfeltételei az erdélyi vajdaság, az erdélyi három nemzet későközépkori uniója, Erdély várszerű, védhető jellege és más tényezőkben is adva voltak. Ez az új szervezet, amelyet a század derekán Fráter György akaratereje képzett ki s amelynek politikai formát és hitelt az adott,

hogy élén az utolsó nemzeti király fia, János Zsigmond állott, az *erdélyi fejedelemség* volt.

Az új állam nemzetközi helyzete a legsajátosabbak közé tartozik. Erdély egészen a XVII. század elejéig a magyar királytól véglegesen nem szakadt el. Az erdélyi fejedelem tehát legalább is névleg, a magyar király fennhatósága alá tartozott, amelyet János Zsigmond a Miksával kötött *speyeri egyezményben* el is ösmert s utána a Báthory-fejedelmek meg is újítottak.

Egyedül Erdélyben támadt lehetősége a XVI. század második felében a magyarságnak arra, hogy bizonyos fokig még meg tudja valósítani önmagát. Erdély ugyan egyben a török szultán hűbére is volt, de a hűbéradó elég alacsonyan volt megszabva s a török Erdély belügyeibe általában nem szólt bele.

Báthory István 1576-ban lengyel király lett. A németek Bécsbe küldött jelentései tele vannak rémülettel ez új nagyhatalmi alakzat kibontakozása láttán. »Az egész ország visszhangzik Báthory nevétől, csak őt akarják királyul és kétségkívül meg is fogják választani.« Báthory korai halála azonban meggátolta a nagy terv megvalósítását. Báthory, mint Lengyelország királya s Erdély fejedelme, a két ország erőivel meg akarta rohanni a törököt és ki akarta űzni Európa testéről. Az ősi terv felújulásának az adott reális alapot, hogy a török birodalom Szulejmán Szigetvár alatt bekövetkezett halála óta végre a hanyatlás stádiumába került. 1571-ben *Lepantó-nál* a spanyolok nagy, tengeri, döntő csatában zúzták össze a török flottát, amivel Törökország a tengeren egyszerre megszűnt nagyhatalom lenni. II. Szulejmán utóda gyöngé ember volt β alatta kezdődött meg a három világrészre szóló birodalom belső elmérgesedésének hosszú korszaka.

A török birodalom hanyatlását természetesen a Habsburgok is észrevették és észrevették maguk a magyarok is. Ebből a felösmerésből táplálkozott a század végén az a reménység, hogy a törököt mégis sikerül kiverni s valóban a *tizenöt-éves háborúban* sikerült visszavenni Esztergomot és Székesfehérvárát a török kezéből. A török had-

sereg azonban még jó volt s vitézül ellenállt, a német pedig nagyon is félkézzelel és félerővel vezette a nagy küzdelmet. Báthory Zsigmondnak, Erdély fejedelmének hadvezére, *Bocskay István*, Hunyadi János óta először vezetett magyar sereget a Balkán-félszigetre s a gyurgyevói ütközetet meg is nyerve, a Havasalföldet egy időre Eudolf országaihoz csatolta, — ám Buda ostroma nem sikerült. A háborúban, amely kilátástalanul hosszúvá nyúlt, török, tatár és német seregek pusztításai alatt a föld szegény népe borzasztóan szenvedett. Ezalatt a háború alatt a magyarság ellenszenve már teljes erővel a németek ellen fordult s hajlandó volt arra, hogy inkább a törökkel béküljön ki s ezen a módon az új helyzetben valahogy megtalálja önmagát s egy új status quot alakítson ki. Most már az egész török nyomorúságot a magyarság a németek számlájára írja. »A magyar keresztyénség a törököt szívből gyűlölte, — írja Sepsi Laczkó Máté — vele szívesen is harcolt éa semmi szövetsége nem volt, *míg Rudolphus császár őfelsége meg nem háborította.*« Egy 1604-ből való vers pedig még élesebben fogalmazza meg a nemzet hangulatát közvetlenül a Bocskay-felkelés előestéjén:

*»Hogyha az örültség nem hajtja a németet erre,
Úgy Buda falán sosem vert volna tanyát a török.
Állana még Budavár s országunk védőfala lenne
Nem dúskálna sosem kincseiben jövevény.«*

Láttuk ennek a fejezetnek az elején, hogy a magyarságban minden keresztyénség és védő-
« bástya-gondolat ellenére is mindig megvolt a *másik megoldás* lehetősége: a törökkel való kibékülés. A magyarság egész múltjából és egész szellemi állapotából azonban az következett volna, hogy ez a lehetőség soha nem válik mássá, mint diplomáciai fogássá a nyugattal szemben. A németiség XVI. századi magyar politikája volt az oka annak, hogy valósággá vált.

A magyarság útját a nyugat hűségéről a törökkel való megegyezésig egy nagy egyéniségnek a példáján fogjuk leolvasni. Ennek a férfinak a fellépése jelzi a nagy és gyökeres fordulópon-

a magyar nemzet életében. A tizenötéves háború kudarca, a megbizonyosodás a felől, hogy a német a magyarságot nem tudja és nem is akarja hathatósan segíteni, a belefásulás az immáron kétszáz év óta szakadatlan és reménytelen küzdelemben, a törököknek a hódolt népekkel szemben való magatartása enyhülése, Básta és más német tábornokok magyarföldi rémuralma a XVII. század első éveiben, azt eredményezték, hogy *Magyarország feladta a védőbástya gondolatot* és ezt teljes tudatossággal hajtotta végre a magyar történet egyik legnagyobb hatású férfija: *Bocskay István*.

Ősrégi, tiszántúli főnemes családból származott s 1557 január elsején született Kolozsvárott. Családja, annak ellenére, hogy már korán csatlakozott a reformációhoz, tántoríthatatlan híve volt a Habsburg-hercegnének, mert egyedül ebben látta biztosítékát annak, hogy Magyarország ősi egységében helyreálljon. István gyermekéveit Prágában és Bécsben töltötte s midőn a Báthoryak katolikus és Habsburg-orientációjú országába huszonötéves korában visszatért: azonnal várad főkapitánya lett. Nagy hatással volt Zsigmond fejedelemre, akit főleg ő tüzelt a Nagy Török elleni akció megindítására. Azokban a meg-megújuló kísérletekben is, amelyek Erdélyt a Habsburg király kezébe akarták helyezni, Bocskaynak vezető szerepe volt. Az erdélyi rendek éppen ezen szerepe miatt száműzték 1600-ban és kobozták el birtokait. Bocskay Prágába ment s néhány évet Eudolf környezetében töltött. 1604-ben, amikor Rudolf meghódította Erdélyt, Bocskay visszakapta javait és bihari jószágára költözött. Erdélyben akkor már Básta rémuralma pusztít. Mikor Bocskay végigjárja visszakapott birtokait, »megismeri az állapotokat, melyeket a német segítség hozott létre. Az ő józan érzékének ez elég volt — írja *Szekfü Gyula*. — Nem kell azt képzelniünk, hogy hamut hintett fejére, látva, hogy tíz esztendőn át hiába ontotta nagyurak, összeesküvők és hadseregek vérét, hiába járt vérözönben — az út rossz útnak bizonyult. Nem kesergett és nem vezekelt, amint a nomád lovas-ősök sem érzelegtek, ha az orosz pusztá úttalan útjain el-

tévedtek s közel az éhhalálhoz vissza kellett fordulniuk ... de azonnal visszafordult a rossz útról.« A fiatal *Bethlen Gábor* az, aki felösmeri Bocskayban a jövő emberét. Bethlen áll azoknak a protestáns bujdosóknak az élén, akik Básta uralma előtt a jövő fejlődésre igen jellemzően a temesvári basa oltalma alá menekültek. Ez a frakció most felajánlja Bocskaynak az erdélyi fejedelemséget. A levelezés a németek kezére jut és Belgiojoso császári hadvezér megtámadja a Bocskay-várat. így aztán, ahogy Bocskay később is gyakran emlegette, valóban »ágyúval, éles karddal« kergette el Rudolf császár hűségéről Bocskay Istvánt.

Bocskay tehát »kitámadt« a németre. Október 15-én Álmosdnál nagy győzelmet aratott, éspedig annak a népelemnek az élén, amely valósággal lovasnomád rablók módjára élt a Nagy-Alföld keleti részein. »A XVI. századi magyar sorsnak — írja *Révész Imre* — egyik legszomorúbb alakja volt a földönfutó jobbágyból, kispapból — kénytelenségből szorítva, az éhhalál, az útszélén való agyonveretés előtt menekülve — zsoldos katonának felcsapott, a hadi mesterséget kizárólag iparszerűen űző, magát mindig a többet ígérő hadivállalkozónak eladó *hajdú*. Hadban elsőrangú katona, a végletekig elszánt és mesébe illő teljesítményekre képes, azonban attól fogva, hogy katonailag foglalkoztatva nincs és zsoldot nem kap többé, hanem a hadsereg kötelékéből szélnek van eresztve: valósággal istenostora, a német és valon zsoldossal versenyt rabló és garázdálkodó kóbor réme a föld népének és lehetetlenné tevője minden békés munkának. A közvélemény, sőt utóbb a törvényes rendelkezések is minden eszközök között megengedhetőnek tartanak kiirtásukra. Valósággal a veszett ebként való kipusztíttatás, de legalábbis a folytonos hadivállalkozásokban nem magyar érdekekért véghezvitt, esztelenül csodás hőstettek szakadatlan sorában való gyors felőrölés várt erre az elenyészően csekély kivétellel színmagyar, értékes, viharedzett népelemre.«

Az álmosdi csata előtt Bocskay biztos zsolddal császári szolgálatból a maga hűségére vonta a hajdúkat s másnap meg is nyerte velők a csa-

tát. Innen kezdve a hajdúk Bocskay személyes híveivé váltak, minek titkát nem nehéz fölfedezni. A szegény hajdú végre rendezett viszonyok közé jutott, fejedelme először részesítette emberi bánásmódban. Mint hű kutyák, juháztak ezek a dühödt farkasok Bocskay István hatalmas kezéhez.

Az egykori végvári vitézek szertezüllöttek az egész országba s bizonyára a hajdúk közé is került közülük nem egy. A hajdúságnak azonban nem csak pillanatnyi harcos életformáját, hanem békés jövődjét is biztosította Bocskay István. Szabolcs és Bihar vármegye elpusztult vidékein, elsősorban Kalló, Hadház, Vámospércs, Nánás, Dorog, Kölesér és Szoboszló községekben telepítette le őket, az egész osztálynak nemesi kiváltságot adott s ezzel *a pusztuló magyarság egyik legerőteljesebb népelemét, mely futóhomokként tűnt volna el az idők sodrásában, sikerült megkötnie.*

Bocskay Istvánt, sikereinek láttán, a török nagysietve elősmerte fejedelemnek. Helyesnek bizonyult Bocskay politikai számvetése, — amely azon a tételen nyugodott, hogy ha ő nekifordul a németnek, akkor a török azonnal hóna alá nyúl. Az ozmán birodalomnak a tizenöt évig tartó, változó és kimerítő háború után belső bajai mellett kapóra jött Bocskay felkelése. Követei már Kasán felkeresték a fejedelmet és elhozták neki a szultán megerősítő levelét. Amint tehetette, Bocskay azonnal le is ment Erdélybe és fejedelemmé választatta magát. Nem sokkal később pedig Lala Mohamed nagyvezérrel találkozott a rákosi síkon, ágyúlövésnyire Budavár falától, ahol a nagyvezér, ki mindenképpen megtisztelte, szívesen fogadta a magyar fejedelmet, oldalára kardot kötött, kezébe jogart adott, s fejére helyezte a díszes, zárt koronát, amelyet »*Bocskay koronájának*« szokás nevezni. Bocskay azonban, aki a kiegyezés s nem a késhegyre menő harc embere volt, azonnal levette fejéről a drága ékszer, mondván, hogy van a magyarnak koronás királya s így nem kell még egy.

Ez az út vége. A harcos szittya nemzet, amely oly büszkén vállalta a kereszténység védelmének nagy gondolatát s amely aztán a reázduló csa-

pásokban Istennek méltó haragját látta és nagy szenvedésében az Úr választott népének képzelte magát, most, a viszonyok kényszerítő hatása alatt, leszámol a meglévő helyzettel és békejobbot nyújt az ősi ellenfélnek.

Ez az ősi ellenfél maga is vesztett már valamennyit régi dühéből. Már nem annyira a világ leigázására, mint inkább szerzett birtokai megtartására törekszik. Már nem követel vazallusi esküt, sem lealázó kézcsókolást. Magyar és török hadak Bocskay idejében, mint egy sereg *egyenrangú* részei indulnak céljaik kivívására.

A hódoltság határa megmerevedik. Most már valóban sokáig nem gondolhat arra Európa, hogy a törököt kiverje. A királyi Magyarország, a hódoltsági részek és Erdély egyensúlya — tehát *Bocskay műve* — csaknem nyolcvan esztendeig fennmarad s egy új fejlődésnek válik alapjává.

Bizonyos azonban, hogy Magyarország Bocskay idejében létrejött politikai alakzatai nemcsak a védőbástya-gondolat, hanem a magyar birodalmi gondolat föladását is jelentik.« A dolgot önmagát nézzük, csak az mi nemzetünk javát és magunk megmaradását, azon kívül a szók és rábeszélések minálunk semmit nem fognak.« Bizonyos, hogy ebben a rideg és reális felfogásban már semmi sem rejlik a magyar impérium keresztres lendületéből és a kereszténységvédő végvári vitézek hősi hevületéből. Bocskay föladta ezen a síkon az egész magyar hagyományt. Ám megmentette a magyar életet. Belátta, hogy élői — akárhogy is, de élni: ez a legelső parancs.

HETEDIK FEJEZET

LELKI VÁLSÁG

*Das Ideal fühlt, dass es zu h e i l i g
für diese Welt sei.*

Burckhardt.

A XIII., XIV. és XV. században a magyarság imperiális arányokban, birodalmi méretekben kísérli meg önmaga megvalósítását. A XVI. században nagy középkori műve fokozatosan semmisül meg s a XVII. század elejére már maga is lemond róla. Az elébb említett három középkori században s elsősorban a XIV.-ben és a XV.-ben, érdeklődésünket ez a hatalmi megvalósulás kötötte le s a belső lelki folyamatokkal kevesebbet foglalkoztunk. A XVI. században azonban a kereszténység és magunk védelmének problémája mellett egyszerre előtérbe jut a magyar szellem világhelyzetének, a magyarság és az Istenség viszonyának problémája. A XVI. századi Magyarország a német nyelvterületről kiinduló *protestantizmusra* oly erősen reagál, mint a nem germán országok közül egyetlenegy sem.

A protestantizmus és a rákövetkező katolikus restauráció kétségkívül a legnagyobb arányú lelki válságba döntötte a magyarságot, amely, akárcsak a másik nagy lelki válság, a megtérés, fenekestől fölforgatta és azután teljességében újrendezte a magyar szellem és az Istenség viszonyát.

A jelenség olyan nagyarányú, olyan mélyreható és hatásaiban annyira érezhető egészen a mai napig, hogy vizsgálatát is messziről kell elkezdenünk s egy egész sereg olyan szellemi tényezőt kell felsorakoztatnunk, amelyek közelebb visznek igazi lényegének megértéséhez. A magyar

szellem történetét Kún László momentumánál hagytuk el, egy olyan pillanatban, amidőn a magyarság lelki egyensúlya fenekestől felfordult. Azután ez az egész lelki helyzet a politikai tények alatt elrejtőzött előlünk; s az egész kérdés a XIV. században, az Anjouk uralma alatt, a jelekből ítélhetőleg rendezést nyert, anélkül, hogy tudtuk volna, hogyan. Bizonyos, hogy adataink szerint az Anjou-királyság lelkileg homogén képet mutat s az a nagy nyugtalanság, amit a mongolok és elsősorban a kunok hatása a XIII. században okozott, szépen elsimult; a balkáni eretnokségek pedig, amelyek Itáliát és Dél-Franciaországot meglehetősen hatalmukba kerítették, Magyarország fölött szinte nyomtalanul suhantak el. A XIV. század nyugalmi állapota után a XV. század már egyre fokozódó, különböző előjelű és jelentőségű izgalmakban találja a magyar szellemet.

Ez az új izgatottság két hatásból táplálkozik. Az egyik hatás népi síkon, a másik pedig éppen legfőbb osztályaiban érte a magyar szellemet. A népi síkon bekövetkező hatás középeurópai jelenség volt s inkább a XV. század első felére szorítkozik. Ez a *huszitizmus*. A másik a földközitengeri kultúra és a Távols-Nyugat irányából következett be s inkább a XV. század második felében és később jelentkezik. Ez a *humanizmus*,

A huszitizmust Magyarország befogadta a XV. században. Kétségtelen az, hogy ha a magyarság népi rétegei nem reagáltak volna erőteljesen Húsz János követőinek tanaira, akkor nem lett volna szükség a nagy olasz szerzetesnek, Jacopo della Marcanak magyarországi szereplésére. Fra Jacopo szerepe a délvidékhez kapcsolódik, tehát a magyar Alföld déli részein is nagyarányú volt az eretnokség elharapózódása, mégis leginkább a Felvidék és Erdély került legerősebben a cseh tanok hatása alá. A Felvidéken még ma is igen sok huszita templom áll s ezeknek nagy elterjedtsége bizonyossága lehet a hatás nagy voltának is. Sűrűségükre jellemző, hogy a Hernád völgyének középső részén egészen kis területen mindjárt kettőről is

tudunk: az egyik Tornyosnémeti, a másik pedig Telkibánya temploma.

1437-ben Erdélyben nagyarányú parasztlázadás tör ki. Indító okai közül nehezen lehet kihagyni a huszitizmust, amelyről tudjuk, hogy szociális tartalmai is voltak. A huszitizmus kulturális értékei úgylátszik, még Marchiai Jakab fellépése előtt a délvidékre húzódtak, legalább is erre vall az, hogy az első magyar Biblia-fordítót erről a vidékről lehet származtatni. Kettő közülük, *Pécsi Tamás* és *Újlaki Bálint*, Jakab inkvizíciója előtt az akkor erősen elmagyarosodott Moldvába menekültek és ott fejezték be a tatrosi kolostorban Biblia-fordításukat. Újlaki Bálint aztán még továbbment kelet felé és Bolgárországban a pogány törökök közt hirdette Húszevangéliumát, *míg* az vértanúhalált nem halt.

A század második felében — úgy látszik már 1439 óta — a huszitizmust Magyarországon a szerzetes-inkvizíció határozottsága és keménysége teljesen megtörte. A Mátyás király alatti lelki egyensúly, a köznép viszonyainak szociális rendezettsége később már eleve szárnyát szegte az eretnekségnek, maga a prágai központ is elerőtlenedett s a huszitizmus elintézett kérdésnek volt tekinthető.

Beszéltünk arról, hogy az Egyház XIV. »századvégi nagy szakadását a konstanci zsinat rendezte ugyan, de nem állott módjában megszüntetni a *reform utáni vágyat*, amely egyre inkább sürgette a »reformatio ecclesiae in capite et membris«-t. Az egész XV. század folyamán a lelkék úgy az Egyházon belül, mint azon kívül a legkülönbözőbb módokon törekedtek maguk megnyugtatására és valami új lelki tartalomnak, mint vezető szempontnak maguk elé tűzésére, anélkül, hogy megnyugtató eredményhez juthattak volna.

Ezeknek az új kísérleteknek megint megvan a maguk népi és magas osztálybeli áramlása. Mindkettőnek jellemző vonása az, hogy a *misztikából*, a középkori kereszténységnek a skolasztika melletti másik nagy irányából meríti tartal-

mait. A misztikus gondolkodás a kereszténység egészen végighúzódik. Misztikán értjük — *Otrokócsi Nagy Gábor* szerint — középkornak azt a lelki irányát, amelynek hajtóereje az emberi végeség áttörése utáni vágy volt, mely hirdette azt, hogy az emberi lélek egy titokzatos élményben az Isteni lényeggel azonossá válhat s mely a világi jelenségeket abból a szempontból értékelte, hogy azok milyen viszonybanvannak azzal a fokozatos lelki fejlődéssel, melynek betetőzése és értelme az embernek Istennel még e földön való lelki egyesülése«. *Paul Hofmatin*, a misztikus élmény lélektani alapjait keresve arra az eredményre jutott, hogy »a tipikus vallási élmény a megváltás értékélménye, melynek háttérében egy *hiányérzet* áll.« A misztika virágkorában az Istennel való egyesülés nagy vallásos élményét s ebben az egyéni megváltás élményét egyes, egészen nagy misztikusok valóban meg is élték. Ezek tehát a bennük föllépő kínzó hiányérzetet ki tudták küszöbölni. Amint azonban a misztika úgyszólván népszerűsödött és bizonyos értelemben tömegcikké kezdett változni, természetesen annál ritkábbá vált a teljes, legmagasabbrendű misztikus élmény lehetősége s a középkor vége felé tömegesen fellépő misztikusok annál inkább megelégedtek alacsonyabbrendű megoldásokkal. Ilyenek voltak a passzió-misztika, Jézus kereszthalálának átélése és a természet-misztika, amely egy sajátos pantheistikus érzelemben nyilvánult meg. Természetesen azonban, hogy ezek a szurrogátumok nem pótolhatták az Istennel való egyesülés totális élményét és a hiányérzet továbbra is megmaradt. Talán nem tévedünk, hogyha erre a folyton fennálló és egyre kínzóbbá növekvő hiányérzetre, a megváltó vallásos élmény mohó vágyására vezetjük vissza a XV., de elsősorban a XVI. század nagy lelki válságát. Talán abban sem tévedünk, hogyha valamennyi anyagi, politikai, sőt szellemi tényezőt is alárendeljük ennek a szempontnak és az egész nagy válság okát ebben a csaknem minden későközépkori szellemben elsődleges erővel jelentkező hiányérzetben látjuk.

A XV. századi misztikus mozgalmak termé-

szetesen nagyon különböző forrásokból táplálkoznak: Magán a népi vonulaton belül is meg kell különböztetnünk két irányt: az új misztika profán és egyházi útját. Az előzőre vonatkozólag — amelyről a holland *Huizinga* olyan felejthetetlen képet rajzolt nagy könyvében — Magyarországon is találunk adatokat a középkorvégi vallásos-laikus »társaságok« és »testvérségek« körében. Ez általános európai jelenség elől a magyarság, elsősorban a magyarországi polgárság nem vonhatta ki magát. A másik, az alsó papságot és elsősorban a szerzetességet hatalmába kerítő misztikus vonal, különösen a Hunyadi- és a Jagellókorban, nálunk is teljes egészében nyomon követhető.

A XV. században a kolostorok nem mindig a legépületesebb életformáknak és jelenségeknek voltak színhelyei. A szerzetesrendek elvilágiasodása Olaszországban és Németországban néha egészen megdöbbentő méreteket öltött. Magyarországról nincsenek ilyen hangosan beszélő botránykrónikáink és fel lehet tételezni, hogy nálunk nem is fejlődtek a dolgok annyira, mint a reneszánsz világias szelleme által élénkebben érintett területeken. A XV. század végén azonban a magyar rendházakon is nagyarányú belső reform söpör végig s ennek eredményeképpen egy új szerzetesi típus bontakozik ki.

A *szerezetesség* értelme a teljes és kizárólagos szolgálat Istennek. Erről az eszményről a XV.-ik századi szerzetesség már nagyobb részében megfeledkezett, most a belső reform újra visszavezeti őket ide. Csakhogy közben ott van már az idegen élmény. Ott van a középkorvégi élet rendkívüli feszültsége, a nagy polarizáció, amelynek egyik gyújtópontjában az Istennek való szolgálat s az e világról való teljes elfeledkezés áll, a másik gyújtópontjában azonban ott áll maga a világ. Ott áll a világ, a XV. századvégi ember világa, a maga egyre táguló határaival, egyre több csábító szépségével; ott áll a természet, a maga feltárára váró titkaival. Merész hajósok már egy század óta járják az ösmeretlen tengereket s a századforduló nagy és izgatott éveiben Columbus Kristóf felfedezi Amerikát, Vasco da (lama pedig,

megkerülvén Afrikát, eljut a kincses Indiába. És most képzeljük magunk elé a Sövényházi Márták, a Ráskai Leák apácanemzedékét, amint ott ülnek szűk cellájukban s másolják a különböző szent szövegeket s mit sem tudnak a körülöttük zajló, táguló, forradalmasodé életéről. Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni.

Ám a középkorvégi kis apácák még sincsenek annyira bezárva rendházuk ódon falai közé, hogy valamit meg ne sejtсенek a magnetikus áramlásból, amely a világot hatalmába kerítette.

A legnevezetesebb és a legfontosabb újítás, ami a középkorvégi magyar kolostori irodalomban feltűnik: a magyar nyelv. A misztikus élmény, az olvasott misztikus szöveg már csak olyan módon tudja megőrizni közvetlen hatóerejét, hogy ha *honi nyelvre* fordítják le.

Az a misztika azonban, amely immáron magyar nyelven szólal meg, inkább csak külső rokonságban van a nagy misztikával. Lépten-nyomon a világ színei avatkoznak bele a vallásos élmény színeképebe s itt is, ott is föl-fölcsendül egy-egy olyan hang, ami arra figyelmeztet, hogy maga a másoló barát vagy apáca már nincseu birtokában az élmény teljességének, ellenkezőleg, végtelen messze van tőle és hiányérzete egy-egy csodálkozó felkiáltásban, itt-ott kegyes óhajtozásban keres magának kiutat. Már eltűnt belőle a középkori istenszerelem hatalmas érzelve, amelyből a Szent Ferencek nrsztikus életformája kibontakozhatott; e helyett sajátságos *érzelmesség* nyilvánul meg a kódexekben, úgyszólván egy középkori szentimentalizmus, amelynek egyes kifejezései világosan arra vallanak, hogy az egész hanyatló misztika csupán a felszínen van meg már, nem tölti be az egész lelket s a másoló tudatalattijából időről-időre feltolakodnak olyan képek, amelyek a nagy vallásos élménytől alapvetően idegenek. Misztikusai a »misztikus utat« már nem képesek végigjárni. Megakadnak mindjárt az út első felén. Pedig ez még csak a »via purgativa«, az alázatosság útja, amely a nagy misztikus élménynek mégcsak előkészítője. A magyar misztikusok szerint azonban az *alázatosság*

Mindön jószágnak feje és mindön lelki jószágoknak fejedelemségét vallja.« Az az extatikus élmény, amelyben az »unió mystica« bekövetkezik, kódexeinkben csak egyetlenegyszer, Szent Katalin legendájában jelentkezik. »Monda Üdveziténk, Jézus: Fiam, Katerina, tudod-e ki vagy te és ki vagyok én? Ha ez kettőt esmerended, boldog lesz. *Mert te vagy az, ki nem vagy, én kedég vagyok, ki vagyok.*« Nagy kérdés azonban, hogy mennyire értette meg a fordító a XVI. század elejéi Szent Katalin »unió mysticá«-ját?

Az érzelmesség vallása előtérbe kerülésével a szentferenci »amor« helyett ez a kései »édösség, édösködés« jelenik meg. Egészen sajátos az, hogy néha egy mondatban hogy vegyülnek össze világi és egyházi képzetek. A világi képnek sajátos logikai fordulattal egyházi következménye támad. »Ha akarsz az te szerető jegyösödnek öleletivel gyenyörködni és övele édösködni — tehát légy imádságos.« Sajátos módon fordítják a »kontempláció« szót »lelki édeskedésnek«. »Megsebhednek szerelemnek miatta« s látományuk »véltetlen erős öleléssel« öleli meg őket. A nagy-szombati kódex másolója csillogó szép szavakkal írja le *Mária szépségét*, amely úgy hat, mintha egy virágének, nem pedig a szerzetesi elmélyedés műve volna. Ha a mi másolónk nem is tíved odáig, mint a németalföldi Van der Klip, aki Mária testrészeit már valóban úgy írja le, hogy abban nehéz valami egyebet, mint erotikus tartalmat találni, mégis már megtaláljuk itt Mária kebleinek dicséretét, amiről csak később derül ki, hogy a Szent Szűz malasztjának allegóriája.

Mohács után a magyar szerzetesség legnagyobb része súlyos válságba került. Nagyon sokan kénytelenek voltak menekülve elhagyni a szerzetházaikat, a százados falak nem nyújtottak többé menedéket, de nem is zártak el a világ elől. Egy részük más kolostorokba menekült, de bizonyára sokan szóródtak szét. Ezeket, éppen sajátos szellemi helyzetüknél fogva, amit fentebb vázoltunk, szíven sújthatta az, amit kinn a világban tapasztaltak. A reformáció Mohács után bizonyára sok-sok szerzetesben tudatosította azt a homályos érzést, hogy a középkor lelki egysége

már tele van mélyreható repedésekkel s hogy a misztikus élmény már többé nem adja meg az Istenben való felolvadást, az emberi végesség érzésének s az ebből fakadó kínzó hiányérzetnek feloldását.

A szerzetesség már Mohács előtt is Európazserte krízisbe került s a magyarországi hanyatló misztika szerzetesei — a XV. századi reformon túl és a Mohács utáni diasporán innen — már ebben a krízisben mélyen benne vannak, nem pedig előtte. A XV. századi reform már nem tudta megoldani a szerzetesség problémáját.

A középkori szerzetesség nem bírta el a középkorvégi feszültséget és egyre inkább engedett a nagy misztikus élményből s az Isten pártjáról egyre inkább a világ pártjára állott. A szerzetesség problémája nemcsak intézményesen, már egyénileg sem volt rendezhető. Az istenszolgálat tökéletessége és a teljes aláztatosság fölébresztése már teljes őszinteséggel nem vált elviselhetővé a XV. század végén született ember számára. Mert most már feltétlenül adódott a következő kérdés is: hogyan válhat bizonyossá bennem az, hogy Isten elfogadja szolgálatomat? S ennél a kérdésnél kezdődik egy német szerzetesnek, *Luther Mártonnak* borzasztó kínlódása és szörnyű lelki harca.

Ebben a különösen erős vérmérsékletű és szén-vedélyes Istennel tusakodóban a XV. század hiányérzete középponti élménnyé vált. »Ich haderte mit Gott in meinem wütenden und zerquälten Gewissen...« Ami végre sok évi küzdelem után Luther számára elhozza a belső megnyugvást, az nem egyéb, mint egy misztikus élmény. Luther Szent Ágostont, középkorvégi német misztikusokat és a Bibliát tanulmányozza. Szent Pál rómaiakhoz írt levelét olvasván, egyszerre vakító fénnel lobban föl előtte ez a mondat: »Az igaz ember hitből él.« Intuitív ereje ebben a mondatban egyszerre megoldottnak érzi a maga kínzó problémáját és — talán elsőnek — kijut a szerzetesség útvesztőjéből. Mióta hiányérzetét sikerült hittel kompenzálnia, azóta *Luther készen van* s most már csak külső impulzusra van szüksége, hogy meglelve a szót, azt a nagy

talizmánt, mely a vén földet ifjúvá teszi» — ki-
lépjen a világba és meghirdesse forradalmát.

*

A szerzetesprobléma, Luther megoldása s e megoldás nyomán létrejövő nagy lelki átalakulás: a protestantizmus, mindenestől a középkorvégi válság alsó népi áramlatához tartoznak. A felső osztályokat és a legműveltebbeket egy másformájú, de a benne revelálódó alapélményt tekintve, amattól nem vadidegen áramlat keríti birtokába.

A XV. század tudósainak, a humanistáknak nagy élménye az *antik filozófia* volt. A humanizmus elsősorban Olaszországban bontakozott ki, azon a földön, amelynek legnagyobb antik hagyománya volt s ahol a legtöbb antik szerzőt lehetett találni. Az egész középkoron át a filozófia fejedelme *Aristoteles* volt, akinek elsősorban a skolasztika és annak nagy betetőzője, *Aquinói Szent Tamás*, köszönhet sokat. A XV. századi embert azonban Tamás roppant gondolat-rendszere már nem elégítette ki. Az Egyház a maga egyre világiasabbá váló szervezetével pedig még kevésbé volt képes arra, hogy kielégítse a lelkek vágyát a transcendens tartalmak iránt. Már pedig ez a vágyódás annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert a középkori formák bomlásba kerültek, hangosan szólalt meg az emberekben s megragadta és hatalmába kerítette a tudósokat, a főurakat és a fejedelmeidet is, tehát a későközépkor társadalmának felső rétegét. Aristo telesszel éles ellentétben álltak az új filozófusok, akik mesterüknek *Platón*t tartották. Újra megélték Platón mítoszait, magukévá tették a tanítást Brosról s az *ideák-vól*, amelyeknek a való világ csupán hasonlata. Nemcsak Platón

olvasták, hanem *Plótinoszt és Hermes Trismegistost* is és megtanulták tőlük, hogy a késő antik filozófia hasonló úton járt, mint később a kereszténység. Ami e régi írókból feléjük áradt, az az alapmagatartásuknak olyannyira megfelelő misztikus hangulat volt.

Nem lehet itt célunk az újplatonikus filozófia

egész építményét lerajzolni. Szempontunkból az a fontos, hogy ez a filozófiai gondolkodna, amely nem volt híján bizonyos vallásos hangsúlynak sem, a XV. század második felében magyar földön is megjelent.

Mátyás király nevelője, *Vitéz János*, a varadi püspök, a későbbi esztergomi érsek, egyike volt a kor legműveltebb humanistáinak, ő is, miként unokaöccse, Janus Pannonius, a pécsi püspök kitűnő ismerői voltak az újplatonistáknak, elsősorban a firenzei *Marsilio Ficinonak*. Azonban ők is, éppenúgy, mint a firenzei mester, nem kerültek ellentétbe újplatonikus ideáik miatt a keresztény Egyházzal és sokáig úgy látszott, hogy a kereszténységben belül a humanizmus is annak egész szellemi hozadéka meg tudja találni a maga helyét, anélkül, hogy szétfeszítené a katolicizmus régi építményét, amelybe beköltözött. Végeredményben az újplatonizmus is ugyanazt a vallási élményt hajszolta, ugyanazt a vallási hiányérzetet akarta kielégíteni, mint az aszketikus misztika, midőn gondolkodásának középpontjába az Istennel való egyesülés gondolatát helyezte.

Természetesen ennek a misztikának a hangsúlya némileg más volt, mint az aszketikus misztikáé; a német misztikusok — így Eckhardt mester — *lélekszokrája* helyébe az értelmet helyezte s az *értelem* útján gondolta elérhetőnek az ember végső célját, az Istenség szemléletét. Éppenúgy, ahogy a keresztény vallás általában, világképének középpontjába ő is a *szeretetet* helyezte s a végső misztikus megismerést is, a dantei gondolat értelmében, ennek a szeretetnek erején képzelte el.

A humanizmus azonban nemcsak a szeretetben való felolvadás tanát jelentette, hanem jelentett egy igen sajátos tudományos módszert is. A szövegek vizsgálata, összehasonlítása, a nagy műveknek folytonos kommentálása lassanként egészen különös tisztaságú formatökélyt és eladrig szokatlan élességű kritikai érzéket fejlesztett ki a humanistákban.

Ahol pedig a tökéletes forma megjelenik, ott bizonyos értelemben feltétlenül egy fejlődés végéhez jutunk el, olyan pillanathoz tehát, amidőn

megszűnik a további konstruálás lehetősége, mégpedig azért, mert megszűnik az értelme is. A humanizmus túlkorán jutott el — és pedig az antik írók folytonos tanulmányozása folytán — a formai tökéletességhez és ez az oka annak, hogy annyi kiváló koponya és sugárzó intellektus sem volt képes kitermelni nagy és vérbő humanista remekműveket, mint ahogy ilyeneket más korok és más szellemi beállítottságok mindig kitermeltek, annak ellenére, hogy fogalmuk sem volt a formának humanista tökéletességéről — vagy éppen azért.

A szövegek magyarázása és kommentálása pedig addig hallatlan mértékben kiélesítette a kritikai ösztönt. Ahol pedig a kritika megjelenik, ott igen közel van a kételkedés is. A humanizmus későbbi magatartása — s talán ez a legelső gondolatunk ma is, ha humanizmusra gondolunk — a kételkedés, sőt a gúny magatartása lett. Jellemző erre a gúnyolódó hangra *Erasmus Rotterdamus* híree megjegyzése a böjttel kapcsolatban: »Est mihi stomachus luteranus, mens vera catholica.« (A gyomrom az luteranus, hanem a szellemem az jó katolikus.)

Erasmus Rotterdamussal az európai humanizmus legnagyobb képviselőjéhez értünk.

A róla való vélemények megoszlóak és ellentétesek. A felületes szemlélő nem is igen vesz észre többet Erasmusból, mint azt, hogy benne egy rendkívül gúnyos, állandóan kételkedő és a XVI. század elejei Európára óriási bomlasztó hatással bíró szellemet mutathat fel az európai történet. Erasmusban már semmi nincsen újplatonista elődei misztikus megragadottságából. Amit azonban Erasmus akart, az végeredményben mégis a legtöbb volt, amit abban az időben egyáltalán akarni és elgondolni lehetett.

Erasmus egy *keresztény filozófiává* akarta egyesíteni és nem teológiává — és itt van a hangsúly — mindazokat a szellemi áramlásokat, amelyek az ő korában izgatták a kedélyeket. *A békét akarta, az egész kereszténység békéjét.* Végző célja a kereszténységnek egy Krisztusi, filozofikus és pedagógikus emberformáló intézménnyé való átalakítása volt. Béke és műveltség révén

akarta kiépíteni az egyetemes keresztény kultúrát. Azt remélte, ahogyan X. Leónak írta, hogy az emberiség jövője a keresztény vallásosság, a tudományok és az általános béke irányába fog fordulni.

Erasmus egészen megdöbbentő és valószínűtlen hatással volt kora fejedelmeire, előkelőire és művelt szellemeire. Budától Cambridge-ig, Észak-Európától Nápolyig barátai, levelező-társai voltak a kor királyai. Az a mozgalom, amelyet Erasmus indított meg anélkül, hogy ilyen mozgalom megindítása szándékában lett volna és as a szándék, amely Erasmust vezette, anélkül, hogy ezt a szándékát rá akarta volna kényszeríteni a világra, mindennek inkább nevezhető, mint népinek. Erasmus az európai történet legarisztokratikusabb és legautonómabb szellemei közé tartozik. Függetlenítette magát minden családi, sőt minden egyházi köteléktől, megvetette a haza szűk és előítéletes fogalmát, függetlenítette magát az Egyház külső formáitól, korának zavaros eseményeitől s végre még magától a történeti időtől is. Hiába hívták egyetemekre tanárnak, Erasmus nem fogadta el. Hiába kínáltak föl neki az akkori világ legelőkelőbb fejedelmei királyi tartást városaikban, Erasmus nem fogadta el. Az egész világ nagy szellemeivel barátságban, de mégis mindenkivel szemben megőrizve a távolság hús korlátait, élt Erasmus ma Rómában, holnap Angliában, holnapután Baselben s aztán megint másutt. A nagy műhöz ő sem jutott el, de nem is akart eljutni: humanista volt, kommentátor és levélíró.

Hüvös szellem volt. A Plótinus-rajongók hevültsége számára idegen volt; ő az antik kultúra másik arcát képviselte: az alexandrinusok finom, fürkésző, kételkedő tudós ábrázatát. Megfogalmazásaiban óvatos volt s csak sejteni lehet, hogy középponti problémája a bölcs életnek és a szent életnek az ellentéte volt. ő az első, aki különbséget tett Krisztus tanítása és a Krisztusról szóló tanítás között. Jézust »*adorandus philosophiae princeps*«-uek nevezi és sejtetni engedi, hogy úgy vélekedik, hogy az Istenség dogmája Krisztus tudatából még hiányzott. Krisztus mellé, mint

vele egyenrangú szellemet, odahelyezi Sokratcst: »Sancte Socrate, ora pro nobis.«

A XVI. század első fele Erasmusban »numen σωτηρηχ-t látott, amint egy II. Lajos-kori magyar humanista, *Ursinus Velius* kifejezte. Hatása óriási volt minden előkelő szellemre s valóban, ha ezektől függött volna Európa jövődjé, talán több valósult volna meg Erasmus nagy terveiből. A vezetés azonban Luther fellépésétől kezdve, kicsúszott a humanista és fejedelmi kísérete kezéből.

A vezetés_ elvesztése Erasmusnak természetesen nem fájt. Sokkal magasabbról szemlélte a dolgokat, minthogy törődött volna ezzel. »Erasmus est homo pro se.« Később sikra szállt ugyan Luther ellen, de ezt a sikraszállást sem Luther, sem a katolikus Egyház nem köszönték meg neki. Erasmus később is, akkor is a maga útját járta, amikor az egyensúlyát vesztt, fenekestől felfordult kor már nem volt képes többé arra, hogy az ő útján járjon.

A *magyar udvar* a XVI. század első felében igen szoros összeköttetésben állott Németországgal. II Lajos felesége Habsburg Mária volt. Ennek az udvarnak hanyatló életét egyre jobban és jobban jellemezték a bomlás tünetei, úgy, hogy élesszemű szemlélők már évekkel Mohács előtt megírták, hogy Magyarország biztos pusztulásnak néz elébe. Ebben a pusztuláselőtti apokaliptikus hangulatban a magyarság vezető osztályának lelki egyensúlya egyre jobban és jobban megbomlott. Kitűnt már, hogy a magyar hiányérzet, amely az életformák szétbomlásában egyre jobban tetet öltött, nem lehet megnyugtanni sem az elvilágiasodott katolicizmussal, sem az újplatonisták középkort és antikvitást szintézissé gyúró kísérleteivel, sem pedig azzal a gyerekes és kedves misztikával, amely a kolostorokból áramlott.

Ebben a helyzetben Luther meginduló forradalma rendkívüli erővel hatott a magyar előkelők körében is. A királyné udvari lelkésze, *Cordatus Konrád* erősen hajlik a luteranizmus felé. 1524-ben azt írja haza a pápai követ: »A közhír szerint, amitől Isten mentsen, a király és a királyné lute-

ránusok.« Ez bizonyára nem volt így, de az is bizonyos, hogy a magyar felső osztályok s maga a királyi pár is izgatottan keresték azt a segítő eszközt, amivel megbillent lelki egyensúlyukat helyrelelkthették volna.

Egy szép napon udvarával együtt ebédnél ül Lajos király. Valaki szóba hozza Erasmust, mire élénk vita támad a nagy humanista személye és értéke felől. Az egyik magyar humanista, *Piso Jakab*, aki akkor már levelezésben állt a mesterrel, előhúzza Erasmus egyik levelét. Mohón kap utána a király. Azután kézről-kézre jár a levél s ahogy egyre többen és többen olvassák ezeket a szellemes, mély és választékos sorokat, antul inkább csitul az ellenkezés s végre az egész udvar megtér — Erasmushoz.

A protestantizmus és katolicizmus között vergődő magyar szellem itt egyszerre kitekintést kapott egy *harmadik út* felé. Erasmus az ő pártok felett álló magatartásával a kiengesztelő magatartást jelenthette a magyar nagyurak számára s ezek örömmel kaptak rajta. Az erasmista gúny, a finom kételkedés, amely nem azt jelentette, hogy valamit tagadtak és helyébe mást állítottak, mint a luteránusok, hanem azt, hogy egy és ugyanazon dolognak több oldalát világítottak meg, ez a magatartás most már jellemzővé vált a magyar előkelők világában. Megérezték, hogy az előkelő ember számára a természetes magatartás csakis a pártok felett állás lehet, hiszen az előkelő ember sokkal műveltebb és differenciáltabb annál, hogy egy dologban feltétlenül higgyen és ne vegye észre annak árnyalatosságát, egyszóval az igazság több arcát. Ilyen módon a színtvallás felelőssége alól is ki lehetett bújni s ez kényelmes és csábító dolog volt. Ez a hanyatló társadalom természetesen nem hitt állandóan valamelyik tételben és nem is vitatott állandóan tételeket. Időnként elcsitul vallásos izgatottsága s ilyenkor léhaságai jutottak túlsúlyra benne. Sajátságos ambivalencia kerítette őket hatalmába, mindenekelőtt magát a királyt. Ennek az ambivalenciának pedig kitűnően megfelelt Erasmus sajátos kifejezési formája: a *dialogus*.

Azok a magyar urak, akik Erasmus hatása alá kerültek, mindvégig megőrizték sajátos ambivalens magatartásukat a nagy lelki válságban, amely egész életükben környékezte őket. megtanulták tőle a pártok felett álló »homo pro se« magatartását. *Oláh Miklós*, az esztergomi érsek, mindvégig nagy megértést tanúsított a reformáció iránt. *Thurzó Jánost*, a boroszlói püspököt Luther és Melanchton a maguk hívének hitték s halálakor, mint a legnagyobb püspököt siratták el. *Thurzó Elek*, a Fugger-Thurzó bankház magyarországi feje, állítólag csatlakozott a protestantizmushoz, de ez a protestantizmus mindvégig nagyon problematikus maradt.

A magyar humanisták, ez az első nagyúri erasmista generáció, kevés kivétellel otmaradt a mohácsi csatában. Halálukkal kiesett a magyar főúri rend kezéből a magyar szellem vezetése. Alulról új, egészen szokatlan formájú jelenségek bukkantak fel. Ezekre már csak igen ritka esetben nyomta rá bélyegét a finom és előkelő kételkedő: Rotterdami Erasmus szelleme. Az új jelenségek szellemi őse a német polgárfíú, az entusiasta misztikus: Luther Márton volt.

A magyar középkor végét a mohácsi csatával szokás megjelölni. Ez a megjelölés nagyjában helyes és helyes különösen akkor, hogyha az uralkodó felfogás értelmében a XIV. és a XV. századot még középkornak fogadjuk el. A középkor fogalmát ugyanis újabban egyesek meg akarják szűkíteni s a középkori formák első nagyarányú bomlásának korát — a XIII. századot — akarják a középkor új határvonalának megtenni.

Korokat mereven elhatárolni már önmagában is történelemellenes gondolat, hiszen az emberi életben csak átmenetek vannak ée megint csak az abstrakció jogán határolhatjuk el ezeknek a folytonos átmeneteknek és folyamatoknak egy-egy részét s ezt a részt aztán valamilyen okon — amely okot jellemzőnek látunk — valamilyen névvel nevezzük el.

Ezt előrebocsátva, mégis azt lehet mondani, hogy a XIII. század bomlása után a tartalmak új formát találtak maguknak és ez az új forma még közelebb áll a középkor formáihoz, mint az újkor formáihoz. A XIV. és XV. századot *Huizinga* híres könyvcímével élve valóban a »középkor ősének« lehet nevezni, de még középkornak. A középkor világára jellemző elemek még a magyarnál haladottabb társadalmakat is egészen a XV. század legvégéig jellemeznék és még az olasz reneszánszban is csupán a század második felében születnek azok az egyéniségek, akik a középkor hagyatékát már annyira befalazták magukban, hogy újkori jelenségeknek nevezhetők.

A kis területre szorítókozó belterjes város-államok sajátos élete még nem újkori jelenség, hiszen az új korra általában a nagy és egységes birodalmak kialakulása jellemző. Az újkori gondolkodás azonban, amelynek lényege az individuum teljes megvalósulása és független életformája, az *urbánus életforma* nélkül el nem gondolható. A város önmagát szükségképpen a világ köldökének tartotta, vagy ha nem, akkor nem is volt város, a szónak ősi és igazi értelmében. Ebből az elgondolásból származik a polgár öntudata, felelősségérzete és egy olyan hivatásnak felvállalása, amelyben a maga mikrokozmoszát a makrokozmoszsal szemben, mint egyenrangú tényező kívánja érvényesíteni. *Ez a döntően újkori vonás.*

Természetes, hogy középkori individualizmus is van, hiszen középkori egyéniség is van. Sőt bizonyos értelemben éppen a középkorban sikerült egy-egy királynak vagy egy-egy várúrnak a maga egyéniségét oly mértékben megvalósítania, mint senki másnak. Azonban az ilyen egyéniségek mindig egy kisebb, vagy nagyobb társadalmi piramis csúcsán jelennek meg, vagy pedig belül maradnak a cellán — mint a középkor nagy tudósai mind — s ebben az esetben annak a közösségnek a gondolatkincsét fejezik ki egyéni fokon, amely közösségnek ők is a képviselői.

Az újkori ember azonban már akkor is képes saját egyéniségének megvalósítására, hogyha nem áll egy társadalmi piramis csúcsán és nem képvisel semmiféle közösséget. Ennek az új ember-

típusnak egyik legnagyobb és legteljesebb megvalósulása minden idők számára *Erasmus* fog maradni. A rotterdami bölcs tudatosan és szándékosan szakadt el minden középkori kapcsolattól és tudatosan nem vállalta semmiféle közösségképviselést. A szellem szabadságát hirdette, annak az egyéni szellemnek jogaiért küzdött, amely ép olyan értékes, mint az egész világ. A mikrokozmosz minden újkori ember szemében legalábbis egyenlő értéket képvisel a makrokozmoszsal. Többnyire azonban ez az egyensúly éppen a mikrokozmosz irányába tolódik el, aminek oka az, hogy az egzisztencia a maga által teremtett mikrokozmoszban és nem a készen talált makrokozmoszban érzi kifejezve önmagát.

Magyarország a középkorban politikailag egységes képződmény benne a városi élet csekély és más hangsúlyú, mint nyugaton. Innen *a magyar fejlődés archaikus jellege*, innen a középkor bizonyos meghosszabbodása Magyarország területén.

Jellemző módon az újkori gondolkodás csirái mégis ott tűnnek fel először Magyarországon is, ahol városi vagy ehhez hasonló kultúrák bontakoznak ki. A magyar humanizmus első fészke *Vitéz János* váradi, majd esztergomi udvara, az után a királyi udvar Budán s végre a többi püspöki és néhány egészen kiemelkedő főúri udvar. Ez a magyar individualizmus sajátságos keverékét mutatja a középkori és az újkori formáknak, éppen úgy, mint ahogy az itáliai városállamkultúrák és kisebb-nagyobb udvari kultúrák is a középkori és az újkori egyéniségmegvalósulásnak szintézisét, vagy küzdelmét mutatták. A magyar individuum ebben az időben még elsősorban király, püspök vagy nagyúr, tehát a legtöbb esetben egy-egy piramis csúcsa, egy-egy közösség képviselője. Emellett azonban már olyan jelenségek is föltűnnek, amelyek újkorinak nevezhetők. II. Lajos idejéből már ismerünk olyan magyar humanistákat, akik se püspökök, se nagyurak, mégis egyéniségük teljes megvalósítására törnek s bizonyos erasmista életformában élnek. Ilyenek Erasmus budai barátai: mindenekelőtt *Piso Jakab*, kivel, mint Erasmus írta: »egykor Rómában

kellemes volt az érintkezés«, aztán *Ursinus Velius* és *Kassai Antoninus*. Maguk a humanista nagyurak sem csak azért humanisták és individualisták, mert nagyurak, hanem azért is, mert egyéniségük megvalósítása immáron több ösztöneik társadalmi helyzetük megengedte korlátlan kiélésénél — már szellemi szükséglet is.

A Mohács előtti Magyarország azonban ezektől a társadalmilag minden esetben nagyon magasan álló, vagy ezek közé bejutást nyert elemeken kívül egészében középkori ábrázatot mutat. A *köznemesség*, amelynek politizáló és mégis névtelen széles tömegéből az egy *Werbőczy István* emelkedik ki, a kodex-irodalom, amelyből a benne itt-ott megcsillanó újkori jelek ellenére is egyedül a *Karthausi Névtelen* — de ez is névtelen — alakja emelkedik ki, csak részben magyar polgárságunk és városi kultúránk és főként a nép széles rétegei még egyáltalában nem törték át a középkort.

Ennek pedig belső oka van. Ezek az elemek még nem kerültek szembe a makrokozmoszsal, még belül voltak valamely közösségen és nem volt szükségük arra, hogy egyénileg megvalósuljanak.

Ezt a helyzetüket változtatta meg egy csapásra Mohács. Megszűnt a nagy, változhatatlannak gondolt, ötszázéves közösség, amelyet a magyar király fejezett ki. Az ország három, de a valóságban még több részre oszlott. Mindezek a részek, sőt mindezekben a részekben belüli részek is kénytelenek voltak állástfoglalni a magyar sors kérdéseivel szemben, mert ezt az állásfoglalást nem végezte el többé helyettök a király. *Minden magyar ember elkezdte tehát — akarva, akaratlan — a nemzet sorsát a saját bőrén érezni*, anélkül, hogy magasabb hatalmakhoz apellálhatott volna ennek a sorsnak kegyetlensége ellen.

A magyar állam építményének ősi kupolája így beszakadván, a magyar ember meztelen homlokkal állott szemben a haragos makrokozmoszsal. Ha nem akart tönkremenni, egyéni sorsában kellett megoldást találnia a nemzeti sorsra.

Ugyanekkor összeomlott fölötte a második, még magasabbnak, még erősebbnek és még örökebbnek képzelt kupola: a katolikus egyház. A főpapok mohácsi pusztulása csak meggyorsította a

folyamatot s a nagybirtok Mohács utáni szerepe csak biztosította kibontakozását, a protestantizmus nélkül is bekövetkezett volna, hiszen másutt is bekövetkezett, ahol ugyanezek az előfeltételek nem voltak meg. Beszéltünk arról, hogy az egész középkori Európában és Magyarországon is az volt a helyzet, hogy a vallásos élmény már csaknem két évszázad óta csak kevesekben válhatván teljessé, a vallásos szükséglet és a vallásos élmény között hiányérzet támadt. A misztikus élmény pszichológiai indítéka is egy hiányérzet volt, ez azonban az »unió mysticá«-ban kielégült. Mióta azonban meggyöngült hittel az emberek a »via mystica«-t nem tudták végigjárni, azóta ez a hiányérzet megmaradt, belőle nyugtalanság és izgatottság származott s végre is megbillentette a hit egyensúlyát.

Midőn tehát a XVI. század elején kitűnt, hogy a katolikus egyház nem képes arra, hogy híveinek teljes értékű vallásos élményt nyújtson, ugyanakkor pedig *Luther* nagy példája mutatta meg, hogy *a vallásos élmény teljességéhez egyéni és nem közösségi úton lehet eljutni*: az emberek egyénileg kezdték megkísérelni vallási kérdéseik rendezését, megoldását.

Ebből természetesen határtalan zűrzavar keletkezett. *Luther* bizonyára nem tudta, hogy minő lavinát indít meg. Mint ösmeretes, a protestantizmus nem állott meg a lutheri tanításnál és csakhamar dialektusokra oszlott. A németországi reformáció mást tanított, mint a svájci reformáció, megint mást hirdetett az anabaptizmus s a legmesszebbmenő következményekig jutott el az antitrinitarizmus.

A legtöbb zűrzavar azonban termékeny szokott lenni. A XVI. század nagy lelki válságából is előállottak az új képződmények, amelyek megújították a föld színét. Az emberek — és ezúttal nemcsak a felső osztályba tartozó, hanem a legegyszerűbb ember is — megszokták, hogy szabad választásuk van a hit és a lelkiismeret dolgaiban. A XVI. század óta áll mindenkinek módjában, hogy az istenséggel való viszonyát maga rendezhesse. Igaz ugyan, hogy a protestantizmus maga is megrettent a nagy fegyvertől, amit a népek

kezébe adott s amely a vallás régi közösségi szerkezetét teljesen atomjaira bonthatta volna. Ezért a protestantizmus volt az első, amelyik, még jóval a katolikus restauráció előtt, az ellenreformációt megindította. Külföldön és Magyarországon a prédikátorok időről-időre összeültek és kisebb nagyobb zsinatokon hitvallástervezeteket dolgoztak ki. Ezekhez igyekeztek ragaszkodni s mindenkít, aki így megállapított hittételeiken túlmagyarázta és értelmezte a vallást, eretneknek tartottak. Azonban e kisebb-nagyobb protestáns zsinatoknak hiányzott a tekintélyi erejük és ellenreformációjuknak nem nagyon tudtak általános érvényt szerezni. A XVI. század folyamán általában az a helyzet, hogy *ahol egy erőteljesebb szellem fellép, az azonnal valami új meglátást hoz be az istenség és emberség viszonyába, néha pedig gyökeresen újjá is rendezi.*

A magyarság igen sajátságos és igen jellemző késéssel csak a reformáció korában jut bele egy olyan városi fejlődésbe, amely a maga individualista jellegénél fogva a reneszánsz városi fejlődéséhez hasonlítható. A nagy közösség, a királyság és egyház széthullása után a kis [közösségnek, a városnak vagy a községnek kellett rendeznie az ember és világ problémáinak legnagyobb részét, néha bizony valamennyit. A XV. századi olasz város *életformát, államformát, művészi és filozófiai világgépet* teremtett a maga és polgárai számára. A magyar község saját életformáig csak ritkán jut el. Az alföldi magyar város lényegileg paraszti életformában él tovább, az erdélyi és a felvidéki magyar város pedig átveszi a szomszédos vagy előzetes német város szűk és különösebb kulturális hangsúlyt alig hordozó életformáját s ezt a formát valahogyan zömökebbé, szélesebbé, földesebbé — parasztibbá teszi. Államformát magyar városok maguk számára nem alkotnak. Nem mintha nem volna erre, szükségük elhagyott helyzetükben, a török hódoltság közepén, vagy oly területeden, ahol császár és fejedelem uralmai váltogatják egymást s egyik sem szilárd, hanem egyszerűen, mert nincsen meg az a politikai érzékük és iskolájuk, ami az államformáig vezethetné őket. Kezdetleges kísérletek természet-

tesen vannak s éppen ezek bizonyítják, hogy mennyire szükség lett volna ilyen magyar város-államokra az Alföldön. A *Nagykőrös—Cegléd—Kecskemét* városszövetség és a *Félegyháza—Halas* városszövetség, az amiről tudunk s az alföldi magyarság legnevezetesebb szervezete: *Debrecen*. Debrecen, a hódoltsági, császári és fejedelmi területek ütközőpontján, kénytelen volt politizálni s ennél fogva bizonyos politikai iskolára szert tenni. Odáig azonban, hogy egy sajátos államformát alakítson ki a maga számára, már nem futotta. A »keresztényen reszpublika«, aminek Debrecen magát a XVII. században néhanapján nevezte, arra vall, hogy a világosabb koponyák Debrecenben felismerték a fejlődés helyes irányát, anélkül, hogy követni tudták volna.

Arról aztán szinte szó sincs, hogy a magyar község művészi és filozófiai világkép kialakításával kísérletezzék. Még az is, ami irodalomban létrejön, igen kezdetleges és teljesen alá van rendelve — eza vonása szinte olyan, mintha még a középkorban lennénk — az egyházi céloknak.

És itt érünk ahhoz a ponthoz, ahol a magyar község maradandót és fontosat alkotott. Itt sikerült neki a legtöbb esetben az istenség és a magyar emberség viszonyát — ezt a kétségkívül leglényegesebb kérdést — a gondolkodás középpontjába állítani, sikerült neki a legtöbb esetben ezt a viszonyt újjá értékelni és egy *új, teljesértékű vallásos élményhez eljutni*. Egy-egy közösségen belül többnyire sikerült egy-egy egységes és önmagában megnyugtató vallási rendszert elfogadtatnia, sikerült egy-egy ilyen rendszerben megállapodnia s ezzel a kibillent vallási egyensúlyt a saját mesgyéjén belül megint helyreállítania.

Ez a teljesítmény pedig, akármilyen szemszögből is nézzük a dolgot, nagy teljesítmény; enélkül a XVI. századi magyarság legértékesebb népi tömegei vallási földönfutókká lettek volna, s a megállíthatatlan lelki zürzavar még jobban, talán teljesen szétforgácsolta volna a magyarságot. Ahol ez a fent jellemzett egyensúlyhelyreállítás valamely okból tényleg nem következett be, ott a reformáció valóban ad abszurdum vitte önmagát. A Szentháromság tagadásától már csak

egy lépés kellett a megváltás művének tagadásáig, innen pedig egészen egyenesen vezet az út a kereszténység értelmének teljes tagadásán át vissza az Ószövetségbe. Tudjuk, hogy a század végén a *szombatosságban* és a *zsidózó eretnekekben* egyes helyeken el is jutott eddig a végső pontig a magyar protestantizmus.

A XVI. századi magyar község azonban természetesen nem rendelkezett azzal az érettséggel és műveltséggel, hogy nehéz teológiai kérdéseket egyénileg vessen fel és egyénileg oldjon meg. A vallási problémát a szomszédos lelkek előtt papok vagy prédikátorok, tanult vagy kevésbé tanult férfiak vetették fel. A lényeg az, hogy a vallási probléma a községet is érdekelte, hiszen ezért tulajdonított olyan jelentőséget neki és hogy egyénileg módjában állt az illető prédikátor által hirdetett tanításhoz csatlakozni vagy nem csatlakozni. Általában egy-egy nagy prédikátor személyes hatása folytán az illető prédikátor személyes hitét fogadta el az egész község. Azonban az elfogadást nyilvános hitviták előzték meg, amelyben a különböző véleményen lévő prédikátorok az egész nép előtt vitára szálltak. Tehát nem az a társadalmi helyzet határozta meg a község tagjának hitét, amelyben vele szemben a prédikátor állott, — tehát nem a »*cujus regio, eius religio*« elv, amely a nagybirtokon élők vallási hovatártozását ebben a korban még megszabta, s amely éppen ezért kevésbé hívja ki emberi érdeklődésünket — hanem az a mód, ahogyan a prédikátor saját elképzelését meg tudta valósítani és fejtudta tálnálni a községnek.

Méltán merül fel bennünk a kérdés: kik voltak ezek a nagy prédikátorok!

Nem egy közülük mint katolikus pap kezdi pályáját, ritkábban mint humanista. Ebben a korai időben még nagyon gyakran nincsen meg a végleges szakítás reformáció és katolicizmus közt és például olyan magyar nagyurak, mint Nádasdy, Török, Perényi, az ecsedi Báthory, Melith, annak ellenére, hogy a reformációt támogatják, még gyónnak és áldoznak, ferences és jezsuita nexusaik vannak. A későbbi prédikátorok közül is *Dávid Ferenc* csak évekkel wittenbergi tartózko-

dása után, mint péterfalvi plébános szakít Rómával. *Heitai Gáspár* szintén a katolikus papságban gyökerezik; *Sztárai Mihály* a mohácsi csatában még mint ferencrendi szerzetes vesz részt. És talán az ő sorsa az, amelyet szimbolikusan tekinthetünk ennél az első prédikátornemzedéknél. Addig, amíg a mohácsi csatában szét nem omlott királyság és Egyház, addig Sztárai Mihály képes volt megmaradni a katolicizmus, sőt a szerzetesség keretein belül. A szerzetesség problémája, amelyre Lutherrel kapcsolatban már rámutattunk, bizonyára őt sem hagyta nyugton, de valószínű, hogy Mohács nélkül a reformáció felé vezető útja hosszabb lett volna és az is lehet, hogy sohasem jutott volna el a végére. 1526 és 1544 között azonban nyugtalan szelleme lehányta magáról mindazt, ami szabad mozgásában akadályozta. 1544-ben már prédikátor Laskón s innen kezdve 1575-ben bekövetkezett haláláig az ország különböző pontjain tűnik fel, hirdetvén az új ígét: Tolnában, aztán megint Laskón, Gyulán, Sárospatakon, Pápán. Közben a Dunántúlon a hívek »püspökké« is megválasztják.

Érezhető-e az ellentét ennek az embernek a pályáján belül? 1526-ig szerzetes, cellák lakója, egy erősen megkötött közösségnek névtelen tagja. Akkor a sorsdöntő csata kiszólítja szűk cellájából és tanúja lesz a világtörténet egyik nagy, véres tragédiájának. Talán vissza se tér többé rendházába. Hosszú időre eltűnik szemünk elől, Isten tudja merre jár. Tizennyolc év múlva bukkan újra elő, akkor már kész protestáns. Innen kezdve aztán vándorlás a kenyerre. Feltűnik Magyarország legkülönbözőbb pontjain s mindenütt nagy hatással van a községekre, amelyekben megfordul, nyugtalan és élénk szelleme felrázza őket határozatlan tespedésükből, elindítja az új hit felé. Kortársa, *Dévai Biró Mátyas*, aki Luther híres *Tischreden*-jében is szerepel, ugyanilyen vándor életmódot él, de még nagyobb arányokban, mint Sztárai Mihály. Déván születik, Krakóban és Wittenbergben tanul, azután a következő helyeken tartózkodik: Budán, Kassán, Bécsben, megint Budán, Sárvárott, Németországban, Krakóban, Szikszón, Wittenbergben, Miskolcon. Végre

bejárja Erdélyt, egész Brassóig eljut s visszatérve, Debrecenben éri a halál körülbelül negyvenhárom-negyvennégy éves korában.

A prédikátornak ez a nagy nyugtalansága, ami külső életformáján is megmutatkozik egyeseknek, belsejükben valamennyiüket eltölti. Valamennyien vitatkozó természetek. Hatalmas egyéniségük a községeket, melynek élén állanak, időnként súlyos lelki válságba sodorja és néha valóban súlyos és veszedelmes dolog őket az Istenkeresés és az igazság utáni áhítozásnak mindazonokon a meredek útjain végigkövetni, amit egyéniségük lendülete községük tagjaitól megkövetel. Itt első helyen a »debreceni pápát«, *Méliusz Juhász Pétert* kell említeni, akinek sze mélyével és hatásával még bővebben foglalkozunk. A legnyugtalanabb Istenkereső azonban mindnyájuk között *Dávid Ferenc*. Ez a rendkívüli tehetségű férfi a legkülönbözőbb hatások alá kerülve és a legkülönbözőbb módokon törekedve az igazság megismerésére, csak 1552-ben, körülbelül harminckét éves korában szakított végkép Rómával. 1557-ben az erdélyi evangélikus magyarok püspöke lett. 1559-ben már a reformátusok élére állt és nem sokkal később az antitrinitáriusok tanaihoz közeledett. A reformátusok által megégetett spanyol *Serveto* misztikája kerítette hatalmába s óriási hatására jellemző, hogy ezen az úton Erdély legnagyobb része követte, mindekelőtt maga a fejedelem, a nyugtalan János Zsigmond, aki végigjárta ugyanazt az utat, amit a nagy prédikátor, a katolicizmustól kezdve egészen az unitarizmusig.

Ebben az időben Erdély már mindenképpen azon van, hogy a maga külön létét, a többi Magyarországtól független életformáit kibontakoztassa. Buda elfoglalása óta a magyar politika súlypontja lassan lejt Buda tájairól a Tiszántúl felé. Egyelőre úgy Zápolyai János özvegyének, mint Práter Györgynek, János végrendelete végrehajtójának, a székhelye Várad. A barát azonban hamar felösmeri, hogy a Tiszántúl nyílt vidékei a hódoltsági terület közelsége s az egész tájnak az Alföld többi részeitől szervesen elszakított volta ezeket a vidékeket a török szájába

tolják ugyan, viszont a legkisebb mértékben sem alkalmasak arra, hogy új politikai jegecesedés középpontjául szolgáljanak. Ez a felösmérés az alapja annak, hogy a barát nem Váradot teszi meg ez új, keleti Magyarország székhelyének, hanem már 1541 utolsó napjaiban *bemegy Erdélybe*, e bérces, jól védett, kikerekített kis tartományba, s ennek közepébe, *Torda* városába hívja össze az új országgyűlést.

A tordai országgyűléssel a magyar történetnek új korszaka kezdődik. Erdély a magyarság életének középkori részében — bizvást mondhatjuk — politikailag nem volt érdekes. Sohasem támadt Erdélyben olyan politikai forma, amely hatását éreztethette volna Magyarországon. Sőt a „jelenségek arra vallanak, hogy "Erdélyben hiányzott a magyarság átütőerejű politikai túlsúlya is, úgyhogy ott különböző előjelű és életszándékú politikai képződmények jöttek létre, nem úgy, mint kint Magyarországon, ahol minden különös képződményt is egy nevezőre hozott a magyar királyság életszándéka, mint erős és kitartó szélfűvás, mely egy irányba dönti az eredetileg sokféleképpen nőtt ágakat. Ezzel szemben Erdélyben, ahol ez az átfogó erő ilyen mértékben már nem érvényesül, kialakultak a kicsiny, kisurakkal, szűk látókörű nemesekkel lakott vármezők. Ezek élete a magyarországi megyék életének kisebbarányú és lokálisabb színezetű változatát jelentette. Kialakult a székelység igen sajátos, ősi vérségjogi berendezkedésen nyugvó jogrendszere, a különleges *székely szabadság*. Ez a középkori jelenség, jellemző paradoxonképpen, éppen a független Erdély időszakában fog tönkremenni. Kialakult végre a *szász univerzitás*, a két magyar képződménytől életszándékában, életformájában merőben idegen német autonómiás alakzat, amely viszont a századok folyamán egyre jobban megerősödve, kiérve és öntudatosodva, egyre erősebben hangsúlyozta az őt környező magyar világgal szemben német voltát és a végső-kig levonta német voltának következményeit.

Ez a három nemzet szűk és bérces hazájában társadalmilag és nemzetiségileg meglehetősen éretten, ám politikailag annál éretlenebbül szem-

lelte dolgainak alakulását. Az 1542 telére, Tordára összehívott országgyűlést valószínűleg nagy és őszinte bizalmatlansággal vették tudomásul; a hirtelen nyakukba szakadt politikai felelősséggel aligha tudtak hirtelenében mit kezdeni. A nyugtalan vérű *Majlád* volt talán az egyetlen erdélyi ebben a korai időszakban, aki felösmerte az új szituációt. Ő az első, aki már Buda eleste után Erdély fejedelmévé akarja kikiáltatni saját magát s nincs kizárva, hogy éppen az ő kudarcba fült ötlete ad formát a barát ideiglenes jellegű államalkotásának.

Mert az 1542-es országgyűlés — és ez a jelentősége — mindenesetre Erdélyország megalakulását és fellépését jelenti a történelemben. Györgytől távol állott, hogy Erdélyben egy új és állandó politikai formát keressen. A barát mindössze egy rövidéletű szükségalakulatra gondolt, amelynek hivatása kizárólag abban merült volna ki, hogy az adott viszonyok közt valaminő politikai formát teremtsen az uratlan és központjavesztett keleti országrésznek s ebben a formában — így remélte a barát — át tudja vészelní a keleti Magyarország e nehéz éveket egészen addig, amíg új politikai lehetőség támad arra, hogy a nyugati részekkel egyesüljön. Maga a tordai országgyűlés is hajlott az egység gondolata felé, mely a túlsók felelősségtől való szabadulást is jelentette volna s úgy vélekedett, hogy ahhoz áll, akié Buda lesz, mert híre futott, hogy Németországból nagy keresztény sereg indult Budavár visszavételére.

Egyelőre azonban kénytelen volt méghajcini a barát hatalma előtt, aki mögött e pillanatban nem kisebb személyiség állott, mint maga a török császár. Szulejmán tízezer forint évi adót vetett ki az új fejedelemségre, a kormányzói hatalmat Györgyre bízta, az ország fejedelméül pedig az özvegy királynét és annak pici fiát nevezte ki.

A barát fegyvereseinek élén vonult fel a három nemzet országgyűlésére. Vele jött a tiszai nemesség is, mely a maga tágabb látókörével, politikai érettségével bizonyos értelemben György pártjaként volt hivatva szerepelni, mivel ők voltak elsősorban lekötelezettjei Várad és Kassa hatalmas urának. Ám ezek közt a tiszai urak között

nemcsak erdélyi szabású kisurak találkoztak, hanem olyan egészen nagyszabású dinaszták is, mint aminők a somlyai Báthoryak voltak. Ilyen családot egyetlen egyet sem tudott felmutatni Erdély; sem hatalomban, sem műveltségben, sem politikai hagyományban nem volt senki a tulajdonképpeni Erdélyen belül, aki felvehette volna a versenyt ezekkel a nagyformátumú hatalmas emberekkel. A megalakuló Erdélyt egy *délszláv pap* és egy *lengyel-olasz királyasszony* kormányozza; első fejedelme *Zápolyai* lesz, az egykori »tót király« fia; a *Báthoryak* Ecsedről fognak jönni, Királyhágón inneni úr *Bocskay* is, *Bethlen* temesmegyei eredetű, a *Rákócziak* abaujiak, illetőleg zempléniek. Ezek nem véletlen jelenségek, mint az sem, hogy az erdélyi országgyűlés az első tordai naptól kezdve árnyékországgyűlések sorozata, amelyen a fejedelmi akarat dominál. Erdély tele van ellenmondással: ez az utóbbi újkori jelenség, holott Erdély társadalmi képe szinte teljesen középkori jellegű. Erdély tele van ellenmondással: bércei közt a tiszántúli nagyúri életforma kap fejedelmi méreteket.

Mіндеzen jelenségek ellenére is megállapíthatjuk, hogy Tordán *megalakult Erdély*. A rendek a gyulafehérvári rezidenciát jelölték ki Izabella lakóhelyéül s az ő számára szekularizálták az erdélyi püspök javait. Így hát a fejedelem most már meg is tudott élni és megkezdődhetett az erdélyi fejedelemség élete.

Ez az ideiglenesnek elgondolt élet sokáig megőrzött valami kísérletszerűséget, valami homunulus-jelleget s csak későbbben sikerült belőle igazándi államot teremteni, csak akkor, mikor vérbeli államférfiak kerültek trónjára, mint elsősorban *Bethlen Gábor*. Ám minden ideiglenes jelleg ellenére is már nagyon korán feltűntek az új állami képződménynek olyan jegyei, amelyek élesen elválasztották nemcsak a többi Európa álladalmaitól, hanem a magyar királyság XVI.—XVII. századi formáitól is. Ezek a korai jegyek pedig Erdély összetételéből következőleg nem a politikai, hanem *a társadalmi téren* jelentkeztek és innen gyorsan tolódtak át a vallási területre.

A három nemzet és a Tisza vidéki Készek — a

Partium — országa tulajdonképpen négy különféle társadalmi szerkezet egymás mellett élését jelentette. Mivel, mint kiemeltük, egyik ilyen szerkezet sem volt túlsúlyban, közzülük egyik sem törekedhetett arra, hogy saját törvényeit a többire kényszerítse, hanem egymás mellé rendelt eredeti helyzetük értelmében kerestek a maguk számára modus vivendit. A későbbi tordai gyűléseken — mert János Zsigmond uralkodása alatt az esetek túlnyomó részében Torda marad az országgyűlések székhelye — már megkezdődik a különböző nemzetiségű társadalmi szerkezetek konzekvenciáinak levonása vallási téren is.

Európa azon területein, ahol a zárt nagybirtok, a kikerekített hercegség divatozott, az új vallás egyszerre terjedt, nagy összefüggő tartományokban, mert, amely hitet vallotta a földes ár, ugyanazt kellett vallania a jobbagynak is. Erdélyben azonban ez az elv csakhamar megbukott. Ennek két oka volt: első *a fejedelemség társadalmi szerkezete*, második maga *a fejedelem*.

Erdély igazi nagyurakat nélkülöző társadalmi szerkezete nem bírta sokáig a területileg összefüggő homogén vallástartományokat fenntartani. A gyors és nyugtalan vallásváltoztatások hamarosan feldúlták Erdély hitbeli egységét és épp olyan tarkává tették, amilyen tarka Erdély képe nemzetiségi-társadalmi tekintetben volt. Egyedül a szász univerzitásnak sikerült egységesen a lutheranizmushoz csatlakoznia s ezt az állapotát évszázadokra megrögzítenie. Erdély többi népei közt a katolikus hit hamarosan ugyanazon területen lakott az ágostaival, emez kénytelen volt területeit megosztani a kálvini helvét hitvallással s végre felütötte fejét a sokáig eretnekségnek tartott anabaptista és unitárius felekezet is. A későbbi tordai gyűlések tehát egyszerre szembe kerültek *a több hitfelekezet egy területen való együttlakásának* rendkívül kényes kérdéseivel.

Úgy lehet, Erdély önön belátásából nem tudta volna rendbehozni ezt a problémát, csakúgy nem, mint ahogy a nyugatabbi Európa sem tudta még Bokáig rendezni — ha váratlanul nem támad a vallási egyensúlynak és türelemnek hatalmas támasza a fejedelem személyében.

Ennek természetesen mélyenfekvő személyes okai voltak. Erdély első fejedelme, *János Zsigmond* nemzetségének utolsó sarja volt. öreg, kedvetlen atyától és hisztériás, végletes kedélyű anyától származott. Nevelése — noha művelt férfi volt és sok nyelven beszélt — nem volt egyenletesnek mondható. Zaklatott, ide-odadobált gyermekkor után valami fáradt izgalommal szemlélte a világ dolgait s külsőleg Zápolyamódra tunya lényét belül nagy lelki nyugtalan-ságok háborgatták. így történt, hogy a katolikus Zápolyák és Jagellók fia örökölt hitét csakhamar Imther tanaival cserélte fel, ez azonban nem gátolta meg abban, hogy midőn a kálvinizmus elérte Erdélyt, ne csatlakozzék az új hithez s mivel még most sem tudott megnyugodni, olasz orvosa, *Giorgio Blandrata* és a már említett Dávid Ferenc hatására még tovább sodródjék a fiatal unitarizmus területeire.'

Természetes, hogy az a vallás, amelyet a fejedelem éppen magáénak vallott, országában nem lehetett tiltott, vagy pláne üldözött felekezet. így aztán János Zsigmond a híres tordai gyűléseken egymásután iktatta törvénybe az úgynevezett négy »bevett« felekezet élethez és lelkekhez való jogát s így alakult ki uralma végére a sajátságos és ezekben az időkben még valóban világszerte magában álló *erdélyi »vallásszabadság«*, ami a valóságban a négy bevett felekezet többé-kevésbé szabad vallásgyakorlatát jelentette.

Ez a szabad vallásgyakorlat azonban javarészeben a fejedelmi kegytől függött. Legjellemzőbben megvilágítja ezt *Dávid Ferenc* példája. 1568-ban Dávid óriási hatása alá vonta Erdély lelkeit, mindenekelőtt a fejedelmet. Hatása alatt jött létre az 1568-as tordai országgyűlés határozata, amely a legszélsőbb protestantizmust, az evangéliumnak teljesen egyéni, senki által nem büntetett és nem büntethető magyarázatát iktatta törvénybe. »Minden helyökön az prédikátorok az Evangéliumot prédikálják, hirdessék, *kiki az ő értelme szerint...* Ezért pedig senki a szuperintendensök közöl, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa. Ne szidalmaztassák senki az religioért senkitől, az előbbi

constitutio szerént. És nem engedtetik az senki uek, hogy senki fogsággal avagy helyéből priválással fenyögessön az tanításért, mert *az hit Is tennék ajándéka, ez hallásból leszen, mely halld; Istennek igéje által vagyon.*«

Ezt a szélső megfogalmazást megmagyaráz!, a fejedelem személye, aki maga is unitárius volt, éppen úgy, mint ahogy tizenegy ©szzendő# múlva Dávid Ferenc tragikus bukását is a fejedelem személye, *Báthory Kristóf* katolicizmusa magyarázza meg. »Megértette önagysága (Báthory Kristóf) ezt az egész dolgot, miképen a te (Dávid Ferenc) agyadból koholt tudományodat követvén, *elhagyta az eklézsiái egységet és az istentelen, hallatlan, átkozott káromkodásra vetemedtél é;; az ország közönséges végzése ellen* („közönségesé tette, újítvá lettél. Azért öfelsége téged érdemed szerint mások példájára megbüntet, hogy afféle eszelős újításoktól elirtóztassanak Addig pedig, amíg tetszik önagyságának, a fejedelemnek rólad parancsolni, fogságban tartatok« Dávid Ferenc, aki akkor már ezélütött öreg ember volt, ott is halt meg, a fejedelem dévai börtönében ugyanannak az évnek az őszén.

Erdélyben, e társadalmilag nagyon is bonyolult szerkezetben, mint látjuk, *végző fokon* tehát mégis csak győzedelmeskedett a korban divatos »*cujus regio, ejus religio*« elv. A fejedelem, mint a föld legfőbb birtokosa, rányomta saját hitének bélyegét a vallási viszonyokra is. Erdélyben tehát és még inkább a királyi Magyarországon, ahol a katolikus Habsburgok uralkodtak, a XVI. századi lelki válság izgatott istenkeresése nem nyilvánulhatott meg súlyos korlátozások nélkül. Hogy a lelki válságot egész mélységében és egész nagyságában megpillanthassuk, figyelmünket újra a község felé kell fordítanunk, ahol a nagy történelem folyamata alatti vonulatban, a hatalom gócpontjaitól távol és kevésbé ellenőrizve, az egymással szembenálló vélemények szabadabban és elementárisabban nyilvánulhattak meg.

Tekintetünk megint Debrecen, »a keresztyén *respublica*« felé fordul.

A lelki válság a XVI. században, mint láttuk, megérintette a királyokat és a fejedelmeket. Nem ment el nyomtalanul a püspökök és a nagyurak felett sem. Kételkedéssel töltötte meg a kor szellemi arisztokratáinak, a humanistáknak szellemét. Megbolygatta a nemesség meg a polgárság és az egyház ősi viszonyát. Végigsújtott az egyházi renden és kiszórta őket kolostoraikból az ismeretlen égbolt haragos csillagai alá. Végre eljutott a néphe is s az egyszerű tömegek is meg; indultak, hogy a maguk naiv módján keresni kezdjék a megbomlott világban az *új bizonyosságot*.

A történelmi erők sodra természetesen nem mindig ilyen előírászerű. A reformáció előtti nagy német parasztlázadások egyrésze messze Luther felé esik s néha éppen a polgári réteg kerül *később* az új vallási izgatottság hatása alá. A legkonzervatívabb leggyakrabban a nemesség, amely a szellemi régióktól aránylag legtávolabb él s amelynek kiváltságolt helyzetében a legkevesebb oka van arra, hogy valami új után áhítozzék.

Magyarországon a folyamat a legszabályosabbak közé tartozik.

Előbb a király és az udvar válik erasmistává és oda tör be legelőbb a luteránus tanítás is. Mohács után már egyre szélesebb rétegeket ér el a protestantizmus s végre a lelki válság igazi hangsúlyának hordozói egyszerű és szegény prédikátorok, az első generációban még javarészt volt papok és szerzetesek lesznek. Ezek a prédikátorok, ha még oly eklektikusok is, mint *Szegedi Kis István*, ha még oly rendszertelenek és szenvedélyesek is, mint *Méliusz Juhász Péter*, ha még oly sok nyugtalan miszticizmussal keresik is az újat s megint az újat, mint *Dávid Ferenc*, — mégis valamenynyien *tanítást* képviselnek, tanítást, amely önmagában logikus, az európai kultúra színvonalán álló és — akár egyetértünk vele, akár nem — sohasem kelti bennünk a szellemileg képtelen, zavaró és visszataszító benyomását.

Ha azonban még mélyebben bocsátkozunk a lelki válság vizsgálatába, akkor a XVI. századi

magyar élet legmélyéről igen sajátos alakok és tanok döbbennek szemünkbe.

Debrecen a protestantizmus felé hajló enyingi Török-család birtoka volt. János király 1536-ban ajándékozta Debrecent Török Bálintnak. A Törökök dunántúliak voltak s onnan hozott ide Török Bálint egy *Bálint* nevű papot, aki már ekkor protestáns értelemben prédikált. Debrecen azonban csak lassan és óvatosan szakadt el a régi hittől és véglegesen csak akkor, amidőn Török Bálint fia, János, új papot küld nekik, a somogy-megyei Horhiból származó *Méliusz Juhász Pétert*. 1543-ban Debrecen úgyszólván rendezi politikai helyzetét és a rákosi síkon meghódol a töröknek s évi adót ajánl fel, aminek fejében viszont biztosíthatja a maga számára az alföldi kereskedelmet és az adott viszonyokhoz mérten nyugodt fejlődést és biztosított életet polgárai számára. 1566 júniusában II. Szülejmán oltalomlevelet állít ki Debrecen számára. A város ekkor már tizen-négy éve protestáns: 1552-ben szűnt meg a katolikus egyház Debrecenben.

Méliusz Juhász Péter, aki 1535-ben született, már a prédikátorok második nemzedékéhez tartozik, azokhoz, akik sohasem voltak katolikusok. Huszonegyéves korában Wittenbergában tanul és mint luteránus gondolkozású prédikátor tér vissza hazájába. Itt az idősebb generáció efik legmozgékonyabb, legképzettebb prédikátorának hatása alá kerül. Ez Szegedi Kis István, a ráckevei »püspök«. Szegedi nagy hatással van rá és csakhamar áthódítja Méliuszt a kálvini, helvét reformáció számára. Úgy látszik, Debrecen áttérését a luteranizmusról a kálvinizmusra is elsősorban Méliusz hatásának kell tulajdonítanunk, aki a városnak 1558-tól prédikátora, 1561-től pedig »püspöke«. Nagy hevület és szenvedély, Isten szolgálatára való teljes elszántság és igen széleskörű, bár úgy látszik, nem eléggé egyenletes kultúra lakott benne. Módszerében az aristotelesi skolasztika formalizmusához ragaszkodik és — prédikátortársai között merőben szokatlan módon — az egyházatyák tanításaiból, a régi zsinatok határozataiból és a középkori hagyományokból alakítja ki bizonyító fegyvertárát. Nagyhatású és

igen tüzes szónok lehetett, aki »az egész magyar életet az élő Isten igájába akarta hajtani«. »Isten látja, — mondja — hogy nem lehetek néma eb; trombita, kiáltó szó vagyok, nem magamtul, de Istenéből szólok.«

Ez a hatalmas férfiú életének utolsó tizenegy évében nagyarányú vallási küzdelembe keveredik. A lelki válság most már a század második felében túlhaladt a felső és művelt osztályokon és behatolt a nép széles rétegeibe. Az Istenkereső néphangulat sajátságos félművelt prófétákat vett felszínre. A válságba került nép, amely a XVI. század nagy kataklizmájából a törököt, az élő Isten bosszúját legjobban látta, mert a, bőrén érezte, — valami kiutat igyekezett találni s nem nagyon kereste, hogy az a tanítás, amely problémáira feleletet akar adni, logikailag helyes-e, kiállja-e a bírálatot! Ehhez a széles rétegeknek sem kultúrájuk, sem beállítottságuk nem volt. A tömeg nem medítál.

Ebben a helyzetben és hangulatban nőtt nagyra a hatvanas évek Debrecenjében *Arany Tamásnak* kétértelmű alakja. Társadalmilag és kulturailag igen nehéz feleletet találni arra, hogy ki volt tulajdonképpen? A külföldi, elsősorban a felsőolaszországi antitrinitárius és anabaptista mozgalmak nem voltak előtte ismeretlenek. E kevésbé fült a foga a teológiai spekulációhoz is. Tanításait azonban nem tudta logikus rendszerré egybekapcsolni s arra már szellemileg sem volt képes, hogy végiggondolna tanait következményeiben és alakjaiban is. Így aztán Arany Tamás »rendszere« egy nagyon sajátos hibridum képét mutatja és valószínűvé teszi, hogy megalkotója valami félművelt diák lehetett, a papság útján elindult, de a papságig el nem jutott, félbenmaradt szellemig kalandor.

Hatása azonban ennek ellenére vagy éppen ezért meglehetősen nagy volt. Az antitrinitárius tanok ebben az évtizedben kezdték hatalmukba keríteni Erdélyt s ami ott a fejedelmi környezetben és Dávid Ferenc hatalmas intellektusában magas szinten végbement, ugyanaz történt itt lent a népben provinciális és elvetélt formák között.

Arany Tamás ennek a provinciális változatnak az élén nem állott egyedül. Midőn Méliusz 1561 december 13-án visszavonátja vele téytanait, azzal a szektárius mozgalom még koránt sincs elnyomva. Egyrészt, úgylátszik, maga Arany is tovább hirdeti tanításait, másrészt pedig 1566-67-ben Erdélyben a fejedelem csatlakozásával kivirágzó antitrinitarizmus újra megerősíti köveit Debrecenben. Egy gazdag debreceni kereskedő a mecénása ezekben az években a debreceni szektáriusoknak, akikhez Somogyi Máté, Méliusz kollégája is hajlik. Egy Tót Miklós nevezetű békési ember a *lélek-aluvás* és a *lélek-halál* Arany Tamásnál is felbukkanó tanítását újra feleleveníti. Ez a tanítás abban áll, hogy a választottak haláluk után szunnyadnak az ítélet napjáig, amikor majd mind föltámasztatnak; az istentelenek lelke pedig elpusztul a testtel együtt, épúgy, mint az állatoké. Ez a tanítás a felsőolaszországi anabaptizmusból jutott el hozzánk s ehhez kapcsolódtak még azok a különös tanítások, amelyek a németalföldi Joris Dávidtól származtak, de valószínűleg szintén felsőitáliai vagy pedig cseh-morva anabaptista közvetítők révén jutottak el a Tiszántúlra. Ezek a sajátságos tanítások mindenekelőtt a Szentháromság személyeinek egyenrangúságát tagadták. Általában nem jutottak el a teljes unitár izmushoz, hanem azt vallották, hogy az *Atya nagyobb, főbb rangú, mint a Fiú és általában csak a Szentlélek istenségét vetették el.* Ugyanakkor azonban, amidőn a három Isteni Személy számát így kettőre, sőt egyre szállították le, eljutottak a középkori misztikus eretnek, *Gioacchino del Flore* tanításához, aki a három isteni személyben még egy *lényeket* is különböztetett meg s így a három személyt *négyre* emelték fel. Maga Dávid is azt írja: »Mikor a misemondó papok serege megszűnik, a *négység* kijelentetik.«

Ehhez hasonló zavarok álltak elő ott is, ahol Arany és társai a bűn és a bűnbeesés problémáját feszegették. Ez a tanítás egyrészt a legnagyobb szabadság és a társadalmi rend teljes felbomlása felé mutatott, amidőn azt tanította, honry a bűn oka maga Isten. Akikben megvan a Szellem. — vitatta ez a tanítás — »azok nem vétkezhet-

uek, vagy ha vétkeznek, nem árt nekik, akikben pedig nincs meg, azok úgy sem tehetnek róla, ha vétkeznek«. »A törvényt — hirdette Arany — nem kell hirdetni és tanéjtani. Nem kell bűneinknek bocsánattyát kérnünk, mert rnegbocsáttya Isten egyszer.« Ezzel szemben azonban átvették a német Sebastian Franck tanítását is, amely szerint Isten szelleme és a testiség közt kibékíthetetlen ellenkezés van. Franck 3zerint a testi jó mind ördög, tehát a mindennapi kenyérért sem szabad imádkozni. Hogy teljes legyen e különbségek példatára, említsük még meg azt a tant, hogy Krisztus csak a választottakért halt meg, hogy a nőknek lelke nincs és hogy a törvénytelen gyermekek nem üdvözülhetnek.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy mennyire fel kellett borulnia a lelkek középkori egyensúlyának, hogy ezek a tanítások nemcsak megjelenni, hanem a jelekből ítélve, elég széles körben elterjedni is képesek voltak.

Az unitárizmus erdélyi elterjedése és az alföldi szektárius mozgalmak között kétségkívül van bizonyos hasonlóság. Ez megint arra vall, hogy mint oly sokszor, a hasonló gondolkodás és a hasonló lelki szükséglet két különböző szinten fejezte ki magát. Az alföldi szektárius mozgalmat nem lehet megérteni Dávid Ferenc hatása nélkül, mert ő volt az, aki a hatvanas évek apokaliptikus hangulatában az eschatológikus évre, 1570-re fölhívta a figyelmet s ezzel a népi izgatottságnak és keresésnek — saját szándékán kívül — végzetes irányt és célt adott.

Dávid Ferenc valószínűleg a fejedelem olasz orvosa, Blandrata közvetítése révén ösmerte meg a Genfben, kálvinisták által megégetett spanyol *Serveto* misztikáját s azután hamar eljutott a gyermekkeresztség és a Szentháromság tagadásáig. Méliusz érzékeny szelleme azonnal észrevette a veszélyt s az 1567-ik évi debreceni zsinaton terjes erővel síkra szállt Serveto ellen. Azonban saját környezetében is felütötte a fejét az új tanítás. Félegyházi Tamás, debreceni iskolamester maga is a Szentháromság tagadásának útjára tért és diákjaival együtt Kolozsvárra menekült Méliusz elől, úgyhogy a debreceni iskola csak-

nem teljesen elnéptelenedett. Kolozsvárott pedig Dávid Ferenc genialis nyugtalansága egyre tovább sodorta a lelkeket. A reformáció történetét összefoglalva, a következőket írja Dávid: »Végre jött Rotterdami Erasmus, aki burkoltan az Isten egységéről kezdett tanítani, de inkább cáfolva a más nézetűeket, mint saját tanait nyilván megállapítva. Ezt Serveto tette meg, aki nyíltan tanította Isten egységét, műveiben az ellenkező tanokat és a szofisták teológiáját kárhözatosnak nyilvánította; de, pártolói nem lévén, ellenfele, Kálvin által a kegyes lelkek mély megbotránkozására megégettetett, azonban kiontott vére által tudománya megszilárdult, tudós műveiben kifejtett hitelvei sokakat azokról elmékedésre bírtak, amik által a nagy kérdés vita tárgyává lett s nem lehet kétség íranta, hogy bármily kegyetlenek ellenségeik, érték bár őket a legnagyobb üldözések, az Egyház a régi, költött Istenektől s kétértelmű Krisztustól lassanként ineg# fog szabadulni, mert az Űr az övéit tudni fogja a kísértetekből kiszabadítani.«

Serveto tanításának lényege az, hogy a Szentháromság dogma és a gyermekkereszttség revízióját eschatologikus távlatba illeszti. Azt tanítja, hogy jelenleg az Antikrisztus uralma alatt áll a világ, azonban *Krisztus vissza fog jönni*, visszajövele bizonyos számítás alapján már a közeljövőre esik. Ez a visszatérés lesz a »Christianismi Restitutio«. Ez a tanítás, amely nem volt egyéb, mint a régi chiliasta elképzelések felújítása, a legnagyobb erővel ragadta meg Dávid Ferenc élenk fantáziáját. »Üdö immár, hogy az ő hív választottit egybegyűjtse. Mert az jelek megmutatták, hogy immár az vég nem messze vagyon.« Dávid Ferenc a Jelenések könyvének azon sorai alapján, amelyek az Antikrisztus uralmát negyvenkét hónapra teszik, átvitt értelmű számítással az 1570-ik esztendő jelölte meg a Krisztus országa eljövetele időpontjának.

Ez a tanítás alkalmas volt arra, hogy a legmélyebb néprétegeket is megmozgassa.

A parasztmozgalmak a középkor végén — az 1381.-i angol parasztlázadás óta a nagy német parasztforradalmakon keresztül egészen az 1569 —

1570. évi magyar parasztmozgalmakig — mindig ugyanazt a tipikus képet mutatják. Alapja ezeknek a mozgalmaknak mindig a vallási egyensúly megbillenése, a lelkek túlfeszített belső nyugtalansága. Hozzátartozik természetesen a felső, jobb sorsban lévő osztályok vagy valamely elnyomó hatalom elleni elkeseredés s végre mindig hozzájárulnak a chiliastikus-apokaliptikus képzetek is.

Ez utóbbiak jelenléte tulajdonképpen a legfontosabb. A nép élére álló próféta főerve ugyanis éppen az, hogy Krisztus *maga* jön el, tehát maga lép szövetségre az országa visszaállítására induló szent sereggel. Az ő segítségébe vetett vak hit az, amely a statikus népi tömegeket megmozdítja és nagy célok végrehajtására alkalmassá, képessé teszi. Az Arany Tamás és társai által előkészített tömeget 1570 körül névtelen parasztpróféták lelkesítik a nagy és szent harcra, amelynek végén »az új Jeruzsálem« megalapítása lebeg. 1569-ben Szatmárban, 1570-ben pedig Szlavóniában tör ki egy parasztlázadás, amelynek élén *Gubecz Máié*, a »parasztkirály« áll. A legérdekesebb azonban és a legnagyobb arányú is egy szilágysági protestáns oláh parasztnak, *Karácsony Györgynek*, a »fekete embernek« mozgalma.

Karácsony György óriási testi erejű, hatalmas parasztlegény volt. »Fekete embernek« azért nevezték, mert a hátán, a nyakától kezdve az egész gerincoszlopán végig, # kétujjnyi széles, fekete anyajegy húzódott. Nyilván ez az anyajegy váltotta ki belőle választottságának, elhivatottságának hitét. Ugyanilyen fekete anyajegy volt a János király alatti délszláv parasztvezérnek, *Fekete Iván* cárnak is. Ha valóban élt még a népben az emlékezés Fekete Ivánra, — ahogy *Révész Imre* feltételezi — úgy Karácsony György hasonló testi jegye csak öregbíthette tekintélyét és hitelét a tömegek szemében. 1569-ben már sok híve volt az Alföldön. A fekete ember »szent seregnek« hívta a maga embereit s a közeli környezetét, mondjuk testőrségét, »isteni lelkeknek«. Tanítása egyszerű volt: azt állította, hogy 1570-ben az eschatologikus esztendőben *meg fog indulni fegyvertelen, szent seregével a török ellen*. Isten

győzelmet fog adni neki, az »atyának« és seregének, az ő fiainak, mert az 1570-es esztendő az Antikrisztus, vagyis a Nagy Török bukását fogja meghozni. A cél elérésére csak egy szükséges: a tiszta és büntelen élet, az Isten parancsának betartása. Maga Karácsony is önmegtartóztatón, egyszerűen és a saját felfogása szerint büntelenül élt, bár néhány adat arra vall, hogy 1569-ben *Debrecenben* valóságos rémuralmat gyakorolt s a neki ellenszegülőket felakasztatta.

Ebben az évben ugyanis a »második Moyses«, a fekete ember bejött Debrecenbe és egy kunyhóban lakva, tanította a népet, amelynek számát ebben az időben egyes kútfők tízezer emberre teszik. Ezek Debrecen mellett táboroztak és Karácsony annyira az Istenre bízta őket, hogy még öröket sem állított a tábor körül. Az egész mozgalom anabaptista vonásokkal teljes. Talán ez volt az egyik oka Karácsonynak arra, hogy bemenjen Debrecenbe, ahol Arany Tamásék már előkészítették számára a talajt. 1570 felé a szent sereg elindult Debrecenből s útját *Eger* felé vette. Nem messze Egertől táborba szálltak. A fekete embernek óriási és valóban meglepő hatása támadt az egri végvári vitézekre, akik naponta sürgették kapitányaikat, hogy csatlakozzanak Karácsony György mozgalmához. Forgách Simon, a volt várkapitány így ír: »Az egész egri had, lovag, gyalog ki akart hozzá menni. Az prédikátor és az kapitán nehezen marasztották őket. Ennyi religio fogta meg őket, mintegy attonitusokat, hogy se törvént nem tettek, se semmi dologhoz kedvek nem volt; szitkot nem mondtak, nem esküdtek, egymást afféléért megfeddették.« Karácsony hatása akkora volt, hogy egy magyar lovastiszt, Barius István, kiment hozzá és felajánlotta neki szolgálatait.

1570 április 16-án a szent sereg hatszáz embere elindult a törökszentmiklósi palánkok ellen. Karácsony azzal biztatta embereit, hogy a török vár falai már trombitaszóra le fognak dőlni, úgy, mint egykor Jerikó falai, vagy ha nem, akkor tűz fog leszállni az égből és megemésztí a pogányokat, anélkül, hogy a szent seregnek hajaszála is meggörbülne.

A szentmiklósi török parancsnok, Sasvár bég, aztán kirozott az isteni lelkekre és természetesen szétverte őket. Karácsony azt mondta, hogy a vereség oka az, hogy a szent sereg még nem volt eléggé szent. Úgy látszik, sikerült is az első kudarc után népének még igen nagy részét összefogni.

Most azonban a környék lakosai már cserbenhagyták a fekete ember hadait, úgyhogy azok közt csakhamar éhínség tört ki. A vezér ráüzent Debrecenre, hogy küldjön neki eleséget. A város azonban megtagadta a kérést. Erre Karácsony György az »isteni lelkek« élén — körülbelül háromszáz emberrel — betört Debrecenbe s ott egy Kardos nevezetű előkelő ember házánál szállott meg. Valószínű az, hogy ő és szoros környezete Debrecenben egy afféle *Sion-királyságot* akartak berendezni, amilyen 1535-ben a híres münsteri anabaptista kísérlet volt.

A fekete ember maga elé hívatta a város 'bíráját s ezt, úgy látszik, a hatalom átadására akarta kényszeríteni. A bíró azonban ellenállt. A vezér felbőszült és le akarta fejeztetni a bírót. Ez azonban és a vele volt debreceniek minden erejükkel védekeztek, nagy zaj támadt, a debreceni polgárok észrevették, hogy előljárójuk bajba jutott, rátörtek Kardos uram házára és hosszantartó dulakodás után leverték és megköztözték a fekete embert. Ítéletét, amelyet a város bíróján akart végrehajtani, most ő rajta hajtják végre: feje lehull s a nagy alföldi parasztmozgalom vezérért veszti. Alvezéreit és hadainak részeit azonban Báthory Miklós, a király és a fejedelem seregeinek kell szétverniök, fogalmat nyújtva ezzel arról, hogy milyen nagy volt a mozgalom és milyen széles tömegeket mozgatott meg.

Az 1570-es esztendő, ha nem is hozta meg a magyar servetisták és a chiliastikus reménysekben élő nagy tömegek számára az Antikrisztus bukását és a megbillent vallási egyensúly helyreállítását, elhozta Magyarország számára a üatalmas szellemet, aki megkísérelte, hogy erőszakkal teremtsen rendet a lelkek zürzavarában és

helyreállítsa a megbomlott egyensúlyt az ősi egyház és az újkori Magyarország emberei közt. 1570 október 4.-én Nagyváradon megszületett *Pázmány Péter*.

Pázmány Péter ősrégi magyar középnemes családból származott, amely a XVI. század folyamán maga is a protestantizmushoz csatlakozott. Pázmány Péter, a bihari alispán fia, tizenhárom-éves koráig református volt. Katolikus mostohaanyja és az első magyar jezsuita, a Nagyváradon működő Szánthó Pál hatására tért át 1582-ben s innen kezdve a katolikus restaurációnak egyik szenvedélyes híve és munkása lett s nemsokára maga is belépett a jezsuita rendbe.

Ebben az időben — a XVI. század nyolcvanas éveinek a végén — ez az új rend, *Jézus Társasága* már az egész világon megkezdte a maga hatalmas és harcos működését, amelynek célja a katolikus Egyház régi egységének és régi hatalmának helyreállítása volt. A mozgalom alapítója, *Loyolai Szent Ignác*, kétségkívül a világtörténet legnagyobb hatású embereinek egyike. Luther Márton fiatalabb kortársa volt, s mivel Loyola műve éppen a fordítottja Lutherének, kézenfekvőnek látszik, hogy kettejük között párhuzamokat vonjunk. Ennek a párhuzamnak a lehetetlenségei azonban hamar kitűnik a külső jelek csábítása ellenére is és így tulajdonképpen Lutherrel *szemben* bontakozik ki a spanyol barát különös egyénisége.

Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella fényes korszakában született, egy évvel Granada elfoglalása és ugyancsak egy évvel Amerika felfedezése előtt. Azokban az években nőtt fel, amidőn a spanyol szellemben, különösen abban a nemesi, lovagi osztályban, amelynek Loyola is fia, még a középkor reminiszenciái kísértettek, maga az egész spanyol nép azonban már a birodalmi kiteljesülés és az újonnan megnyílt amerikai ígéretföldje hatása alatt állott. Loyola, mint ifjú és vitéz lovas, a portugál lovagromantikában gyökerező regényirodalmon nőtt fel, s őt is megragadta a vágy, hogy átkeljen a pár éve megnyílt óceánon és kincset, hírt, kalandot keressen a világ másik oldalán.

Mint ismeretes, nagy pálfordulása nem egy misztikus intuitív élményben következett be, mint Lutheré. Don Inigo az északspanyolországi Pamp-lona ostromában súlyosan megsebesült s beteg-ágyán valami olvasnivalót keresett. *Adamis-nak*, a zöldkardú lovagnak kalandjai azonban nem voltak kéznél, s így a beteg lovagnak be kellett érnie a *Vita Christi* és a *Flos Sanctorum* kötetivel. Ezek az olvasmányok más irányba terelték érdeklődését. Lényegében a lovas metamorfózis következett be: Inigo a kardot, amelyet eddig királya védelmében használt, most egyháza védelmére ajánlotta fel.

Még sokáig tartott, amíg rálelt a maga útjára. Közben, mint elkésett keresztes lovas, a Szentföldre is elment és harminchárom éves korában kisgyerekek közé is beállt, hogy az iskola padjában megtanulja a latin nyelvtant. Mint igazi spanyol, misztikus és extatikus élményekig is elsodródott. Lelkigyakorlataiban a régi, nagy misztikus élményt is megközelítette, talán át is élte a maga módján, de belső szándékának igazi iránya nem a misztika felé vitt. Ignácban nem élt a nagy misztikusok hiányérzete, nem akart, egyéniségét a végletekig kiélve, egy nagy extatikus élményben az istenülés stádiumába jutni. Éppen ellenkezőleg: mindazt, ami egyéniségében fokonságot tartott a későközépkori élménykereséssel és a spanyol romantikával, lefagrasztotta magáról vagy gúzsba kötötte. Hallatlan erőfeszítéssel törekedett arra, hogy egész egyéniségét egyetlen funkció szolgálatába állítsa, helyesebben: hogy saját magát egy ilyen egyetlen funkcióvá tegye. Ezért hiányzik belőle Luther kiáradó, gazdag embersége, ezért hiányzik belőle a humanisták árnyalatos műveltsége, gazdag és komplex belső világa. Szemben Lutherrel, a misztikussal és szemben Erasmussal, a humanistával, Loyola alakjában egy új típus lép be a század történetének szellemi alakítói közé. Szent Ignác, az egyházi küzdők rendjének megalapítója, — *ich-tona*. A katona magatartása az, amelyben életét kezdte s amelyben haláláig megmaradt. Ez a magatartás primitívebb, mint Erasmusé és kevesebb az emberi melege, mint Lutherének. Ám

éppen ezért képes arra, hogy céljának megfelelően. A humanista és a reformátor, szerepök egyik aspektusában kétségtelenül lázadók. Loyola meghajtja fejét a legfőbb parancsnok, a pápa előtt. A század nagy lázadói a régi szervezet *ellen*, vagy legalább is *anélkül* törnek céljaikra, Loyola számára ez lehetetlenség volna. Amazok mind a ketten az egyéniség teljes szabadsága felé haladnak: megengedik a kételyt, és a szellem dolgainak szabad egyéni magyarázatát. Loyola, a derék katonára, aki a kételyig el nem jut, mert a kételkedés lehetősége hiányzik belőle, ragaszkodik az ősi előíráshoz, a parancshoz és az egyéniség túlzásainak elszánt kézzel levágja szárnyait. A humanista is és a reformátor is szabad, magános szellemek kibontakozásáért küzdött, erjesztője volt minden közösségnek és hatása eredményeképpen az ut végén ott állott a *szabad gondolat* egyrészt, de a teljes társadalmi és hitbéli *káosz* és *atomizálódás* másrészt. Loyola, a katonára, sereget alapít, egy fegyelmezett, erős szervezetbe kötött, magas-színvonalú lovagrendet, amely meghökkentő erélylyel és hallatlan hatással tör éppen a humanista és reformátori cél fordítottjára: szervezetet, alázatot, fegyelmet hirdet s végre is megállítja az Egyház bomlását és megteremti a katolikus restauráció lehetőségét.

Ilyen szellemi alapokon nyugodott tehát az a rend, amelybe *Pázmány* Péter, bihari protestáns nemes urak fia és unokája, tizenhét éves korában belépett.

Krakkóban, Bécsben, Rómában és Grácban nevelkedett, csupa oly helyen, amelyek ebben az időben már a fiatal jezsuita műveltség egvire inkább kifejlődő középpontjai voltak. A jezsuitizmus főnt jellemzett belső sajátságainál fogva, hosszú idők után az első szellemi mozgalom volt, amely nem a misztikát, hanem a skolasztikát írta zászlájára. A »dos Banderos« katonáinak, a jezsuitáknak a hatalmas, aristotelesi logikán épülő szenttamási teológiai rendszer, a dogmák szilárd, kézzel tapintható építménye felelt meg, nem pedig az extatikus élmény utáni kínzó és termékeny vágyódás, amelyből a misztika táplálkozott. Abban az időben, amikor ez a nagymúltú misztika

Erdélyben Dávid Ferenc eschatologizmusának óriási hatása révén már a Messiás-várásig és a zsidózó hajlamig jut el, ugyanakkor a volt protestáns Pázmány teológiát, skolasztikát és arisztotelesi logikát tanul, sőt később tanít a gráci egyetemen.

Hosszú idők után, 1600-ban, harmincéves korában tér vissza Magyarországra, ahol ebben az időben — Telegdi Miklós nagyváradai püspök nyilatkozata szerint — *a katolicizmust már végső veszedelem, teljes pusztulás fenyegette.*

A felső osztályok körében azonban már érezhető a vallási megújulás hatása. A tridenti zsinatoknak és a jezsuiták több évtizedes működésének — akiket Oláh Miklós esztergomi érsek telepített be az országba — hatása már érezhetővé kezdett válni, Nyitra püspöki székén *Forgách Ferenc* személyében oly férfi ült, akinek ősei épenúgy, mint a Pázmányéi, még protestánsok voltak. Ő volt az, aki elsőnek ösmerte fel Magyarországon a Nyitrán, Sellyén, Kassán és más helyeken hittérítő fiatal szerzetes rendkívüli képességeit és udvarába hívta, ahol Pázmány harminchárom éves korában megírta híres feleletét Magyar István prédikátornak, aki »Az országokban való sok romlásoknak okairól« című művében Magyarország pusztulásának és a pogány uralmának okát a katolikusokban látta. Pázmány visszafordítja a vádat s éles és ingerült műben tiltakozik Magyar állításai ellen. Kétségtelen, hogy ez az utolsó darabja a XVI. századi éles és nem ritkán szabadszájú hitvitázó irodalomnak, egyben annak legerősebb, leghatalmasabb terméke is. A vitakozó Pázmány, aki az elkövetkezendő évtizedekben majd gyakran fogja hallatni hatalmas és győzelmes szavát, sajátos szintézise a Loyolán alapuló katonai-lovagi és skolasztikus jezsuita nevelésnek egyrészt, a XVI. századi magyarországi szellemi fejlődésnek pedig másrészt. Sajátos paradoxonképpen ő, a katolikus restauráció legnagyobb magyarországi alakja, a legnagyobb formátumú magyar hitvitázó, tehát a legnagyobb magyar reformátor, örök szerencsétlensége a protestáns egyháznak, hogy ez a rendkívül éles eszű, pompás dialektikájú, óriási kultúrájú és hatalmas

temperamentuma férfiú, ez a született szónok nem az ő soraikban harcolt a katolicizmus ellen, hanem Loyola hadseregének vértetében a reformáció ellen. Példája egyben azt is megmutatja, — mert hiszen példája egy sors példája is — hogy a katolikus, loyolai fegyelemmel és a misztikus-apolegetikus tartalmak teljes kizárásával volt egyedül lehetséges a XVI. század lelki válságában valami egészséges és teljes megoldást találni.

Pázmány csak 1607 után jön haza végleg az országba, csupán 1607-ben kezdi meg teljes erővel restaurátori és politikai működését, amelyet 1616-tól haláláig már mint Magyarország primása, mint esztergomi érsek fog folytatni. Így tehát igazi hatásának kezdete egybeesik a bécsi békével, vagyis azzal az idővel, amidőn egy másik bihari magyar ember, *Bocskay István* politikai szempontból rendet teremt Magyarországnak a mohácsi vész óta összegubancolódott dolgai között.

Pázmány hatásának dandárja elsősorban a legfelső népréteget, a *főúri osztályt*, az Esterházy Miklósokat, a Forgách Zsigmondokat, a Homonnaiakat, a Pálffyakat, az Erdődyeket, a Jakusicsokat, a Balassa Andrásokat, a Zrínyi Györgyöket éri. A mélyebb néprétegek visszatérítése a hatalmas érseknek csak másodrendű gondját képezi. A főrangúak katolizálása — Pázmány jól tudja ezt — a katolicizmusnak újabb uralomra kerülésével lesz egyértelmű.

Azonban Pázmány művének most már mindhalálig, sőt örökre ellenáll a másik bihari magyar alkotása, a Bocskay-féle mű: Erdély. Bocskay közvetlenül Pázmány fellépése előtt, tehát úgyszólván az utolsó órában állította meg a keleti országrész fentjellemezett szörnyű vallási és társadalmi káoszát, s *állapította meg a református magyarság vezető szerepét a keleti országrészben*. A lelkészek ügyének rendezése, a hajdúk letelepítése és reformálása egyes részeit képezik ennek a hatalmas alkotásnak, amelynek törvényes védelmét a bécsi béke és az 1608-as országgyűlés vallásszabadságot biztosító végzései adták meg.

Midőn pedig a másik, Bocskaynál csak tizenhárom évvel fiatalabb bihari magyarnak, Pázmánynak igazi működése elkezdődik, akkor már

vallásilag készen, egyházilag szervezeten, a XVI. század végének szörnyű válságából kiemelve áll vele szemben Bocskay országa és így Pázmáuy hatásának meg is kell elégednie az ország nyugati felével; az ország keleti fele nagy ebb részében és uralkodó jellegében mind a mai napig megmaradt protestánsnak.

»Szemben a nagy misztikusokkal és szemben a kisebb-nagyobb lázadókkal, akiket a magyar szellem XVI. századi roppant válsága kitermelt, u XVII. század elején két racionalista és logikus fő, egy reálpolitikus és egy skolasztikus, »a dolgot ő magát« néző protestáns fejedelem és a katolikus érsek, állítják meg a magyar világ további bomlását és vezetik ki őket a válságból.

Magyarországnak — s ezzel a nem vallásos, hanem nemzeti gondolattal zárjuk fejtegetéseinket — örök szerencsétlensége az, hogy a két bihari kénytelen voit megosztozni Magyarország felett a körülmények kényszerítő ereje folytán. *Sem Bocskaynak nem sikerült egy protestáns Magyarországot kialakítania, mert szemben állott vele a nyugati országrész az ő más beállítottságával, sem Pázmánynak nem sikerült egészében rekatalizálnia Magyarországot, mert szemben állott vele a Bocskay-féle mű, a protestáns Erdély.* Magyarország a XVI. század lelki és politikai válsága után nemcsak két politikai szervezetre oszolva, hanem két különböző hitet s ami ebből következik: két különböző szellemi dialektust képviselve indult neki jövődjéje nehéz feladatainak.

Szent István korának és Kun László korának lelki válsága lesülyedt a magyarság tudata alá. Nyomait pusztán történeti módszerekkel ma már nem is tudjuk megtalálni. A XVI. század válsága azonban mindvégig hasadást, szakadást jelent a magyar szellemi képben. Midőn a lelki válságon átláboltunk, csupán a romlott misztika zűrzavarát sikerült magunk mögött hagynunk. Az emberi szellem új, racionálisabb, hűvösebb levegőjű korszakába — a XVII. és XVIII. századba — azonban a magyar szellem kétféle öltözékben, *Bocskay magyarjának és Pázmány magyarjának* egymástól különböző öltözékében lépett be.

NYOLCADIK FEJEZET

**„NÉMET MASZLAG,
TÖRÖK ÁFIUM”**

*... mint az küszöb és ajtó közt lévő ujj,
úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között.*

Pázmány Péter.

Vessünk egy pillantást a XVII. századi Magyarországra, lássuk, hogyan működött az a gépezet, amelyet Bocskay István hatalmas ereje lendített mozgásba.

//. *Mátyás király*, Rudolf király testvéröccse hosszú és szívós küzdelem végén jutott el a koronázásig. Bátyját, a magyar közhangulatra támaszkodva, lemondatta a trónról és később megszerezte tőle őseinek összes országait és a császári méltóságot is, Rudolf halála után pedig a cseh koronát. Mátyás egyénisége nem nélkülözte az alakoskodást, a körmönfonságot sem és nem volt túlságosan válogatós az eszközökben. Mikor végre ötvenkét éves korában beült az áhított méltóságokba, úgy érezte, hogy életművét befejezte és a kormányzást mindenestül legfőbb tanácsnokának, egy *Khlesl* nevű bíborosnak engedte át. *Khlesl* alacsony származás volt, egy bécsi pék fia, aki ura nevében meglehetősen korlátolt politikát űzött, míg maga a császár-király, ki ötvennégy éves korában meg is házasodott, egy öregedő nyárspolgár életét élte, örülve méltóságai külső díszének és kedvtelve mutogatva feleségének a Rudolf király gyűjtötte sok ritka drágaságot, furcsa csecsebecsét.

Gyermeke, akárcsak Rudolf bátyjának és többi testvérének, neki sem volt. Unokaöccse, *Ferdinánd*, a gráci főherceg csakhamar a Habsburg-koronák örökösének kezdte magát érezni, különösen mikor kitűnt, hogy a király öccsei:

Miksa és Albert jogaiktól visszalépnek. A gráci főherceg Mátyás király utolsó éveiben már negyvenen túli férfi volt, két fiú apja, s így a Habsburg-ház egyetlen továbbvivője. Ferdinánd a családnak úgynevezett stájer ágából származott, I. Ferdinánd király és magyarországi Anna királyné legkisebb fiának, Károly stíriai főhercegnek lévén a fia. A spanyolos jellegű Miksa—Rudolf—Mátyás-féle ággal szemben ezek a stájerok a család német ága. Ferdinánd édesanyja bajor lány volt, s tán ennek köszönhető, hogy a fiatal főherceg az ingolstadti jezsuita főiskolán nevelkedett. Itt szívta magába azt a hajlíthatatlan és konok katolicizmust, amelyhez különben a hajlamok minden Habsburgban megvoltak. Egy jezsuita később egész könyvet írhatott urának ájtatoskodásairól. Ferdinánd naponta két misét hallgatott és este, lett Jégyn akármilyen fáradt is, félórát imádkozott térden. Ferdinánd elhatározta, hogy a protestantizmust minden rendelkezésre álló eszközzel ki fogja irtani országaiban, vallván azt a fejedelemtől különben elég szokatlan elvet, hogy *jobb egy sivatag puszta, mint egy ország tele heretikussal.*

Ferdinándban volt valamelyes törekvés arra, hogy szándékait maradék nélkül keresztülvigye: ám ez inkább szellemi korlátoltság, semmint nagyszabású elgondolás volt részéről. Élt benne valami passzív bátorság is, ami életének egy nehéz percében csaknem *nagynak* mutatta, ám ez csupán kezdeményező képességének hiányát és a bebecsontosodott méltóságteljes viselkedés előnyeit bizonyítja. A gráci főherceg bizony minden imádkozgatás ellenére is érzéki, könnyelmű, költekezni és vadászni nagyon szerető, meglehetősen szűk szellemi körben mozgó férfiú volt.

Mikor Mátyás elfogadta örökösének, előjött Grácból, de nem várt nehézségekkel találta magát szemben. III. Fülöp spanyol király azon az alapon, hogy ő Miksa királynak unokája, míg Ferdinánd csak unokaöccse, magának követelte a keleti Habsburg-birtokot is. Ferdinánd csak bizonyos napnyugati — tartományok odaigérése árán tudta leszerelni On ate grófot, a spanyol követet. A másik, súlyosabb akadály a két választó király-

ságban, Cseh- és Magyarországon tornyosult a király elé.

A csehek azonban már 1617 június 5-én királyukká koronázták Ferdinándot. Mint rendesen, most is Magyarország volt a keményebb dió.

A király többszöri halasztás után végre 1618 március 4-ére hívta össze Pozsonyba a királyavató országgyűlést. A rendek máris ingerült hangulatban jöttek össze, mivel a meghívóból a *választás* szó ki volt hagyva s félő volt, hogy a királvi család megint, mint Miksa és Rudolf esetében, megkísérli a királyválasztás jogát elhomályosítani. Azzal azonban nem számolt Mátyás, hogy a Bocskay-élmény s az ezt nyomkövető 1608-as királyválasztás, amelyet Mátyás, bátyja életében hajtatott végre, kidomborította Magyarország szabadságait és a rendek féltékenyen ragaszkodtak jogaikhoz.

A spanyol követ ekkor ura nevében a következő ajánlatot tette: vonassanak össze spanyol ezredek a magyar határ délnyugati részén abból a célból, hogy az országgyűlés ellenkezése esetén ezek azonnal átdobhatók legyenek a határon s a magyar rendeket fegyverrel kényszerítsék Ferdinánd elfogadására és a korona kiszolgáltatására.

A beteg király — úgylátszik tartva a bonyaldalmaktól — az országgyűlés megnyitására, podagrájára hivatkozva, nem jött el, hanem a cseh királyt küldte maga helyett, egyben közölve, hogy testvérei Ferdinánd javára a trónöröklésről lemondottak.

A rendek elégedetlenkedtek. Hisz ez valóságos presszió — s ha csupán egy lehetséges jelölt van, *hol akkor a választás?!*

Hiszen a főhiba az volt, hogy éppen a választás nem volt sehol. Kitűnt, hogy úgy a király, mint helyettese, mint pedig a képviselőtükben Pozsonyban időző német urak — Khlesl, Molard és Ulm — a választás szót szándékosan kerülték. így pedig a rendek nem voltak hajlandók egyezkedni. Onate tüzelte a beteg királyt, hogy adjon parancsot a spanyol ezredek elindítására, de Mátyásnak semmi kedve sem volt egy újabb Bocskay-felkelés előidézéséhez; *Erdélyben most is erős*

fejedelem ült. A fegyveres beavatkozás hát elmaradt, jogi téren kellett megnyerni a csatát.

Ebben a nehéz helyzetben jött a Habsburg-ház segítségére *Pázmány Péter*. 1618-ban negyvennyolc éves, élete csúcán álló férfi volt. Két éve már Magyarország érseke, két évtizede a magyar szellemi élet egyre jelentősebb jelensége.

Az országgyűlés kaotikus viharában, a királyi család és a rendek felelő küzdelmében, Pázmányé az első világos, józan, a világhelyzetet és a magyar érdekeket egyformán mérlegelő, megnyugtató szó. Megállapítja, hogy úgy a görögöknek, mint a magyaroknak trónürességeik valának legnagyobb kárakra, az ellenkező pártok egyike behozta a törököt s »a két pörös közt ő harmadik maradt nyertesén, elfoglalván a szép országokat. A mi atyáink — monda az országgyűlésen az érsek — mivel hogy száj okban vala íze az interregnumnak és a királyválasztásnak egyenetlensége rontotta és vesztette vaja hazánkat, azon mesterkedtek mindenkor, hogy ez a veszedelemség újabban hazánkra ne következzen... Mert hogy ezt a dolgot befejezzem, mind az okos igazság, mind az egész világban lévő birodalmaknak példája s mind a mi eleinknek nyomdoka arra viszen, hogy valaki hazájának csöndességét és megmaradását kívánja, a successornak választásában keresztül nem állhat.«

A királyi méltóságra való alkalmasságnak Pázmány szerint két pontja van: először kell, hogy a király »*magyarországi vérből* származott legyen.« Ez Ferdinándnál megvan, mivel dédapja, II. Ulászló magyar király volt, s így Ferdinánd nőágon »genealógiáját Szent István királyra fölviheti.« Másodszor pedig »olyat kell magyarországbeli királyságra választani, aki szomszédságunkban, *közel hozzánk lakik és oly értéke legyen, hogy Magyarországot oltalmazhassa a török ellen.*« Ezután pedig felvázolja a rendek előtt

— modern szóval élve — az akkori Magyarország *geopolitikai helyzetét.* »Magyarországnak hossza — monda — mostan is kétszáz mérföldet téssen, mert az Adriaticum tengertől szintén fogva Erdélyig terjed és azon hosszúságon mindenütt vigyázók — itt a végvári katonaságra céloz Páz-

many — által őriztetik úgy, hogy talán száz vigyázásnál több vagyon határba.« Csakhogy ennek a végvár-rendszernek fenntartására Magyarországnak nincsen pénze, »császár urunk öfölségének békességes időben is minden esztendőben húszszor való százezer forintnál többet kell költeni a vigyázókra.« Az összeg kissé túl van becsülve ugyan, de Pázmány mondata lényegében mégis igaz, úgyszólván az érsek joggal vonhatta le fejtegetéseinek következményét, mondván: »annak okáért valaki Csehországot, Morvával és Silesiával és a mellett Austriát Stíriával és Charintiával birni fogja, úgy tetszik, hogy minékünk kénytelen ahhoz fejünket hajtanunk.« Magyarország »egyfelől német provinciákkal határos, másfelől a törökökkel; lehetetlen, hogy Magyarország erejével a két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson, hanem avagy a pogány hordába kell esni, avagy a szomszéd keresztyén fejedelem szárnya alatt kell megnyugodni.« Biz' ez egészen így volt: Pázmány világos beszéde után a leg-Habsburg-ellenesebb rendeknek is be kellett ösmerniök, hogy Stíriai Ferdinánd az egyetlen ember, akit királlyá tehetnek maguk felett, különösen midőn beszédje végén maga az érsek is hangsúlyozta, hogyha Ferdinándot megválasztják és megkoronázzák, »előbb reá feleltetvén öfelségét *országunk szokása szerint*, hogy országunknak régi szabadságaiban, törvényeiben és szokásaiban megtart minden rendeket.«

Innen, Pázmány beszédétől kezdve már adva volt a rendek és a királyi biztosok közt a tárgyalás alapja.

Még sok nehézséget kellett azonban leküzdeni.

A nádori szék Thurzó halálával megürült s a rendek a mellett törtek lándzsát, hogy a király engedje előbb a nádort, úgy az új királyt megválasztaniuk. Ebbe azonban Khleslék nem mentek bele. Végre Pázmány, Forgách országbíró és mások közben jöttével sikerült megegyezniök abban, hogy a királyválasztás után azonnal megfogják választani a palatínust is. A legnagyobb bökkenő azonban a »választás« szó volt. Khlesl semmiképpen sem akart belemenni és a királyi

leiratok minduntalan Ferdinánd »elfogadásáról«, meg hasonló ködös dolgokról beszéltek...

Az alsó tábla forrongó üléseken követelte a választást; a rendek azt mondták, ha ők bele mernének menni Ferdinánd ily alapon való megkoronáztatásába, küldőik felégetnék otthon birtokaikat és kivernék őket megyéikből. Pázmány és Forgách, mint a felső tábla küldöttei, szinte megszakitás nélkül tanácskoztak a királyi biztosokkal. E tárgyalások eredménye volt az, hogy végre április 6.-án Mátyás király oly leiratot küldött Bécsből, amelyben más kifejezések közé eldugva ugyan, de a választás kifejezés végre bentfoglaltatott. Ulm, az egyik királyi biztos ekkor azt követelte, hogy jól van, válasszák meg hát a rendek Ferdinándot, de minden maradékával, utolsó ízig, hogy több királyválasztás ne legyen. Pázmány válaszában figyelmeztetett arra, hogy a rendek máris eléggé ingerlékenyek, az udvar jól teszi, ha óvatos és nem hívja ki merev ellenállásukat, így tehát maga *Pázmány*, a Habsburgok leghatalmasabb hive volt az, aki *megvédte Magyarországot királyválasztó jogát*.

A főrendek Pázmány közbejöttével kompromisszumos hangú, de a választást immár hangsúlyozó diplomát szerkesztettek, amellyel Khlesl Bécsbe ment a királyhoz. A beteg és kedvetlen Mátyás, Onate tiltakozása ellenére, úgylátszik, minél előbb végét akarván vetni a magyarországi huzavonának, a diplomát aláírta.

Mikor április 21-én Khlesl visszajön, a rendek elutasítják a diplomát, úgy, hogy a király április 29-én új diplomát ír alá, amelynek most már bevezető soraiban világosan foglaltatik, hogy Magyarország Ferdinándot és csak őt, törvényes királyává megválasztja a rendek régi szokása és szabadsága szerint. Ezt a diplomát az országgyűlés *»éljen Mátyás király«* kiáltással vette tudomásul.

A királyválasztás útjából elhárult végre minden akadály s a két tábla rendjei a május 16-án Forgách Zsigmond lakásán tartott vegyes ülésen a cseh királyt magyar királlyá választották. Tüstént utána pedig csaknem egyhangúan emelték Forgách Zsigmondot a nádori székbe; csak a pro-

testáns Batthyány Ferenc kapott két szavazatot. Május 27.-én nagy lakoma volt Pázmánynál, amelyen jelen volt II. Ferdinánd és Khlesl is. Az utcákon is vígan járt a nép, »a hajdúk örömet lőttek«, a vár ablakait kivilágították. Az érsek házában egymást érték a vidám pohárköszöntők. Éjfél tájban izzadt, csatakos lovakon néhány császári szolgálatban álló cseh lovas érkezett Pozsonyba, kik izgatottan kérdezősködtek királyuk felől. Végre ráakadtak az érseknél és előadták, hogy kilenc nappal ezelőtt *Prágában forradalom tört ki*, a Ferdinándtól eltiltott protestáns gyülekezet Thurn gróf vezetésével hatalmába kerítette a Hradszint és a király helytartóját és más embereit ősi cseh szokás szerint kidobálta az ablakon. Mintha halálfőt dobtak volna a fényes gyülekezetbe — írja egy régi történész. A lakoma véget ért, a király Bécsbe utazott.

A rendek egyelőre zavartalanul folytatták a törvényhozás munkáját; régi szokás szerint a nagy közjogi kérdéseket elintézve, az úgynevezett gravaminális — sérelmi — politika tereire léptek és hosszú viták után — melyek különösen a válásügy terén voltak igen szenvedélyesek — hetvenhét törvényt, hoztak. »A nemes országházában« — írják a kassai követek — »...mindennap a sok különféle disputációk miatt reggeli hat órától fogva hol délután négy órakor, hol avagy hat órakor oszlunk szállásunkra a többi követekkel együtt, úgyannyira, hogy immár minden rendek szintén elunták.«

Míg azonban a rendek a végvári vitézek szociális problémáival és a hírhedt Kipper és Wipper német cégnek magyarföldi pénzrontásaival voltak elfoglalva, addig a Habsburgokat komoly gondok kezdték gyötörni a prágai lázadás miatt, mert egyedül ők ismerhették annyira az előzményeket, hogy tudják: *nem lokális tűzről van szó*, hanem a mélyben mindenütt izzó ellentétek ki-robbanásáról.

Az a hatalmas, egy teljes emberöltőre kiterjedő háború, amely ezekben az években kitörőben volt, a XVI. század centrális kérdését, a vallási problémát már csak köpenyül használta a kibontakozó nagyhatalmi politika céljainak leplezé-

sére, Thurn gróf és felháborodott csehjei csupán eszközei voltak a két nagy európai erőcsoport küzdelmeinek. Jellemző módon mind a két hatalom — *Bourbon és Habsburg* — katolikus volt. Franciaország a XVII. század elején egyre nyomasztóbban érezte nyakára hurkolódni a spanyol lasszót. Azt, hogy a spanyol világhatalom II. Fülöp utolsó évei óta hanyatlásban volt, a kortársak nem tudhatták. Az 1588-as angol győzelem a spanyol armada felett még korántsem tette olyan egysapásra Angliát a tengerek urává, ahogy ezt ma, háromszáz esztendő távlatából hinnők. Erzsébet királyné halála után egy politikailag értéktelen király ült az angol trónon — I. Jakab —, viszont Spanyolországban a nagytehetségű Olivarez gróf tartotta a kormányt. A holland szabadságharc győztes befejezését sem tartották a kortársak a spanyol hanyatlás első látható jegyének, épp ellenkezőleg, úgy találták, hogy a Habsburgok megszabadultak egy protestáns tehertételtől és annál nagyobb erővel tudják a katolikus Németalföld, a nyugatnémetországi birtokok, a Svájc egyes részeire gyakorolt befolyás és Milánó birtoka révén teljesen körülzárni Franciaországot. Franciaország előtt az sem volt titok, hogy a Habsburg-hatalomnak csak a feje kettős, céljai azonosak: német császár és spanyol király együtt tör a világuralomra.

Ezért volt Európára szóló fontossága annak a ténynek, hogy a keleti Habsburg-birodalom fellegvárában, Prágában lázadás tört ki. A csehek nem ismerték fel tulajdonképpeni szerepüket és az 1608-ban oly jól bevált cseh-magyar-osztrák rendi összefogáshoz akartak folyamodni most is. A prágai egyetem rektora, *dr. Jensenius* követi minőségben kereste fel a pozsonyi diétát. A magyarok azonban politikailag érettebben viselkedtek: Jensenius Forgáéh őrizetbe vétette, úgy, hogy ez igen különös érzelmek között nézhette végig július elsején II. Ferdinándnak nagy fénytel és pompával magyar királlyá koronázását.

Az új király szorongatott helyzetében a Habsburgoknál szokatlan gyors cselekvésre határozta el magát. Mindenekelőtt a rendek tudtával magyar sereget gyűjtött a lázadó csehek ellen. A rendek

ugyan felemelték szavukat ez ellen, de nem elég komolyan. Magyarországnak a törökkel a kapuk előtt, mindenképpen kényelmetlen, talán veszedelmes is lett volna a keleti Habsburg-komplexumnak váratlan szétbomlása. Ha e Habsburg-komplexus helyére egy erős, magyar birodalmat lehetett volna állítani, talán sokan komolyabban vették volna Jensenius doktort. Dehát nem lehetett. A magyar érdek akkor a status quo melletti kitartás volt. Ezt Pázmány és Forgách bizonyára világosan elmagyarázta az újdonsült királynak, aki megnyugodva ment Ausztriába, Miksa főherceggel egyetértésben megbuktatta Khlesl bibernokot s ezzel az öreg király kezéből valóságosan kicsavarta a hatalmat.

Franciaország eközben rajta volt, hogy a cseh lázadás európai méretekre növekedjék. A kálvinizmus világi feje, a fiatal pfaízi választó, szövetkezve a savoyai fejedelemmel, nyilván francia kezdeményezésre fogadta el a csehektől neki felajánlott koronát. Ugyancsak őt használták föl arra is, hogy II. Ferdinándot elgáncsolja a császári korona elérésében. Már pedig a császárválasztás egyre aktuálisabb lett: II. Mátyás állapota, különösen mióta Anna királyné meghalt, folyton rosszabbodott. 1619 március 20-án hatvanhárom éves korában testileg-lelkileg megtörve távozott őseihez a király. Ő volt az első, aki a bécsi kapucinusok templomába temetkezett, mely azóta lett a Habsburgok temetkező helyévé.

II. Ferdinánd — kinek helyzete egyre szorongatottabbá vált — május 26-ára összehívta az országgyűlést. A rendekkel a cseh és morva rendek azonnal felvették a kapcsolatot, látszólag több sikerrel, mint az előző évben. Thurn gróf hadaival Bécs előtt állt, a cseh lázadás egy éve diadalmasan tartotta magát, európai ügy lett. A magyar diéta Thurzó Szaniszlót küldte hozzá, azonban tényleges megegyezés nem jött létre. Bizonyos, hogy ha Thun fölényesebb vezér, ekkor legázolhatta volna Ferdinándot. A király az ostromlott Burgban ült, háborgó osztrák rendjei között, akik szóbeli inzultusoktól sem riadtak vissza. Ferdinánd hidegen és passzívan kitartott; utolsó pillanatban egy lovascsapat érkezett felmentésére.

Nem sokkal később vezére. Bouquoy Zublatnál magyar lovasaival győzelmet vett a csehekén. A morvák erre a magyar diétának oly hangú levelet írtak, amelyet Pázmány még felolvasni se tanácsolt. Ezzel a magyar-cseh viszony végleg megromlott.

Ferdinánd megnyugtatta a dolgok illetén állása folytán, mindenható tanácsosával, — egy ilyen mindenható tanácsos mindig kellett a Habsburgoknak — Eggenberg herceggel, Frankfurtba utazott. A pfalzi választó mesterkedései kudarcba fulladtak, olyannyira, hogy a végén még ő is Ferdinándra szavazott, ki így egyhangúan jutott a *császári koronához*.

Ezzel hatalma és tekintélye nem kis mértékben szilárdult meg. A csehek számára azonban már nem volt visszatérés; sokkal inkább a korhullám tarajára sodródtak, mintsem hogy kievickélhettek volna az áradatból. *Pfalzi Frigyes*, akit az is támogatott, hogy felesége angol királylány volt, bevonult Prágába és megkezdte rövid és gyászos uralkodását.

Az úgynevezett »téli király« trónfoglalásával a háború kiszélesült: Pfalz és Csehország a német birodalom két széltartománya, már belevonattak. A csehek szövetségeseket kerestek: protestáns hatalmak felé kacsingattak. Csakhamar megindul a követség járás Prága és Gyulafehérvár közt; kelet ködeiből lassanként felbukkan a nyugati európai politikai látóhatáron *Bethlen Gábor* gí-gászi alakja.

Európán pedig végigrikolt a halál kürtös heroldja, úgy, amint a korabeli olasz művész, *Stefano della Bella* megrajzolta. Megvadult lován nyargal a hadak előtt; szörnyű csontfején, melyet fehér ronggyal csavart körül, lobogó hajjal. Csont- és ín-kezében tartja a tárogatót, amelyen rongyos zászlót lenget a szél. Mögötte pedig feltárul a pusztulás panorámája; vasba öltözött seregek egész a láthatár aljáig. Ijesztő szavára szét-szalad a pozsonyi diéta és megkezdődik a XVII. századi Európa nagy véráldozata: a *harmincéves háború*.

A Pázmányok, Esterházy Miklósok és később a Wesselényiek és Zrínyiek útján tovahaladó nyugati Magyarország a XVII. század folyamán — különösen Pázmány hatalmas alakjának eltűnése után — a mai szemlélet előtt sokkal kisebb erővel képviseli a magyar létezés hangsúlyát, mint az *a másik Magyarország*, amely a Boes-kayak, a Bethlenek, a Rákócziak Magyarországa: *Erdély*.

Bocskay István korai halála rövid időre még egyszer megzavarta Erdélyt kibontakozása útján. Halála után előbb *Rákóczi Zsigmond* kísérletezett a Bocskay-féle vonal folytatásával, azután pedig *Báthory Gábor* nyerte el a fejedelmi süveget, akiben a nagymitű magyar dinasztíának ellentétes adottságai még egyszer nagy erővel lobbantak fel. Ennek a végzetesen szép, tehetséges, de szertelen és zabolátlan fiatalembernek életsorsa külsőleg és belsőleg egyformán Kún Lászlóéra emlékeztet. Báthory is, akár Kún László, utolsó sarj, ő is fellázad őseinek hagyománya ellen, ellenmondásos és tragikus útján sötét bűnök és hetyke kalandok kísérik s végül őt is kóbor cselédjei vágják le.

Az utolsó Báthory kusza sorsa mögött azonban egyre állandóbb profillal rajzolódik ki *Bethlen Gáboré*.

Bethlen, mint Erdély fejedelmeinek legtöbbje, maga is partium béli származású volt. Tenies²-megyében fekszik Iktár és Bethlen-Ösi, ahonnan magát családja nevezte. Anyjáról székely volt s már édesapja is szerepelt Erdély dolgaiban. Bethlenre várt a feladat, hogy a Bocskay-féle művet tovább építse és győzelemre segítse. Mivel Bethlenben nemcsak a XVII. századi, immár túlzásaitól megtisztult protestantizmus, nemcsak a keleti magyarság, amely Bocskayban először talált a maga számára európai értékű kifejezést, hanem ezen túlmutatóan nagy emberi és uralkodói értékek voltak képviselve, ezért Bethlen alkotása sokkal több, mint Bocskay művének a folytatása.

Alatta a kicsiny Erdély, a török vazallus Erdély arra képesül, hogy bekapcsolódva a meginduló harmincéves háborúba, európai politikát csináljon. Bethlen Gábor, mint Erdély fejedelme,

inég arra is gondolhat, hogy saját jogara alatt egyesítse Magyarországot — leszámítva annak a török hódoltságba esett részeit — sa csehek segítségével arra is törekedhet, hogy az akkori idők egyik legnagyobb hatalmának, az osztrák háznak végetvessen. Élete végefelé a törökre és protestáns kapcsolataira támaszkodva megkísérelheti kinyújtani kezét a lengyel korona felé is. Keletmagyarországi vármegyék egész raját csatolhatja a kicsiny Erdélyhez, amely tulajdonképpen csak ő alatta válik a magyar életnek úgy hatalmi, mint kultúr szempontból középpontjává. Bocskay még Kassán székelt. Bethlen az, aki székhelyét, *Gyulafehérvárát* valódi fejedelmi udvarrá építi ki. A régi tordai, enyedi, kolozsvári fejedelmi házak — amilyenekben a Báthoryak laktak — már szüknek bizonyultak Bethlen udvartartása számára. Amit Gyulafehérvár ott felépít, az valóságos palota s amit berendez, — bár maga haláláig egyszerűen él — barokk udvartartás. Folytatja és befejezi a vajdahunyadi lovagvárnak Hunyadi János óta megszakadt építkezéseit s szívesen vonul vissza Dél-Erdély vadregényes hegyei közé pihenni, gondolkozni és olvasni a Bibliát.

Mióta a török, német és magyar viszony rendezést nyert, az 1606-os bécsi és zsitvatoroki békében, azóta a magyar birodalom gondolata i'gyszólván teljesen eltűnt s helyet adott annak az elképzelésnek, amely a zsitvatoroki békében kialakult országhatárokat véglegesnek gondolta el. A tizenötéves háború kudarca óta a nemzet, ha nem is felejtette el a három részre szakadt ország összetartozását, politikáját mégis a meglévőhöz alkalmazta. Maga Bethlen, mint a porta barátja és kinevezett fejedelme, jött be annak idején Erdélybe Báthory ellen s ez a *jó viszony közte és a török között* egészen haláláig nem változott.

Természetesen ne képzeljünk itt valami belső kapcsolatot a protestáns Bethlen Gábor és a pogány török között. Bethlen ahhoz az új típushoz tartozik, amelyik politikai szükségből ugyan komázik a törökkel, ám belsőleg ezt a helyzetet sohasem tudja természetesnek és helyesnek elfogadni. Bethlen barátja volt a töröknek, mert kénytelen volt vele, mert ez adta meg egész hely-

zetének lehetőségét, azonban egész életében nem szűnt meg biztatni Nyugat-Magyarország vezető szellemeit, Esterházyt és Pázmányt, hogy tüzeljék fel Ferdinándot arra, hogy a török ellen induljon. A szemlélő bizonyára észreveszi, hogy itt egy új válság van kibontakozóban, egy új feszültség érezhető. Bocskay, mikor a Rákoson Lala Mohamed táborába ment, igenis gondolt arra, hogy leendő szövetségese, a török, esetleg törbecsalja és szinte végrendelkezett arra az esetre, ha néki a török táborban baja esnék. Bethlen helyzete már könnyebb egy fokkal és pedig két okból. Először Bethlennek módjában áll a Bocskay-példára támaszkodnia s Bocskay tekintélyével igazolnia magyarjai előtt és saját maga előtt törökbarát magatartását. A másik ok pedig az, hogy a török birodalom II. Szulejmán halála után bekövetkezett lassú szétmállása és belső korhadása a XVII. század húszas éveiben már ijesztő jelekben tör a felszínre. A janicsárság, a nagy-szerű hadigépezet most mondja fel először a szolgálatot. Sikertelen lengyel háborújából hazatérő császárukot, a fiatal *II. Ozmánt* fellázadt janicsárjai taszítják le és ők emelik fel az új szultánt a trónra. Innen kezdve napirenden vannak az ozmán birodalomban a nagyarányú katonai lázadások, aminek következményeképp természetesen a régi harcos és expanzív magatartás megbénul. A birodalom a meglévő megtartására törekszik s a világhódítás gondolatát hosszú időre, egészen a Köprili-házból származó nagyvezérek fellépéséig, feladja. Ahogy az arab birodalom, mikor harci erkölcei meglazultak, szeldzsuk zsoldosokkal pótolta hiányzó katonai erejét, ahogyan aztán a hanyatló szeldzsuk birodalom ozmán zsoldosokat alkalmazott, úgy most a török birodalom egyre nagyobb szerepet juttat hadiműveleteiben *a nogáji tatár segédcsoportoknak*.

Érthető tehát, hogy ennek az új és meggyöngyült török hatalomnak kedvére volt az erdélyi fejedelemséggel való jóviszony ápolása. Bethlen akkor, midőn a csehek bukása után valóban egyedül maradt II. Ferdinánddal szemben a küzdelem porondján, csak a törökökre támaszkodott és csakis rájuk támaszkodhatott. A török birodal-

lomhoz való tartozása fellépésének, ha nem is reális segélyerőket, de legalábbis bizonyos hátteret biztosított. A török szívesen látta, hogy Bethlen rontja Ferdinánd hatalmát s Bethlen — akár valamikor Mátyás király — szívesen fenyegetőzött nagy szövetségesével a nyugatiak előtt.

Volt azonban egy pont, ahol a törökség és Bethlen Gábor érdekeinek szükségképpen szét kellett hajolnia. Ez pedig akkor következett be, midőn a Ferdinánd ellen vonuló győzelmes Bethlen Gábornak sikerült három megye kivételével az egész országot — a töröktől meg nem szállt országrészeket — hatalmába keríteni. A *Szentkorona is kezébe került* Bethlennek és a beszercebányai rendkívüli népes országgyűlés nagy lelkesedéssel *magyar királlyá* választotta. Bethlen az adott viszonyok között természetesen csak abban az esetben vállalhatta volna új méltóságát és tehetett volna fejére Szent István koronáját, hogyha hűbérurának nemcsak beleegyezését, hanem hathatós segítségét is megnyerheti.

A portához fordult tehát.

A török azonban ebben a kérdésben nem értette a tréfát. Midőn felösmerték, hogy egész Magyarországot egycsapásra meghódítani nem sikerül, a »divide et impera« elvét tárták szemelőtt s minden erejükkel azon voltak, hogy Magyarország három részre oszlását állandósítsák. Világosan ki is fejezte ezt a gondolatot az akkori főmufti: »Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen Magyarország koronás királya bátor, *de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja; mert Erdély Szultán Szulimáu találmánya és sajátja az hatalmas császárnak, mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ez után Magyarországhoz, mint Erdélyhez s nem hagyjuk mi másnak a miénket.*«

Bethlen jól látta a helyzetet, midőn megírta, hogy »ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lőtt volna, mert mindjárt az országnak végházait éntőlem megadatni kívánta volna (a török), melyet, ha nem cselekednek, azontúl azzal fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé

»Portának hozzánk való nagy idegenségével, kemény magaviseletével *nekem bizony az királyság nem kell.*«

A török ugyan később hajlandó volt ráállani Bethlen királyságára, de Bethlen kikötését, hogy a budai basát küldje segítségére húszezer emberrel és Lengyelországot — amelynek jó szokása volt Bethlent nyugati akcióiban hátbatámadni — támadtassa meg a tatárral, nem teljesítette. Nem nehéz felösmerni, hogy a török bele akarta hajszolni Magyarországot egy nagy és kétes kimenetelű vállalkozásba, hogy azután a zavarosban halászhasson. Igaza volt *Rimai* Jánosnak, aki ezeket a hanyatló törököket *patyolatos és kapás háрпиáknak*, a hamisság és csalárdság kölykeinek nevezte.

Bethlen a végzetes lépést nem tette meg, a koronát nem tette a fejére: »Látván az országra az en személyem miatt való nagy veszedelmet következni az koronának felvételével, melyet halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességemre nem lehetett volna.« A Bocskay status quo tehát kiállotta a tűzpróbát, de Bethlen is kiállotta. Mivel nem tudta biztosítani Magyarország és Erdély egységét, éretlen kalandba nem sodorta az országot.

Ferdinánd a fehérhegyi csatában csakhamar tönkrevverte a cseheket, Bethlen magára maradt és a nyugati országrész lelkesedése is egyre inkább csappant Bethlen irányában. Hiába volt a királynak termett magyar ember, a viszonyok meggátolták abban, hogy fejére tegye a koronát. A magyar uralmi forma, akármilyen közel is állt rendeződéséhez, továbbra is megmaradt immáron évszázados belső rendezetlenségben. Mert Ferdinánd, a megkoronázott király nem volt a magyar akarat s a magyar élet kifejezője. A maga lélektelen szertartásaival és makacs, türelmet nem ismerő katolicizmusával, meg nem tartott ígéreteivel, tárgyalgatásainak csupán látszólagos engedményeivel, idegen hadvezéreivel és tanácsosaival...

És szembe vele ott állott a másik, az uralkodásra termett magyarságnak Mátyás király óta

és Báthory István mellett legnagyobb kifejeződése. A besztercebányai országgyűlés magyarjai belső szükségből cselekedtek akkor, amidőn ezt a királynak termett férfit »*Vivat Rex Gabriel*« felkiáltással üdvözölték.

Bocskayt a török akarta királynak s Bocskay elutasítá fejtől ezt a tisztességet. Bethlen már a magyar közvélemény hívta trónra s a politikai viszonyok gátolták meg királysága megvalósításában. Ám innen kezdve a nemzet újra és újra megkísérli uralmi formájának a maga értelmében való rendezését, a Bocskay által feladott ősi birodalmi gondolathoz való visszakanyarodást. Mohács óta minden nemzeti királyság vagy ehhez hasonló kísérlet csak a török hatalom árnyékában vált lehetségessé. Odahúzódott már Zápolyai János is, ott alakult ki Erdély, a törökkel szövetséget kötött Bocskay s a török szövetség és kapcsolat volt Bethlen politikájának sarkpontja.

Szemben azzal a felfogással, amelyet Pázmány vallott, s amely a magyarságot a nyugat, a német római császárság oldalán képzelte el, tehát szemben a nyugati felfogással, most már kibontakozott a *keleti felfogás* is. Ez a koncepció a magyar politikai szabadság és a magyar vallás-szabadság veszedelmesebb ellenfelét nem a pogány törökben, hanem a katolikus német királyban látta. A keleti felfogás képviselői — akik éppen ezért többnyire protestánsok voltak — Erdélyt és Magyarországot bizonyos fokig a török birodalmon belül, legalább is a török oldalán képzeltek el. A két felfogás képviselői innen kezdve az egész török korszakban feltalálhatók. A történeti előfeltételek értelmében mind a két felfogás megérthető, etikailag pedig Pázmány németbarát politikája, ha történetileg gondolkozunk, semmivel sem eshet más elbírálás alá, mint Bethlen törökbarát politikája.

Pázmánytól és Esterházy Miklóstól kezdve Zrinyi Miklóson és Pálffy Jánoson keresztül vezet az egyik koncepció útja, amelynek végső szintézisét majd a XIX. században *Deák Ferenc műve* fogja jelenteni; Bocskay Istvántól és Bethlen Gábortól pedig ugyancsak hosszú sorban állnak történetünkben a keletiek. Ez a sor I. Rákóczi

Györgyön, Thökölyi Imrén és az öreg II. Rákóczi Ferencen keresztül szintén lenyúlik a XIX. század második feléig, egészen *Kossuth Lajos "Duna-konföderációs kísérletéig.*

*

Szemlélődésünk közben sohase feledkezzünk meg arról, hogy a XVII. század eseményei — legyenek néha bármily ragyogóak is — egy *nyomorult, kirabolt, tönkretett, pusztuló országban* folytak le. A német, török és erdélyi részekre szakadt, egykori hatalmas ország immáron százados forma volt, Bethlen Gábor halálakor aligha gondolhatott komolyan arra magyar politikus, hogy ez az egység valaha, vagy legalább is belátható időn belül helyreálljon.

II. Ozmán utódja, IV. *Murád* alatt a török birodalom megegyeszer váratlanul megerősödött. Murád még arra is képes volt, hogy növelje a birodalom határait, amennyiben Damaszkuszt és Antiochia partvidékét megszerezte a félhold számára, 1634-ben bevette Tebrist és Erivánt, négy évvel később pedig újra elfoglalta Bagdadot. Európában azonban seregei a magyarországi végvárövezetbe ütköztek, amelyeknek katonasága ekkor már teljes egészében császári zsoldos-katonákból, elsősorban, különösen a déli vidéken szerbiai és boszniai menekülőkből, az úgynevezett *úszkokokból* állott.

Az úszkokok császári vagy magyar területre való menekülése csupán egy kicsiny része annak a nagyarányú népmozgalomnak, amely a XVI. században indult meg és a XVII. században még nagyobb arányokban kibontakozva, gyökeresen megváltoztatta az északi Balkán és Magyarország néprajzi állapotát.

A XVI. században a horvátok északra áramlása folyt. A XVIII. században a török idők irtózatosszenvedéseiben kifáradva, megfogyatkozva bizza magát sorsára a horvátság és magyarság. Náluknál frissebb, vitálisabb, ám alacsonyabb kultúrfokon élő népeket túl elárvult helyeikre a török nyomás keltette és ébrentartotta balkáni népmozgalom. A horvátoktól kiűrtett vidékre vlach pásztorok és harcias rác törzsek áramla-

nak, kiket hol a török nyom neki a magyar végeknek, hol az osztrák katonai vezetőség használ fel a törökkel szemben. Ezekből a kemény rablókából, elszánt harcosokból építi fel lassanként a *határőrvidéket*, ezt az egyenesen Bécsnek alárendelt katonai szerkezetet a Habsburg-vezérkar, kivéve őket a magyar vagy a horvát országgyűlés fennhatósága alól és a gráci központi katonai igazgatás alá helyezve.

Ezeket a harcos elemeket ily módon a magyarság örökre, a horvátság pedig hosszú időre elvesztette. Szerencsésebben járt azonban a hajdúk rác eredetű részével, akik valószínűleg már a Bocskay-féle telepítés előtt teljesen beolvadtak a magyarságba. A hajdú városokban a leteleplő hajdúság még található régebbi rác maradványokat is, kiket aztán magába olvasztott. Ezeket a két Brankovics-testvér hozta magával 1439 után, mikor a török elől Magyarországra menekültek.

Ők sem voltak már itt az első jövevények. A szerbség beköltözése magyar földre már a XIV. században megindult, török nyomásra egyre erősödik és a XV. században már állandóan tart. *A hegyi életformájú szerbség tulajdonképpen belevándorol az alföldi magyarság életformájába.* 1404-ben alakul a magyar Szentábrahámtelke helyén a vegyes lakosságú *Ráckeve*, ahol talán először fejlődik ki magyar-rác együttélés. A század folyamán a dunai átkelő helyeken már mindenütt vannak rácok, kik a magyar polgársággal egyforma jogokat élveznek. Így készül elő a XVIII. századi helyzet, midőn a dunai kereskedelmet rác kalmárok tartották kézben.

A XV. század végén, midőn a Balkánon a török elrabolta magyarországi rabok terjedése folytán egyre több a magyar meg a horvát szó, Kinizsy Pál hatvanezer rácot hoz magával győzelmes hercegovinál hadjáratából, s amint egyszer megnyílt a magyarországi út, a szerbek szívesen jönnek el kopár hegyeikről a gazdag magyar síkra, a török nyomás alól a magyar biztonságba s később a vitézi életformába. Már János király alatt egy csomó kis rác vár verekszik a törökkel a Maros-szögben; a védelmi célzatú ka-

ránsebesi és a lugosi bánóság katonaságának egy része is szerb.

A magyar Alföld XVI. századi pusztulásakor már nem csak a rác katona, hanem a pásztor és földműves is elindul Magyarország felé. Gyakran maga a török telepíti őket, mert jobban megbízik a szerb, mint a magyar rajában. Így lesz 1543-ban a magyar lakosságától kiürült Czoborszentmihályból a szerb *Zombor*, Szintarévből *Zenta*. A betelepülés méreteit mutatja, hogy 1613-ban már az országgyűlés foglalkozik a rábaközi rácok adóügyeivel. Újabb nagy és szervezett szerb tömegek azonban csak a század végén, akkor érkeznek újra Magyarországra, amidőn a felszabadító háborúk folytán a határok megint cseppfolyóssá válnak s a török korszak demográfiai egyensúlya megrendül. Már Buda visszafoglalásának évében ötezer szerb jön a Szerémségbe; 1687-ben jönnek be a *banyevácok*. Egy évvel később a felszabadító sereg bemegy a Balkánra s nagy győzelmeket arat. Egyidejűleg császári proklamációk hívják fel a délszlávokat a keresztény lobogókhoz való csatlakozásra. 1689-ben keresztény kézre kerül Nis, Bodony, Albánia, Uszküb, Novibazár.

A török korszak után *Horvátország* mint földrajzi fogalom *eltolódott*: most már egészen a Drávaig nyúlik. A *szerbek* nagy, zárt tömegekben laktak a magyar Alföld déli részén, különösen *Csemovics Arzén* ipeki pátriárka 1691-ben hatvanezer szerb családdal történt beköltözése után. Az évszázados fejlődést Mária Terézia rendelkezése zárta le, aki az utolsó ipeki pátriárka székhelyét a Monarchia területére helyezte át. *Ipek bejött Karlócára* s ezzel a szerbek legfontosabb kulturális és egyházi központja — követve a szerbség útjának évszázados irányát — a Balkán hegyei közül a Nagy-Magyar-Alföld sarkára került.

A *vlach* vándorlás a hegyekben az egész XVII. században állandóan folyt. Beolvadt vlach tömegek jelentősen erősítették a magyarországi tót, rutén, és oláh nemzetiséget is. A XIII. század óta magyar földön kimutatható *oláhság* is a XVI—XVII. század folyamán szaporodik el

Kelet-Magyarországon és Erdélyben. A török valósággal bérbe adja az ú. n. *fanarióta* fejedelmeknek a két oláh tartományt. Ezek kizsákmányoló, embertelen uralma elől fut az oláhság óriási tömegekben a XVIII. század folyamán a Mária Terézia emberséges kormánya alatt álló Erdélybe. A betelepedés méreteiről fogalmat nyújt az, hogy a magyarföldi oláhság száma az 1818 előtti száz esztendő alatt négyszeresére emelkedett.

A demográfiai helyzet átalakulásának vázolója túlmesszire vezetett; még egy pillantást kell vetnünk a XVIII század derekának jelenségeire, amíg rátérhetünk a Bocskay-status quo felborulásának történetére, amely a hosszú néprajzi átalakulási folyamat fentérintett utolsó fejezeteihez s ezáltal ahhoz vezetett, hogy a magyarság *saját országában* úgyszólván *kisebbségként* találta magát a török-német korszak szörnyű véráldozatai után.

A török hódoltsági kor politikai történetét szemlélve, az a benyomásunk támad, hogy a Tiszaháton, az Alföld keleti felén lüktetett az egész török hódoltsági kor folyamán a legerősebben *a magyar politikai formáló erő*. A két évszázad legszerencsésebb és legerősebbkezü politikusait ez a vidék röpítette világgá: keletmagyar urak voltak a Báthoryak, Bocskay és a Bethlenek s innen erednek a nyugaton nagyranőtt Pázmány és az Esterházyak is. Innen, Abaújból, kelt szárnyára a *Rákóczi-sas* is.

Rákóczi Zsigmond, Bocskay István embere, idősebb férfi korában került Erdély trónjára. A fejedelemséghez azonban sem hivatása, sem politikai iskolája nem volt. A régebbi Rákócziakra jellemző józansággal fel is ösmerte az új helyzetből adódható veszedelmeket és hamarosan leköszönt, kivonult a politikából, vissza a hatalmas birtoktest élére, amelynek növelését és gondozását elsőbb hivatásának tartotta, mint egy ország kormányzását.

Ez a nagyarányú birtokpolitika volt iskolája s lett hagyománya fiának, *Györgynek*. Józan paraszti gazdaeszen kívül Istentől kevéssel megáldva, hórihorgasan, soványan tűnik elénk szikár és rideg alakja. Csúnya fején nagy, hólyagos,

düledt szemek ültek, sovány arcán nagynyergű orra uralkodott. Eres és száraz kezei arra látszottak teremtvé, hogy számadási könyveket jegyezzenek tele hosszú lajstromokkal. Fantáziája — Bethlen Gáborral, vagy a geniális Báthoryakkal éles ellentétben — úgyszólván egyáltalában nem volt. Maga mondta egyszer, bizalmasai körében, hogy sohasem volt ittas, a nőket nem szerette, egy olvasmánya volt: a Biblia. Mervev, komorságra hajló, bár mozgékony — meggondolt és hűvös, bár nem szenttelen, puritán kálomista volt. A pápistákkal szemben — Bethlen humanista *f* érdeklődésével ellentétben — mérhetetlen lenézés élt benne s hitének konok és zordon biztonsága. Amint mondták róla, inkább száz fiát látná föld alatt, mint egyet pápista mátká oldalán.

1617-ben a keletmagyarországi birtokviszonyok gondos mérlegelése után nősült meg. Lorántffy Zsuzsannát vette el, egy Zemplénben és Biharban birtokos, gazdag dinasztia utolsó sarját. A házasság révén a régi Rákóczi-birodalom — Felsővadász, Borsi, meg Szerencs — egyesült a Lorántffy-birodalommal: a debrecenkörnyéki falvakkal és a sárospataki várral. Rákóczi György *Patakra* tette át székhelyét, amely innen kezdve egészen II. Rákóczi Ferenc megnótázásáig a Rákóczi-komplexus középpontja lett és szokássá vált, bent Erdélyországban Györgyöt ekképp nevezni: »a pataki úr«.

A pataki úr 1630-ban, látván a Bethlenek civakodását Bethlen Gábor öröksége fölött és pártjára békítvén ifjú Bethlen Istvánt és harcias sógorát, nagyon óvatosan és sok halogatással — vérében feküdve a latolgatás — elindult Patakról s Debrecenen és Váradon át Topára jött, ahol egyességet kötött a Bethlenekkel. A segesvári országgyűlésen szerencsésen meg is választották fejedelemnek.

Az *erdélyi országgyűlés* nem sokat változott Fráter György kora óta, s ha lehet, még színtelenebb lett. Szemben a pozsonyi gyűlések sérelmi politikájával, a néha oly érdekes és, fordulatos közjogi küzdelmekkel, mint amilyen például a II. Ferdinánd megválasztását megelőző napok tör-

ténete volt: az erdélyi országgyűlés elvek harcává nem mélyült soha. Még a fejedelmválasztás is kizárólagosan személyi kérdés, vagy talán még igazabban beszélve: zsarolási lehetőség. A fejedelmjelölt megveszi a voksokat s maga a választás alig több, mint formalitás. Meglepetések nem történnek soha. A fejedelemség középső nagy korszakában, — amelyről most beszélünk — valamelyik tiszaháti úr valóságos urává válik az erdélyi helyzetnek s ehhez megszerzi a rendek formális beleegyezését is — amit ezek készséggel bocsátanak rendelkezésére, bölcsen tudva, hogy ellenszegülésük csak a tényleges úrral való okatlan ujjhúzás volna, amelyben ők húznák a rövidebbet. A hanyatló Erdély már más képet mutat: ebben az időben az egykori Tündérország már török martalék ja; aki meg tudja szerezni a szultán beleegyezését, az rövid időre, átmenetileg fejedelem. A fejedelem nem erő többé, csak képlet. I. György idejében azonban még ő az állam. Jellemző a helyzetre, hogy sem a szultán, sem a császár nincsenek elragadtatva az új fejedelemtől. A törökkel György nagynehezen kiegyezik ugyan, de a császárral való viszonya élete végéig feszült marad. A nyugattal nem is lehet fegyver nélkül kiegyezni. Esterházy Miklós, aki nádori méltósága mellé még a fejedelmi »hivatalt« is meg kívánja szerezni, haddal támad Erdélyre. Rákóczi nyugodt uralma csak akkor kezdődhet el, midőn a hajdúság egyesült erejével a rakamazi csatában szétveri Esterházy hadait.

Innen kezdve haladhat a maga útján. Ám ez az út nem Báthory, nem Bethlen útja. Rákóczi útjának végére nincsen odagondolva egy egységes Magyarország képe, még a szónak bethleni értelmében sem. Rákóczi az adott viszonyokkal megalkudva, sőt azokat megmerevítve kísérli meg elérni a lehető.

Ezért van az, hogy Rákóczi külpolitikája halovány mása a Bethlenének, mint ahogy hadviselése is az. Az új fejedelmi kultúra — a »*principatus stilus*« — száraz és merev a bethleni postreneszánszhoz képest. Bethlen hatalmas üteme meglással, fel is aprózódik. Rákóczi is bemegegy a harmincéves háborúba, szövetségben a svédekkel,

De elmulasztja a kedvező pillanatot: Gusztáv Adolf pillanatát, amikor ez a nagy protestáns, ez az utolsó viking kalandor- király elfoglalja szinte egészen Németországot s amikor egy, keletről, Erdély felől erőteljesen vezetett támadás a Habsburg birtok-komplexust valóban tönkretette volna. Egészen 1644-ig vár, amikor lanyha és tehetségtelen hadviselését csak az menti meg a csúfos kudarc-tól, hogy Rákóczi harctéri mulasztásait az ellenség nem képes kiaknázni.

Pár esztendő múlva sírba szállott az öreg fejedelem. Utolsó éveiben már a *lengyel korona* megszerzése érdekelte. Ezt a végzetes ötletet ő, a nagy és józan gyűjtő és szerző, hagyta szerencsétlen, nála jóval tehetségesebb, de állhatatlan és nyugtalan fiára, // *Györgyre*. II. Rákóczi György szomorú lengyelországi kalandja, utána Erdélynek feldúlása a török részéről, Várad el-este, töröktől addig még nem szenvedett széles országrészek teljes pusztulása — ijesztő mélységükben mutatják meg annak a politikának eredményeit, amely politika kétségkívül Bocskay Istvánnak jószándékú és a viszonyokból nemcsak érthető, hanem egyedül lehetséges elgondolásán nyugodott.

A Bocskay-kompromisszum valóban lehetővé tette a magyarság életét a három részre tépettség állapotában is. Azonban őrizkedni kellett volna attól, hogy ezt a helyzetet valaki is megbontsa vagy felborítsa, hacsak nincsen a kezében olyan erő, amellyel a »két pogány« közül legalább az egyiket le lehetett volna rázni Magyarország tés-téről. Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nagyon jól tudta, hogy egyikhez sincs ereje s ezért nem fogadta el sem Bocskay, sem Bethlen a koronát, ezért tartották fenn a jó-viszonyt a portával s ezért óvakodott még I. György is attól, hogy a törököt magára hara-gítsa.

Azonban már I. György is inkább epigon volt, semmint a Bocskay—Bethlen-vonalnak nagyfor-mátumú folytatója, ő az adott helyzetbe való belenyugváshoz nem egy nagyobb tervről való lemondás árán jut el, mint az egykor törökverő Bocskay, vagy mint a királlyá kiáltott Bethlen,

hanem készen veszi azt, ami van és kétségtelen, de egyetlen történeti érdeme, hogy a meglévőt megőrizte.

Mivel pedig a török meggyengülése és a német lekötöttsége — a harmincéves háború — folytán úgy a királyi Magyarországon, mint Erdélyben valamilyen európaiszerű életforma vált berendezhetővé, a századközép vezetői — az egy *Zrínyi Miklós* kivételével — azt képzelték, hogy öncélú hatalmi politikát is csinálhatnak a szükségteremtette keretek között. I. Rákóczi György és különösen II. Rákóczi György uralma már olyan, mint egy nyugvó kráterbe épült város tobzódó, önző élete. Az első detonáció alkalmával szétrobbant a Tündérország, romjai alá temetve a nyugati országszél legnagyobb magyarjának, Zrínyi Miklósnak az ország feltámasztásáról szőtt álmait.

Amint pedig Erdély összeomlott, abban a pillanatban megrendül Magyarország hatalmi helyzete is, nemcsak a törökkel, hanem a némettel szemben is. A Bocskay-status quot megbolygatni anélkül, hogy valami mást, valami jobbat tudtak volna helyére állítani, valóban átkozott dolog volt. Ahogyan Pázmány mondta valamikor a nála időző fiatal Kemény Jánosnak, a későbbi fejedelemnek: *»Átkozott ember volna, ki titeket arra kényszerítene, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugódozzatok, míg Isten a keresztyénségen másképpen nem könyörül, mert ti azoknak a tor-kában laktok: oda annak okáért adjátok meg, amivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiat, mert itt keresztyén fejedelemmel van dolgotok, tudniillik a német császárral... Noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk vagyon mostan a mi keresztyén császárunk, előtt, de csak addig dural az a német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérink alá pökik a német.«*

Pázmány jóslata hamar valóra vált. Abban a pillanatban, amint az erdélyi fejedelemség megszűnt az adott viszonyok közti legkiválóbb férfii-nak hatalma polcává lenni, ami Báthory István, Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi

György idejében volt és egy dinasztia birtokává alakult át, egyszerre feltűntek benne az erjedés és a hanyatlás jelei. Akár a XVI. század végén, mikor Erdélyben a *Báthory dinasztia* uralkodott, úgy most a XVII. század derekán a *Rákóczi-dinasztia* gyökéresztése is egészségtelen helyzetet eredményezett.

Az okok mélyen vannak. A Magyarországról leszelt és a török vazallus Erdély rendisége ugyanúgy, ahogy az egész ország csonka test volt, maga sem volt egyéb, mint egy leszelt rendiség. Ez a rendiség pedig soha sem volt képes arra, hogy mint egységes osztály, mint a társadalom történetcsináló része, a fejedelmi akarattól függetlenül is képes legyen magát kifejteni. A magyarországi rendiség még 1608-ban, még 1618-ban is szembe tud szállani a Habsburg királlyal, aki pedig saját hatalmára és császári tekintélyére támaszkodhat. Erdély azonban ki van szolgáltatva fejedelmének, fejedelme Önkényének. Erdély aranykora három nagy fejedelem életműve. Erdély hanyatlása kapkodó és gyöngé fejedelmek bűne.

A másik ok magukban a fejedelmi dinasztiákban rejlik. A kiemelkedő nagy fejedelmek politikai iskoláját maga az élet adta meg, Báthory, Bocskay és Bethlen uralomra termettek voltak a szó teljes értelmében. Az utódok nevelése — s az utódok már csak a legritkább esetben uralomra termettek *sui generis* — azonban nem sikerült. Az erdélyi fejedelemfit hatalom vette ugyan körül, úgy Báthory Zsigmond, mint II. Rákóczi György esetében, de ennek a hatalomnak *nem volt távlata*. Ha az egyéniségnek nem volt távlata Erdélyben, a szűk, kis hűbéresállam távlatot, belső tágasságot nem kölcsönözhetett neki. A fejedelem fia tehát fejedelmi környezetben és fejedelmi igényekkel nőtt fel és éppen azért elhomályosult előtte igazi helyzete és igazi szerepe: török császár hűbéres vajdája volt csak, de azt hitte, hogy európai király.

Innen a gyors dekadencia, amely másodízen már mind a két esetben bekövetkezik, midőn egy dinasztia uralma állandósul Erdély felett. Innen a két nem tehetségtelen utód-fejedelemnek ellen-

mondásos, szomorú torzó-uralkodása: Báthory Zsigmond és II. Rákóczi György tragédiája. ,

II. *Rákóczi György* két józan kinesgyűjtőnek, okos gazdának, az öreg Györgynek és Lorántffy Zsuzsannának volt a fia. Nevelését épúgy, mint a testvéröccsét, Zsigmond herceget, a külföldről jött gyulafehérvári professzor, Bisterfeld látta el. Hatása a Rákóczi-fiak és Erdély sorsára végzetes lett. Bisterfeld azoknak a chiliastikus ábrándoknak kései képviselője volt, amikről az előző fejezetben Dávid Ferenc, Arany Tamás és Karácsony György alakjával kapcsolatban beszéltünk. A XVII. századközép! chiliastikus jövendölgetések egyik középpontjában Erdély és a Rákóczi-ház állott. Ennek oka a változott viszonyokban keresendő. Az Antikrisztus már nem a török. A nagy ellenség, az apokaliptikus »bestia« a *Habsburg-ház*. A Habsburgok megdöntése lesz tehát »Babylon bukása«, akkor következik el az új és jobb világ. A katolikus Habsburgoknál a török is jobb s innen az egyre visszatérő gondolat eme chiliastikus rajongók körében, hogy a Bibliát le kell fordítani törökre és a törököket meg kell téríteni. Az ozmánokkal együtt kell aztán rárohanni a Habsburgokra és megsemmisíteni őket. Vájjon ki vihetne a zászlót ebben a szent háborúban, ha nem a török barátja és hűbérese, az erdélyi fejedelem? Isten a Rákóczi-házat jelölte ki erre a nagy munkára. Az ifjú Rákóczi Györgyre és Zsigmond öccsére vár a lengyel és a magyar korona, öreg Rákóczi György is azért halt meg idő előtt, mert nem vette komolyan a chiliasta jóslatokban megnyilatkozó istenség parancsát.

A két Rákóczi-fiú tehát olyan légkörben nevelkedett, amely nemcsak hiúságuknak kedvezett, hanem egyenesen egy nagy isteni hivatás szivárvány-fényeiben csillogtatta alakjaikat.

Bisterfeld morva volt. Az ötvenes évek elején az ugyancsak morva tudós püspök, *Comenius Arnos* jött el tanárnak Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György meghívására a sárospataki főiskolára, aki huszita hagyományú cseh-morva testvérgyülekezethez tartozott szülőknek lévén gyermeke, már gyermekkorából magával hozta

fogékonyságát a chiliastikus rajongás iránt, patak felé utaztában Összetalálkozott egy részeges, félműveit evangélikus pappal, — akkor posztókereskedővel — az ugyancsak morva *Drabik*-kal. Comenius csakhamar hatása alá került Drabiknak, aki hihetőleg nem szédelő, hanem beteges rajongó volt. Comenius vált közvetítővé Rákóczi Zsigmond és Drabik közt. Zsigmond határozottan félt a jóslatoktól és azok hallatára nem egyszer sírvafakadt. »Mit tegyek én szerencsétlen? — kiáltozta. — Imádkozzatok érettem!« Drabik megjósolta, hogy Zsigmondot Pozsonyban királlyá fogják koronázni s ugyanakkor megfenyegette, hogy ha nem indul el az Isten-rendelte úton, Isten úgy fog vele bánni, mint a fügefával, mely nem terem gyümölcsöt. Comenius Zsigmond házassága alkalmából hosszú beszédet intézett a herceghez, amelyben felszólította, hogy törje meg a Habsburgok antikrisztusi uralmát és térítse meg a törököket. Zsigmond azonban a nász után csakhamar elvesztette fiatal feleségét, a haláleset egészen megtörte és nemsokára maga is sírba szállott.

Drabik nem csüggedt. Ha meg is halt Zsigmond, megmaradt György s a chiliasta reménykedés középpontjában most már a fejedelem személye áll. György, aki hitt a mágiában és hitt a chiliasmusban, nem tudott elzárkózni Drabik és Comenius hatása elől, bár Bisterfelddel megvizsgáltatta Drabik jóslatait. Ekkor mondta Bisterfeld a jellemző szavakat Comeniusnak: *»A fejedelmet a kezemben tartom. Ha ma azt mondom neki: itt az idő, holnap hadra kél!«*

1652-ben Drabik már egész határozottan megjósolta György királyságát. Képzeltető, hogy a nagyravágyó fejedelemnek mennyire megnyerte a tetszését ezzel a jóslattal. Comenius továbbra is a legnagyobb propagandát fejtette ki a jóslatok mellett: »Isten maga dolgozik, hogy az Egyház ellenségeit megrontsa, hívja népét az alkalom felhasználására. Mit veszítünk, ha elmulasztjuk, úgy engedelmeskedjünk? Magunkat, a hazát, az Egyházat, s egész jövőnket... Jóslatok jobb jövőre mutatnak, ha megvolna a készség teljesítésükre ... Nyilvánvaló, hogy kire céloznak a jö-

vendölések. Ki lehetne az a férfiú más, mint te, Rákóczi György, erdélyi fejedelem? Az antikrisztusi iga alá vetett szomszéd-népek is egy istenszabadító után kiáltanak: nem hallod-e? Légy Gideon, ki a barbár seregeket porba tiporja; légy Nagy Károly, ki a leigázott népeknek büntetés helyett Krisztust és az eget adta... A megbízásod Istentől van, Bábel mértéke betelt, az igazságos Isten bosszúját ki kell tölteni... ölts hát dávidi szívet, kedves Dávid és tedd Isten akaratát! «

Erdély és Rákóczi szerencsétlenségére X. Károly svéd király 1655 augusztus 4-én megtámadta Lengyelországot és szövetségesül hívta II. Rákóczi Györgyöt. Oomenius, ki akkor már nem volt Patakon, a lengyelországi Lesznóból is serkentette a fejedelmet. Rákóczit most már végkép elbűvölte az események és a jóslatok látszólagos egybealkozása. Hiába tiltotta vállalkozását a porta, hiába elleneztek a tanácsosai, hiába veszett össze a fejedelemmel anyja, felesége és anyósa. Hiába hallatta a közvélemény is rosszaló szavát. »Rákóczi — írja Angyal Dávid — egyre hozatta a sok drága királyi ruhát s aranyos szerszámot. A fényes jelmez már jóelőre el volt készítve a nagy királyi szerepre. Bizonyára föl-föltolultak lelkében a kétségek és aggodalmak és az övéinek hangulata reá is hatással volt. De csak pillanatszerűen. Lelkéhez nem fért a ború, a pillanat öröme, a hízelgő szavak és fényes szertartások s olykor a borital hamar elűzték a gond könnyű báránnyelűit. Lehetetlen volt használatlanul hevertetnie a királyi ruhákat. Az arany és bíbor i mámore szédítette... És rohant a fény felé.«

Lengyel királyság helyett azonban a teljes összeomlás várt reá. A lengyeltől békét kellett könyörögnie, seregét elfogták a tatárok, a felbőszült török végigpusztította Erdélyt, az erdélyi-török egyensúly megszűnt: a fejedelem és a szultán seregei szembenállottak egymással. Az egyik csatában Rákóczi halálos sebet kapott és 1660-ban Nagyváradon meghalt. A török csakhamar bevette Szent László városát, Váradot s a hódoltság az ország keleti részén rendkívül megnövekedett. Erdély elpusztult: Rédey, Barcsay és Kemény

János hiába kísérleteztek, végre egy árnyékfejedelem, *Apaffy Mihály* alatt jutottak a viszonyok az erdélyi főminiszter, Teleki Mihály eszes és ügyes politikája révén rövid időre megint nyugvópontra. A Bocskay-status quo azonban többé nem állott helyre.

Az Erdélyre lezúduló szörnyű ütést természetesen megérezte az egész ország. »Egyebet nem várok utolsó ruinánál — írja Lippai érsek Esterháznak — nemcsak a töröktől, de másutt is. Hanemha Isten psodatételekkel tart ugyan bennünket.« Vitnyédi, Zrínyi Miklós titkárja világosan kifejezi a magyar közvéleményt Erdély szerepéről: »Az szegény fejedelem addig viselé az jó magyar nevet, hogy véget ére magának vele; hova leszen az magyarországi szabadság!?«

Az Erdély összeomlása utáni helyzetet a legvilágosabban a korszak legnagyobb magyarja, Zrínyi Miklós világítja meg: (A török) »Erdélyt, koronánknak legszebbik boglárát felprédálta, kavarta, fejedelmünket eltaposta; gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt... Valami csak megrezzen is a török részéről, futunk ide s tova vizeken, havasokon átal, ki imide, ki amoda, minden remédiumunk csak a másoktól való segítségkoldulás.« Nagy röpiratában, amelynek jellemző címe »Ne bánts a magyart, Az török áfium ellen való orvosság, avagy Az töröknek magyarral való békesége ellen való antidotum«, heves fájdalmában így kiált fel: »Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professióm a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: *ne bánts a magyart!* Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? Hogy senkinek ne keseredjék meg szíve romlásodon? Hogy senki utolsó, halállal való küszködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázod, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan, ez a hivatal nékem, de ha az Isten az hazámhoz .vaió szeretetet reám tette, *ímé kiáltok, ímé üvöltök:*

*hallj meg engem élő magyar, ihol a veszedelem,
ihol az emésztő tűz!«*

Végigvizsgálva egész Európát, megállapítja, hogy csak magunkban volt bizodalunk, senki másban. »Ha kérded: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: *a magyart kívánom*. Miért? Azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és ha akarja, legvitézebb nemzetiség... Csak jobbítsuk meg magunkat szabnunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam*: egy nemzetnél *sem vagyunk alávalóbbak* és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket.«

Késő volt már. Hiába sürgette Zrínyi: »Fegyvert, fegyvert és jó vitézi rezolúciót!« Senki sem hallotta már meg a szavát. Pedig a seregnek való jó magyarság egyre nagyobb tömegekben ott bujdosott az éren, meg a nádon, félig rabló, félig nekikeseredett szegénylegény, bujdosó vitéz. Többé nem jön el Bocskay, hogy őket letelepítse, nincs többé Erdély. Zrínyinek pedig nincsen hatalma és lehetősége arra, hogy sereget szervezzen belőlük, s ezáltal visszaemelje őket emberi, vitézi sorba.

*Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid nincsen!
Jó az Isten, jót ad — légy jó reménségben!
Fölnyílik az idő majd az gyöngé fűre, —
Hova két szemünk lát, elbujdosunk ketten.*

*ó, édes pajtásom, hogyan búsulkodnék:
Midőn az sok gondok rajtam uralkodnak;
Sok gondolkodások szüntelen fárasztanak,
Minden órán engem elmémben bágyasztanak.*

*Rongyos az dolmányom, ki van az oldalom,
Az sok folttul ugyan nehéz az nadrágom,
Hátam lapockáját veri az kalpagom,
Zsírtul ködmenyem is alig függ nyakamon.*

*Az köpönyegem is igen jó viselt már,
Az sok eső miatt vagyon benne sok kár,
Mind elrothasztotta az csizmámat nagy sár,
Es nyereségemmel keresi pénz szükön jár.*

*Nincsen abrak, széna, rút hitvány az lovam,
Rongyos az istállóm, igen puszta házam,
Mimi eltévedezett szegen az nyeregfám,
Mind lekopott róla a sok szép nyert szerszám.*

*Kenyerem. pecsenyém igen szűkön vagyok,
Morzsalék sem hever most a tarsolyomban,
Pénzem pedig nincsen mast az oldalomon,
Kiürült a gyűszöm, elkölt kóborlásom.*

*Az lovamrul igen lekopott az patkó,
Az ki még rajta van, az is nemigen jó;
Ha nem patkoltatok: elhal tülem az ló —
Csak gyalog maradok, mint egy rút kóborló.*

*Az farkasbőrömnek lekopott az szőre,
Pókháló palackom az szegen belepte,
Nyargalózik rajtam az tetvek serege,
Mert szurtos az ingom, nincs ki fejéritse.*

*Kurva már az anyja!... Mint élhetek, élek;
Kivetem hasamat az szép verőfénynek,
Csak úgy dohányozok, az midőn éhezek —
így én is másokkal szépen eltengődök.*

Ebben a keserves időben a Habsburgok trónján egy sápadt, csúnya férfi ül. Nagy halszemei minden összefüggés felismerésére képtelenül bámulnak a világba. Papnak nevelték és szegényes intellektusa politikát és vallást halálíg összekever. Németül idegenes akcentussal beszél, olasz az anyanyelve és spanyol ruhákat hord. Olasz verseket ír, zenét szerezni és mindenek felett imádkozni szeret. Reggel korán kel, gondosan besztja napját, fogad, aláír; olyan, mint egy szorgalmas kerületi elüljáró. A magyarokat nem szereti. Nem érti ezt a szenvedő, renitens népet, kitől tanácsosai úgysis vasgyűrűvel zárják el. Csak ilyen nagyurat kénytelen maga elé engedni, mint amilyen ez a vállas, oroszlánsörényű, férfiasan barnabőrű, nagyszemű, aggodalmas magyar. Ettől valósággal fél a cingár király. Tudja jól, hogy ha most megnyílik a merész ívű sasorr alatt a kicsi, szép, csaknem nőiesen puha száj, amely egyedül árulja el a költőt ezen a marciális férfiún,

akkor az telve lesz panasszal, szenvedélyes, kissé kemény latinsággal elmondott panasszal, amit alig fog fékezni az a köteles tisztelet és fegyelem, ami egy *Habsburgi Lipót* előtt talán mégis csak elfogja ezt a *Zrínyit*.

Zrínyi jól tudja, hogy hiába beszél. A sápadt fiatalember elnéz fölötte, ahogyan elnéztek felette a Habsburgok mindig, mikor az őt megillető helyre, a nádori székre pályázott. Zrínyi jól tudja, hogy amint hiába csitította ott lent az országgyűlést, itt fenn hiába tolmácsolja panaszait. Süket fülekre talál. A király, ahogyan szokta, oly halkán fog válaszolni, hogy egy szót sem ért majd, vagy felfortyan, hogy méltóságos ürességében megzavarták.

Körül itt állnak a tanácsosok, akikről Lippay érsek oly találóan írta: »olyak adnak a királynak tanácsot, kik nem ették az alföldi kalácsot«. Alig titkolt kárörömmel nézik vergődését. Zrínyi tudja,|ól, hogy ezek az emberek még jobban félnek tőle, mint ez a sok őstől sápadt árnyá aszott, koraszülöttsége nyomait most is viselő király. Ezek soha sem engedték és soha sem fogják az első sorba engedni, ahol segíteni tudna tönkrement nemzetén.

Vége az audienciának. Zrínyi, a költő, hosszú, sarkantyús, döngő csizmáiban kardja markolatán tartott ideges kézzel lassan bandukol kifelé a százfolyosójú Burgból. Senki nem kíséri. A vezér, a török elleni nagy sereg vezére, nagy ellenfele; *Montecuccoli* lett.

Az a Montecuccoli, aki megharcolja és megnyeri a szentgotthárdi csatát, de megkötí a vasvári békét, amely elősmeri és törvénybe írja a török birodalom legnagyobb kiterjeszkedését Magyarország földjén. Zrínyi őrzöngő dühében darabokra fogja törni diadalmas, törökverő kardját és mint a sebzett fenevad fog visszahúzódni csáktornyai várkastélyába.

S eljön a reggel, amikor vendégével, Bethlen Miklóssal a végzetes vadászatra indul. Egy kislány, testvéröccse növendéklánya, *Ilona* eléje szalad és kéri, ne menne, olyan rosszat álmodott. Zrínyi mosolyog és elindul a halál elé, jól tudván, hogy ha a kör igazán bezárult, embererő azt

fel nem töri többé. »Rútul bánék véle az a vadkan«, amellyel való tehetetlen harca s lassú elvézése kietlen szimbóluma az ő sorsának, a magyar sorsnak.

Az 1687 őszén összejött országgyűlés urai szokás szerint tisztelgő látogatáson jelentek meg a primás előtt. Az ország első papja végignézett a díszes gyülekezeten és csodálkozva kérdezte: Hogy hogy az országgyűlésre csupa fiatalember gyűlt össze? hol vannak az öregebbek! — de ő maga adta meg azonnal a feleletet is saját kérdésére: persze hogy a fiatalok tudnak csak eljönni, hisz az idősebbeknek »sorra fejét veszik«.

Ez a keserves tréfa nem járt távol a valóságtól. Akkor már hónapok óta működött *Carafa Antal* császári tábornok hírhedt eperjesi véstörvényenszéke. Király és nemzet ellenségként állottak szemben egymással. I. Lipót, ki gyermekifjú volt még, midőn Erdély elpusztult s Várad elveszett, Magyarországon semmi egyebet nem látott már, mint *rebellis tartományt*, amelyet minden erővel meg akart fékezni. A magyar alkotmányt már csak kellemetlen kölöncnek tartotta, igazi erőnek többé nem. Pázmány jóslata betelt: Erdély ellensúlya nélkül Magyarország ki volt szolgáltatva úgy a németnek, mint a töröknek. »Mint az küszöb és ajtó között lévő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között«.

Ugyanebben az időben foglalták el a török birodalom nagyvezéri tisztjét a harcias *Köpriliek*, akik a birodalom politikáját megint az expanzivitás terére sodorták. Erdély önállósága elhalványult, Nagyvárad és egész környéke a török birodalomba bekebelezetett, a tatár végigszántott az Alföldön is. A vérszemet kapott török nyugaton bevette Érsekújvárat és Kanizsát. Bécs meg se moccan. Szinte érthetetlen: annyira nem törődött Magyarországgal, hogy nem vette észbe: milyen közel van Érsekújvárhoz, Kanizsához az ausztriai határ. A vasvári béke után Zrínyi dacos kis erődjét, Újzerinvárat is lebontották. A magyar *bástyázat áttört*, Németország teste szabadon, védtelenül várta a török támadást.

Érthető, hogy ebben a helyzetben, midőn a kereszténység első fejedelme, aki mellesleg magyar király is volt, így kiadta kezéből Magyarországot, ilyen gyöngének mutatkozott, a magyar politika más felé fordult. így jött létre az a főúri koalíció, amely céljául írta az osztrák háznak a magyar trónról való letételét és nemzeti királyságot akart berendezni *a török gyámsága alatt*. Csakhogy a török minden látszólagos sikere ellenére sem volt már alkalmas arra, hogy komoly nagyhatalmi szövetséges vagy védelmet adó hűbérúr legyen. Az új orientáció emberei összetévesztették a százados nimbuszt a maradvány valósággal. Erdély elpusztult már; Apaffy nem pótolhatta még Rákóczi Györgyöt sem. Zrínyi sem élt már, akinek reális pillantása, politikai műveltsége megóvhatta volna a kísérletet romantikus túlzásaitól. Rákóczi György lobogó dicsvágya, mozgékony szelleme helyett itt volt a fiúé: *I. Rákóczi Ferenc* ingatag, álmos, máskor meg elhamarkodott természete; Zrínyi Miklós sem volt többé, helyén ott ült az Öccse: *Péter*, bátyjának halvány másolata. Az hadvezér volt, ez portyavezér. Az politikus volt, ez hebehurgya álmodozó; amaz eposzt írt, emez fordítgatta ugyanazt az eposzt; az lobogó déli vérét hajtó motorjává fegyelmezte, ezt szétrobbantotta temperamentuma.

Végre is maga adta kézre magát és barátait s Bécsújhelyen lehullott szőke feje, királyi adott szó ellenére.

A gondolat magva azonban már el volt vetve és Bécs irgalmatlan eljárásával, a csakhamar felállított véstörvényszékkel mindent megtett, hogy ne hagyja kikeletlenül. Arra senki sem számított, hogy a hatvanas évek erőszakos megvázkództatásai folytán, akárcsak a XVI. század végén, Magyarországon nagyarányú népmozgás van, nyomorgó, keserves életet élő vitézek számlálatlan tömegei járják az országot. Életükről legigazibb képet a fönt közölt vers ad. Most rablók, bujdosók, kurucok. Ám csak egy új vezérre várnak: megint katonák lesznek.

Mint a hajnali nap, úgy jött fel akkor kelet

felől fiatalon, merészen a késmárki gróf árvája:
Thökölyt Imre.

Bocskay ötvenéves volt, mikor élére állt a felkelőknek, Thökölyi hús. Ez sokat megmagyaráz az ifjú kuruc király viselkedésében. Öregebb fővel bizonyára sokban óvatosabb, körültekintőbb lett volna, talán sokkal több maradandó sikert is mutathatott volna fel. Ám hiányozna belőle a Thökölyi-jelenség tüneményes volta, keleti szépsége, vak merészsége, vészes és magános ragyogása a XVII. század alkonyodó égboltozatán — azaz hiányozna belőle éppen az, ami Thökölyi volt. S nem szabad igaztalanoknak lennünk: a nyolcvanas évek elején csak kevésbe múlt, hogy mindaz teljesezésbe nem ment, amit Thökölyi Imre maga elé tűzött.

Politikájának hibája az volt, hogy a némettel szemben a törökre akart támaszkodni. Ebben, mint láttuk, az erdélyi politikai hagyománynak volt örököse. Török győzelemmé a tizenötéves háborút éppen Bocskay tette; Bethlen ostrommal vette meg Lippa magyar várát és török kézre adta. II. György a törököt vette semmibe s ezért zúzta össze magát. Thökölyi ezeket a tényeket tartotta a szeme előtt, ebből vont hús esztendő s fejjel konzekvenciákat. 1680 előtt a török birodalom hadi szempontból megújult: az új nagyvezér *Kara Musztafa*, folytatni kívánta a Köpriliek expanzív politikáját. Thökölyi ebbe az áramlatba kapaszkodott, ezzel a hullámmal vitette magát. Tudta, hogy XIV. Lajos, a francia napkirály a törökkel tart. Tudta, hogy Lipót feladta az egész felsővidéket s tíz erődített hely és a Muraköz védelmén kívül az egész országot a töröknek engedte át. Erdélyben, mint török vazallus, Apaffy uralkodott, északon, mint Felső-Magyarország hűbéres fejedelme, Thökölyi maga. Személyi hagyományai, protestáns és erdélyi kultúrája mind a német elleni, a törökbarát Kelet-Európa körébe utalta. Tudta, hogy Kara Musztafa háromszázezernél több emberrel egyenesen Bécsnek indul. Talán arra is gondolt, hogyha a Habsburg most megtörik s a török alatt saját kezében egyesíti Magyarországot, ezzel az egységes Magyarországgal még a török ellen is fordulhat majd ...

Kara Musztafa azonban nem fogadta el Thökölyi haditervét, mely abban állt, hogy míg a nagyvezér nyugatnak tör, Thökölyi nagy török-magyar sereg élén Lengyelország ellen vonul és megakadályozza Sobieski János királyt abban, hogy az ausztriainak segítségére siessen. A következmények Thökölyit igazolták. Kara Musztafa »baromi sokaságú seregét« elsősorban a *lengyel király* felmentő hadai verték el Bécs alól s így vált lehetővé, hogy a vert ellenséget nyomon követő Lotharingiai Károly, a keresztény seregek vezére, *a háború színhelyét Magyarországba* tehesse át.

Ebiben a pillanatban tűnt ki, a keleteurópai hatalmi viszonyok igazi állása. A magyarság legnagyobb része is belátta, hogy Törökország nimbusza nem egyéb, mint egy több mint száz év előtti félelmetes katonai hatalom roppant tekintélyének fényes, de üres emléke. A Lotharingi és a lengyel király bécsi győzelme úgyszólván pillanatok alatt átalakította Kelet-Európa százados rendjét. A keresztény seregek megvették Érsekújvárt, nagy győzelmet arattak Párkánynál, bevonultak Esztergomba, elfoglalták Pestet s alig egy évvel Bécs ostroma után, víni kezdték a török hatalom kulcsát: *Budát*. Thökölyi felsőmagyarországi fejedelemsége azonnal megrendült, Apaffy erdélyi trónjának biztonsága eltűnt és Raguza, mely egykor Nagy Lajos birodalmának része volt, az idők szelét előre érezve, újra a magyar király fennhatósága alá adta magát.

Már 1683-ban Habusburg-kézre kerültek a Bányavárosok, Árva, Lőcse és Késmárk, 84-ben Buják és a makovicai uradalom, 85-ben az egész maradék Thökölyi-birodalom le Szatmárig, az egy *Munkács* kivételével, ahol Rákóczi Ferenc özvegye, most Thökölyi Imre felesége, Zrínyi Ilona még 88-ig folytatta hősie és kilátástalan küzdelmét. Közben az akkor huszonnyolc éves kuruckirályt a váradi pasa elfogta, s bilincsben szállíttatta Belgrádba. A törökök arra gondoltak, hogy Thökölyi kiszolgáltatása talán megállítja a nyugatiakat. Csalódtak. A nagy európai koalíciót, amelyben Velence, a pápa, a császár, a lengyel és az orosz is részt vett s amely céljául a török teljes kivé-

rését tűzte ki nemcsak Magyarországból, de egész Európából, már nem érdekelte a hatalma vesztett fejedelem személye. Egykori városában, Eperjesen Carafa ült.

A török korszak folytonos háborúival és harács-gazdálkodásaival paradicsomi állapotnak tűnt a Habsburg-kézbe került Magyarország szemében. Bécsben a király rettegeve látta hirtelen nőtt birodalmát, a háború óriási sikerét, amire sohasem számított. Ha XI. *Ince* pápa nem serkenti, soha meg nem indul Buda visszavételére. Most, hogy 85 öszére hadai Aradon, Szatmárban, Verőcén állottak, s így akkora magyar terület felett rendelkezett, mint, I. Ferdinándot kivéve, egyetlen őse sem, igazán nem tudta, mit csináljon az ölébehullott veszélyes országgal. Tanácsosai úgy gondolták, legjobb e terület népét megtörni, mielőtt még valami önálló vállalkozásra gondolhatna. így fogott neki *Carafa Eperjesen* a magyarság rendszeres kiirtásának. Az udvar úgy gondolta, a népet is tönkre kell tenni s míg az osztrák tartományokat hét évre felmentette a beszállásolás alól, addig Magyarországra nyolcmillió forint terhet rótt csupán pénzben és eleségben, a magyar hadakat pedig egyáltalában nem fizette, úgyhogy azok is a szegény lakosság nyakán élösködtek. 1685-ben az éhínség már akkora lön, hogy a holtakat ásták ki és ették meg. 86-ban egykori magyar nemes urak koldulni jártak Morvába. 1685 február 3-án a császári seregek megüzenték a Duna-Tisza köze nagy városainak, hogy fizessenek, mert különben »Tisza-Duna közt nem leszen maradástok«. Egymaga Kecskemét félév alatt kétszázezer forintot fizetett, mégsem kerülhette el sorsát. Tíz virágzó magyar község pusztult el Kecskemét környékén s 1688-ig Szabadkáig, Szegedig, Hala-sig tervszerűen kiirtották a magyar lakosságot. *Buonvisi* pápai követ is ismételve írta a pápának, hogy a császáriak »bosszújukat akarják a magyarokon tölteni«.

Míg az egyesült keresztény seregek *Budát* vívták, addig Carafa az Alföldet hódoltatta. 1686, az az év, midőn Mátyás király egykori fővárosa, mint leégett romhalmaz, Habsburg-kézre jutott

— Mátyás egykori jobbágyvárosát, a fontos város-állammá fejlődött *Debrecent* is kiszolgáltatta sorsának. Carafa kifosztotta, négyszáznolcvanezer forint sarcot vetett ki rá és a főbb polgárokat kegyetlen kínzások közt kivégeztette.

A »*debreceeni mézárszék*« megelőzte Buda elfoglalását. Nem csoda, hogy csak Európa, csak Bécs tartott hálaadó Tedeumokat, — a magyar nép síri csöndben fogadta sorsának új fordulatát és fájdalommal gondolt vissza »*az annak előtte való boldogabb időkre*«.

Buda, Szeged, Pécs, Debrecen elfoglalásával országnyi terület jutott Lipót kezére s e terület közjogi viszonyait valahogyan rendezni kellett. Ezért az udvar 1687-ben elszánta magát arra, hogy összehívja az országgyűlést. Tudták, hogy egy megtört ország megtört, vagy tapasztalatlan fiait hívják egybe s Zrínyiek, Thökölyi, meg az Alföld sorsának ösmeretében senki sem fog szembeszállni az ország egyetlen tényleges urával, I. Lipóttal. Egyszersmindenkorra végezni akartak tehát a magyar ellenállásnak még a lehetőségével is. A királyi előterjesztés szinte fenyegető hangon közli a rendekkel, hogy Magyarországot a felség hódító tartományként kezelhetné s olyan törvényeket adhatna neki, amiket akar. Ám a felség határtalan kegyelmességében hajlandó visszaállítani a régi alkotmányt. Természetesen nem ingyen. Három súlyos kívánsága van.

Először: követeli a király, hogy a hitlevél olyan legyen, mint I. Ferdinándé volt. *Másodszor:* követeli, hogy a Habsburgok fiági örökösödése törvénybe iktassék. *Harmadszor:* követeli, hogy az Aranybulla ellenállási záradéka eltöröltessék.

Az első pont azt jelentette, hogy a hitlevélből kimarad a háromévenkénti országgyűlés összehívásának kötelezettsége, kimarad az, hogy magyar ügyeket csak magyarok intézhetnek, kimaradnak a nádori hatáskörre és a nádorválasztásra, a végvári kapitányok magyar voltára vonatkozó határozatok. Nincs többé törvény az idegen zsoldosok garázdálkodása ellen; nem védi többé királyi szó a vallásszabadságot. A második pont azt jelentette, hogy Magyarország nem vá-

lasztókirályság többé, hanem örökös Habsburg-királyság, akár a fehérmegyei csata óta a csehéké. S végre a harmadik pont, hogy aki ezentúl feltámadna Bécs ellen, az már nem jogos felkelő, inint régen, csak lázadó alattvaló és olyan elbánsban is lesz része.

Az 1687-es törvények hű vetületei a megváltozott Közép-Európának. Augusztus 12-én Lotharingiai Károly Mohácson nagy csatát nyert; valami negyvenháromezer török vesztette életét. Ez a csata biztosította a Dunántúlt, s az Alföldet a Marosig az új úr számára. Október 18-án Károly megszállta Kolozsvárt, október 27-én egyességre lépett Apaffyval. Erdély elveszett, harc nélkül, egy csapásra. November 4-én a rendek megszavazták Pozsonyban a király kívánságait. December 9-én a kilencéves *József főherceget* apja jelenlétében a magyarok örökös királyává koronázták.

Magyarország sorsa elvált a keleteurópai sorstól. Erdély, az Alföld ízes magyar élete be; hamvadt; Magyarország az új középeurópai Habsburg-nagyhatalom része lett.

Csak a még mindig ellenálló munkácsi várban számlálgatta Zrínyi Ilona fia, a kis Kákóczi Ferenc a fényes, piros vonalakat, miket az osztrák bombák íve írt a felhős éjszakai égre...

KILENCEDIK FEJEZET

MÁRIA TERÉZIA SZÁZADA

*Je suis bonne Hongroise et mon coeur est
plein de reconnaissance pour cette nation.*

Mária Terézia.

A Habsburg-család történetén belül négy korszakot, négy különböző magatartást különböztethetünk meg. Az első a család *német* korszaka. I. Rudolf, aki a svájci Habsburg grófja volt, első képviselője ennek az okos, körültekintő, elsősorban a család és csak azután a birodalom érdekeit szemelőtt tartó magatartásnak. Ezek az első Habsburgok még nem vállalják a császári nagy hagyományt s a velejáró roppant feszültséget, valószínűleg elsősorban azért, mert ennek elviselésére nem is volnának képesek. I. Rudolf éppenúgy, mint XIV. századi utódai, otthon maradt Németországban s őrizkedett a császári korona ábrándjainak vonzáskörébe keveredni. A XIV. század bécsi hercegecskéinek életformája legfeljebb színvonalban más a középkorvégi német polgár magatartásánál. Ezeknek a józan, családi hatalmukat lassacskán gyarapító fejedelmeknek még fogalmuk sincsen a németség igazi nagy hivatásáról: arról a hivatásról, amely a legnagyobb németeknek — III. Ottótól Goetheig — mindig kötelességükké tette, hogy túlnőjjenek a németségen és a szónak valaminő értelmében európaiak, tehát rómaiak, latinok legyenek.

A második magatartás, a Habsburgok életének második fázisa, a XV. században bontakozik ki. Életre segíti egy személyi élmény, egy vérségi élmény és egy új helyzetből adódó lehetőségek. A személyi élmény a kései középkor egyik legérdekesebb fejedelmi alakja, Luxemburgi Zsigmond.

Zsigmond, aki olyan meglepő könnyedséggel kezelte a világ dolgait, s aki még egyezer és utóljára vállalni merete a római császár veszélyes jogát: a beleszólást az Egyház dolgaiba. Mivel Zsigmondnak nem maradt fia, koronáit veje örökölte: Habsburgi Albert.

A vérségi élményt azonban a Habsburgok számára nem a Luxemburgok francia és szláv vérével való keveredés hozta meg. Albert ága V. Lászlóban kihalt, s a család vezetését a fiatalabb ág, III. Frigyes ága kerítette a kezébe. III. Frigyes felesége pedig A viz Eleonóra volt, I. Eduard portugál király leánya. A portugál királyi ház éppen Eduárdban és testvéreiben jutott el legnevezetesebb korszakához. Eduárd testvérei voltak: Tengerész Henrik, az első nagy felfedező és Ferdinánd, a szent. Ez a nagy feszültségeket hordozó, távoli király vér alakítóan szólt bele a Habsburg-sorsba. III. Frigyes és Eleonóra házasságából egy fiú származott: I. Miksa, akiben apja lomha vérét jótékonyan befolyásolta a vállalkozó kedvű és geniális luzitán vér. Miksából korának egyik legkiemelkedőbb fejedelme és legmozgékonyabb szelleme vált, akit már a kortársak is az »utolsó lovag« jelzővel díszesítettek fel. Erőtelmes és férfias feje, kiugró orrával és kemény pillantású szemével a maga emberi valóságában szól hozzánk Dürer Albert képén. Ez az a híres kép, amely a császárt kezében a félig megnyitott belü gránátalmával ábrázolja, a gránátalmával, e délvidéki gyümölcscsel, amely mintha jelképe volna annak, hogy a Habsburgok kilépnek szűk hazájukból, a zöld Ausztriából, a déli nap fényében aranyló, szikár spanyol tájak felé.

III. Frigyes, I. Miksa és Miksa fia, I. Fülöp házasságai egyre inkább latinossá, elsősorban *spanyolossá* tették az osztrák főhercegek családját. I. Miksa unokáiban, Károlyban és Ferdinándban — s ez az utóbbi a magyarországi Habsburgok törzsatyja — már készen áll a nagy család új spanyol típusa. A császári méltóság, Magyarország, Németország és Spanyolország együttes birtoklása most már világtörténeti tényezővé avatja a Habsburg-házat és ebben a helyzetekben végre felvállalják a nagy német hivatást, a la-

tinná válást, a hivatást, ami elől a régi ausztriai hercegecskék még borzongva kitértek.

A világalalom idegörlő feszültségét azonban a Habsburgok nem tudták sokáig kitartani. A család spanyol ága már II. Fülöp után szörnyű *dekadenciába* hull és 1700-ban a gyengeelméjű és magtalan II. Károlyban teljesen kihal. A német ág viszont egy erőtlen kísérlet után, amidőn II. Miksa megkísérelte feldolgozni magában a protestantizmus világot mozgató élményét, visszahull abba a *régi német magatartásba*, amelyet a régi hercegecskék képviseltek. A különbség azonban a XIV. századi és a XVI—XVII. századi Habsburgok közt mélyreható. Közben van a másik vérségi élmény, a baljóslatú *örült Johanna vére*. Közben van a világhatalom és a császári méltóság viselésének döntő élménye. Közben van a végzetes elfordulás a német népiségtől, mert a Habsburgok spanyol katolicizmusa, ez a véres, konok és halálos magatartás a protestantizmust nem bírta elviselni. Kifejlődik tehát a harmadik Habsburg-típus, amely a népi történet életszándékával ellentétes irányt képvisel.

Nemcsak a németekkel, de a magyarokkal is értetlenül áll szemben a Habsburg-családnak ez a típusa, amelyet legvégletebben I. Lipót és kormányrendszere képvisel.

Aki szemmel tartja a Habsburgok fejlődését, az joggal ütközhet meg azon, hogy általában milyen *egyoldalú nevelésben* volt részük. A nálunk királykodók közül talán egyesegyedül csak I. Ferdinánd kivétel, aki nagyapja, Katolikus Ferdinánd, aragon király mellett világot látott és nagypolitikát tanulhatott. A többiek mind ott kuksoltak egész életükben Prágában vagy Bécsben, amely a XVI—XVII. század folyamán — s ez nem tévesztendő szem elől — még *korántsem, világváros*. A Burg régi része bizony elég nyomott benyomást keltő szállás s az egész hangulatban, amely a XVI—XVII. századi bécsi és prágai udvaron előmlik, még igen sok van a XIV—XV. század hercegeinek szűk életstílusából. Sőt azt lehet mondani, éppen az veszett elitt, ami e régieknél előny volt: a német polgári életforma kétségtelen közvetlensége, kedvessége, zárt s kissé melankolikus józansága. Ennek helyére

I. Ferdinánd után a spanyol merevség, szertartásosság- és unalom lépett anélkül, hogy a spanyol nagylelkűség-, végtelenség-állítás és hivatástudat is beköltöztek volna a bécsi Burgba. Miksa, Rudolf, II. Mátyás, a Ferdinándok, I. Lipót és I. József minden császári fönség ellenére is bizony eléggé korlátolt agyvelők. Az első tétova kételkedő, a második óracsináló bolond, a harmadik csecsebecséket gyűjt, II. Ferdinánd tékozló fukar, s imádkozó parázna és így tovább. Hol van ezekből az igazán nagy Habsburgok erénye: *I. Rudolf* józansága és céltudatossága, *I. Miksa* fantáziája, lendületes életvezetése, *V. Károly* világösszefüggéseket átértő hideg agyveleje, *II. Fülöp* fönség-es halál feszültségeiben vergődő démoniája ?

Egy XVII. század végén született Habsburg számára egyetlen lehetőség arra, hogy az utóbb felsoroltakat elérje β az előbbiektől hagyományától szabaduljon, csakis az áporodott kicsi Bécsből való kitörés lehetett, megfürdés új, talán kellemtelen élményekben — mindegy: de valami új, valami más minden áron.

A XVIII. század második évtizedétől kezdve valóban egy új típus képviselője ül a Habsburgok trónján: I. Lipót kisebbik fia, *III. Károly*. Alatta újjárendeződik Magyarországnak és az örökös tartományoknak viszonya s ez a viszony szorosabbá válik, mint az elődök életében volt. Kétségtelen tehát, hogy úgy a magyarságot, mint a királyi házat új élmények érték a XVIII. század legelső éveiben s ezek az új élmények befolyásolták oly irányban viszonyukat, hogy I. Lipót korszakának szörnyű egyensúlyvesztése után az elpusztult Bocskay-egyensúly helyére egy más, új egyensúly léphetett s vele egy más, új életforma bontakozhatott ki.

A magyarságot az újkor felé Hunyadi Mátyás király indította el. Belőle táplálkozott a korai magyar humanizmus emberség szemlélete. A XVI. század erjedő és szerencsétlen korszakában aztán a magyar újkori magatartás az Európavédés, a reformáció, az erdélyi fejedelemség perspektíváiban új lehetőségekkel bővült. A »két pogány közt egy hazáért« vérvő nemzet keserves helyzetében az egyensúlynak egy nemét s a viszonyoknak meg

felelő szociális szervezetet alakít ki Bocskay István politikai végrendelkezése értelmében. Ami a XVI. században még erjedés volt, láva, az most a XVII-ben kihűlt formává vált, az élet természetes részévé lett. Bocskay óta a török-német probléma már »van«, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György politikáját is az határozza meg, hogy a magyarság XVI. században létrejött helyzetével már mint természetes adottsággal számol. A reformáció sem forradalmi jelenség többé: létezésével, számolni kell, a Habsburg- királyok minden szélső katolicizmusa ellenére sem lehet, mint a kor átmeneti izalmát kezelni többé s arról, hogy írmagostul ki lehessen irtani, örökre le kell tenni. Az új magyar helyzetet — különösen érdekes ez — a török érti meg jobban, a német egyre kevésbé. Valóban azt lehet mondani, hogy Bocskay, tehát 1606 óta a magyar—török viszony fokozatos javulásával, stabilizálódásával lépést tart a magyar-német viszony rohamos romlása. A Habsburg- királyok — minél messzebb estek időben a középkori magyar hatalomra még emlékező I. Ferdinánd, s a magyar rendi erőt saját emelkedésére felhasználó II. Mátyás korától — annál kevésbé érezték magukat kötelezve arra, hogy a magyar királyságot régi jogai és szokásai értelmében kormányozzák. Ha II. Rákóczi György, a török—magyar egyensúlyt vigyázatlan kézzel fel nem háborítja, elébb-utóbb mégis lehetségessé vált volna, — a török fokozatos gyengülését számításba véve — egy nemzeti vezetésű magyar monarchia megszervezése Erdély égisze alatt.

Ehelyett azonban az történt, hogy 1660 után a Bocskay-egyensúly minden részében megrendült. Erdély romlását követte a török expanzió utolsó nagy hulláma egyrészt, másrészt I. Lipót és környezetének kirobbanó magyargyűlölete. A végső romlást az idézte fel, hogy a harcias nagyvezér túlerőltette a roskatag ottomán birodalmat, megtámadta Bécsset, azonban ahelyett, hogy a Duna tájain két évszázada folyó nagy mérközést a Rajna tájaira tudta volna átlökni, *Bécsset sem vette meg* és egy európai koalícióval találta szemben magát. Buda elfoglalása, Erdély megvétele és végérvényesen a Szintarévi (Zentai) döntő ve-

reség a törököt a középdunai térből kiszorította; *a török védőszárnyai alá húzódó nemzeti monarchia gondolata örökre megbukott.*

Rákóczi küzdelme ebben az összefüggésben nézve már elkésett jelenség. Az erdélyi fejedelmek felkelésének sikerét az adta meg, hogy a protestáns Németországban végeredményben csak családi hatalmukra támaszkodó Habsburgok ellen léptek fel, oly helyzetben, midőn Magyarország szívében a török ült. 1699 óta azonban a Habsburgoké volt Erdéllyel együtt egész Magyarország, a török pedig, vagy más hatalom, nem volt képes Magyarország dolgaiba jelentősen befolyni. Elszigetelt helyzetében az éppen ekkor nagyhatalommá fejlődő Ausztriával szemben Kákóczi küzdelme eleve halálra volt ítélve...

II. Rákóczi György romlása óta szomorú sor az, amely egészen II. Rákóczi Ferenc bukásáig előttünk áll. A nagyapa hatalmas vállalkozása ma mindnyájunk szemében csak egy hatalmi hó-bort hadjárata a semmibe. Miért nem sikerült? Min fordult meg? *A külpolitikai tájékozottság hiányán.* Ha Rákóczi György pontosan számol a svéd és lengyel viszonyokkal, ha pontosan tisztázza helyzetét a porta irányában, a két György s Bethlen erős Erdélyével könnyen megvalósítható lett volna Báthory István kísérlete, Bethlen Gábor terve: az egész kelet-középeurópai övezetnek egyetlen birodalomká váló egyesítése.

Ugyanez a hiánya a *Wesselényi-összeesküvésnek* is. Som Zrínyi Péter, Rákóczi Ferenc másik nagyapja, sem Frangepán, sem Wesselényi, sem Nádasdy, sem pedig atyja, I. Rákóczi Ferenc nem ösmerték Európa viszonyait s a működő erőkről hamis képet szőttek. Szép magyar fejük lehullott s az ország egyre sanyarúbb sorsba jutott. Jött Thökölyi Imre, kitől még egyénisége varázsos ragyogását is megtagadjuk csak azért, mert fellépését nem kísérte külpolitikai siker; azt a koncepciót, amelyet 1606-ban Bocskay sikereinek láttán dicsérünk és igenlünk, most, nyolcvan év múltán, Thökölyi kezén kalandosnak, elhibázottnak, ostobának mondunk.

Elképzелhető, hogy a nemzetek elszoknak a

maguk külpolitikai vezetésétől, ha hosszú időnkig nincs módjuk arra, hogy gyakorolják azt. Azonban Magyarországgal éppen ellenkező dolog történt. A mohácsi síkon szétgurult királyság romjaiból nem sokkal később már kidugták okos, szenvedélyes fejüket egészen különös szabású külpolitikusként s György barát eszes és szép fondorlataiból, a Báthory-nemzetség nekifeszüléseiből a török-német harapófogó ellenére is kibukkant a dolgoknak egy valamilyen, éppen lehetséges rendje, egyensúlya. Irgalmatlan helyzetében a szegény magyarság megint élni, fejlődni kezdett s mikor Bocskay erős kézzel megjelölte az új német-magyar-erdélyi-török egyensúlyt, akkor még az európai nagypolitika színpadán is fellépett s Bethlen Gábor politikai géniusza semmiképpen sem játszott ott méltatlan szerepet.

Pedig hát kik valának ezek műveltségben, nevelésben, dolgok és viszonyok ösmeretében? Különbek voltak-e ilyen szempontból, mint a későbbiek? Bizonyára nem. Sőt egy sem nevelkedett e régiek közül fejedelemnek, ország urának, mint éppen szegény II. György. Olyan sokoldalú nyugati kultúrával meg éppen egyik sem rendelkezett közülük, mint a Pázmány-nevelte Zrínyi Péter, vagy unokája, a jezsuita iskolából kikerült II. Rákóczi Ferenc.

Azt kell hinnünk, hogy mindezekben a nagy politikai múltra visszanezítő dinasztiai sarjaiban *a magyarság kifáradásának* képviselőit kell látnunk. A magyarság egész XVI—XVII. századi története *népi síkon* is a hetyke harcvállalás lendületétől a harcot feladó bujdosó szegénylegény kétségbeesett nihilizmusáig ível. A jelenség belső értelmében hasonló a történetelű nagy családok fiainál is. A magyar sors szörnyű feszültségét, amellyel Bocskay és Pázmány hatalmas idegrendszere még megbirkózott, de amely már oly végzetesen korán fölemésztette Bethlen Gábort, ezek már nem tudják elviselni. Már nem bírják »a dolgot ő magát« nézni, s mivel a magyar problematika mégis itt van, vállalni mégis kell, megszökni előle nem lehet — bár II. Rákóczi Ferenc azt is megkísérli, midőn magyarországi birtokait szentbirodalmi birtokokkal akarja elcserélni —

ezért ezek az utolsó nemzedékek képviselői narkotikumot keresnek. *Mindegyikükben felfelmerül vállalkozásuk irrealitásának tudata,* De ha meggyőződéssé engednék válni magukban ezt a tudatot, akkor vissza kellene lépniök, meg kellene szökniök hivatásuk elől és ki kellene szolgáltatniuk sorsának a magyarságot, amelynek pedig egyre »megújulnak sebei«. Ez *etikailag* lehetetlen számukra, lehetetlen első sorban a Zrínyiek, Báthoryak és Rákócziak hagyományait személyében egyesítő *II. Ferenc* számára s így nem marad más hátra, mint élére állani Esze Tamás lázadó parasztjainak, még akkor is, ha a küzdelem csaknem teljesen kilátástalan.

A meglepő sikerek ellenére is maguk a kuruc vezérek tisztában vannak helyzetükkel és szerepükkel, »Olyan Nagyságod mint a paradicsommadár — írja Bercsényi Rákóczinak — nagyok a szárnyai s kicsiny a corpussza; csak az orrán függ a szegény kis madárka s úgy lógatja a szél.«

Rákóczi küzdelme mindamellett mégis komoly eredményeket ért el. Mindenekelőtt bebizonyította a bécsi központnak, hogy Magyarországot tartomány módjára kormányozni nem lehet. Bebizonyította, hogy még mindig van annyi erő a sok vért vesztett fajtában, hogy kicsiny erővel is, magára hagyva is, éveken át képes legyen tartani magát a Habsburgok világhatalmával szemben s ugyanakkor hadiállapotban tartani egy egész birodalmat. I. József uralkodásának legutolsó hónapjaiban, amidőn a kurucok már minden vonalon hanyatlásban voltak, éppen ezeket belátva merült fel a kompromisszumos megoldás keresésének gondolata. Rákóczi akkor már visszament Lengyelországba s az orosz cár segítségét próbálta megnyerni ügye számára. Teljhatalommal megbízott hadvezére, *Károlyi Sándor*, a XVIII. század első felének legrealisabb gondolkozású magyarja, felismerte a tisztességes békére kínálkozó alkalmat. A császáriak vezére is jó magyar ember volt ebben a pillanatban: *Pálffy János*. Károlyi és Pálffy kötötték meg Szatmárban azon bölcs kompromisszum alapjául szolgáló tisztességes békét, melyre az új király, III. Károly lépett később a magyarokkal.

III. Károly nem volt rendkívüli képességekkel felruházott uralkodó. Volt azonban lényében, minden spanyolos feszesség ellenére, valami nagyfokú, Habsburgnál merőben szokatlan rugalmasság, a tőle idegen jelenségek megértésére való hajlam. Ilyen szempontból egész családjából csak *I. Miksa* és *Ferenc József* állíthatók melléje. Mind a hárman annak köszönheték rugalmas szellemüket, hogy a sors még aránylag fiatal korukban a nagy család számára különben szokatlan élményekben részesítette őket.

I. Miksa Hunyadi Mátyás karját érezte, mely elvette atyjától az ősi Burgot; *I. Ferenc József* a friss porosz, olasz és magyar nacionalizmus keresztüzében érett férfivé s vált képpé a Monarchia vezetésére; *III. Károly* pedig tizen-nyolcéves korától huszonhatéves koráig ősnagybátyjai örökségéért vívott változatos és kalandos küzdelmet a spanyol tájakon.

1700-ban ugyanis meghalt *II. Károly*, az utolsó spanyol Habsburg. Örökségéért egész Nyugat-Európa háborúba keveredett. Anglia és Hollandia *I. Lipót* kisebb fiát, *Károlyt* pártfogolta *XIV. Lajos* unokájával, Bourbon *Fülöppel* szemben. *Fülöp Kasztiliára*, *Károly Katalóniára* támaszkodott e változatos küzdelemben, amelyben a fiatal király hol bevonult Madridba, hol még fővárosát, *Barcelonát* is alig bírta tartani. Nyolc esztendő harc után, melyben hű katalánjai mindvégig kitartottak mellette, itt *Barcelonában* érte az a hír, hogy *József* bátyja meghalt s mivel fiutód nem maradt utána, a nagy családból, mely századokon át oly mély hatással volt Európa sorsára ő az egyetler., utolsó férfisarj. Rugalmasságára jellemző, hogy azonnal átértette éppen nem könnyű helyzetét. Bécsbe visszatérni nem volt ugyan sok kedve és szívesebben maradt volna itt, *Hispania* s az *Indiák* urának, ám belátta, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok, megértette, hogy a változott viszonyok közt sem Anglia, sem *Hollandia* nem fogják támogatni. Az angol szemek előtt a francia hegemonia réme helyett egy behemót Habsburg-birodalom árnya sötétlett, amelyben egy kézbe jutna *Erdély*, *Magyarország*, az örökös-tartományok, a német birodalom, *Belgium*, *Itália*,

Spanyolország és a spanyol világbirodalom. Ezt a tengeri hatalmak — az európai egyensúly őrei — nem kívánhatták. Károly tehát hazatért, de már Barcelonából utasította anyját, ki Bécsben a kormányt vitte, hogy a szatmári békét erősítse meg és mindenképpen igyekezzen Magyarországon a kedélyeket lecsillapítani.

1711 őszén haza is érkezett s mindenekelőtt császárként választotta és koronáztatta magát. Ezután a szatmári béke és a saját intenciói értelmében is összehívta a magyar országgyűlést s ezen az 1687-es törvények értelmében már nem választás útján, hanem mint *örökös király* megkoronáztatta magát. Károly már Barcelonából oly értelmű levelet írt haza, hogy a magyarokat nem tartja birodalma többi népeinél alábbvalónak, mindenképpen óhajtja a velők való őszinte kiegyezést, néhányukat a birodalom vezetésébe is be fogja majd vonni s mindjárt hazatérte után tárgyalta és jóviszonyba került Károlyi Sándorral, Pálffy Jánossal s még néhány főúrral. Titkos tanácsába tizenhét német, három spanyol és egy olasz tanácsos mellett két magyart — Illésházyt és Pálffy Miklóst — s egy erdélyit — Kornisssal — is nevezett ki.

Rákóczi gyűléseit s az 1708-as pozsonyi részgyűlést nem számítva, huszonnégy esztendő óta először hívta össze a király az országgyűlést. 1526 óta ez a gyűlés az első, amelyen Erdély, a még török kézben lévő temesi bánóság s még vissza nem csatolt egyes részek kivételével újra a Szent Korona egész teste, a »totum corpus Regni eoroniae« volt képviselve. Az ország megérezte az új korszak kezdetét: az országgyűlésre az országban még dúló pestis ellenére, valamennyi megye eljött. Az új korszak valóban beköszöntött. 1687 óta lassanként s 1712 óta csaknem teljesen a magyar élet mintegy Habsburg-gyámság alá került. III. Károlynak sikerült az, ami I. Ferdinánd óta egy ősenek sem sikerült: Magyarországot szép csöndesen befogni a Habsburg-birtokokba, azok szerves részeként. A XVIII. századtól van az embernek az az érzése, hogy a magyar élet valahogyan *kiskorú* lett, nincs többé kitéve a kozmosz roppant erőinek. Közte és az igazi világ közt

mint jóságos vagy kevésbé jóságos apa vagy anya, ott áll a király. A király, aki Magyarországon kívül még messzi és hatalmas országok ura; a király, aki idegen, távoli és fönséges; a király, aki Magyarországnak is *tényleges ura*. Magyarország — írja *Szekfü Gyula* — »a német-cseh örökös tartományokhoz hasonlóan e nagyhatalmi európai helyzet egyszerű szolgájává, vérrel és arannyal táplálójává degradálódott. A Monarchia európai érdekei Magyarországon békét és nyugalmat kívántak és ez a szempont is a rendiséggel minél olcsóbb áron, de mindenképpen megkötendő kompromisszumra utalta a bécsi vezetőket.« Ezt annál könnyebben teheték meg, mert a valóságban úgylis a király kezében volt az egész ország gazdasági életének felügyelete, akár a pénzügy és a katonaság.

Nem vérontással, nem jogtiprással érte el ezt Károly, mint ahogyan ősei kísérleteztek, hanem jószóval és a rendiség természetes hiányainak felhasználásával. A *rendiség* alakulásakor egy olyan ország kereteiben helyezkedett el, amelynek élén nemzeti király állt, még akkor is, ha éppen Luxemburgi Zsigmondnak hívták ezt a királyt. Arra azonban nem készült fel, hogy akkor is képes legyen az ország tényleges fenntartására és kormányzására, midőn a szuverén nem a nemzet, hanem egy idegen hatalmi képlet szuverenitását fejezi ki. Károly és Mária Terézia — Rudolf és Lipót erőszakoskodásaival szemben — megengedték a magyaroknak a közjogi formák gyakorlatát, jól tudván azt, hogy ha a rendiség túl akar lépni az általuk megengedett határokon, megvan az erejük arra, hogy ráüssenek a kezére.

Hogy aztán ez a magyar rendiség még sem lett nevetséges instrumentum, hanem megszorított helyzetében is, tényleges hatalom híján fenntartotta ezen a láthatatlan veszélyekkel teljes századon át is önmagáról való közjogi és történetfilozófiai elképzeléseit, azt az elvet, hogy Magyarország önálló és független s ezért más tartományok módjára kormányozni nem lehet — aminthogy ez huzamosabb időre nem is sikerült soha senkinek — s hogy fenntartotta a maga dolgaiba való beleszólás jogát, a panasszal való élés

lehetőségét, területi integritásának óhajait s. az Erdéllyel való ősi egybetartozás tudatát, végre pedig elvben leszögezte a szabad királyválasztáshoz végső fokon és esetben való jogait — mind ez rendkívüli politikai érzékről, a szabadságeszme és a reális mérséklet, valamint a történeti tudat kifinomodott voltáról tesz tanúságot. Senkinek sincsen oka arra, hogy a XVIII. és XIX. század magyar parlamentjeit lenézzék, mert ezzel csak azt árulná el magáról, hogy fogalma sincs arról, hogy a közjogi gondolatok nálunk milyen mély rétegekben élnek, milyen nagy a nemzet tudatalatti legbensőbb énjével való rokonságuk, s ennél fogva milyen rendkívüli makacssággal és következetességgel képes őket a nemzet képviselni. Ezzel a makacssággal pedig, ha néha antimodernnek, maradinak is tűnik általa, lényegében nem egyszer megmentette már önmagát.

Nagy politikai tapintatra és éléslátásra való a törvényhozó magyarság viselkedése *a nőági örökösödéssel* szemben. A nőági örökösödés elfogadása ugyanis a hosszú ideig — 1716-ig — gyermektelen Károly legfőbb problémája. A spanyol örökösödési háború végén a király ura Ausztriának, Magyarországnak, Belgiumnak, Milánónak, Toszkánának, Nápolynak és Szicíliának. Az ausztriai ház tehát ez utolsó ízben elsőrendű nagyhatalommá terebélyesedett. Csakhogy ezt a birodalmat Károly halála után azonnal a széthullás veszélye fenyegeti. Ezért a már évek óta házas, de még gyermektelen császár 1713-ban Bécsben titkos tanácsosai jelenlétében kiadja az ausztriai tartományokra évenyes nőági öröklésről rendelkező *Pragmatica Sanctiót*. Ezzel itt a kérdés el is volna intézve, de hátra van Magyarország. Nem fog-e Magyarország kapva kapni a rég várt alkalmon, hogy a Habsburgoktól megszabaduljon?

Mikor a nádor először kérdezi meg ez ügyben a komáromi alispánt, *Szluha Ferencet*, Szluha igen óvatosan felel s lényegében semmit sem mond. Ennek megvan a maga mélyen fekvő oka. Szluha nemrégén kuruc volt, de ő is, akár az egész nemesség, jól látja a változott viszonyokat. Magyarország még mindig igen gyöngye, a konszolidálás nagy műve éppen hogy megindult. A

török még mindig mélyen bent áll az országban, Temesvár még az övé. Egy megújuló rohama még egészen megváltoztathatja az erőviszonyokat a Közép-Dunánál s akkor vele szemben megint csak a németre lehet támaszkodni. Mert a törökkel szövetkezni már nem lehet többé. Az emigráció elébb Franciaországban, majd lent Eodostóban tiszteletreméltó makacssággal őrizte hagyományait, de Rákóczi Ferenc is igen jól tudta már, hogy erdélyi fejedelemségét soha többé nem fogja visszakapni. Mikor a harmincas évek végén *Rákóczi József* megpróbál bejönni Erdélybe, felhívásait fagyos nyugalom fogadja. Ekkor már Rákóczi József mellé állni megbocsáthatatlan kaland volna, ami egészen egyszerűen elsöpörné Magyarországot. Tehát most már a Habsburg mellett kell kitartani. Ezt jól látja Szluha Ferenc már a tízes években is, de ugyanakkor hivatkozik arra, hogy e kérdésben nagy az izgatottság s a rendek egy része József császár egyik, más része másik lányát akarná királynak; nagy kérdés, milyen közjogi helyzete lesz a királynő férjének? és így tovább.

Így aztán az 1712—15-ös országgyűlésen az öröklés kérdése függőben marad. 1716-ban, úgy látszik, a kérdés egészen másként fog megoldódni. Károlynak fia születik. A kis Lipót azonban még az őszőn meghal. 1717 tavaszán újra , gyermeket hoz világra a királyné, ezúttal életerős, szép kis lánykát: *Mária Teréziát*, egy év múlva pedig még egyet: Mária Annát. Ugyanekkor a török is végleg levizsgázik s vele a rodostóiak csillaga is örökre lehanyatlik. A tízes évek végén Savoyai Eugén visszaveszi Temesvárat és Belgrádot, elfoglalja Észak-Boszniát, Szerbiát és Kis-Oláhországot. Most már egészen másként beszél Szluha Ferenc is. Egyrészt biztos már, hogy a török Magyarországon többé nem állít fejedelmet. Másrészt megvan a személy, akiben mindnyájan meg egyeznek: a kis Mária Terézia.

Károly elérkezettnek látja az időt terve végrehajtására. Ugyanakkor, midőn leánya számára készítené elő az új öröklést, ügyes kézzel öszébb is vonja heterogén országait. Ez ellen a magyaroknak nincsen kifogásuk. Sőt kívánják a

magyar, osztrák és cseh rendek közt az úgynevezett *uniót*, a rendi egyezséget, mintegy kezességet a királyi ígéretek mögé. Ezt Károly magára vállalja, magyarán: ad acta teszi. Azt azonban meg kell engednie, hogy az 1722-ben összeült országgyűlés, mely most már Szluha Ferenc hosszadalmas, cikornyás, barokk módon túlpompás beszéde alapján tárgyalja a Pragmatica Sanctio becikkelyezését, — hogy az országgyűlés leszegezza *a szabad királyválasztás jogát*. A király halála esetén Mária Terézia öröklí a trónt; először örökölnék Károly utódai utolsó ízig, azután József leányai utolsó ízig, végre I. Lipót leányai ugyancsak utolsó ízig; ha azonban ezek is kihalnak, úgy a szabad királyválasztás ősi joga a nemzetre viszaszáll.

Ugyanakkor pedig kimondja a törvény, hogy Magyarország királyának mindig ausztriai főhercegnek is kell lennie és birtokolnia kell Magyarország mellett az örökös tartományokat »feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul egy testben«: *indivisibiliter ac inseparabiliter in uno corpore*. Ebben a magyarok annak biztosítékát látják, hogy a Habsburg király idegen erőkkkel is védelmükre tud sietni, ha bajba kerülnek, Károly pedig azt, hogy végre sikerült a Habsburgok nagy keleti birtakkomplexusát egyszer és mindenkorra egy organizmussá összeforrasztani.

A soká húzódó kérdés így közmegelegedésre elintéztetett. Károly nemsokára férjet is talált leánya számára: *Ferenc István Lotharingiai herceget*, Lotharingiai Károlynak, Buda visszavevőjének unokáját. A fiatal, igen kellemes megjelenésű, de takarékoskodó és hamar hízni kezdő herceg nemsokára Bécsbe költözött és itt fejezte be neveltetését. 1736-ban létre is jött a tervezett házasság, mely a legteljesebb értelemben szerelmi házasság volt. Az idők folyamán tizenhét gyermek származik belőle...

*

1741 nyarán Bécs városából egy fellobogózott, cifra barokk-hajó indult el kelet felé, a magyarok országának irányába. A hajó tatján egy hatalmas termetű, szőke fiatalasszony állott, aki

borús, kék szemmel nézett vissza az elhagyott város felé. A város legnagyobb templomának tornyán, a híres Szent István dómon, még a Habsburgok kétfejű madarával díszített zászlót ringatta a szél. A kékszemű, fiatalasszony kétség és remény közt nézte ezt a távolban elmosódó jelvényt, s nem egyszer tette fel magában a keserves kérdést, vajjon nem utoljára látja-e ott a vén torony hegyén ősei lobogóját? Midőn — alig fél-évvel ezelőtt — édesapja, VI. Károly császár, III. Károly néven magyarok királya lehunya szemét, akkor minden jel még arra látszott mutatni, hogy az ősi jelvény biztosan áll a Burg és a Stefanskirche csúcsán, talán biztosabban, mint a világura ősnagybácsi, V. Károly császár leköszönte óta bármikor. III. Károly, mint családjának utolsó férfitagja, körültekintő, gondos diplomáciai szerződésekkel biztosította Európaszerte országainak leányági öröklését. Öreg diplomatai is úgy vélték akkor még, hogy Mária Terézia örökségét nyugatról semmiképpen sem fenyegetheti veszély. Annál sandább szemmel néztek kelet, a magyarok rebellisnek tartott fajtája felé, s óva intették a fiatal királyasszonyt e megbízhatatlan társaságtól, amellyel már férfi őseinek is annyiszor meggyűlt a bajuk. Az ő számlájukra írható az is, hogy a koronázás mind a mai napig késett s az új király még nem mutatta magát »kedvelt magyarjai« körében.

E bizalmatlan és terméketlen agg koponyákat — a legifjabb tanácsos is hetvenéves volt már — nagy meglepetés érte nyugat felől. Alig hunyta be a szemét III. Károly, egyszerre kitűnt a szerződések »papírrongy« jellege; egyszerre nem volt senki a kontinensen, aki hajlandó lett volna betartásukra. Egyedül az a két európai hatalom, amely földrajzi helyzeténél fogva már kívül esik a szorosán vett Európán, — a *tengeri Anglia* és a félázsiai *Oroszország* — voltak azok, amelyek megtartották III. Károlynak adott szavukat. Ennek okát könnyű belátni. Egy pillantás a XVIII. századi Európa térképére, mindenkit meggyőzhet arról, hogy úgy Angliának, mint Oroszországnak elsőrangú érdeke volt a Habsburg-nagyhatalom fenntartása, mivel egyedül egy erős

középeurópai hatalom biztosíthatta őket a francia birodalom hegemoniája ellen. Franciaország — XIV. Lajos ragyogó uralmának eredményeképpen — a kontinens legelső nagyhatalma volt. Ellensúlyozására egyedül Ausztria volt képes. Ez a helyzet éppen olyan szoros szövetségessé tette Angliát és Ausztriát most, mint száz évvel később, I. Napoleon idejében. Ezért Anglia s vele Hollandia is, segílyt biztosítottak a francia, bajor, szász és porosz hatalmak által egyre jobban szorongatott Mária Teréziának. Ez a segíly azonban kevés volt ahhoz, hogy ellensúlyozhassa a bajorok, szászok és poroszok katonai nyomását. A százéves osztrák hadvezérek tehetetlensége csakhamar kitűnt a poroszok fiatal királyának, // *Frigyesnek* katonai és politikai zsenijével szemben. A mollwitzi csata megmutatta, hogy a fegyelmezetlen és rosszul vezetett osztrák gyalogság és magyar huszárság még nyert csatát is vesztettre fordít, viszont a kitűnő vezért szolgáló, fegyelmezett porosz hadak az elvesztettnek hitt csatát a végén mégis csak megnyerték, sőt olyan jól kihasználták a győzelmet, hogy Szilézia csakhamar teljes egészében II. Frigyes kezébe került. A szászok fejedelme elfoglalta Prágát, *Károly Albert*, a bajor választó pedig, kinek I. József leánya volt a felesége s e révén a Habsburgországok és a császári cím örökösének tartotta magát, már Bécset is fenyegette.

E szorongatott Bécsből kelt hát fel a súlyos év nyarán Mária Terézia, hogy Pozsonyba menjen és magyar királlyá koronáztassa magát.

Lépése az öreg tanácsurak leghatározottabb ellenzésével találkozott. Ezek Mária Terézia atyjának trónralépése idejében is már negyven-ötven éves férfiak voltak, ifjúságuk a kuruc korszakba, I. Lipót uralkodásának legbőszebb éveire esett, politikai mesterük a magyarfaló *Kollonics* volt. Most egészen közelfekvőnek látták, hogy a magyarság megragadja a Habsburgoktól való szabadulás kitűnő alkalmát és egyöntetűen Ausztria ellenségeinek táborába tömörüljön.

A királyné azonban bölcsebb volt náluk, vagy talán nem is volt bölcsebb, csak nő volt és huszonnégyéves.

A nők naiv és természetes eszejárásával arra a következtetésre jutott, hogyha egy nő odaáll kétszáz férfi elé s azt mondja nekik: »Barátaim, bajban vagyok, segítetek rajtam«, akkor azok a férfiak gondolkodás nélkül kardot húznak mellette — vagy nem férfiak.

Ezért aztán, a tanácsosok minden aggodalma ellenére is, felült hajójára és elment Pozsonyba.

Az 1741-es pozsonyi diétán persze nem álltak a dolgok oly átlátszóan és egyszerűen, ahogyan a fiatal királyasszony fiatalságának bizalmában elképzelte. Tény az, hogy a parlament első ülései inkább a tanácsosok aggodalmait látszottak igazolni. A magyarok, tekintet nélkül a »legfelségsőbb ház« szorult helyzetére, megint előhozakodtak a híres és hagyományos sérelmi politikával, amit a bécsiek már vagy száz éve igen ízetlen és tiszteletlen eljárásnak tartottak. A sérelmi politika, amely a XVI. század óta mindegyre megújult, túlélte Rákóczi generációját, III. Károly kesztyűs kezű abszolútizmusát, s most már kiirathatlan nemzeti sajtáságnak, a rebelliség kézzelfogható bizonyítékának tűnt fel. Mintha az európai abszolútizmus nyomtalanul vonult volna el a magyar nemzedékek feje felett. Ezek a sujtásos, csizmás, nagy pipájú, kevés dohányú nemes urak még mindig egy darab itt felejtett középkor voltak a nyugatiak szemében. Mivel pedig ezek legnagyobb részt türelmetlenek és rosszakaratúak voltak, nem tudták és nem is akarták megérteni, hogy ezek a furcsa dacos urak nem anachronizmusok a XVIII. században, csak éppen *mások*, mint ők, a nyugatiak. A Lajtán innen kezdődött, mint ezer év óta mindig, a XVIII. században is a kelet, ahol hetykébb és súlyosabb, maguk igazára féltékenyebb, erősebb temperamentumú népek laktak, mint a nyugat kékszemű városaiban...

Az a magyar nemesség, amely az 1741-es diétára összejött, meglehetősen vegyes társaság volt. Az öregebbek és az előkelőbbek még emlékeztek rá, vagy beavatottjai voltak III. Károly ügyes, okos, szelídítő politikájának. Ezek egyrésze abban látta érdekét, hogy szívvel, lélekkel védje a Habsburg-ügyet, másrésze azonban azt képzelte, hogy III. Károly halálával lélekzethez jut, ked-

vére kuruckodhat. A fiatalabbak, akik már nem a Rákóczi-korszak utáni fáradt és kiábrándult nemzedékhez tartoztak, hanem III. Károly konszolidált emberöltője alatt nőttek föl, természetesen friss erőkkel csatlakoztak az utóbbiakhoz. Így aztán az országgyűlés első hetei telve voltak nyugtalan ülésekkel, amelyeken a magyar—német ellentét jellemző és naiv formákban talált magának kifejezést. *Károly Albert*, a bajor választó igyekezett a zavarosban halászni. Elküldte ágenseit az országgyűlésre, hogy igyekezzenek számára pártot szerezni, magyar királlyá választását előkészíteni. A magyarok azonban nem igen haligattak erre a propagandára, mint ahogy több mint két emberöltő múlva hatástalanul fog leperegni róluk a nagy Napoleon híres proklamációja is. »Eben kutyát cseréljünk?« — vélték a bölcsebbek. Károly Albert akciója másra is felhívja a figyelmet. Ez pedig a magyar parlament világpolitikai helyzetének megváltozása. Az erdélyi fejedelemség összeomlása óta bizony a magyar parlament európai jelentőség szempontjából alig-alig több, mint egy szélesebb önkormányzattal bíró tartománygyűlés. Az 1670 és 1740 közötti években, ha jogilag nem is, de ténylegesen Magyarország alig több, mint a szent római császárságnak, azután pedig Károly új Habsburg-nagyhatalmának egyik jelentősebb tartománya. A Habsburg-ház férfiágon való kihalásával azonban egyszerre megváltozik a helyzet. A meggyengült központ nem bírja már tartani a távolabb iekvő provinciákat, sőt a bajor-porosz-szász koalíció csapásai alatt még a közeli is elvesznek. Mikor Károly Albert VII. *Károly* néven német-római császárrá választatja magát, akkor egyenesen az ősi hűbérúr jogán emel igényt azokra a királyságokra, főhercegségekre és hercegségekre, melyeknek halmazából a Habsburg-birodalom nyugati fele állott. Magyarország azonban, mint *a történelem folyamán mindenkor szuverén királyság*, már eleve ment az ilyen kísérletektől. A Szentkorona országainak területén a XVIII. századi nemzetközi jgg értelmében senki sem vonhatja kétségbe Mária Terézia királyságát. Maga Mária Terézia is észreveszi magyar királyságá-

nak jelentőségét és címét — Habsburg- királyaink közt egyedül — férje császárrá választásának időpontja előtt ekként kezdi: Isten kegyelméből — Magyarország királya. Később pedig, hogy magyar királyságának tekintélyét még jobban aláhúzza a külföld előtt, ő lesz az, aki hivatkozással nagy ősére, Szent István királyra, fölveszi címébe az *apostoli* jelzőt. III. Károly és Mária Terézia alatt gyökeresen megváltozik az az áldatlan viszony, amely a Habsburgok és a magyarok között a XVII. század egész folyamán, elsősorban Rudolf és I. Lipót király alatt fennállott. III. Károly és különösen Mária Terézia idejében a Habsburgok kilépnek az I. Ferdinánd és I. Lipót közötti nemzedékek időtlen föntségű és messze a nemzetek fölött lebegő birodalmi elképzelésű magatartásból. Nemzeti uralkodókká a szónak olyan értelmében, mint Mátyás király vagy a francia királyok, természetesen most sem lesznek, megközelítik azonban — Mária Terézia német anyja révén vérségileg is — a németiséget, s ugyanakkor közelebb kerülnek a magyarsághoz. A birodalom most kezd először két vezető nemzet által hordozott szervezetté átalakulni: innen kezdve *a magyarság és a németiség egyensúlya*. vagy küzdelme jelenti a Habsburg-birodalmi ideának időről-időre való természetes megvalósulását. Időnként az egyensúly meg fog bomlani, — 1780 és 1849 után — de mindkét esetben a tönk szélére fogja sodorni a Monarchiát és mind a két esetben az uralkodók számára egyetlen kiútul az fog kínálkozni, ha birodalmukon belül a magyarságnak és németiségnek először III. Károly és Mária Terézia alatt létrejött egyensúlyát helyreállítják. Ezért van az, hogy saját jól fel-fogott érdekükben Mária Terézia óta a Habsburgok a legtöbb esetben nemcsak egy sacralis birodalmi ideát hordozó uralkodócsalád tagjainak, hanem *németeknek és magyaroknak is* tartják magukat. Mária Terézia írja élete végén egy magánlevélben — s ez ad súlyt a nyilatkozatnak: »*Én jó magyar vagyok* és szívem tele van hálával e nemzet iránt.«

Ez azonban most még messze van. Egyelőre még azt is nehéz kivívni, hogy a rendek elfogad-

ják Károly hitlevelét Mária Teréziától is. Mikor ez nagynehezen, Pálffy nádor és Grassalkovieh Antal agitációjának eredményeképpen, mégis létrejön, már semmi sem áll útjában a koronázásnak. Sajnálatos intermezzo csupán a királynő férjének, Ferenc István lotharingiai hercegnek tapintatlan modortalansága, amelynek azonban a politikára befolyása már nincs. A herceget ugyanis, aki tehetetlen, tutyi-mutyi és szűklátókörű ember voltos kit felesége módfelett ajnározott, a királynő kormányzótársának óhajtotta megválasztatni Magyarországon. A rendek azonban, akik már hallottak egyet-mást a herceg egyéniségéről, ebbe semmi módon sem voltak hajlandók beleegyezni. A királynő tehát úgy okoskodott, hogy leküldi férjét Pozsonyba, remélve, hogy a herceg személyes jelenlétében könnyebb *le&'L* kívánságát valóra váltania. A magyarok hallván Ferenc érkezéséről, annak rendje és módja szerint hatalmas és fényes küldöttséggel indultak fogadására messze a városkapuk elé. A hercegre azonban hiába vártak. Ferenc, neszét véve a fogadtatásnak, amilyen félszeg és ostoba volt, ívbén kikerülte a küldöttséget s valósággal becsmérszte magát a városba. Az országgyűlés joggal neheztelt erre a neveletlen, kövér nyárspolgárra, s mikor Mária Terézia a koronázás előkészületeinek megbeszélésénél azt kérdezte, hogy milyen szerepet szánnak ebben alattvalói a hercegnek, a magyarok azt felelték, hogy ámbátor idegen ember, de azért egy polgárház ablakából ő is *nézheti* a koronázást.

Ferenc István gyászos szereplése után, most már nagy szükség volt arra, hogy a királynő személyesen is megjelenjék magyarjai között. A huszonnégy esztendő, rubensi szépségű, igen megnyerő, eszes és jólelkű s a szó teljes értelmében királynői fiatalasszony egycsapásra meghódította a magyarok szívét. Most, e júniusi napok alatt kezdődik a magyarok és úrnőjük között *ÉIZ el Sei* játságos, bensőséges és tiszta viszony, amelynek éltető eleme mindvégig Mária Terézia gazdag nőisége volt. Kezdetben ez a férfias náció s ez a fiatal királyasszony elbűvöli egymást, mert kétségtelen, hogy Mária Terézia, mikor személyesen

megösmerkedik a magyarokkal, egyszerre igazolva érzi szívének titkos sejtését, amely minden osztrák érv ellenére is bennök látta trónja támaszait és megmentőit. Másrészt a királynő kedves egyéniségének varázsos körében a magyarok is egycsapásra elfelejtik mindazt a keserűséget és nyomorúságot, amit Mária Terézia ősei okoztak Magyarországnak.

Június 25-én ősi fénnel és pompával ment végbe a *koronázás*. Még a kései leírásokon is átvilágít az egykorúak elragadtatása, midőn a szép fiatal királynő arabs lován ülve, fején Szent István koronájával, sarkantyúba kapta lovát s egyes egyedül felvágatott a koronázási dombra, hogy ott kirántva hüvelyéből Szent István kardját, megtegye a négy keresztvágást a világ négy tája felé. A pozsonyi szép napot azonban csakhamar rossz hírek homályosították el. Június 31-én a bajor választó bevette Passaut, augusztus 15-én pedig hatvanezer főnyi francia sereg kelt át a Rajnán s indult erőltetett menetekben a bajor választó akciójának támogatására.

Ekkor Mária Terézia, akinek helyzete most erősen hasonlított ősééhez, II. Ferdinándéhoz, akit ellenfelei a harmincéves háború kezdetén csaknem teljesen legázoltak, — arra határozta el magát, hogy a maga sorsát, birodalma jövőjét a magyarok kezébe tegye le. A titkos tanács, az egy Bartenstein kivételével, ellenezte a tervet, annál nagyobb örömmel fogadták azonban a magyar főurak, mindenekelőtt az öreg Pálffy nádor, akit a királynő »atyjának« nevezett. Pálffy, Batthyány és Grassalkovich készítette elő a diétát a királynő személyes megjelenésére.

Szeptember 11-én délelőtt az ország báróinak, a rendeknek és karoknak jelenlétében a pozsonyi várban Mária Terézia megjelent az országgyűlésen. Gyászruhában jött el, ami kiemelte karcsú «»8 vállas alakjának szépségét és ragyogó szőke-ségét. A királynő maga is jól tudta, hogy életének legfontosabb pillanatát éli át. Beszédére gondosan készült. A latin fogalmazványt, amelyet teljesen maga készített, a gyűlés előtt talán csak az egy Pálffy nádor látta.

A gyűlés közönsége tisztelettel s bizonyos

megilletődéssel hallgatta a szép asszonykirályt, aki leplezetlen őszinteséggel tárta fel magyarjai előtt szorongatott és veszélyes helyzetét. Hivatkozott arra, hogy sem neki, sem piciny gyermekeinek nincsen más menedékük, mint a magyar nemzet lovagias segélynyújtása. A beszéd szépen, logikusan felépített mondatait hirtelen áttörte a sírás: Mária Terézia, aki ekkor még nem volt az a bölcs és győzelmes matróna, ki mint a nemzetek anyja, trónolt az országok felett, hanem csak egy fiatal, elhagyatott és segítségkereső asszony volt, aki ebben az izgatott és feszült pillanatban magán érezve összpontosulni helyzetének roppant felelősségét és a jelenlévők várakozását, hirtelen elárulta, hogy nemcsak király, hanem asszony és anya, sőt elsősorban ez — *5 ezzel megnyerte a csatát,*

Mária Terézia könnyeinek hatására következett be aztán a híres jelenet, amikor urak és nemesek kirántva hüvelyükből kardjukat, hangoosan kiáltották: »Vitam et sanguinem!« S meg is szavaztak azonnal százezer katonát a düledező Habsburg-trón megvédésére.

Mária Terézia meg volt mentve. Talán nem is elsősorban azért, amit a nemesi inszurrekció katonailag jelentett. A legfontosabb a pozsonyi jelenetnek Európaszerte való roppant *erkölcsi hatása* volt. Most már a francia kormányfő, *Fleury* bíboros sem késlekedhetett Mária Terézia elösmerésében, mert eddig azt hozta fel ürügyül, hogy nem találja azt a formulárét, amivel a magyar királyokat szokás üdvözölni. Károly Albert magyar aspirációi egycsapásra füstbementek s egész Európa előtt nyilvánvaló lett, hogy a magyarság nem hagyja cserben a Habsburgok utolsó sarját és nem szegi meg azt a szerződést, amelyet Mária Terézia apjával kötött.

Túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy évszázadok óta először Magyarországon egy *magyar elhatározás folytán eldőlt Európa sorsa*. Kétségtelen, hogy ha 1741-ben a magyarok nem állnak Mária Terézia mellé, s akár a bajor választót, akár pedig — mert ez az ötlet is felmerült — az orosz cárt választják meg magyar királlyá, ez a tettük a Habsburg-hatalom végleges és teljes megsemmisülését eredményezte volna. Az pedig

bizonyításra sem szorul, hogy ebben az esetben az egész európai történelem merőben másképp alakult volna.

Igaztalanok lennének azonban a történeti valósággal szemben, hogyha lebecsülnők a pozsonyi jelenet katonai hatását. Az osztrák örökösödési háborúban igen nevezetes szerepet játszott a magyar huszár. A török háborúkból végre kiszabadult, III. Károly alatt magát kipihent katonanemzet Hunyadi Mátyás király óta először jelenik meg nyugaton, Németország földjén, hogy gyors rajtaütéseivel, nagyszerű teljesítményeivel bámulatba ejtse a nyugati világot, s mintájául szolgáljon Európaszerte mindenütt a modern lovaskatonának, elsősorban a porosz huszárnak. Ghilányi, Esterházy, Hadik s különösen Nádasdy azok a vezérek, akiknek nevéhez az örökösödési és a hétéves háború legkiemelkedőbb fegyvertényei és lovasbravúrijai fűződnek. A legkiemelkedőbb ezek között az a pompás huszár-tréfa, amidőn *Hadik András* generális csellel és rajtaütéssel elfoglalta és megsarcolta Berlin városát, a lángeszű porosz király rezidenciáját.

A pozsonyi jelenetnek van azonban még egy igen jellemző vonása, amit elhanyagolnunk helytelen volna, mert megcsonkítanék a kép teljességét. A XVIII. század, a gáláns évszázad, a fegyelmezett erotika évszázada, amelyben a lovagkor óta nem ismert mértékben részesítette tiszteletében a férfi a nőt. Jellemző, hogy ebben az évszázadban három nagy nő intézi Európa sorsát: *Mária Terézia*, *II. Katalin* és *Madame Pompadour*. A pozsonyi jelenet ennek a bókokban gazdag évszázadnak a legszebb bókja, amidőn egy szépasszony könnyeiért egy lovasnemzet fölál-dozta vérét és életét s megmentett vele egy asszonyt, egy anyát, egy királyt. A magyarok viszonyára Mária Teréziával szemben talán legjobban rávilágít a királynő szép címe: *Domina et Rex*, úrnő és király.

*

Hosszú idő, talán századok óta Mária Terézia az első, akinek uralkodása alatt a bécsi Burg ódon termeit megint az élet friss levegője járja

át. Az előző generáció nagy gyermekhiánya után Mária Terézia tizenhét gyermeket hoz a világra s ezek közül a negyedik József, a család nagy reménye, az elsőszülött fiú, aki hivatva van a megújított Habsburg-családot s ugyanakkor az ősi Habsburg-hatalmat Mária Terézia után képviselni.

Az első nyilatkozat, amely Józsefről szól, a velencei követ megemlékezése az akkor ötesztendő trónörökösről: »Eltávozásomkor egy főherceg volt csak és három nővér. A gyermekek mind jól fejlődtek és különösen a főhercegnél sok kedvező előjel van arra nézve, hogy igen okos fejedelem válik belőle... megfelelően annak a gondos nevelésnek, melyet az osztrák ház mintegy dinasztikus elvből követ.«

A mai szemlélő már nincsen olyan nagyon meggyőződve az osztrák főhercegek kitűnő neveléséről. Az első nevelő József mellett magyar ember volt, *gróf Batthyány Károly*, Bajorország meghódítója, kemény és hatalmas katona. Természetesen hiba volna azt képzelnünk, hogy Józsefet maga Batthyány tanította. Batthyáynak csak a nevelés vezetése volt a kezében, az a tény azonban, hogy József nevelését katonára bízta, mélyen bevilágít a nevelés céljába is: katonát is akartak belőle nevelni. Tízéves korában Bartenstein Krisztián báró veszi át a királyfi nevelésének legfőbb irányítását, aki hallatlanul unalmas, tizenöt kötetes történetkönyvből oktatja Józsefet, azt azonban *a történelem egyáltalában nem érdekli* s főleg a jogi tanulmányokkal és elsősorban a természetjoggal foglalkozik. József e téren vérbeli XVIII. századi embernek mutatkozik. Az elbont tudomány, az elmélet jobban vonzza, mint a körténelem, amelynek tárgya maga az élet, megkavaró sokféleségében, bökkenőivel és vargabetűivel. A teóriában azonban minden egyszerre készen van: az ember megtanul egy sereg defini-tiót, aztán, mikor már otthonosan mozog a szabályok rendszerében, az életet úgy, ahogy van, belegyömöszöli a szabályok Prokrustes-ágyába.

Ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy már gyermekkorában feltűnt makacssága és konok-sága, később pedig erős akarata, akkor lényeges

vonásaiban előttünk áll // *József, a kalapos király*. Jellemző rá, hogy amit a tizenkilenceves ifjú maga elé tűzött, azt a harminckilenceves férfi — ennyi idős volt József, midőn trónra lépett—lényeges vonásokban változatlanul kívánta az életre átvinni. Beteges hittel volt eltelve a saját méltóságával és hivatásával szemben. Uralkodói felfogása szerint birodalmait személyes birtokának tekintette. Ennélfogva egyetlen lehetséges kormányzati formának az abszolutizmust tartotta. Nem kell sok magyarázat ahhoz, hogy megértsük, hogy egy abszolutisztikus uralkodó és az alkotmányos jogaira oly féltékeny Magyarország már eleve is ellentétben fognak állani egymással.

Közép-Európa koronáinak örököse, ahogy Kazinczy Ferenc leírja, foltozott kabátban járt, amin nagy sárga gombok voltak. Nagyjából úgy festett tehát, mint egy fiatal, értelmes ábrázatú *bécsi polgár* és talán itt van a kulcsa ennek a sajátságos egyéniségnek. Mert katonának Józsefet hiába nevelték. A Habsburg-ösmakacsság mellé és anyjának nagyvonalú politikai tehetsége mellé József atyjának szűk, pedáns kispolgári lényét örökölte. Ahogyan Ferenc szerette a kis dolgokban a rendet, a takarékoságot és a pedantériát, úgy József, akiben mindezek az adottságok démoni méretekben jelentkeztek, azt akarta, hogy kint, a világ, az egész nagy birodalom bonyolódott dolgai közt is rend támadjon és ez a rend az ő rendje legyen. Nem bírta elviselni, hogy akarátát, a jóra irányuló szándékát, amelyet majdnem vallásos hitté fokozódó uralkodói hivatástudat fűtött alá, más akarat keresztülhúzhassa s ezért József már eleve elhatározta, hogy nyíltan és kendőzés nélkül elveti az alkotmányos uralkodás formáit. »Ez despotizmusnak látszik, — írja már tizenkilenceves korában — de korlátlan hatalom nélkül, a jó megtevésére minduntalan akadályozva, oly szabályok és eskük által, melyekben a tartományok palládiumukat látják, pedig csak kárukra vannak, az állam nem lehet boldog és az uralkodó nem vihet véghez *semmi nagyot*... Isten mentsen attól, hogy megszegjem az esküt, de a tartományokat annak belátására

kell bírni, hogy mennyire javukra válik a tőlem javasolt korlátlan despotizmus.«

Édesanyja, a türelmes, bölcs és minden doktrinérségtől távoleső királynő, bizonyos aggodalommal hallgatta József uralkodói elveit, amelyeket »Álmodozások« című munkájában eléje terjesztett. Meghívta az államtanácsba, hogy mellette tanulja meg a birodalom kormányzásának bonyolult művészetét. Ugyanebben az évben meg is házasította. József Izabellát, a páрмаi herceg leányát vette el 1760 október 6-án. A szép, fiatal hercegnő lángralobbantotta addig aludni látszó érzékeit. A hercegnő azonban nem viszonozta József érzelmeit. József merev, gyöngédségnélküli és érdes modorú ember volt. Izabella nem tudott iránta fölmelegedni még akkor sem, midőn kislányuk született, akit a királynő után Teréziának kereszteltek. A fiatal hercegnő innen kezdve egyre gyakrabban emlegeti, hogy megfog halni és egyre jobban és jobban hatalmába keríti a halál utáni misztikus vágyódás, ez a sajátos jelenség, amely később gyakrabban fog fellépni és amelyet a német romantika »halálerotikának« fog nevezni. 1763 november 27-én meg is halt himlőben. József — talán — mélyen gyszolta ha egyáltalában képes volt a mély szeretetre és a mély bánatra. »Soha sem volt oly fejedelem, mint ő — írja — és én bírtam e kincset és huszonkétéves koromban el kellett veszítenem.« Később megint azt írja, hogy ez a haláleset nagyon megváltoztatta gondolkozásának módját. »Megtanultam kissé ismerni a világot és az embereket és jól láttam, hogy csak a magaviselet feddhetetlenségében van a boldogság. De, kedves anyám, hagyjuk ezt, annyira áthatva a fájdalomtól, mint vagyok, nagyon is elmélyednék benne. Képtelen volnék ma szerepemet játszani, álarcom lelesnék, vége volna a csalódásnak, melyben jókedvem sok embert fogva tart. Ajkammal nevettek, de sír a lelkem... Egyedül szenvedek, még csak a sajnálkozás vigasza sem érint... Ha nem ragaszkodnám annyira Felségedhez és, ha némi tapasztalat után, nem ismerném a világot, örökre özvegy maradnék, vagy jobban mondva, örök összeköttetésben az égnek egy szép angyalával....

— és így tovább még egy fél oldalon keresztül, ugyanebben a modorban.

József házasesetével azért érdemes kissé bővebben foglalkozni, mert ebből világosan kitűnik, hogy mennyire ahhoz a típushoz tartozott a a Habsburg-trón örököse, amelyet egy német gondolkozó »érzelmi elégtelenségben« szenvedő típusnak nevez. A XVIII. század második fele a nyugateurópai kultúra szentimentális kora s a fenti levél ugyancsak ebből a szentimentális korhangulatból táplálkozik. Ám az igazi szentimentalizmus másként beszél. *Werther* ma sem kelt senkiben, aki a szentimentális korhangulatot egyáltalában megérteni képes, elnéző mosolyt, mint a József fent idézett levele. Azt írja, hogyha levetné álarcat, képtelen volna tovább folytatni szerepét. De vajjon Józsefnél nem maga az álarc az ember s nem a nagy hivatás, a szerep, az igazi egyéniség? József második házassága sem sikerült, egyetlen szerelmi kapcsolata hűvös és fonák maradt, amelyben az ő belső egyénisége alig vesz részt.

Annál inkább jelen van az egész ember minden akaratával, egész erejével és minden hideg szenvedélyességével az államügyekben már tizenkilencéves korától kezdve. Gondolkodását már az »Álmodozásokban« is teljesen a tiszta ész szempontjai határozzák meg. Az állam az ő személyes birtoka, amelynek kötelessége, hogy neki pénzt és katonát adjon. Minden történeti elem, minden hagyomány csak ostoba szentimentalizmus az ő szemében. A népek különbözőségeit nem veszi észre, a különböző történeti fejlődésekhez nincsen szeme. Ellenkezőleg, mindazt, ami sokszerű, ami sokféle, akár a hitélet, akár a közjogi fejlődés, akár a népi szándék terén, mindezt közös nevezőre akarja hozni, mindenben csak a saját, már eleve elgondolt törvényét akarja érvényesüléshez juttatni. A protestantizmust híres türelmi rendeletével később, mint császár, levegőhöz engedi s ugyanakkor nekifordul a katolicizmusnak, eltörli a szerzetesrendeket és korlátozza országaiban a pápa hatalmát. Mindennek végső indítóoka azonban nem a szabadság engedélyezése, éppen ellenkezőleg: mindez út a még nagyobb, a teljes egy-

ség, a teljes rendezettség felé. *Az életnek utól kell érnie a szabály tisztaságát.*

Mária Terézia aggodalommal látta, fiának ezeket az elveit. Többször nagy szeretettel és bölcs szavakkal figyelmeztette rá a fiút, aki ha mindig a legnagyobb szeretettel és tisztelettel hajolt is meg édesanyja tekintélye előtt, — az anyja iránti szeretet talán az egyetlen igazi érzelem József életében — de elveiből egy fikarcnyit sem engedett. Hosszú trónörökösége alatt nem nyílt alkalma reformjait az életbe átültetni s így arra szánta magát, hogy szélében, hosszában beutazza birodalmát és Európát úgy, ahogy a múlt század legvégén egy másik kelet-európai reformátor-uralkodó, Nagy Péter, az oroszok cárja tette.

»Fejedelemre nézve abszolúte szükségesnek tartom az *utazásokat* — írja II. József — és elkerülhetetlenül szükséges, hogy politikai, polgári és katonai tekintetben maga nézze meg, mi történik. Nem mintha oly együgyű volnék, hogy azt higgyem, mintha jelenlétem és a felügyelet egyszerre véget vet minden bajnak... Azt hitték, hogy eleget tett a király, ha végigjátszotta szerepet, mint a dicsőség fantomja. Én ellenben azt hiszem, hogy kötelessége egészen másban áll és hogy magánzó módjára kell utaznia... Csak a nagyoknak szabad változni, ők, ha tetszik, magánzókká tehetik magukat.«

Ilyen gondolati előzmények után járta be 1768 tavaszán a Bánságot. Ha az ember naplóját végigolvassa, az az érzése támad, hogy József a fától nem látja meg az erdőt. Pontosán megtudja az olvasó, hogy a Maros nem gázolható, hogy Béban sok az elégedetlen, hogy a ménesi akasztófa tele van akasztottakkal, hogy Szentmiklóson jó a kaszárnya s hogy a verseci püspök öregembernek látszik. Az egészről azonban sehol sem domborodik ki egyetlen meleg sor, egyetlen emberi hang. Mindenütt csak arról van szó, hogy mi mennyi hasznot hajt és hogyha nem hant hasznot, annak mi az oka. Legfeljebb a szociális bajokat veszi észre, ott is csak a nagyon szembetűnöket. Általában mindent kizárólag kívülről néz meg, sehol be nem hatol az illető népek lelkivilágába, meg nem

figyeli szokásaikat, nem érdeklődik történeti előzményeik iránt, nem veszi tudomásul, hogy nemcsak számok, hogy nemcsak adóalanyok és nemcsak ágyútöltelék, hanem emberek, akik éreznek és gondolkodnak, akarnak és vágyódnak éppúgy, mint ő — jobban mint ő.

»Mária Terézia meghalt, a dolgok új rendje kezdődik« — mondotta az öreg II. Frigyes, mikor meghallotta a magyar királynő halála hírért. József végre trónra lép s mint Európa első felvilágosodott és szociális uralkodója kezdi meg működését, csak hogy ez a felvilágosodottság és ez a szociális érdeklődés nagyon sajtáságos összetételű. Ebben az emberben hallatlan dicsvágy, rendkívül sok naivság, hihetetlen haszonra törekvés és megmérhetetlen hiúság élt. Már tizenkilencéves korában, az uralkodói hatalom történeti korlátai között fulladozva, kiált fel: »Az uralkodó nem vihet véghez semmi nagyot.« Egész életén végigvonul a »józan észbe« vetett fanatikus hite, ami annál furcsább, mert különben vallásilag jóformán közömbös volt. Mindenütt zavarba ejti a sokszerűség megnyilvánulása és mindenütt egyszerűsíteni akar. Nem veszi észre, hogy éppen ez az út, amely az organikus sokszerűségből ki akarja szabadítani az emberiséget, a mechanikusan bonyodalmasba: a *bürokráciába* visz. Mária Terézia humánus anyai uralmával szemben élesen mechanikus és könyörtelenül bürokratikus József uralma. Jóléte, rendje egyformaságot akar minden téren, hogy ebből az egyformaságból aztán, mint a síkságon álló hegy, még jobban kiemelkedjék a császári majesztás mindenén túlnövő hatalma és fönsége. Ugyanekkor a konvenciókból nem tudja kitépni magát, utazásaiban nincs meg a bátorsága ahhoz, hogy teljesen leszálljon a nép körébe, mint egykor Mátyás király: *Falkenstein gróf* álnéven utazik. A Habsburg-életforma megújítása terén is megelégszik a tüneti kezeléssel: Mária Terézia udvarhölgyeit és saját pártában maradt nővéreit anyja halála után elkergeti az udvartól, de ezzel a Burg levegője nem újul meg, ellenkezőleg, a bécsi világ újra elkomorul, olyanná, amilyen II. József dédatyja, I. Lipót alatt volt. S ebben a komor, asszonytalan várban szövi nagy

terveit József, nem kisebb terveket, mint egész Dél-Németországnak Habsburg-jogar alatt való egyesítését és a török kiszorítását Európából. Ehhez pedig pénzre, pénzre és megint csak pénzre van szüksége, s emberre, katonára, s ezért ráír a vármegyékre, hogy szedjék be az adót és toborozzanak.

És végre a *hiúság*. A nagy egyszerűsködés, amely nem egyéb, mint feltűnési viszketegség. II. Frigyes, a bölcs, öreg porosz király ironikus emberismerete volt az első, amely keresztüllátott Józsefen akkor, amidőn még a magyarok is egy új Mátyás királyt reméltek benne. Egy Habsburgnak a XVIII. század végén foltoskönyökű ruhában járni bizony nevetséges, ugyanakkor, amidőn frankfurti császári koronázása hárommillió forintba került.

József, különösen életének második felében, Önmagával szemben is hallatlanul *őszinte* volt. Egyszer azt írta testvéröccsének, Lipótnak, legjobb barátjának: »Többet érsz sokkal nálam; én inkább vagyok sarlatán és ebben az országban kell, hogy az legyen az ember. A józan észben, szegénységben gyakorlom ezt, még túlzóm is kissé, egyszerűnek, természetesnek, egész a túlzásig meggondoltnak mutatva magamat. Ez alkotta meg jóhíretem. Ez idézte elő az entuziazmust, mely valóban zavarba ejt. A tartományokat bejárva, egyszer sem voltam látványosságnál vagy mulatságnál. Még iparkodtam is elrejtteni magamat, s ahelyett, hogy előtérbe lépjek, mindenütt a legtudósabb emberekkel szóltam órákon át, de csak hárommal-négygel egy-egy helyen. Ezeket beszéltem... Meg voltak velem elégedve, elbeszéltek, az egész világ szeretett volna hallani beszélni és mert az nem lehetett, órákulumnak tartottak, pedig nem voltam; mert *a ritkaság igen becses dolog*.«.

Ez az őszinteség kétségkívül lényének legvonzóbb vonása. Ez az őszinteség az, ami tulajdonképpen nagyvá teszi élete végén. Már ez az őszinteség volt az, amely megnyilvánult 1767-ben, frankfurti koronázása alkalmával, amidőn — mint *Goethe* írja — »karolingi ruhákban, mint Nagy Károly kísértete« a dómból visszajött és apja nyom-

dókáiban hurcolta magát a nehéz koronával a fején, időnként rá-rá mosolyogva apjára s végignézve komikus önmagán. A korona, ahogy Goethe írja, nagyon nagy volt neki s mint egy háztető állott el a fejtől.

Ez az őszinteség volt az, amely nem engedte meg neki, hogy fejere tegye a magyar koronát. így maradt József, ahogy Kazinczy Ferenc elnevezte »kalapos király«. Nem akart megesküdni a magyar alkotmányra, mert előre tudta, hogy teljes erővel küzdeni fog ellene. Uralkodása derekán valóban hadat üzent a magyar országos gondolatnak, sőt. a magyar nemzetiség gondolatának is.

1784-ben elhatározta, hogy a Szentkoronát és a magyar koronázási jelvényeket a bécsi kincstárban egyesíteni fogja a Monarchia többi koronáival és koronázási jelvényeivel. Prágából is elhozatta Szent Vencel koronáját. A magyarok az akkor Pozsonyban őrzött koronát szívesebben látták volna a budai várban és hivatkoztak arra, hogy ősök 1464-ben, 1580-ban, 1622-ben, 1659-ben, 1715-ben és 1741-ben törvényt hoztak, hogy a Szentkoronát az országból kivinni nem szabad. A császár így felel: »Bécsset úgy tekintem, mint Magyarországot és ameddig nem fogják belátni a Monarchia minden lakói, hogy erejük minden résznek, minden nemzetnek és vallásnak egyesítésében áll, nem fogják a rendelkezések elérni az államnak és hazának valódi hasznát és nem nyelik el azt a hasznót, melyet szívemből kívánok nekik és melyre fáradhatatlanul törekszem.« József nem törődött az újabb felterjesztésekkel sem. Az országbíró kijelentette, hogy a korona elszállításában nem segítkezik. Józsefből kitört szokásos könyörtelen gúnyja s a felterjesztésekre egy rövid sorral felelt: »*Risum teneatis, amici; ex Horatio. Josephus.*« Április 13-án óriási égháborúban, mennydörgés és jégeső között a Szentkoronát Bécsbe vitték. S ekkor egy röpiratban veszedelmes szózat kelt föl Magyarországon: »Ő, Rákóczi, kelnél csak fel! Te készítetted a magyarok fegyverét, kik nem tudják hasznát venni.«

A korona elhozatala után József egymásután

életbeléptette Magyarországon közigazgatási reformjait, amelyekkel összetörte, vagy inkább össze akarta törni a vármegyéket, s az ötvennégy vármegye helyére tíz kerületet szervezett. A helytartótanácsot és a kormány székeket Budára hozta át s ezzel a mohácsi vész óta először megint Buda vált az ország fővárosává. De ugyanekkor kijelentette, hogy mindent meg fog tenni *Pest fejlődésének megakadályozására*, mert egy nagy magyar város kibontakozása »elvonja a földműveléstől a szükséges karokat«.

Mindez azonban József számára nem elegendő. Nemsokára kimondja a végső szót is, amire egyszerre felháborodva zúdul fel az egész nemzet, amikor kijelenti, hogy Magyarország *hivatalos nyelve* a jövőben nem a latin, hanem a német.

Az új rendelet ellen mindenek előtt gróf Esterházy emeli fel a szavát, azután pedig sorban jóformán valamennyi vármegye. A vármegyék legnagyobb része akkor még a latin nyelv mellett nyilatkozik, így elsősorban Zágráb, de például Trencsén megye már kijelenti, hogy *a német nyelv tudása magában véve még nem kultúra*; van magyar nyelv és magyar kultúra is és a magyarságnak joga van ahhoz, hogy nyelvét tökéletesítse és megtanulására ösztönözze az ahhoz nem értő németeket, illíreket és oláhokat. Zemplén megye világosan megmondja, hogy a német nyelv idegen uralmat jelentene, mert a esássár téved: Magyarországon nagyon kevesen tudnak németül, Zemplénben például az egész tisztikarból senki. A magyar nép a németekben nem bízik, a német nyelv behozatala tehát csak a bizalmatlanságot fogja növelni a hatóságok irányában. A német nyelv behozatala az országos fejlődésnek éppen a fordítottja volna, hiszen még a bejövő kevésszámú német gyarmatos is magyarrá válik rövid idő múlva és a fiaik már szégyellik, ha nem nevezik őket magyaroknak. A magyar nyelv éppen most kezd fejlődni, nem szabad hát útjába vágni. Nem a német nyelvben áll a műveltség, hanem a tudományban és erkölcsben. Ha a király megszünteti a latin nyelvet, állítsa helyébe a nemzeti nyelvet, a magyart, hiszen József is tud magyarul. Az lesz a legnagyobb magyar

király, aki ezt végrehajtja. Így beszél *Szirmay Antal*, Zemplén vármegye tudós főjegyzője.

József felel: »November elsejétől fogva a kancellária csak német nyelven fogadhat el kérvényt és ezentúl, mint hivatalos nyelvet, ezt fogják használni az országgyűlésen is úgy, hogy három év múlva csak oly követet lehet odaküldeni, aki tud németül.«

József tehát szabadon engedte démonát és fölborította birodalmának egyensúlyát, amely III. Károly kompromisszumán és Mária Terézia humanista berendezkedésén nyugodott. A Habsburgok makacssága és merevsége két generáció után visszatérni látszott és ez egyetlen sarjban, aki nem a konzerválásra, hanem a reformra szánta el magát, nem tagadta meg ősi lényegét.. József föllázadt a vele szemben álló legerősebb hagyomány, a magyar királyság ellen. Pedig éppen most készült legnagyobb vállalkozására, a *török háborúra*. Csakhamar megmutatkozott azonban, hogy a hadsereg szervezete rossz: a törökök sikeresen állnak ellent az osztrák birodalom haderejének. Ebben a válságos pillanatban mondta ki Belgium függetlenségét és a francia forradalom is hallatni kezdte hatalmas szavát. József most újra — s talán az ő sorsa a világtörténetnek egyetlen grandiózus polgártragédiája — nekifeszül a rendetlennek érzett kozmosz dolgainak, azonban ezúttal hiába. Akarata, jószándékai kicsorbultak a történet és a szellemi tényezők semmibevételén. Aki csak a ráció, a tiszta ész és az anyagi erő egymásra hatásában keresi e világi dolgok nyitját, az szükségképpen odajut, ahova József jutott. József még megérte a Bastille lerombolását és észrevehette azt is, hogy a francia forradalom érintésére mint villamos ütésre, rázkódnak össze Európa népei. Józsefnek látnia kellett, hogy fölülről, a királyi székből nem lehet forradalmat csinálni. A forradalom mindig népi erő, mindig alulról támad, az emberi szellem tudatalatti rétege felől és mindenhez inkább van köze, mint a józan észhez. Sohasem azért lesz forradalom, mivel a szociális egyenlenségek orvoslásra szorulnak. Ó, a szociális helyzet egyenlenségei minden korban orvoslásra szorulna-

nak. Ellenkezőleg: a francia forradalom akkor következett be, amikor éppen a gondolkodók és az államférfiak s a jóindulatú XVI. Lajos mindent megtettek a szociális egyenlenségek megszüntetése és az emberi jogok kiterjesztése érdekében. A forradalom szelleme azonban jött feltartóztathatatlanul, mert ki akart elégülni rendtelenségben, vérben, gyilkolásban és mindabban az embertelenségben, ami a lélek alján ott lapui s időről időre követeli a maga felszínhez való jogát.

II. József idegenül, minden más fejedelemnél idegenebbül állt szemben ezzel az alulról feltörő áradattal, amely lényegében, amennyiben akart valami jót is, ugyanazt akarta, amit ő. József azonban, aki rendet, jólétet óhajtott hozni e földre, élete végén egy kilátástalan háborúba bonyolódott, amely alattvalói nagy tömegére nélkülözéseket, szenvedéseket, pusztulást és halált hozott. József reformjai és a francia forradalom egyformán megérintette birodalmának legegynibb rétegét, a magyar szellemet, amely 1789-ben lázas erjedésben áll. Józsefnek, mivel őszinte volt magával szemben, meg kellett állapítania, hogy a láz csirái az ő eszméi révén kerültek a magyar szervezetbe. Látnia kellett azt is, hogy a szerencsétlen háborúban az ő elvei szerint megszervezett seregek helyöket meg nem állják, a Monarchia könnyen elveszítheti nagyhatalmi helyzetét és abban a pillanatban Magyarországtalpra szökkenhet, s lerázhatja magáról II. József igáját s a birodalom teljesen és örökre felbomolhat.

»Hogy rosszakarat és dolyf uralkodik Magyarországon,« — írja 1789 nyarán a császár — »az bizonyos. Bizonyos az is, hogy a hatóságok tudnak efelől, de a rosszakaratot mégis kedvesnek, hazafiasnak tartván, sem eleve el nem nyomják, sem fel nem jelentik. Bizonyos továbbá, hogy valóságos levelezés áll fenn Magyarország és Poroszország, Hannover és Német-Alföld közt, sőt hogy egy-két magyar tavasszal Berlinben járt és ott Herzberg miniszternek ajánlatokat tett... Mindezt már gyakran mondtam, pedig egészen biztosan végére lehet járni a dolognak, hisz for-

maruhát, lovakat, kardokat szereztek be és lehet tudni, hol van a baj gyökere... Nem tudok hatásosabb gyógyszert, minthogy én, mert földi ügy sem ránt kardot földi ellen, német vagy más idegen királyi biztosokat és királyi főispánokat helyezek Magyarországba, az ügyesebb és megbízható magyar tisztviselőket pedig a német tartományokba, vagy Belgiumba nevezem ki.«

A bomlás jelei már mindenfelé észrevehetőek voltak. A császár egészsége is megrendült. Midőn Belgium elszakadt a Monarchiától, Kaunitz herceg, Mária Terézia öreg bizalmasa felemelte óvó szavát: »Nagyon is kell tartani attól, hogy a Monarchiát ugyanaz a végzet fogja érni, mégpedig a magyar nemzet részéről, mely külföldi támogatásoknak sem lesz híjával.«

A sír szélén álló II. József pedig, mint életben mindig, most újra egész munkát végzett. Bátorsága, kötelességérzete revízió alá vétették vele egész művét. 1790 január 28-án kiadta a *császári rezolúciót*, a világtörténet egyik legmegrázóbb dokumentumát: »Ily körülmények közt semmit sem ér a fél tett — írja a császár. — Hogy tehát egyszerre elejét vegyem a magyar és erdélyi rendek minden elgondolható, a méltányosságnak csak színével is bíró panaszainak, minden, uralkodásom alatt kelt általános rendeleteket el akarom törölni és őket azon állapotba helyezni, melyben öfelségének, a boldogult császárnénak halálakor voltak... A koronát és az ország klenódiáit, mihelyt a budai várban lesz számukra illő hely, oda kell átvinni. Mivel ezáltal a sérelmek megszűnnek, a rendek nem fogják sürgősen követelni az országgyűlést, melynek megtartása a mai viszonyok közt és roncsolt egészségem miatt lehetetlen. Remélem, a rendek ebből belátják önzéstelenségemet és javokra célzó törekvésemet... Ily értelemben fogalmazandó a leirat. Szívemből kívánom, hogy Magyarország ez intézkedések által annyit nyerjen boldogságban és jó rendben, amennyit rendeleteim által akartam néki megszerezni.«

Ez az írás II. József császár politikai végrendelete volt. Egy hónap múlva már nem élt. Mivel agglegény volt, koronáit és felzaklatott

országait öccse, *Lipót*, Toszkána nagyhercege örökölte.

II. Lipót egészen más ember volt, mint szerencsétlen bátyja. Ha az ember egymás mellé helyezi arcképeket, észreveszi, hogy József keskeny és hosszú arca, éles és szép kék szemei, vékony és összeszorított szája aszketikus emberre vallanak, míg II. Lipót nyugodt pillantású, széles és húsos arca, életveg ajkaival sokkal inkább olyan embert mutat, aki e világ dolgaitól nincsen távol, hanem bennük él és bennük öröme telik. Hat esztendővel volt fiatalabb Józsefnél, aki egyedül ehhez a derűs és értelmes emberhez vonzódott egész életében, úgy, hogy a két testvért meleg és őszinte barátság szálai fűzték össze. Lipót volt a testvérek között az, aki a legzavartalanabban örökölte anyjuknak tágas, nemes és egyensúlyos szelleméi. Külső életrajza is hasonlított némileg édesanyjához: éppen úgy, mint ő, Lipót is Toszkánában járta ki a fejedelmek iskoláját. Már tizenhétéves korában elküldte anyja erre a derűs, kecses és oly sok történeti emlékekkel gazdag földre, ahol Lipót fogékony szelleme magába fogadhatta a régi nagy olasz mesterek alkotásait. Firenzében lakott, a Pitti-palotában. Vidám, de nem kicsapongó udvart tartott és mintaszerűen rendezte kis tartományának dolgait. Szeretett mindenről értesülve lenni és ezért kiterjedt rendőr- és kém-hálózatot tartott fenn. Emberei hűségesen beszámoltak neki Firenze polgárainak véleményéről és hangulatairól, az uralkodását figyelő közvélemény hangjairól. Itáliában a XVIII. században már régen megtört a városállamok minden daca és Lipót nyugodtan és ellenkezés nélkül folytathatta felvilágosult-abszolút uralmát. Felesége a spanyol Mária Lujza volt, házasságukat tizenhat gyermekkel áldotta meg az Isten, kik közül a legidősebb, József halálának évében már betöltötte huszonnegyedik életévét.

Lipót nem szívesen hagyta ott Firenze városát. Mikor József meghalt, először Ferenc fiát küldötte Bécsbe, ő maga csak egy hónap múlva ment föl őseinek székhelyére. Ott nagy volt a riadalom. A tanácsosok az egész Habsburg-

komplexus szétbomlásától féltek és ijedtükben nemcsak Magyarországnak, hanem az osztrák tartományoknak is alkotmányt akartak adni. II. Lipót mindjárt belátta, hogy mekkorák a tulajdonképpeni méretei a forrongó hangulatnak. Az osztrák tartományokban helyreállította az ősi abszolutizmust, Magyarországnak pedig megígérte az alkotmány helyreállítását. Azonnal összehívta az országgyűlést és hazaküldte a szentkoronát. Az országgyűlést kétszázhatvannégy év után először nem az ország szélén fekvő Pozsonyba, hanem az ország ősi székhelyére, Budára hívta össze, abba a városba, amelyhez a magyarság régi nagyságának fényes képzetei kapcsolódtak.

Az országgyűlés Budán való összehívása szerencsés gondolatnak bizonyult. Tanúbizonyosságát adta ezzel az új király történeti érzékének és kétségtelen jóakarátának a magyarság iránt. Itthon persze tombolt a szabadság. »Valaki csak száját táthatta, mind assesornak tették.« Szájálásban és könyöklésben nem volt hiány. Nagy tömegekben jöttek fel Budára a rendek, a nemesi ifjak, meg a bandériumok. Pesten és Budán alig lehetett szállást kapni. A két testvérváros forgalma rendkívül fellendült s ebben a nagy élénkségben, felpezsdültségben, oly hangulatban, amelyben már semmi sem volt II. József utolsó hónapjainak fojtó és feszült légköréből, 1790 június 10-én »*6e-áfi.a a diétás* A hangulat változása igazolta II. Lipótot, aki anyjának és nagyapjának útján haladt tovább, ami azt jelentette, hogy ő is felismerte, hogy a magyarok méregfogát könnyebben ki lehet húzni, ha a király megengedi nekik, hogy játsszák kedvenc játékukat, a közjogosdit.

Azt mondja *Keresztesi* uram, aki naplót vezetett az országgyűlésről: »Beállta a híres magyar diéta Budán, ahol vagy az országnak egy nagy háza. Ebben többek közt két nagy szála van. Egyikben a mágnások gyűltek össze; prezideált az esztergomi érsek, Batthyány József kardinális, a mellette levő szék üres vala, mely a reménység alatt lévő palatinus számára tartatott. Bal felől tilt elől az országbíró, azután a bánus, gróf Károli s több regni barones, azután a főispánok.

Jobb felől a kalocsai érsek, azt követték a püspökök s a szentmártoni apát úr. Ezeknek hátuk megett még egy sor széken ültek kétfelől az ifjabb mágnások, a többi pedig ahová fért, ült, állt. A másik szálában, mely igen nagy, mégis szűk, gyültek össze a státusok, ezek ültek négy igen hosszú zöld posztóval bevont asztalok mellett, veres bőrös székeken, egy kevésbé magasabb helyen korlátokkal körül volt véve az ötödik asztal, mely mellett ült a királyi tábla, itt prezideált a personalis. A ház karokkal körül volt véve, (melyekről mondotta II. József császár, hogy onnan szórhatják a magyarok az adtát — teringettét) itt voltak a sok ifjak. Itt tehát valamely nagy pompával szinte oly lármával kezdődött s folyt is a diéta.«

Keresztesi uramnak igaza volt. Az 1790-es szággyülés első korszakát valóban nagy zaj és oktalan »sok hazapuffogatás« töltötte ki. A király távol maradt. A híres régi gravamenek, az ősi sérelmi politika, nem találván magának célpon- tot, a légből puffogott szét és semmi eredményre sem vezetett. A király tudta, mit miért tesz, s mit miért nem tesz. Figyelmét nem kerülte el, hogy a rendek az országgyülés elején »hazafias esküt« tettek le egymás kezébe egészen a francia forradalom híres # »labdaházi esküjének« mintájára. A király pedig a forradalmat még efféle együgyű külsőségekben sem szerette.

A Franciaországból érkező izgató hírek természetesen megtették hatásukat a már amúgyis izgatott magyar nemességre, csakhogy kezükön a nagy francia világjelenség igazi értelme elsikkadt. 1790 nemzedéke még nem a XIX. század reformkorának nagy liberális nemzedéke volt. Az igazi reformteremtő és szociális igazságra törekvő gondolkodásra még nem érettek ezek a férfiak, kik egész lelki alkatukban még teljesen a rendi barokk-állam- és társadalom-szemléletben gyökereztek. így nagy garral megindult »forradalmuk« is# nélküli az európai forradalmak hajtómotorjait, elsősorban a társadalmi újjászervezésre való törekvést. Ezért a hiányért 1790 nemzedéke természetesen nem vádolható. Feladatuk és kötelességük 1790-ben II. József összbirodalmi törekvései után semmiesetre sem

az ország szociális egyensúlyának felborítása volt, amely Mária Terézia bölcs és az adott viszonyokhoz képest méltányos úrbéri rendelkezéseiben nyugodott. Ellenben igen is szükség volt arra, hogy Magyarország II. József után megint teljes erővel hangsúlyozza és törvénybe iktassa szabadságát és külön állam voltát. Ennek a feladatnak pedig — ennek a mindenekelőtt rendi-közjogi feladatnak — az 1790-es magyar rendi társadalom és a budai diéta a legnagyobb mértékben megfelelt. Így aztán forradalmuk a »restitutio Regni«, az ország és a nemesi szabadság helyreállításának forradalma lett.

Hogy a forradalmi eszmékből éppen azok ellenkezője sült ki, kétségkívül nagy szerencséje volt a Habsburg-birodalomnak. 1790-ben, talán könnyebben, mint akármikor máskor, Magyarország elszakadhatott volna Mária Terézia utódaitól. II. József utolsó évében elszakadt Belgium: példája csábító lehetett. Poroszország szívesen támogatott volna egy oly megoldást, amely a magyar királyságot *Károly Ágost* weimári herceg kezébe juttatta volna. Ebben az esetben *Goethe*, a német szellem legegységesebb kifejezője, lett volna Magyarország főminisztere. A magyarok nem is idegenkedtek kezdetben e sajátságos kombinációtól. A király azonban gyorsan kiegyezett a poroszokkal: megmentette a középeurópai status a. uot az által, hogy József török háborúját nyereség nélkül zárta le; Szerbia megint "vissza került a félhold uralma alá. Így a porosz megnyugodott, látva, hogy Ausztria nem megy be a Balkánra s beleegyezett abba, hogy II. Lipót a régi keretek közt tartsa fenn birodalmát.

Az országgyűlés vérmesei lassan elszigetelődtek s mióta kibeszélhették magukat az ország színe előtt, el is csendesültek. A nagy forradalmi lázból öszre már néni maradt egyéb, mint a magyar ruhák viselése és a *magyar nyelv ügye*. Ez utóbbinak jelentőségét nem lehet eléggé sokra becsülni. II. József németesítő törekvéseinek ellenhatásképpen megindul a hosszú és végül is diadalmos törekvés: jogaiba helyezni a magyar nyelvet, a törvényalkotás, a bírászkodás, a közgazgatás hivatalos nyelvéné tenni a nyolc év-

század óta uralkodó latin helyett. A híres 16 t.-c., amely az iskolák számára kötelezővé teszi a magyar nyelv tanítását, az új nacionális korszak első, pirkadati jelensége Magyarországon.

Nem kevésbé fontos a tizedik t.-c., amely a Józsefi kor után sietve mondja Cki újra, »hogy Magyarország »szabad királyság«, »*Regnum liberum*«, független, »azaz semmi más országnak vagy népnek nincs alávetve, azaz saját konszisztenciája és alkotmánya van« tehát »saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok normája szerint kormányzandó.«

Mivel ezt a gondolatot a hitlevelek II. Ferdinánd óta hangsúlyozták, azonkívül pedig az 1715-ös és 1741-es törvények is kifejezték, II. Lipót nem látott benne veszedelmet. Igaza volt. A lázis hangulat már kimerült, a magyarok szívesen látták volna a közjogi egyensúly teljes helyreállítását, azaz a király megkoronázását.

Ennek Lipót most már nem is állt ellen: magyar díszruhába öltözött udvarával november 10-én megjelent Budán. Kíséretében voltak fiai, Ferenc, a trónörökös és Sándor Lipót főherceg, valamint sógora és nővére, a nápolyi királyi pár. November 12-én gróf Zichy Károly ajánlatára nádorrá választották Sándor Lipótot. Az ország első méltósága jutott a Habsburgok birtokába. Ennyire megszélidültek már a kedélyek.

Három nappal később, Lipót nevenapján Budán hagyományos fénnel és pompával helyezték a rendek Mária Terézia fiának fejére Szent István koronáját.

*

III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót műveként a XIX. század küszöbén Európa keletén, már a török és az orosz birodalmakkal mesgyésen, egy erőteljes német-magyar birodalom bontakozott ki. Ez a birodalom, amidőn a török kiverésekor létrejött, akkori urai által egészében németnek volt elképzelve. A Kollonics-féle *Einrichtungswerk* megtört a magyarság ellenállásán s a Rákóczi-felkelés megtanította a Habsburgokat arra, hogy Magyarországot nem lehet az örökös tartományok mintájára kormányozni. Ezt belátva kötötte meg III. Károly, híres kompromisz-

szumát a rendekkel. Magyarország már III. Károly alatt legjelentősebb része volt a Habsburg birodalomnak. Indokolt volt tehát helyzetét akként meghatározni az új birodalmi elképzelésben, mint a birodalom súlyosabb felét s oly helyzetet biztosítani számára, amit a birodalom másik felének részei közjogi-, alkotmányos-rendi szempontból még együttvéve sem élveztek. Igaz, hogy ennek fejében Magyarországnak be kellett illeszkednie egy nagyobb birodalom gazdasági rendszerébe s fel kellett áldoznia ipari és kereskedelmi fejlődésének lehetőségét. Ezt tekintetbe véve mégis meg kell állapítanunk, hogy a XVIII. század gazdasági szempontból sem tartozik Magyarország legszerencsétlenebb korszakai közé. Az osztrák ipar és a magyar földművelés és állattenyésztés egyensúlyi és kicserélési lehetőségén nyugodott a kettős birodalom anyagi jóléte.

Ugyanezt az egyensúlyt, amit a Habsburgok gazdasági téren oldottak meg legtökéletesebben, kísérelte meg III. Károly és Mária Terézia az élet egyéb terére is átvinni. Az erős szellemi központosítás révén a XVIII. században a magyar kultúra régi törökkori centrumai — Sárospatak, Debrecen és Erdély — elhanyagoltak. A magyar szellemi élet fokozott mértékben a Nyugathoz igazodik.

Mindannak, mit III. Károly szerencsés kézzel alapozott meg, Mária Terézia korszaka a virágbaborulása. A Mária Terézia alatti barokk Bécs, nemcsak egy hatalmas birodalom világváros jellegű fővárosa, hanem székhelye a magyar előkelő életformának és a magyar szellemnek is. Nem szabad elfelejteni, hogy Mária Terézia udvara volt az a talaj, ahol a testőrök nagy szellemi kezdeménye kivirágzott s ahonnan a magyar irodalomtörténet irodalmunk »felújulását« szokta számítani.

Ezt az egyensúlyt bontotta meg szerencsétlen kézzel II. József. Kudarca világosan megmutatta utódjának, hogy Magyarország nemcsak szükségképeni jogi és történeti alapja az egész Habsburg-birodalomnak — mint ahogy ez 1741-ben Mária Terézia esetében megnyilatkozott, — hanem a birodalmon belüli német-magyar egyen-

súly egyik pillére is s ez egyensúly megbillentése végveszélybe sodorhatja az egész Monarchiát.

A XVIII. század a felvilágosodott abszolutizmus korszaka Európában. A királyok személyisége ismét — és ekkor utoljára — képes arra, hogy sorsává váljon alattvalói közösségének. Ezért indokolt a XVIII. század történetét elsősorban az uralkodók irányából tekinteni úgy, ahogy mi tettük azt. Éppen ezért van a XVIII. század politikai történetének bizonyos melodikus jellege. A II. József reformjai és a francia forradalom gondolati hozadéka által megmozgatott magyar rendiség azonban 1790. után hova-tovább felnövekszik a nagy karmester, a király mellé. A melódia korszaka véget ér. A politikai történet egyre polifonabbá válik, egyre több hang szól bele, egyre több társadalmi osztály kapcsolódik hozzá, egyre tágabb és szélesebb az a réteg, amely vállalja a történeti sors alakítását. A nagy küzdelem király és rendek közt a XIX. században a rendek vagy helyesebben a nemzet győzelmével végződik. A király szerepe a sokféle erő egyensúlyozására korlátozódik. Karmesteri szerepe azonban csak addig tart, amíg személyes tekintélyével féken tudja tartani az orkeszter egyéni, független életre vágyó hangjait. Bekövetkezik azonban a pillanat, amikor a hangok lázadása elsöpri a helyéről. A birodalom szimbólumának pusztulásával a birodalom is dekomponálódik: a király karmesteri pálcája alatt egybetartott elemek forradalma nyílegyenesen visz a diszharmonia s a pusztulás felé.

De ez már a XIX. század s a csődjéből előtámadó nagy világégés története.

TIZEDIK FEJEZET

A XIX. SZÁZAD

*Az Ér nagy, álmos, furcsa árok,
Pocsolyás víz, sás, káka lakják.
De Kraszna, Szamos, Tisza, Duna
Óceánig hordják a habját.
S ha rámdől a szittyá magasság,
Ha száz átok fogja a vérem,
Ha gátat túr föl ezer vakond,
Az Óceánt mégis elérem.
Akarom, mert ez biz merészség,
Akarom, mert világ csodája:
Valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Óceánba.*

Ady Endre.

»Magyar nyelv! édes nemzetemnek nyelve! — írja *Csokonai Vitéz Mihály* a századforduló táján — te általad szólaltam én meg legelőször, te általad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszketteted meg a levegőöveget, melyet először szívtam az én bölcsőmben s te töltötted be azt az én nevelőimnek, az én hazámfiainak, az engemet szeretőknek nyájaskodásaival, te általad kérte az én csecsemő szám a legelső magyar eledelt, a te darabolt ízeckéiden kezdetek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideáji, mint a született hajnalnak apró sugarai, mikor a világosság lenni kezd... Megelégedve, ezer gyönyörűség között röpködött a te harmóniás szavaidon az én fiatal múzsám, mint egy most született pillangó a rózsás tulipánok hímzett virágain.«

Mondottuk: a nyelvet érte II. József támadása s láttuk, hogy ez a támadás milyen mélyreható ellenhatást váltott ki. Ám nem ez volt az egyetlen hatás, amely a nyelvre terelte a nemzet figyelmét. Nyugatról, ahol a német irodalom megújulása Klopstock óta folyt, s ahol a századfordulón ért érett férfikorába Goethe, a német emberségnek legteljesebb megnyilvánulása, a megújulás eszméje megérintette a magyar szellemet is. A francia gondolat pedig a maga rendkívüli csiszoltságával és eleganciájával megejtően hatott a testőrírókra. Midőn azonban a magyar írók magyar nyelven akarták magukat ki-

fejezni, akkor megdöbbenve vették észre, hogy ez a nyelv, amelyen *philosophicumot* utoljára az erdélyi fejedelem sárospataki, nagyenyedi, tordai tanárai — mindenekelőtt Apáczai Csere János — próbálták kifejezni, most, mint merev, hajlíthatatlan tömeg ellenáll a formázó akaratsnak és nem fogadja be a magasabb tartalmat. *A kifejezés eszközt tehát mindenekelőtt képessé kell tenni arra, hogy hordozza a kifejezést.* Az első jelszó, már Mária Terézia uralkodása alatt: *a nyelv pallérozása.* A nagy pallért aztán Bihar küldi, jellemző módon ugyanaz a vidék, ahonnan a magyar irodalmi nyelv megteremtője, Pázmány és a magyar politikai nyelv megteremtője, Bocskay elindult. *Kazinczy* mindazonáltal más formátum. Keskeny, fürkésző feje, finomságai és finomkodásai, hűvös esztéticizmusa és a tömeg elől való arisztokratikus elzárulása — a humanistákra emlékeztet. Művének legfontosabb része, akárcsak a nagy humanistáknak, levelekben van. *Bessenyei*, a testőríró aki művének dandárját szintén nem szépirodalmi alkotásokban, hanem publicisztikában fekteti le, szintén rokonságot tart ezzel a régi, elsüllyedt, humanista típussal. Közvetlenül a romantika korszaka előtt ez a két humanista az, aki — egymástól eltérő eszközökkel és hatásai — fölfedezi a magyar nyelv problémáját és ezt a problémát egy-egy szellemi kör, később már egy szélesebb réteg számára hozzáférhetővé teszi.

Az irodalmi agitátorok mögött azonban csakhamar valóságos írók alakjai bontakoznak ki. A nyelv, első nagy szerelme és első nagy pallérja után, megkapja hivatott alakítóit, elsősorban *Csokonai* személyében. x\z ő korszakának végén lép fel *Kisfaludy Sándor*, valamivel később *Kölcsey Ferenc* az ország keletén és *Berzsenyi Dániel* az ország nyugatán s végre a legnagyobb magyar nyelvfantáziák egyike: *Vörösmarty Mihály*, aki az ország közepéről származik. Az¹ ő lírájukban mondja meg magát a magyar szellem újra a világnak. Ez a líra alkot Berzsenyiben teljesen eredeti formát a magyar humanizmus ősi tartalmainak; Vörösmartyban pedig életre szólítja mindazokat az ősi, mítoszi tartalmakat,

amelyek a magyar pszühé alján elkallódva heverték s amelyek most a *romantikában* megint felszabadultak. Vörösmarty nyelvi forradalma úgyszólván egy mitologikus detonáció erejével hatott a magyarságra. Nyelvünk e nagy géniuszai valamenynyien elsősorban költők. Talán ez magyarázza meg azt a jelenséget, hogy a magyar nyelv először a *verses tartalomnak* lesz szárnyas eszköze; a *próza* még sokáig döcög, terjengős és hosszadalmas. Tudatos nyelv művészek valóban alig alakították. A magyar költészeti nyelv a »Zalán futása« megjelenésekor már úgyszólván készen van: hat év múlva már meg lehet írni rajta a »Csongor«-! Az első irodalmilag és nemcsak történetileg is számbavehető prózaíró csak 1836-ban lép fel, tizenkét évvel a »Zalán« bevezetésének orgonabugása és egy emberöltővel azon vers után, amelyben Csokonai a Lilláktól és a trilláktól búcsúzkodott. Ez az író *Jósika Miklós*. Nem sokkal utána már nagy, nála jóval nagyobb prózaíróink támadnak, — *Kemény* és *Eötvös* — ám úgylátszik, nyelvi fantáziájuk nem elég erős és különösen *Kemény* prózája, annak ellenére, hogy van egy bizonyos archaikus és zord ereje, még mindig nem éri el Pázmány Péter stílusának színességét és zamatát. *Jókai* teremti meg a hajlékony és könnyed magyar prózát. Fellépése már közvetlenül a század dereka elé esik.

Még szerencsétlenebbül járt a magyar *tudományos próza*. A magyar szellemtudományok művelői közt napjainkig senki sem akadt, aki Vörösmartyhoz, vagy Berzsenyihez fogható nyelvi fantáziával bírt volna. Különösen fájlaható hiány az, hogy az egész évszázadon keresztül — annyi jeles történész mellett — egyetlen egy nagy filozófus sem akadt Magyarországon.

Az európai fejlődést nem tévesztve szem elől, meg lehet állapítanunk azt, hogy a XVIII. század óta az európai szellem az emberség és az istenség viszonyát már nem annyira a nagy religiókban, mint sokkal inkább a *nagy filozófiákban* próbálta rendezni. A filozófiai gondolkodás vált azzá a területté, ahol a *német szellem* leginkább ki tudta fejezni magát. A német szellem képviselői a XVIII. és XIX. század folyamán — akár

spekulatív filozófikus elmék voltak, akár pedig nem, végső fokon mindig felvetették a végső és az egyetlen kérdést: *az istenség és az emberség viszonyának kérdését*. Elég itt röviden utalnunk *Kant*, *Herder*, *Schiller*, *Hegel* és *Nietzsche* életművére egyrészt, másrészt pedig a *goethei* szellem kozmikus helyzetére. (»Urworde«) Magyarországon azonban — bármilyen rosszul esik is ezt kimondanunk — a XIX. században a végső kérdésekkel a költőkön kívül jóformán senki sem foglalkozott, legalább is nem azon a fokon, hogy abban a magyarság istenkeresését kifejezve láthatnánk. A költők elszórt gondolataiból és képeiből pedig — mert hiszen egyikök sem volt *elsősorban filozófikus-istenkereső* szellem — senki sem teremtette meg a sajátos magyar filozófiát, az istenes világszemlélet magyaros rendszerét.

Természetesen merül fel itt az ellenvetés: a hiány onnan ered, hogy a XIX. században a magyar szellem nem is keresett magának feleletet erre a kérdésre. Nem termelt ki a maga számára sajátos metafizikát* mert nem is volt rá szüksége. Ez lehet *igaz*, de nem lehet *mentség*.

A XIX. század és különösen annak második fele semmiesetre sem volt Európa nagy tömegei számára a metafizikai igazságok keresésének és szomjazásának százada, mint ahogy az volt a XVI-ik. Csakhogy a XIX. századi Európa a maga legnagyobbjaiban minden materializmus, pozitívizmus és prózai gondolkozás ellenére is megteremtette a nagy istenkeresőket, a végső kérdések rendezőit. S ezen az úton a magyar szellem *nem tudta követni Európát*, alatta maradt Európának s talán először következett be hosszú életében az hogy a legfontosabb kérdésekben valóban hűtlennek mutatta magát a nagy keresztény-európai-humanista hagyományokhoz, jobban mondva, meg sem értette azt. A sajátos magyar metafizika megteremtésére csupán napjainkban történt egyetlen magában álló, fontos, talán korszakot jelölő kísérlet. Ez *Prohászka Lajos* »A Vándor és a Bujdosó« című műve. Stílusát, ezt a hevült és bonyolult szépprózát talán nem is alaptalanul vádolták a német szellem hatásával. A magyar tudományos nyelv valóban még ma sincs készen. Egé-

szen szubtilis, egészen magasrendű tartalmakat alig lehet rábízni. Annak, aki arra kényszeríti, hogy metafizikát hordozzon, szükségképpen kölcsönöznie és teremtenie kell a fogalmakat. Vájjon nem tette-e saját hatáskörében ugyanezt újabb nyelvünk megalkotója, Kazinczy Ferenc?

A magyar nemzet történetének folyamán a magyar szellemnek három nagy forradalma volt. *Az elsőt* a XIII. század lelki válságában jelölhetjük meg. A *második* a reformáció, a *harmadik* a magyar nyelv forradalma. Mind a három esetben igen meglepő jelenség köti le figyelmünket. Mind a háromszor a magyarság fölvet egy-egy teljesen szellemi problémát, a szemlélőnek az a benyomása, hogy nekirugaszkodik a legmélyebb problémák megoldásának. Aztán egyszerre, mintha kedvét vesztené: a XIII. századi válság elsüllyed valahová az Anjou-korszak fényes lovagsága alá, a reformáció egyetlen egy szellem leszámításával megáll a félúton. Egyedül *Dudics Andrásnak*, a volt püspöknek van arra bátorsága és ereje, hogy a terméketlen hitvitákból kiszakítsa szellemét és a szabad gondolat merészségével, őszinteségével és sallangtalanságával keresse az Istenhez vezető egyenesebb utat» Azonban — s ez, ha úgy tetszik, lehet jelképes tény is — midőn leveti a felekezetek nyűgét, akkor le kell vetnie magát, gyarságát is: a XVI. század legnagyobb magyar humanistája Krakkóban él és Boroszlóban hal meg. A nemzet pedig s annak legjobbjai is, tovább haladnak a katolikus-protestáns ellentét útján, anélkül, hogy az egész hitújítás tulajdonképpeni célját, Istent, csak kevéssel is megközelíthették volna.

Ne feledjük el, hogy a magyar nyelv forradalma megindítójának van egy ilyen című munkája is: »Az értelemnek keresése e világnak testében és határa annak ismeretében«. Természetes, hogy Bessenyeinek sem hivatása, sem helyzete nem adta meg a lehetőségeket arra, hogy a magyar philosophicum kifejezője learyen. Ám jellemző, hogy benne, mint első keresőben — s tökéletesen mindegy, hogy a francia filozófusok hatására vagy sem — felmerült *az istenség megta-*

látásának szüksége. Utódai közül aztán nem akadt senki, aki ezen a nyomon továbbment volna.

A magyar nyelv és a magyar szellem XIX. századi forradalma így aztán a legtöbb téren csak félmegoldásokat tudott elérni és soha nem volt bátorsága ahhoz, hogy fölvesse a végső kérdéseket.

Sajátságos irtózás ez a metafizikai gondolkodástól. Ebben a pillanatban még nem is tudjuk magyaroztatni adni. Annál kevésbé, mert hiszen, mint láttuk, a XIII. és a XVI. század legalább megkísérelte, hogy e kérdések felé elinduljon.

Midőn a magyar szellem nagy erővel és kétségkívül igen nagy értékek felszínrehozásával megkísérelte a maga helyének megállapítását a modern Európában, ugyanakkor ez a hosszú idő után megint dinamikussá vált magyar szellem sok mindent földad exisztenciájából, sok olyant, ami az előző századokban még természetes része volt a magyar nemzetfogalomnak és a magyar világképnek egyaránt.

Érdekes megfigyelni, hogy a XIX. század folyamán miként hajigálja ki magából a magyar szellem mindazokat a tartalmakat, amelyeket a régi századokból hoz magával s amelyek ezekben a régi századokban éppen a magyarság sajátos metafizikáját alkották.

Láttuk, hogy a magyarság már az őshazából hozott magával egy *birodalmi elképzelést* és arról is beszéltünk, hogy a nomád ember a birodalomban a makrokozmosz képletét tiszteli. Láttuk azt, hogy a X. század végén a magyarságból egy rendkívüli szellem támadt, aki az egész magyar fejlődést más irányba hajlította s az is kétségtelen, hogy ennek az egyéniségnek központjában egy vallásos élmény állt. *Szent István király*, midőn népét végérvényesen Krisztus felé vezette és a magyar állameszmét egybehangozta a nyugati keresztény Európa ágostoni birodalmi ideájával, a nomád birodalmi gondolatot felemelte a keresztény értékrendszer értékei közé. Láttuk azt is, hogy *Mátyás király*, akiben a magyarság hosszú idők után először és azóta utoljára fejezte ki magát birodalmi fokon, egy birodalmi ideának

megszállottja és kisugárzója volt. Végre pedig azt láthattuk, hogy annak ellenére, hogy a magyar birodalom a XVI. és a XVII. században teljesen megsemmisült, a magyarság nem tudott róla lemondani és időről-időre ehhez a gondolathoz visszatért s időről-időre, még a XVIII. századi Habsburg-birodalmon belül is, önmagának ősi birodalomalkotó és birodalomfenntartó voltát szinte önkénytelenül kifejezésre juttatta. A magyar szellem, jellemzően eredetére, a birodalmi gondolatban találta meg a maga saját létezésének történetfeletti értékét; örök értelmét. A magyar szellem tehát a lírai téren kívül még csak egy ponton mutatta meg életforma-teremtő erejét: a *közjogi téren*. Közjogi téren sikerült a magyar szellemnek a magyarság számára egy *olyan, minden ízében szellemi felépítést adni, amely egész Európában magában áll.*

Első odanézésre az a benyomásunk támadhat, hogy a magyar emberség a lírai-mitológikus és a közjogi-politikus téren nagyon is egymástól eltérő módon fejezte ki önmagát és a két terület közös nevezőre nem hozható. Ez a valóságban nincs így. A magyar szellem közjogi téren egy igen sajátos konstrukcióban adott hírt magáról, amit általában a *szentkorona tanának* szokás nevezni. *Prohászka Lajos* írja »A Vándor és a Bujdosóban, hogy »több ez, mint pusztá organiztikus alkotmányjogi fogalom, mint állami létünk alapelve, ahogy főképp Werbőczy megformulázása alapján szoktuk tekinteni: az egész magyarságnak egységes, élő összeforradása ez, egy szimbojlikus erőben, amelyet úgyszólván önmaga fölé emelt, hogy soha ki ne szakadhasson belőle... Amit a patrimonialis államszervezet korában a nagy személyiség — egy Szent István vagy Szent László — megkötoereje véghez tudott vinni, annak szerepét most átvette a tárgy, a megköto személyes erők objektivációja: a *szentkorona*. S az objektiváció itt is, mint mindenütt és mindenkor a világon, erősebb megköto hatalomnak bizonyult a legrátermettebb, a legbölcsebb, sőt a legszentebb személyiségnél. Mert amikor a nemzet szétesése Mohács után bekövetkezett, a nemzettagság eszméjével szinte történetfeletten ösz-

szetartotta, átfogta a magyarságot, megőrizte önmagának, de megőrizte egyúttal a Nyugatnak is. Ezzel a nemzetmentő, létbentartó missziójával vált a szentkorona eszméje a magyarságnak valóban csodaszerű élettényezőjévé. *Itt teremtett a magyar szellem magának metafizikát,* a maga önnön sorsában juttatva kifejezésre a változatlant, az örökkévalót a változóban és mulandóban. Valóban demiurgikus hatalom ez, amelyből a földnek és az ősöknek szelleme szól hozzánk. Állandó jelenvalósága annak, ami egyszer történetileg lett s ami megtartja érvényességét minden újonnan keletkezőben is.«

Tehát újra a mítosznál vagyunk.

Hogy mennyire mítosz és hitvallás a szentkorona gondolata és a beléje foglalt magyar birodalom-konstrukció, arra jellemző példa a XIX. század története és ebben az a konfliktus, amelybe a magyarság legjobb szellemei kerültek, amidőn a *magyar birodalom* ősi gondolatát és a *magyar nemzetállam* modern, nacionalista gondolatát próbálták összeegyeztetni.

A magyar birodalmi gondolatnak — mint a legkülönbözőbb hangsúllyal és szándékkal oly sokan rámutattak már — *vallásos* gyökérzete van. Jellemző módon ez a magyar birodalmi-konstrukció éppen a XIX. században lazult meg, abban a korban, amidőn az emberek a racionálisan föl nem foghatót és be nem láthatót megvetették és lemosolyogták. Amint a szentkoronában a hozzátartozó népek nem hittek többé, akkor rájuk nézve a magyar hatalom kötelező ereje is megszűnt, világos jelül annak, hogy mennyire szellemi, mennyire vallásos hangsúlyú volt ez a hatalom. Jellemzően azonban önmagára és alaptermészetére, a magyar szellem a szentkorona gondolatáról a XIX. század folyamán sem tudott lemondani, sőt nehéz konfliktusában állandóan hivatkozott rá, a század végén pedig a jogtörténészek — mintha érezték volna, hogy ezen a helyen kapott léket a magyar birodalom ősi gályája — gyönyörű elméleti konstrukciókkal siettek segítségére. Érdekes azonban az, hogy akár a reform-

kor és a kiegyezés nagy szellemei foglalkoznak a szentkorona gondolatával, akár pedig a századvég és a századforduló érdemes kutatói, a kiindulási pont mindvégig érintetlen és érinthetetlen marad minden racionális logikától és kritikától. A szentkorona gondolata valóban misztikus és vallásos tanítás s kötelező érvénye csak arra van, aki hisz benne. Aki nem hisz benne, az racionális okfejtés alapján sohasem lesz arra bírható, hogy térdet-fejet hajtson egy *aranyfejékben rejlő szimbólumnak, el kell hinnie*, hogy annak az aranyfejéknek valóban az ország testét kifejező szimbolikus ereje van.

A szentkorona tagsága, ez a *misztikus* gyökerű, semmilyen racionális okkal nem magyarázható gondolat egyesítette fogalmán belül a magyar király alá tartozó birodalmat és annak minden népeit. A XVIII. század vége és a XIX. század a maga elébb aufklärista, később egyre racionálisabb felfogásánál fogva ezt a misztikus gondolatot mindig kevésbé értette meg. Valóban tragikus, hogy a maga megvalósítására törő magyar szellem, midőn meghirdeti a nyelv forradalmát, végzetesen *megszűkíti* a nemzettség fogalmát és egyszer elvesítve az ősi egyensúlyt, soha többé nem bírja felállítani. A *nyelv fogalmát* azonosítja a *nemzetiség fogalmával* és a nemzetiség fogalmát elszakítja a szellemtől, az életformától és az ezekből objektiválódó birodalmi gondolattól, mikor pedig ezt a salto mortalel elkövette, soha többé nem tudja ezt a kérdést megoldani. A magyar szellem jobbjai a XIX. század egész folyamán érzik, hogy a magyar nemzetállam és a magyar birodalmi eszme közt az ő megfogalmazásuk szerint föloldhatatlan ellentét van és ez az ellentét, amely legláthatóbban a XIX. századi magyar állam rákfenéjében: *a nemzetiségi kérdésben* revelálódik, elébb-utóbb halálos bizonyossággal szét fogja robbantani a magyar országotestet.

A XIX. század története lényegében nem egyéb, mint a magyar szellem jobbainak tiltakozása és kétségbeesett kísérletezése a magyar állam, a szentkorona birodalmának dekompozíciója ellen.

Természetes az, hogy minden szellem csak a maga színvonalán és a rendelkezésére álló eszközökkel tudta megpróbálni a veszély elhárítását. Az ezt célzó kísérletek két részre oszthatók úgy történeti és kronológiai, mint szellemi és minőségi szempontból. Történetileg a magyar állam új berendezésének és az új egyensúly megalkotásának első kísérlete 1848—49 elé esik. Az a nagy liberális nemzedék, amelynek önzetlen és soha eléggé meg nem becsülhető műve egy modernebb Magyarország kialakítása volt, ezt a problémát mindvégig kissé naivul és mindvégig érezve a benne rejlő önellenmondást, elsősorban történeti érvek alapján igyekezett megoldani. Nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni, hogy azon út, amin nyelvének propagálásával ő maga elindult, a hazájában lakó más ajkú nemzetiségek útja is, akik számára pedig ő a saját nyelvének használatát propagálja. Teljes erővel fejtette ki az akkori Európa legjobb romantikus szellemeinek hitvallását, *a szabadságot*, de ugyan- ezt a szabadságot már nem engedélyezte, nem engedélyezhette a Magyarországon lakó idegen- ajkúak számára. A jogi építmény, amit a 48-előtti reformországgyűlések létrehoztak, egészében a racionális logika műve. A liberalizmus racionális logikájának kímélet nélkül levont következményei azonban a magyar államot már 48-előtt szétrobantották volna. Hiszen ez az állam nem volt nemzetállam: tizenhárommilliónyi lakosságából 1842-ben csak 4,812.759 volt magyar s ezeken kívül 1,600.000 tót, 1,270.000 német, 2,200.000 oláh, közel 900.000 horvát, 1,200.000 szerb, 440.000 rutén, 240.000 zsidó és egy sereg más kisebb nemzetiség lakta az országot. Itt a fiatal magyar liberalizmus úgyszólván módszertani salto mortale-t követett el, mert a magyar nyelv, a magyar szabadság, tehát egy magyar nemzetállam létezésének kizárólagos jogát nem a racionális logika eszközeivel bizonyította, — hiszen ezzel azt nem is tudta bizonyítani — hanem történeti-misztikus okfejtéssel magyarázta. »Minő országról vagy on itt szó — mondotta *Kossuth Lajos* — és kié a hon, amelyről szó *vagyoni* Felelet: Magyarországról van szó s a hon, amelyről szó *vagyon*, a magyaroké. E szóban fek-

szik a kérdés kulcsa. A magyar nem áll hontalanul a Kárpát bércein, hogy fegyvével utódainak hont szerezzon; egy ezredévnék históriai joga avatá fel őt az európai nemzetesaládba; s a honban nem lehet, egyetlen teremtet lélek sem lehet, ki azt, hogy e hon felett a magyar szentkorona felsősége leiig, honárulás és hűtlenség nélkül kétségbe hozni merészelhetné; ha ez így van, a föl-tett kérdés is döntve van s bizony a képtelenségnél is nagyobb képtelenség arról ábrándozni, hogy magyar honban a közigazgatási nyelv nem a most érintett szempontból, hanem philológiai beemérgetés vagy etymológikus búvárkodások, avagy ki tudná, minő milleneumi szemképráztató-sok igényei szerint választassék s nemcsak képtelenség, hanem jogtalanság és bűn volna Magyar-honban a magyar nemzet históriai joga ellenében akár mi más érdekeket, jogot követelő hatalom gyanánt felállítani; mintha bizony az, hogy a magyarok földje kit ural, még be nem végzett tény, még meg nem oldott csomó, avagy vitatható kérdés lehetne. Nem, nem! Legyen északon, avagy keleten, de azon sáska seregnék még teremni kell, mely a magyarnak fennragyogó napját örök homályba boríthassa; addig pedig, míg dalnokunk szavai szerint »Él magyar, áll Buda még!«, addig Magyarhonban a közigazgatás, vagyis közélet nyelve, élő nyelvek közül más soha nem lehet, *mint magyar.*«

Alig lehetne az egész gondolkodást sommásabban jellemző részletet kiragadni az akkori idők politikai és eszmei irodalmából.

Kossuth szavaiból világosan kidomborodik, hogy az elvei és céljai közötti nagy ellentmondást a század első felének liberalizmusa igen is érezte, s amit szembeszegezett vele, az hagyományi érv volt, olyan érv tehát, amellyel mi manapság, egy olyan világban, amely megint fokozatosan hangsúlyozni kezdi a hagyománynak az élethez való jogát, már joggal élhetünk, a hagyománytörő liberalizmus azonban itt olyan érvvel volt kénytelen élni, ha nem akarta elveinek keresztülvitele által végleg feladni a magyar haza évezredes egységét, amely — ismételjük — *mód-szerén kívül esett.*

A bécsi abszolutizmus, amelynek érthető okokból kényelmetlen és veszedelmes volt a szabadságetosz alapján álló liberális Magyarország kibontakozása, hamar felösmerte ennek a liberalizmusnak belső konfliktusát s abban a pillanatban, amidőn a magyar liberalizmus 1848 áprilisában az új törvények szentesítése és az első felelős magyar minisztérium kinevezésekor látszólag teljes diadalt aratott, a valóságban egyszerre szembe találta magát a fellázított nemzetiségek heves ellenállásával. A bécsi reakció teljes erővel támogatta ezeket a centrifugális törekvéseket, elsősorban Horvátország törekvéseit, úgyhogy Kossuth már 1848 előtt kénytelen volt kijelenteni, hogy ha Horvátországnak úgy tetszik, ám szakadjon el a magyar koronától.

»Hatszázéves testvéries együttlét után a horvátok, úgylátszik, megunták a kapcsolatot Magyarországgal. Én nagy becsben tartom e kapcsolatot, — de még nagyobbban nemzetem becsületét. Isten, őrizzen, hogy a magyar nemzet mocsoktalan neve azon szemrehányásnak tétessék ki a világ előtt, miniba erőszakolni kívánná a horvátokra a nekik nem tetsző viszonyt. Én ezennel indítványozom: jegyeztessék fel utasításul, Pest megye követének az országgyűlésre, hogy mi horvát testvéreinknek teljes szabadságot ajánlunk elválni a magyar koronától. Menjenek békével. Vigyék magukkal áldásainkat s legjobb kívánatainkat, hogy boldogok és szerencsések legyenek.«

Mint jól tudjuk, a konfliktus sem ezen, sem más módon megoldható nem volt. Magyarországot 1848—49 véres katasztrófába sodorta, amelynek végén Világos szörnyű tragédiája és az osztrák abszolutizmus keserves és sötét esztendei állottak. Kossuth Lajos, aki a forradalom után Törökországba menekült s akinek most módja támadt arra, hogy kívülről szemlélje a magyar glóbusz dolgait egyrészt, másrészt pedig kapcsolatba került a lengyel emigrációval, a fiatal szerb és román állam államférfiaival, most le tudta vonni a magyar birodalom és a XIX. század uralkodó eszméinek konfliktusából adódó tanulságot. Az *emigrációs Kossuth* már 1851-ben egy új gondolathoz jutott el, amelyet megszoktunk röviden *Duna-*

konföderációs gondolatnak nevezni. Az alapelv az volt, —most már valamennyi nemzetiségre átvíve — amit Kossuth a fenti nyilatkozatban még csak a horvátokkal szemben érvényesített: az egyes nemzetiségek autonóm voltak és független egyéniségének elismerése. Ehhez járult, mint alapvető követelmény az, hogy Magyarország a Habsburg-háztól teljesen független legyen.

Ugyanebben az időben azonban a magyarságnak az országon belül maradt gondolkodói a konfliktust másképpen próbálták megoldani: lényegében a régi, XVIII. századi Habsburg-birodalmi német-magyar egyensúly korszerű felelevenítésével. Báró *Kemény Zsigmond* már 1851-ben kimondja a »dualizmus« szót s később ebbe az irányba tereli az egész nemzetet a kiegyezési mű megalkotója: *Deák Ferenc*.

A magyar állam új berendezésének és az új egyensúly megalkotásának második kísérletében tehát két különböző irányú elgondolás állott egymással szemben: Kossuthé és Deáké. Deáké volt az, amelyik megvalósult. Egyik gondolat sem maradt meg Kossuth, illetőleg Deák epigonjainak kezén eredeti tisztaságában.

Feladatunk: a kossuthi és a deáki elgondolás áttekintése s a két mű sorsának vizsgálata egészen addig a pontig, ahol a XIX. századi magyar állam második berendezéskísérlete is tragédiába torkollik.

Az emigrációs Kossuth felismerte a hiba forrását: »Európában a nyelvkérdést előtérbe helyezték, *ezt a szabadság soká fogja sínleni*. Ez egy szerencsétlenség.« Kidolgozza tehát »Magyarország alkotmányának alapforrásait, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására«, valamivel később pedig a *Dunai Szövetség* tervét (1860 szeptember 15.) s ehhez 1862 május elsején még egy záradékot csatol. Az ötvenes évek tárgyalásaitól és följegyzéseitől, a londoni előadások (50-es évek) gondolataiból és a 60-as évek turini emlékiratából világosan áll előttünk az új konstrukció.

Kossuth az, aki a nemzetiségi autonómiák rendezésére vonatkozólag azt a még ma is alig megvalósított, teljesen modern elvet veti fel, hogy a

nemzetiségek olyan módon kormányozzák magukat, mint az egyházak, »...ily módon egyesülhetnek nemzetiségük fejlesztése és biztosítása végett a külön nemzetiséghez tartozó egyének, állapíthatnak szervezetet, választhatnak főnököt, ki tetszés szerint a szerbeknél vojvodának, az oláhoknál hoszpodárnak nevezhető; az egylet teendői közé iktatandhatják igazgatását az egyháznak, a nemzeties tanügynek, szóval ellátandhatják mindazon *erkölcsi érdekeket, melyeknek összege nemzetiségnek nevezhető...* Az egylettel semmi dolga az államnak, az egyletnek semmi az állammal. Az egyház nem igényel magának territoriális hatóságot, hanem gyakorolhatóságot. az egyházhoz tartozó egyének felett, akárhol lakjanak az országban. A nemzetiségi egyetem szintén nem territoriális, hanem társadalmi, mely az azon népességhez tartozó egyéneket egybefoglalja.« Ilyen jellegű autonómiára Kossuth elsősorban a magyarországi szerbek esetében gondol. Horvátországra és Erdélyre nézve más elgondolása volt. Horvátország oly független legyen Magyarországtól — írja — »amely függetlenek egymástól az amerikai Unió souverain államai; hogy ne létezzen köztük és Magyarország közt más, mint egy szövetségi kötelék s hogy a közös törvényhozás és a felső szövetségi kormány szorítkozzék órájuk nézve azokra az ügyekre, melyek őt Magyarországgal egyetemileg érdeklik. Ezeket az ügyeket föl kellene sorolni egy új szövetségi szerződésben. Készemről a nevezett közös ügyek közé csupán a terület közös védelmét szárazon és tengeren, a külhatalmakkal való viszonyt, a határszéli vámoikat, a kereskedelmi rendtartást és a tenger felé vezető közös közlekedési utakat foglalom be.« Erdély maga döntse el, milyen formát akar elfoglalni Magyarországhoz, vagy Magyarország mellett. »Részemről csak egy feltételt kötnék ahhoz, ha Erdély autonom állam s a szövetségnek, mint ilyen kívánna tagja lenni; azt tudniillik, hogy Erdély és Magyarország közt personalis unió létezzék, a közös fő személyében.«

Ez tulajdonképpen a kossuthi elgondolás leg-súlyosabb pontja: *Erdély feladása*. Egyik főoka annak, hogy a magyar közvélemény ezt a tervet.

midőn tudomására jutott, olyan egyöntetű visszautasításban részesítette. Kossuthnak tehát 1849 tapasztalatai után megvolt a bátorsága ahhoz, hogy a nemzetállam gondolat mellé álljon és ennek érdekében *föladja a magyar birodalom* gondolatát.

Most tűnt azonban ki, hogy a magyar birodalmi gondolat minden magyar embernek, aki történetileg gondolkodni képes, olyan mélyen van szellemébe írva, hogy teljesen nem képes lemondani róla. Már a *londoni beszédekben* eljut Kossuth ahhoz, a XIX. századi fejjel nem is teljesen közérthető gondolathoz, hogy »különböző nemzetségek lehetnek egy nemzet, képezhetnek együtt egy szerves politikai egységet«. Amidőn pedig tovább gondolkodik Magyarország geopolitikai helyzetén, akkor egészen határozottan ráébred Magyarországnak a kis népek között való középonti helyzetére, amely kis népeknek nivójára csak az imént szállította le integritása és vezetőszerepe feladásával a magyar birodalmat. Hiába mondja ki, hogy a Dunai Szövetség szövetségi hatóságának »székhelye váltakozva majd Pesten, majd Bukarestben, egyszer Zágrábban, másszor Belgrádban lesz», Európa jövő sorsán gondolkodva nem tud elzárkózni Magyarország nemzetállami kereteken túlnövő fontosságának felösmerése elől: »...csak a független Magyarország lehet nyugopontja (*hypomochlion*) egy oly szövetségi combinationak, mely a kisebb nemzeteket a nagy agglomeratiok általi elnyeléstől megóvhatja, e megóvás nélkül pedig Európa szervezetét, azt, amit jőzán értelemben hatalmi egyensúlynak nevezhetünk, szilárd alapra helyezni teljesen lehetetlen-ség.«

Jellemző az egész politikai tervre, hogy éppen a kérdés konfliktus-ozó tényezőjét, a *nyelvproblémát* Kossuth sem tudta megoldani. »A szövetség hivatalos nyelve fölött a törvényalkotó gyűlés fog határozni. A végrehajtó, úgy a törvényhozó hatalom gyakorlatában, minden tag saját anyanyelvét használhatja.« »Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött...« »Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék...« »A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés

szerint használja az országban dívó nyelvek bármelyikét.«

Nem nehéz magunk elé képzelni azt a bábeli nyelvzavart, amely megvalósulás esetén ebben a magyar-lengyel-horvát-szerb-román birodalomban kialakult volna.

Nyolcvan esztendő távlatából vizsgálva a Dunai Szövetség tervét, nem zárkozhatunk el egy sajátságos felismerés előtt. Kossuth belátta, hogy a birodalom és a nemzetállam nem fér meg egymással. Ezért tervezetében összetörte a magyar birodalmat. A Habsburg-ház iránti engesztelhetetlen gyűlöletében a magyarságot és a magyar birodalom többi népeit elszakította a régi birodalmi központtól, Béctől. Ekkor azonban rá kellett döbennie, hogy a magyar s a többi apró nemzetállamok a nagy agglomerációk között nem életképesek. Vissza kellett tehát kanyarodnia a birodalmi gondolathoz és a régi hagyományismisztikus szentkorona birodalma helyett egy igen kétes értékű és igen hibrid benyomást keltő új birodalmi gondolatot kellett hirdetnie. Mivel azonban ő sem volt meggyőződve arról, hogy ez a hibridum nagyhatalmi szerep játszására képes lesz, ezért visszanyúlt egy régi és már teljesen idejétmúlt magyar gondolathoz: a *Thökölyi-koncepcióhoz*. Az egész Dunai Szövetséget a török császár, mint legfőbb hűbérúr védnöksége alá akarta helyezni.

A Duna-konfederációs terv ellenmondásai és naivitása egész mélységükben megmutatják azt a feloldhatatlan ellentétet, amibe a XIX. század magyar politikai gondolkodói, ezek közt azok egyik legnagyobbika is, Kossuth Lajos, keveredtek.

Kossuthban az a kérdés villant fel — *mutatis mutandis* — ami a múlt század forradalomba hajtott oroszai előtt: Jó-jó, legyen hát köztársaság; de ki lesz akkor a cár? A birodalmat megdöntötte, de helyére állított egy másik birodalmat, amely az ősinél bizonyára nem volt jobb; az idegen nagyhatalom — Bécs — gyámságát elvetette, de talált helyébe egy másik idegen gyámot: Sztambult.

A magyar közvélemény e közben *Deák Ferenc*

és két nagy elvbarátja: báró Kemény Zsigmond és báró Eötvös József hatása alatt oly irányba fordult, amely a régi magyar birodalomnak újabb megvalósulásával kecsegtetett — az adott viszonyok között.

Deák a meglévő helyzetből indult ki. Az elnyomatás korának Magyarországa sok szempontból emlékeztetett az I. Lipót Magyarországra. A Habsburg-császárnak megint váratlanul és megint nem teljesen a maga erejéből »lábai előtt feküdt Magyarország«. A nemzeti ellenállás a társadalom és az ország minden pontján meg volt törve és vérbe volt fojtva. A bécsi központ éppenúgy, mint 1700-ban, 1850-ben is elérkezettnek látta az időt az összbirodalom felállítására. Ezért most is a legerőteljesebben életbeléptette az abszolutisztikus kormányformát, a németesítő politikát az élet minden terén és az egész birodalomra érvényes egységes elgondolása gazdasági és magánjogi rendszert.

Ennek az új berendezésnek — amelyet *Bach Sándor* nevével szoktunk jelölni, sikereit azonban hamar kétségbevonta két tényező. Az egyik belpolitikai volt. A gazdasági gépezet nem tudott tökéletes mozgásba jönni. *Kecskeméthy Aurél* a következőképpen jellemzi ezt a helyzetet: »Hogy készülnek a fölterjesztések? Plener felszólítja Benedeket, adjon pénzügyi jelentést Magyarországról. Benedek azt mondja: nem értek hozzá, adjon támpontokat. Plener erre titkára által kidolgoztató a jelentést s elküldi Benedeknek. Benedek aláírja és felküldi.«

A másik tényező az volt, hogy 1850. után nagy eltolódások következtek be a világpolitikában. A francia császár, III. Napoleon magáévá tette az olasz nacionalizmus ügyét. Az 50-es években Észak-Itáliában súlyos vereség érte az osztrák fegyvereket, a Habsburg-család északolaszországi birtokai sorra elvesztek és 1859-ben az *olasz királyság* a Savoya-család uralma alatt megalakult. A 60-as években a porosz hegemonia alatt megszervezkedő német nacionalizmus kiszorította a Habsburgokat a német birodalomból s *Bismarcknak* — aki egy magyar emigrációs légiót is tartott kéznél — tervei voltak Magyar-

országgal is. III. Napoleon többször találkozott Kossuth Lajossal és voltak oly pillanatok, amidőn a francia császár szívesen kijátszotta volna Ausztriával szemben Magyarország ellenállását. Solferinó és Königrätz után egy magyar forradalom könnyen végveszélybe dönthette volna a Habsburg-birodalmat.

Ebben reménykedett Kossuth. Ezt használta ki Deák, midőn ebben a válságos pillanatban a Habsburg-ház mellé állt. *Ferenc Józsefé* a bölcsesség, hogy felismerte a kiegyezés lehetőségét és magyar államférfiainak segítségével modernebb formák között helyreállította birodalmának ősi német-magyar egyensúlyát.

Ebben az egyensúlyban a Habsburg-Monarchia mégegyszer és utoljára képesült nagyhatalmi szerepének folytatására, s egy egészséges gazdasági egyensúly kiépítésére. Ferenc József és Deák Ferenc kiegyezése ötven esztendővel meghosszabbította a Habsburg-birodalom életét, sőt lehetségessé tette, hogy a Monarchia két vezető népe s elsősorban ennek vezető társadalmi osztályai még egy virágkort éljenek át. De lehetővé tett még mást is: a XIX. század második felében a Habsburg-birodalom keretein belül a magyar királyság — ha bizonyos korlátok között is — újra képessé vált birodalmi hagyományának folytatására.

A kiegyezési mű megalkotói azonban természetesen újra szembekerültek a nemzetiségi problémával. Eötvös és Deák Ferenc dolgozta ki az erre vonatkozó javaslatot, amelyet az 1868-as évi országgyűlés iktatott törvénybe. (*XLIV. te.*) Ez a törvény az egyéni szabadság jegyében jött létre és megengedte, hogy az »ország minden polgára saját községében egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait *anyanyelvén* nyújthatja be«. Deáknak ebben a törvényben sikerült megfogalmaznia egy sok tekintetben igen szerencsés és a magyar történeti hagyománnyal nem ellenkező fogalmat, a *magyar politikai nemzet fogalmát*. »Mint hogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszt-

hatatlan, *egységes* magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartoznék is, egyenjogú tagja; minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzás és közigazgatás gyakorlati lehetősége és a pontos igazság kiszolgáltatásának igényei szükségessé teszik: a honpolgárok teljes egyenjogúsága, minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni: 1. a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar. A törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiségek nyelvén is hiteles fordításban kiadandók. Az ország kormányzásának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágában ezentúl is a magyar.«

Sikerült tehát a magyarságnak Deák fenti megszövegezésében egy olyan fogalmat kialakítania, amellyel a régi szentkorona-tagság fogalma helyettesíthető volt. A politikai nemzet fogalmában a magyarság bevette keretei közé a nemzetiiségeket, de ugyanakkor megóvta a magyar államnak a magyar nyelv használatában is revelálódó egységét. A politikai nemzet fogalmában Deák axiómát, sőt úgyszólván dogmát állított fel. Ez a dogma kimondja, hogy minden magyar honpolgár, tekintet nélkül nemzetiségére és anyanyelvére, az osztatlan, egységes magyar nemzethez tartozik — de nem veszi tekintetbe, hogy minden magyarországi nemzetiségnek az oszthatatlanul egységes magyar nemzethez való tartozása *nem* szükségszerű logikai, hanem csupán történeti következmény. A dogma érvénye tehát attól függ, hogy elfogadom-e magamra nézve a történeti hagyományt kötelező erőnek, s belenyugszom-e a szentkorona testéből, tehát egy hagyományi-misztikus elképzelésből fakadó jogi axióma érvényességébe. Röviden: *hiszek-e benne?*

Nos, a nemzetiségek nem hittek benne és nem fogadták el.

Ezzel pedig az egész kiegyezési mű illuzóriussá vált. A magyarországi nemzetiségek nem tették magukévá a magyarságnak a politikai nemzetről szóló elképzelését, s passzív rezisztenciába vonultak a 67-es Magyarországgal és annak történeti szándékaival szemben.

A 67-es Magyarország azonban a kérdést rendezettnek tartotta és a Habsburg-birodalom adta tág és nyugodt keretben más célok megvalósítására indult.

A magyar birodalmi politikát oly hosszú idő után először *Andrássy Gyula gróf* és *Kállay Béni* bontották ki. Andrássy a két hatalmas fiatal nacionális állam — Olaszország és Németország — szövetségi rendszerébe ágyazta be az öreg Monarchiát, amely ilyen módon biztosítva a hátát Nyugat felé, érdeklődését Kelet felé fordíthatta.

A török birodalom akkor még birtokában tartotta *Boszniát* s így a Szávánál érintette Magyarország határát. Boszniában és Hercegovinában látta az osztrák-magyar birodalmi politika azt a lehetőséget, amelyen át az Árpádok és az Anjouk politikai helyzetét és szerepkörét öröklő Monarchia megint bekapcsolódhat a Balkán megszervezésének munkájába. A fáradozást siker kísérte: a berlini kongresszuson Andrássy felhatalmazást kapott arra, hogy a Monarchia csapatai okkupálják Boszniát és Hercegovinát, a magyar királyság egykori középkori tartományait. Az új tartomány élére Kállay Béni került, a Balkán-kérdések legjobb magyar ismerője, az utolsó nagy magyar Balkán-politikus.

Kállay szemében — amint ez kitűnik, 1883-ban az Akadémián tartott híres előadásából is — a magyarság új hivatása abban bontakozott ki, hogy mint keleti eredetű nyugati nép, a nyugati kultúrát és civilizációt közvetítse a Kelet felé. A Kállay-féle gondolat kétségkívül a régi magyar birodalmi gondolatnak, amely a kereszténység elterjesztését és megszervezését tűzte ki céljául a Balkánon, modern formákban való felújulása volt.

És most sajátos jelenségnek vagyunk tanúi.

A magyar közvélemény nem követi útján Andrássyt és Kállay Bénit. Úgy a 67-es, mint a 48-as módra gondolkozók — Deák és Kossuth, epigónjai — mereven elzárkóznak a magyar birodalmi gondolat konzekvenciái elől. A 67-esek a Deák-féle politikai nemzet fogalmát elfogadják ugyan, de ezzel minden nemzetiségi kérdést egycsapásra megoldottnak tartanak és örömmel térnek vissza az ősi, liberális nemzetállam-konceptióhoz. A Kossuth-epigónok — a 48-as és függetlenségi párt — ugyancsak a magyar nemzetállam XIX. századi ízű gondolatát vallják magukénak. A XIX. századvégi társadalom Kossuthista része — jellemzően önmagára — elfogadta a kossuthi gondolatból a liberális nacionalizmust és mindazt, ami ebből következett. Ám csak addig ment Kossuth-tal, amíg ez számára kényelmes volt. Kossuthnak, mint említettük, volt bátorsága a konföderációs tervben levonni liberális nacionalizmusának tanulságait — magyarországi követőinek ehhez már nem fült a foguk. Természetes, hogy minden erejükkel annak a meglévő helyzetnek fenntartására kellett törekedniük — még akkor is, ha ez a törekvés nem volt tudatos előttük, — amelyben a magyar nemzetállam látszatát fenntarthaták. Így aztán a birodalmi expanzió és egy egészen nagyvonalú magyar imperializmus gondolatától is éppen úgy kellett irtózniok, mint a másik gondolatától: a nemzetiségi kérdés őszinte felvetésétől és tannak liberális-nacionalista értelmű megoldásától.

A birodalmi gondolat magyarországi propabátorai tehát valósággal légüres térben maradtak és légüres térben működtek, mert hiszen sem a magyarság, sem a magyarországi nemzetiségek sem azonosították magukat a birodalommal.

A Budapesti Hírlap 1883 május 22-i vezércikkében következőképpen kommentálja Kállay Béni akadémiai beszédét: »Csak egy aggodalom bennem. A szép és becses értekezést, mellyel foglalkozni szerencsém volt. attól félek, a tudós ifrta meg s a miniszter fejezte be. Kállay egy elegragadó elméletet konstruált meg és virtuóz módon demonstrálta is elméletét a történeten. De

hegyibe jött a bosnyák miniszter és — desinit in pisceni — Magyarországnak egy kis keleti — közvetítő szerepet preskibalt a nyugati civilizáció érdekében. Mert a tudósnak nein szabad lett volna megállani a frázisnál. A tudósnak meg kellett volna mondania, hogy mit ért ama közvetítő szerep alatt. A miniszter ellenben kiadja a jelszót: a nyugati és keleti szellem kiegyenlítésének közvetítése! Tengerre magyar! és magában azt gondolja hozzá, hogy — Szaloniki.«

Ebből a cikkből világosan kitűnik a belső félelem attól a nagy szereptől, amit Kállay a magyarság elé tárt. A magyar közvélemény meg aűarta, állítani a XIX. század végén és a XX. század elején az életet és tovább akarta élni azok közt a kényelmes formák közt, amelyhez a lelki nyugalmat fikciók útján szerezte meg a maga számára. A *századforduló magyarsága* — kétségtelen ez — *a magyar birodalmi ideát teljes egé szében feladta*. Makacsul ragaszkodott a magyar nemzetállam gondolatához, holott magyar nemzetállam nem volt. Az 1910. évi népszámlálás szerint Magyarország lakóinak csupán ötvenkét százaléká volt magyar anyanyelvű.

Az évszázad története világos képlet: a magyar nemzetiség, megérintve a XVIII. század végének gondolataitól, követeli helyét a nap alatt. Ugyanekkor a többi magyarországi nemzetiség is — ugyanazon gondolatoktól megtermékenyítve — megkezdji jogainak kiküzdéséi, A Nyugat nemzetállamokká szervezte homo gen népi tömbjeit. A magyarság is elindn] ezen az úton. De egyszerre észre kell vennie, hogy az ő területén a nyugati értelmű nemzetállam megvalósíthatatlan. Konceptiója egy vires kataklizmában omlik a fejére. Nagy szellemei sorra megkísérlik az összeütközés megoldását. Végre az öreg Deák restituálja a XVIII. századi helyzetet és reformálja a régi nemzet-tagság fogalmát a politikai nemzet fogalmában. A nemzetiségek nem gépnek be ebbe a fogalomba. A magyarság vezető osztályában nincs meg a bátorság ahhoz, hogy az előttük járó generáció problémájával szembenézzen, holott ez az ő problémájuk is. A problémát tehát megoldottnak alítják, létezését

letagadják. A nemzetiségek azonban felkészülnek. S midőn az öreg Monarchia egy nagy világegésben alulmarad, egyszerre előlépnek. A magyar társadalom, amely sem határain belül, sem Európa előtt nem hirdette birodalmi eszméjét, most felkészületlenül áll ellenségeivel szemben. A magyar országtest szétdarabolása — amit Deák Ferenc bölcsesége oly hosszú időn át kiküszöbölni látzott — most bekövetkezik, mint maga a végzet. Most aztán ráeszmél a nemzet a régi birodalmi fondolatra. Trianonban valóban létrejött egy kilencven százalékgig magyar »nemzetállam«. Ám ebbe nem tudtunk belenyugodni. Ma a magyar gondolkodás megint a birodalmi fejlődés útjára lépett. Szembekerült a régi problémával. Isten adja, hogy szerencsésebben oldja meg apáinál.

*

Ahogy időrendileg két részre oszlott a XIX. századi magyar konfliktus története, egy 1848—49 előtti s egy 1849 utáni részre, úgy minőségileg is két részre oszlik. Eddig csak az alsó vonulatot vettük szemügyre; a felsőt azok számára tartjuk fenn, akik a konfliktust »Isten előtt«, az etikai, erkölcsi értékrendszer irányából közelítették meg, vagy oda emelték fel. A XIX. században ilyen volt néhány költő és író mellett *gróf Széchenyi István*; a századfordulón s azután pedig jóformán teljesen egyedül *Ady Endre*. Mindkettőjük jellemző magatartása a magyarsággal szemben az ostorozás, akár Dante-é volt a firenzeiekkel szemben. Éles kritikát gyakorolnak a nemzet felett. Az illúzióiban, kényelemszeretétében megbántott nemzet magukra hagyja őket. Mindketten a pusztában kiáltónak szava. Mindketten profetikusszellemek, mindketten felvállalják az egész magyar sorsot s mindketten — és ők egyedül az utolsó évszázad egész folyamán — a sorsukká szenvedett magyar sorsot felemelik a személyesbe és viszonylatba állítják az istenséggel. Egyedül gk ketten kísérlik meg a maguk és a magyarság létezésének — ami esetükben mindegy — öröfebb tartalmakat adni. Egyikök katolikus, másukuk protestáns — mindkettejük istenkeresésén

rajt' hagyja nyomát ez az eredet, ám ahová eljutnak: az egy egyéni és személyes isten- és világszemlélet. A magyar szellem — amelynek útja, mint említettük, a magasabb filozófiai vizsgálódás felé a legutolsó időkig el volt zárva — Széchenyi titáni vívódásaiban és Ady Endre lírájában felszínre került mitológémben teremtett a maga számára egy nem minden bizarrság nélküli, de annál eredetibb metafizikát.

1842-ben gróf Széchenyi István a részben általa alapított Tudományos Akadémiában *elnöki megnyitót* tartott. Népszerűségét már megtépázta Kossuth Lajos előretörő népszerűsége, hatása már kicsorbult a közvélemény ellenállásán, amely új, tetszetősebb eszméket írt zászlájára. A magyar nyelv, amelynek művelésére alapították tizenhét esztendővel azelőtt az Akadémiát» a harmincas évek törvényhozása folytán már igen sok ponton jogaiba volt helyezve. A magyar társadalom a nyelv gyors diadalát látva, a nyelv révén és csakis a nyelv révén óhajtotta megoldani a nemzetállam és a birodalom ellentétének kérdését. »Praeparandiákat kellett volna állítani, inkább közvetlen terjeszteni a nyelvet, mint ennek becsét, méltóságát és ezáltal a nemzet legdrágább kincsét emelni.« Széchenyi aggódó tekintete azonban, egyedül a kortársak közül, világosan meglátta, hogy ez az út katasztrófába vezet és nem jelenti a magyarság terjesztését, ellenkezőleg: csupán felhígítást. »Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, nem következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia; mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül nyelvmesterekre, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon *csevegni magyarul* az egész világ s meg lesz mentve s fel-dicsőítve fajtánk.« A keserű gúnyt a közvélemény nem bírta elviselni: Széchenyi maradék népszerűsége is szétfoslott ezen az akadémiai ülésen. Széchenyi előre tudta ezt. Azonban mivel közép-utat a saját felfogása és az ellenkező utak között nem látott, nem habozott kimondani véleményét. »... én e kérdés körül — monda — úgyszólván izolálva lelem magam.« Mégis meg kellett mon-dania, hogy »a szólás még korántsem érzés, a

nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek és ekép a magyarul beszélő sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.« Jól tudja azt, hogy a nyelvterjesztés jelszava félelemérzetből született. Sokan mondták teljes jóakarattal: »lehetetlen mikép ennél fogva a roppant számú német és szlávban el ne olvadjunk; terjeszteni kell tehát a nyelvet s nemzetiséget mindenekelőtt.« Ezzel a gondolattal szemben hirdette meg Széchenyi a maga valóban forradalmi tanítását: »Engem soha nem ijesztett csekély számunk, de fennmaradásunkért annál erősebben reszkettem mindig, azon okból, — s ezt ki kell végre mondani — mert fajtánk anyagi, mint szellemi téren *oly fellelte könnyű*. Itt a baj s essünk át végre az önmegismerésnek ezen legkeserűbb adagán — mert csak ezután javulhatunk teljes egészségre — mikép t. i. nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata s e szerint éjien nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi... A nagyobb számban vélnék lelteni üdvöt — boldog Isten! — mintha bizony például harmincmillió barbár népben több magához vonzó, több magához olvasztó varázs volna, mint bármily kis számban is, ha ez a civilizatio kincsétől felcsordul.« Széchenyi óva intette attól a reformkor magyarságát, hogy a nemzetiséget bárkire rákenni próbálja, aki éppen kezei közé jut, »mint például meszet falra, vagy mázat fazéokra«. Ő az egyetlen, aki a kérdés fonákját is meglátja és föltárja nemzete előtt: »ugyan mi magyarok túrnók-e ezentúl — ezentúl, mondom, ezt egyszer már majdnem, hogy megtették rajtunk és igenis engedelmesekek lettünk — tárnók-e, mondom, ha bármily hatalom akarna is minket *úgy* minden legkisebb cikornya nélkül saját mintájára kaptázni...? ...mert e világon elidegeníthetlen sajátok is vannak, miket tilos áruba bocsátani...« Széchenyi föl meri vetni a kérdést: »mi oly annyira kristálytiszták vagyunk-e?« Teljes erővel védi meg a szlávnak a maga nyelvéhez és véréhez* való jogát és keserű váddal mutat rá a magyar nyelv e téren való túólkapásaira.

Ösmerve a következő évtizedek fejlődését s az

1868-as Deák-féle politikai-nemzet-konstrukciót, amelyet a nemzetiségek nem fogadtak el, valóban profetikus erőt kell tulajdonítanunk ennek a gondolatnak: »Nem elég mai időkben törvényeket írni; de azok iránt sympathiát is kell gerjesztenünk. És ha valaki olyas törvénynek nem hódol, mely előtte gyűlöletes, melytől természete visszaborzad: sújthatja őt a betűnek szigorúsága ugyan, de célját veszti; mert *martírt emel*, ez pedig fanatizmust szül.« Mi tehát Széchenyi szerint az a képesség, ami által egy nemzet asszimilálni képes idegenny elvűeket!

»Egyedül felsőbbség és semmi egyéb.« »... minden nép, így a magyar is, sokkal nagyobb olvadási veszélyben van, ha minőségi súllyal jó érintkezésbe, mintha egyedül a nagy számmal voln? dolga, mely eláraszthat, feldúlhat, sőt meg is gyilkolhat, de olvasztani, megsemmisíteni soha nem képes... *Olvasztói felsőbbséggel kell bírni*. És itt jut el Széchenyi ahhoz a gondolathoz, amely -lyel ő, az egy viharos életen keresztül nagynehezen kiharcolt etikai értékrendszer embere, oly végzetesen magában állott »a percmemberek dáridójában.«

»*Ki erkölcsileg bármily kicsinnyel is felsőbb, az terjeszt; midőn a bár hajszállal alattibb, csorbít.*«

»A nemzeti önfertőztetés ásta mélységbe zuhantak«, »a haza zsírját ingyen szívók« természetesen nem értették meg és oktalan gáncsoskodásnak tartották Széchenyi István intő szavat. Az a metafizika-nélküliség, amelynek a magyar szellem a XIX. században csaknem teljes egészében átadta magát, most keservesen megbosszulta magát. A legfőbb kérdések elhanyagolása képtelenné tette a modern Magyarország munkásait arra, hogy dolgaik vizsgálatát magasabb viszonylatokba állítsák, »Isten előtt« keressék a maguk törekvéseinek igazolását és a napi politika dolgaiban is a »személyes erény« és a »lelki felsőbbség« alapján álljanak. »Mert nemzetnek erénye és felsőbbége csak annyiban van, amennyiben a lehető legtöbb *egyed tagja* ugyancsak betölti saját helyét férfilag és szeplőtlen.«

Az istenség és emberség viszonyának nagy problémájához így aztán Magyarországon csak

kivételesen nagy és olyan szellemek tudtak elérni akiknek személyes szellemi színképében az Istenkereső hajlam már eleve adva volt. Ma is megrázó Széchenyi naplójának olvasása, midőn 1848 izgatott napjaiban az akkori aktív miniszter éjjel hivatja magához a krisztinavárosi plébánia-templom papját. Keserű önvádak között már ekkor elsodródik az öngyilkosság gondolatáig s kétségbeesve és keservesen járja meg az Istenkeresés naponkénti kálváriáját. Végre a borzasztó felelősségérzetet és feszültséget nem tudja tovább elviselni, a naplón mindig élesebben és élesebben cikáznak át az örület logikát bontó villanásai. Döblingbe viszik. Egy kétségbeesett levélben a legnyomorultabb teremtménynek nevezi magát a legnagyobb magyar s Petőfi Sándor, azaz a forradalom atyjának. Azonosnak érzi magát a Vörösmarty-vers hőisével, ki »egy nép halálát hordozá keblében ostorul.« A Széchenyi-sors a húszas évek végétől kezdve egyre inkább közeledett a magyar sorshoz, amíg végre annak egészét fölvette magába s akkor a borzasztó súly t nem bírta elviselni s végkép összeroskadt. Hiába üldözte Istent, mindig éreznie kellett, hogy »Istennek más útjai vannak.« A belső konfliktus időnként egészen elborította, időnként föléje került ebben a szörnyű gigantomachiában. Egyéni sorsát már nem állt módjában többé különszakítani a nemzeti sorstól. És ekkor az a gondolat, amely már a legelső naplókban felbukkant s amely végig kíséri egész életén, mint egyetlen lehetőség tornyosul eléje. A magyar sors megint utánanyújtja rhiméra-kezét a döblingi magányba. Ekkor Széchenyi vad erőszakkal szakítja el magát a vérévé szer védett magyar sorstól s 1860 húsvét reggelén pisztolyának golyója szétzúzza azt az agyvelőt, amelyben a magyar szellem legmagasabbrendű megtestesülése tartotta székhelyét.

Az a másik sors, amely Széchenyihez hasonló, vele kongeniális módon sorsává szenvedte a magyar sorsot, nem katolikus nagyúri palotából, hanem ősi, kálvinista, erdélyszéli kismemesi házból indult el. Elindult pedig egy olyan korban, amelyből hiányzott az Istenkeresés, amely bibliátlan, nagyvárosi, zürzavaros, földhözragadt és hírlap-

szagú volt. Tehetsége költővé predesztinálta. Akár Széchenyit az angliai út, úgy Ady Endrét a párisi tartózkodás döbentette rá arra a tragikus különbségre, amely a boldog Nyugat és Magyarország közt van, s ezt a Magyarországot oly mélyen rokon fogalomképzései nevezte az egyik *Nagy Parlagnak*, a másik pedig *Ős Ugarnak*.

Midőn Ady föllépett — 1906-ban — a magyarság vezető társadalma éppen visszaverte az osztrák abszolutizmus utolsó támadását, — amelynek háttérében már *Ferenc Ferdinánd* trónörökös baljóslatú alakja állt — és megoldottnak hitte minden problémáját. Ady, a költő, nem a politikai szisztéma irányából támadta meg ezt a nyugalomban elfekvő polgári-nemesi osztályt, hanem egy egészen más, egészen váratlan és fedetlen irányból

Mélyen meghökkentő és még ma is érthetetlen, hogy Ady nemzedékének — amelyet *Szekfü* a »harmadik nemzedéknek« nevez — egyáltalában nem volt szellemi atmoszférája. Az emberek — s erre vonatkozólag nagyon érdekes apáink levelezését olvasni — megelégedtek az érzelmek és a gondolatok kliséjével, anélkül, hogy ez öröklött fogalmakat új tartalommal próbálják megtölteni. Azok a kevesek, akik fiatal éveikben — természetesen csupán kéziratban — megpróbálták a szokástól elütő saját érzelmeiket kifejezésre juttatni, csakhamar megszeppenve hallgattak el korszellemük rájukzúduló prózájában, amelynek hatása alól nem voltak képesek magukat kivonni. A társadalmi élet, a nemek érintkezése minden őszinteségéből kivetkőzött. Az erotikát, oly hosszú idő után először, szinte száműzte köreiből ez a társadalom — azonban ez a száműzés lényegében hazugság volt, hiszen e dekadens időszak minden volt inkább, mint prűd. A lelkek a vallási indifferentizmus lágy tocsogójában tehenkedtek és jóformán senkinek sem volt bátorsága vagy még helyesebben, senkinek sem volt *kedve* nekifeszülni az istenséggel való perlekedés nagy feladatának, annak az egyetlen feladatnak, amelyben az embernek reménye támadhat arra, hogy kilépjen η ζ emberség szférájából, a végesből, a mulandóból és viszonylatba állítva magát az istenség szférájával, legalább megközelítse az Örökkévalót.

Ebbe a hangulatba, ebbe az állapotba robbant bele Ady Dévénynél betörve »új időknek új dalai-
val«. A »fajából kinőtt magyar« problémáján túl,
ami Adyt az Új Versektől kezdve haláláig iz-
gatja — a szellemi ember lehetőségének kérdése
ez a kilencszázas évek magyar glóbuszán —, csak-
hamar prófétai szemének élességével veszi észre
a magyarság szörnyű problémáját, helyzetét »a
fajok cirkuszában«. »Magyar bolyba sodort léttel
Sírom el, hogy nincs magyarság.«

Ehhez a teljes kiábrándultsághoz Ady Endre
már az első versekben eljut, akár Berzsenyi és
nem úgy, mint Kölcsey és Vörösmarty, akiknek
csak életük végén adatott meg, a minden illúzió
nélküli, a hályogtalan látás. Ez a vers 1910-bol
való. Nemcsak a teljes kétségbeesés nyugalma és
komoly egyszerűsége beszél belőle, hanem valami
más is, ami olyan ritka és oly nehezen érthető
Magyarországon. Ady Endre soha nem adta föl
a magyarsággal szemben sem szellemének, lel-
kének a magyarságon túlmutató voltát. Ő volt az
a költő, aki ugyanakkor, midőn a legbelsejéből
szakadt fel a kérdés: »Mit ér az ember, ha ma-
gyar"?«, időnként keseredve rázta láncait, amelyek
sorsát a magyarság sorsába ágyaszták és fölhívott,
rá, hogy, »néztek ím már nagyobbakra is.«

Éppen ezért az Ady-tragédia és ennek a tragé-
diának konfliktusa a legmagasabbrendűek egyike.
A beteg kor és a századelő beteg nemzetének fia,
a vérében és gerincében beteg költő ebbe a soroba
mindhalálig meg nem nyugszik, mindhalálig ki-
tör vagy ki akar törni valami nagyobbságok, va-
lami egészségbegek felé, amelyeknek neve Isten,
világ, emberiség. S ezekhez a beteljesülésnek ér-
zett áhítottságokhoz nem engedi eljutni Adyt az
imádott magyarság. »De a mi kis bolyunk semmi,
Húsvétatlan a magyarság S írni, tenni Mégis
űznek nagy parancsnok. Nem tudom, hogy mi a
célja Ennek a hazug életnek, Mégis néha Ezért
mindent lángra dobnék. Mi az én nyomorúságom,
Bár mi koldus bármilyen bús? Sírva látom: Kiet-
lenebb a fajtámé.«

1912-ben, hetven évvel Széchenyi István aka-
démiai beszéde után a »*Margita élni akar*« című
verses regényében összefoglalja mindazt, amit

a maga sajátságos költői-prófétai módján a magyar fajról, annak helyzetéről, önmagáról, a nőről gondolt és érzett. Egy »nagy, illetlen magyar forradalomra« érlelőnek küldte volna ezt a verset, de a megírás folyamán a kedv lehorgadt, a földézett illúzió elszállt s végre a proféta a vers végén maga is visszavonta a proféciát. Az első fejezetekben még felkiáltott: »Kavarogjon a holt magyar pimasz tó... Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni.«, később már azt mondja: »A nevetés tán az egyedüli, Mely fölment komoly, bolond mérésektől« és »Hazudni legkönnyeb magyarul«, s a vers végén már így búcsúzik:

*»Mi gubbaszkodva s olyan valakik,
Kik cirkuszbá, résen néznek a ponyván,
Várunk, de inkább elandalodunk
Margitáról s volt harcainkról lomhán:
Ó sok szent év, Sátán-vágyak sora,
Pazarolt hitek s örök magyar hívság.
Jóéjszakát, be jó, hogy minden elmegy.
Hit és dühök, Margita és szerelmek.«*

A Margita bujdosóinak Párizsba is utánuk csengenek »csilinges kis honi históriák, mögöttük a vén Hunnia, a rácsolt.« »És Párizs volt hazánk helyett hazánk, magyar-becsmérlés fájdalmas kéjünk. Kerültük a dunai Ázsiát, hogy dühvel mindig csak róla beszéljünk.« Innen, Párizsból látják _ meg azt hősei, — három különböző inkarnációban a költő maga — hogy otthon Magyarországon »Kasztjából ritkán és óvatosan mert valaki vágyódón kinyújtózni«, észreveszik keserves gúnnyal, hogy »Soha ilyen szép nem volt a magyarság. Ennyi Isten nem ült még egy Siont, Ennyi törvény nem volt, hogy meg ne tartsák.« Midőn azonban hazajönnek és Margita, a nagy szimbólum elkezd játszani a maga felemás, soha abszolútumig el nem jutó szerepét, jelképesen megéli hát a magyar sorsot, akkor a három személyű Ady-hős egyre jobban ráeszmél végzetére. »Hazajöttünk s itt minden csüggedett. Minden kezdést félbátrak abbahagytak S körülzártak mindent hős pocsolyák, Kicsi tócsák tengerekké dagadtak. E lép világ volt hát csataterünk...«

Jellemző módon, amint kissé eltávolodnak ettől a pocsolyától, akkor újra felcsillan a reménység és az Ady-inkarnációk Tisza Kálmán művét dróthírekből biztosan veszni látják. »Azt mondtuk — hívők lévén az esték —: Most már jön a szép magyar függetlenség.« Azonban az illúziót Ady kény telén azonnal és a legkeserűbb szavakkal, szétoszlatni: »Holott künről nem jött volt semmi szép S utálatosan spekulatív bölcsek Ősi jaját hadd hangoztassuk itt: Események mindig csak bentről jönnek.« De még nem tudja elhallgatatni magában a nagy újító forradalom, az ő forradalmának belső reménységét: »Az Idő piros máglyákra viszi, Kik nem tartanak vele együttlépést...« Hanem aztán az újabb hazatérés végkép széttöri a »germánál, szlávnál ősbibb álmodkat, s a latinoknál furcsább furcsaságot.« »A fene tudja, hogy mi lesz velünk?« — kiált fel Ady keserű, szűkölő félelmében, mert hiszen »Ki tudja, ami ránk várt Ránk mered egy szfinksz: a jövőendő császár.«

Már nem keres hallgatóságot sem, azt mondja »testeiből kiöltözött énekéről«, hogyha valakinek szólhat egyáltalán, »Szól a frissült magyarok Istenének.« Ám »Jöttek az idők s teltek az idők, S ez a kis ország egyre betegebb lett«, s ekkor nem maradt hátra más Ady számára, mint önmagának, a maga sorsának teljes azonosítása a magyarság sorsával. A vers első felében még önmagában érezte az ígéretet, megjósolta az összeomlást, ám a próféta még nem vett részt ebben a sorsban:

*Összeomlásoknak ideje volt
S ez összeomlást már előre láttuk:
Az úr fajták akkor egymás között
Gyűjtogatták és oltották a lángot.
Mi már tudtuk, hogy a halálbagoly
Föluhuzott fejük fölött vidáman,
De azt is tudtuk, hogy ilyen ledérnek
Indult forradalmak nem hamarost érnek.*

A vers végén azonban már nincs hátra más, mint »az ős bizony: a biztos romlás«.

*Oh, Margitánk, mi is lesz hát belőlünk?
 E kis regény mégis véget ér egyszer,
 De mi lesz az ő s magyar gyötrellemmel?
 (Csak falvából kiszakadt ó kisúr
 Érhet rá itt ilyen nagyúri gondra,
 Holott ez nem is fajta-örület,
 De benne van tömjénes-gomolyogva
 »Tebenned bízunk« s »Circumdederunt«,
 Minden nehéz nagy fojtó siri zsoltár.
 Önző, de szörnyű: térdet, fejet hajtván
 Magamban látni omlóban a fajtám.)*

A Margita momentumából, aki még élni akart, egyenesen visz Ady útja tovább egyéni sorsának a nemzeti sorsban való beteljesüléséig, a »Halottak élén« momentumáig. Azonban Adynál a nemzeti beteljesülésnek is mindig valami kozmikus távlata van, mindig van ebből a magyarságból valamerre egy kitekintés, a föl-földobott kő mindig visszahull ugyan, de amíg fölszáll, addig kint van egy pillanatra a bűvkörből és nagyobakra is nézhet. Az Értől elinduló mégiscsak befut a szent nagy Óceánba.

Ezt a kozmikus távlatot Ady számára az adja meg, hogy egész életén keresztül minden magyar, minden költői és minden emberi problémán túl Istennel küzdő volt, a modern Magyarország egyetlen Izraelja. Ő az egyetlen ebben a korban, aki hallotta, hogy lelkében lépked az Isten. »Szívemben már őt megtaláltam, Megtaláltam és megöleltem S egyek leszünk mink a halálban.«

Az Istennel való együttlét hangulatai mellett, amidőn csöndesen és váratlanul átöleli az Isten, van Adynak egy egészen gyermekes és éppen azért végtelenül őszinte magatartása az istenséggel szemben. Ilyenkor szemére veti, hogy nem szereti őt, ilyenkor bevallja neki, hogy bűnös volt, ellopta az Úr nótáit, csókolta nőit s kortyolgatta borát. Néha hadakozik vele: »Ő: Minden, de áldani nem tud, Ó: Minden, de senkit se büntet, Ó: teljesíti az Időt, S nem érti meg a mi szívünket... Ó: Minden és vigasztalan Egyetlen és borzalmas Isten.« »Jön néha-néha egy egy jó napom — panaszolja Ady — mikor egész valóját látom de általában »Olyan Ő, mint az asszonyok: kimu-

tátja nagyszerű lényét, de elszalad, nehogy megértsék ...»

Ennek az Istenkereső s a keresés elől elszökő Istennek legnagyobb látomása a »Sión hegy alatt« című vers, amelyben borzolt, fehér istenszakállal, tépetten, fázva fűjt, szaladt az én Uram, s

*Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg ur.
Paskolta, verte a ködöt,
Roratéra harangozott.*

»Éreztem az Istenszagot — kiált fel izgatottan a költő — s kerestem akkor valakit.« S a Sion-hegy alján megvárja őt a jó, kegyes és simogató Isten és bekönnyezi az arcát. Ady pedig a nevéért keresi az emlékezetében ennek az Istennek, az Isten szomorúan néz reá s csak egyre harangoz tovább roratéra és vár, vár ...

*... »s aztán felszaladt.
Minden lépése zsoltár ütem:
Halotti zsoltár. S én ülök
Sírván a Sión hegy alatt.«*

Az istenkereső lárma újra és újra feltámad Ady szívében, idegeiben. Ebben a keresésben, ebben a küzdelemben soha sincs megoldódás, legfeljebb itt-ott egy-egy megpihenés. Isten jelenléte állandóan elfoglalja Adyt. »Az Isten van valami-kép: Minden Gondolatnak alján... Az Isten az én Uram, a Kin, A terv s a csók, minden az Isten.«

Ennek a XX. század nagy zavarába vetett szellemnek időről-időre sikerült a relativumok között kibukkannia egy olyan tetőre, ahol már galább álmodnia lehetett az Istenről.

*»Batyum: a legsúlyosabb Nincsen,
Utam: a nagy Nihil, a Semmi,
A sorsom: menni, menni, menni,
S az álmom: az Isten.«*

Nem volna nehéz ebben az istenhitben kitutatni a kálvinista hagyománynak, az Istennel

személyes viszonyban lévő, perlekedő protestánsnak reminiscenciáit. Meg lehetne állapítani, hogy mennyi ebben a nagy istenkeresésben a félelem, mennyi a szerepe benne egy misztikus sóvárgásnak és talán azt is, hogy Ady miszticizmus és mitológias látomásai milyen ősi gyökerekből táplálkoznak. Istenkeresésének lényege azonban nem ezekben az összetevőkben rejlik. A mi szempontunkból Ady istenkeresése bizonyosság arra, hogy a magyar szellem Adynak nevezett inkarnációjában — ha egészen más módon is, mint a német szellem — képes volt arra, hogy önmagának egy egészen sajátos értékű metafizikát teremtsen. Ezt a metafizikát nem egy filozófiai rendszerben, hanem a benne rejlő gazdag; lírai érnék megfelelően, lírai formákban fejezte ki. Ezért nem is szabad Ady metafizikájával szemben filozófiai igényeket állítani. Ady istenkeresése alapjában véve egyszerű és csaknem gyermekes sajátosság, ami csak az ő egyéniségének kereteiben növekszik egyetemes emberi értékűvé. Ebben az istenkeresésben azonban a magyar szellemnek — ha egészen más úton is, mint a goethei szellemnek, amely szintén nem par excellence filozofikus — előbb kozmikus távlata lesz, azután pedig kozmikus helyzetbe kerül.

Ha össze akarjuk foglalni *Ady Endre útját*, azt mondhatjuk: benne a magyar szellem Széchenyi István óta először és azóta utoljára — ki lépett a századforduló köldökszemléletéből. Ady Párizsból meglátta Magyarországot és minél világosabban és minél teljesebb fájdalommal érezte, hogy »valahol utat vesztettünk, várat, tüzet, bizodalmit, valamiben késlekedtünk s most harcolunk, kedvet vallva, kedvetlenül«, annál inkább elmerült az ősképeinek világából feltörekvő mitológémákba, amelyekben új távlatok, nagy kiteljesedési lehetőségek vártak rá. Ráutalódott ezekre, hiszen a magyar élet, mely éppoly beteg volt, mint a költő nagy szenvedélyekben elhasznált teste, kiteljesedést, tisztultabb szellemi és egyetemes emberi értelemben nem tartogathatott számára. Valóban csupán ezen a téren, az emberség területén van Ady komorságának és pesszimizmusának enyhülete.

*Néztük: az Ember
Különbje magas szívárvány-híd
Istenülésnek, amint neki-vág
És gazdagodik mind-gazdagodó
Kényességekkel, új ingerekkel
S hogy mégis-mégis szép e hi vulgo
Jószág, az Ember: maga a Világ.*

Ady szelleme azonban a szemlélődésnél sohasem áll meg. Mítoszai egyrészt és kálvinista hagyományai másrészt belekényszerítik az Istennel való tusakodás szédületes élményeibe. Ézsaiás, Jeremiás és a Jelenések olvasása közben »csillag zuhíó angyal trombiták, száz étellel fölérő jelenések« viszik »csodák föntjére föl«. »A Mindent hurcolva« című versében az »öreg« Ady felvállalja a kozmosz dolgait, s ezzel maga is és benne a magyar szellem is kozmikus helyzetűvé válik — az ősi mitologikus világkép összeomlása óta először. Nagy rendelések játszanak vele s a Titok benne próbálja ki csatáit; halálíg tartó nagy borzongással reagál Ady a benne létrejövő makrokozmosz képletre és vállalja ennek a mikrokozmosznak halaiig tartó hurcolását.

*Búsulásának ő haragjai
Velem mindig kinlatta a Minden,
Kényes, szegény, kész idegeimben
Véreznek föl a háborúk
S lelkemben a Minden csatázva
Szünetlen riadót rivall
S örökös forradalmival
Kell hurcolnom magamban a Mindent.*

A magyar lélek benne mégiscsak elszabadult payyváról. A bús merészség célhoz vitte emérét. Ahogy nagy emberi-költői »programmed« aaga elé tüzte már a »Vér és Arany« epilógusálan, az álmos furcsa árokból elindult Ady ebben a tragikus, halálízekkel terhes győzelemben *be-ütött a szent, nagy Óceánba*. így vált Ady Endre prsa a modern magyar emberség legnagyobb példázatává.

Mi magyarok egy pillanatra elvonatkoztunk élt időnk furcsa zűrzavarától. Visszalovagoltunk az ősi tájra, a pusztaságra és kimentünk a kút-hoz. Rejtelmes éjjéli órán mentünk oda, akkor, midőn a legrégebb csillagok fénye tükröződik a Mit vizén s a víztükör fölé hajoltunk s a csillagok fényében megláttuk önön arcunkat a csillámló tükörben. A kút varázsba ejtette szellemünket. Ábrázatunk alatt a múltidő végtelen vize terpedt szét s ebből a végtelenségből ismerős-idegen ábrázatok bukkantak fel előttünk. Mindnyájan mi voltunk és mindnyája hordozott valami mást és idegent is, amiből örvendve ösmertük meg lényünk vagy ükeink lényének — s ez ezúttal számunkra mindegy volt — egy-egy elfeledett, különleges vonását.

A hajnal fölcsillant Keleten. A varázs megtört. A pusztaság élni kezdett és mi az ősi tájról újra visszafordítottuk a lovunk száját hétköznapi tanyánk, a város felé.

A város széttördelt perceivel, oly távol múlttól, időtől és örökkévalóságtól, idegen volt nekünk. Mi ott hordtuk magunkban a pusztaság nagy lélekzetét, ünnepélyes, kozmikus távlatát. Fölrémlettek bennünk a látott alakok, rokonaink nagy tábora, az ősök hosszú sora, amely Almostól Ady Endréig húzódott. S fölemeltük fejünket és az utca szűk korlátai között kinéztünk az örök csillagokra. És félelem nélkül és elrendezett lélekkel mi magyarok elindultunk a magunk útján, halkán dúdolva a költő bátor versét:

*Légy sziget
s várj napot a mocsárból! Különös
gubók szülhetnek pillét. Mit tudod?
Az istenek halnak, az ember él.*

JEGYZET

Az alább következő rövid összefoglalás természetesen nem óhajt kimerítő bibliográfiát pótolni. Erre itt nincs is szükség. Mindössze meg kell említenem azokat a műveket és forrásokat, amelyekből vagy ötleteket, vagy pedig idézeteket vettem.

I. Az első fejezet mottója *Keyserling Hermann gróf-nak* »Menschen als Sinnbilder« c. műve *Jesus, als Magier* fejezetében található. (Darmstadt 1926.) A Névtelen Jegyzőtől idézett szövegek *Szabó Károly-nak*, a Magyar Könyvtárban megjelent fordításából vétettek, mindig összehasonlítottam azonban a fordítást a *Szentpétery-iéle Scriptorum Eorum Hungaricarum* (Budapest, 1937.) c. nagy forráskiadvány eredeti szövegével. A Konstantinos Porphyrogenetos »De administrando imperio« c. művét a Pauler—Szilágyi-féle »Magyar Honfoglalás Kútfői« magyar és görög szövege szerint használtam. A mítosz-kutatás új szempontjaival *Kerényi Károly* mitológiai művei és egyetemi előadásai ösmertettek meg. Tőle tanultam, hogy minden adat mögé odalásom a Szellem egész sorsát; tanítása fiatalságom legmélyebb élményei közé tartozik. Ez a munka bizonyára nem jöhetett volna létre *Kerényi Károly* ihlető ereje — szellemi érzékenységének és felelősségérzetének példázata nélkül. Priskos

Khetor a görög források Bonni-kiadásában olvasható. A hót ős felsorolását l. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. Az Álmos-monda összehasonlító anyagát *Sebestyén Gyula* állította össze: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1904. L. még a *Kalevala* első énekét. Kézai Simon Gestájának latin szövege megint a *Szentpétery corpusban*, magyar szövege *Császár Mihály* fordításában a Magyar Könyvtárban. A szövegben is említett *Kerényi-eikk* (A csodaszarvas az Ezeregy Nap-ban) az Ethnográfia 1930. évfolyamában. A magyar-hún mondára vonatkozóan mindenekelőtt *Hóman Bálint* műve irányadó: A magyar-himnusz hagyomány és a hún-monda. Bp. 1925, mellette í. még: *Grexa Gyula*: A magyar—hún hagyomány és a Csaba-monda c. művét. A »Szellem betörése« *Keyserling* Südamerikanische Meditationen c. művének utolsó fejezetében. (Stuttgart—Berlin 1933.) Az oguz törzsnevek *Sebestyén* idézett művéből valók. A mágikus kovácskirályságról *Alföldi András* értekezett. (Magyar Nyelv 1932.) A 18. o. idézete Thuróczi krónikájából való. A »hagyás« *Arany János* szava.

i7. A honfoglaló magyarságra *Németh* idézett művén kívül lásd a *Hóman—Szekfü-féla* Magyar Történet első kötetét és *Hóman Bálint* kisebb dolgozatait összegyűjtött cikkeinek első kötetében. L. még *Tagányi*: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről. 1919. A honfoglalás előtti magyarság kultúrájára vonatkozóan *gróf Zichy István* alapvető műve: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Bp. 1923. olvasandó. A törzsről és nemzetségről *Németh* idézett munkájában ír behatóan. Idézet: *Arany János*: Buda halála VI. énekéből. A vogul üldözés-mondára *Alföldi* hívta fel a figyelmet 1931-ben egyetemi előadásaiban. (A hunok.) Az üldözés-mondát lásd: *Munkácsy Bernát* Vogul népköltési gyűjteményében (Bp., 1893.). Álmos megölésének problémájával először *Roheim* foglalkozott: A kazár nagyfejedelem és a Turul-monda. Ethnográfia 1917. (Freudista magyarázat.) A szakrális királyölésre vonatkozóan l. *Frobenius Leo*: Schieksalskunde

(Weimar, 1938.) c. művét. Az ázsiai hunokról *Ligeti Lajos* cikke a *Németh Gyula* szerkesztette Attila és húnjai-ban. (Bp., 1940.) A honfoglalók türk és ugor rétegéről *Kniezsa István* értekezik a *Domanovszky Emlékkönyvben*. Az óbolgárokról *Jiricek: Geschichte Bulgariens* (Prága, 1887.) és legújabban *Fehér Géza: A bolgár törökök szerepe és műveltsége*. (Bp., 1940.) A finnugorokról *Zsirai Miklós: Finn-ugor rokonságunk* Bp., 1937. A kazár kultúráról *Németh i. m.* A kereszténység és a lovasnomád népek viszonyáról *Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. (Szent István Emlékkönyv 1938. I.) A szkítákról *Minns: Scythians and Greeks*. Oxford. A honfoglalás lefolyását és a törzsek elhelyezkedését általában *Rómán* után adom. (A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp., 1923.) Idézet: *Vörösmarty* »Rom« c. verséből. A vogul világkép *Munkácsy* idézett művéből. A kazár kagánról *Roheim* idézett műve. A kievi és kozárfehérvári kovácsközpontokról *Fettich Nándor: Adatok a honfoglaló magyarság archeológiájához*. Arch. Értesítő, 1931. *Marczali Henrik* megjegyzése a *Szilágyi Sándor'-iéle* millenáris Magyar nemzet története I. kötetében. (Bp., 1895.) Dzsingiszkán nyilatkozata *Harold Lamb* könyvében (Dzsingiszkán, Budapest, Rózsavölgyi.) Az Attilaé Thuróczinál, Lée a Bécsi Képes Krónikában. (*Szentpétery corpus*.) Bulcsú hadjáratait 1. *Hómannál* (M. T. I.) és *Marczali* idézett művében.

III. A törzsrendszer bukásáról 1. *Hóman* és *Németh* idézett műveit. A gyula megkeresztelkedéséről és nevééről 1. *Beliczky János* cikkét a Szent István Emlékkönyv első kötetében. A gyula kérdés megoldását *Váczy Péter* adta. (Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv.) Az orosz történetre vonatkozólag *Karl Stählin: Geschichte Russlands I.* (Königsberg—Berlin, 1939.) Idézet: *Arany János: Buda halála I. ének*. Szent Istvánról a Szent István Emlékkönyv három kötete és *Hóman* Szent István (Bp., 1938.) c. munkája tájékoztat. A *Szekfü*-idézet a Történetpolitikai Tanulmányokból való. Bp., 1924.74. old. A Koppány-Sarolt problémát *Tóth*

Zoltán helyezte akadémiai székfoglaló értekezésében új megvilágításba. (Mátyás Flórián Kanzánus. problémája.) III. Ottórol és magyarországi szerepéről 1. *Balogh József* cikkét: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. (Századok, 1932.) Az Ottók birodalmáról és Clunyról *Karl Hampe*: Abendländisches Hochmittelalter. (Prop. Weltg. III.) A *Joó Tibor-tói* vett idézet: A magyar nemzeteszme c. kötetből való. (30. oldal.) Az Intelem-idézetek a Corpus Juris I. kötetében található fordítások. Az Intelemekről *Balogh József*: Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben (Irodalomtörténeti közlemények, 1926.) és egyéb cikkeiben.

IV. Kinnamos idézet *Marczalinál* a *Szilágyi-féle* Mill. Tört. II. k. 294. o. Az Árpádok trónöröklésének kérdését 1. *Deér József*: Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie, Szeged, 1934. Onnan valók a vonatkozó idézetek is. A »Frau Welt« *Bühler*: Die Kultur des Mittelalters. Lipcse 1931. c. m.-ben. Lásd még *Váczy Péter*: A középkor története. A Magyar Szemle Társaság Világtörténetének II. k. — A Bécsi Képes Krónikából vett idézet a Magyar Könyvtár szemelvénye szerint.

A nomád kettős királyságról és magyarországi felújulásáról *Alföldi András* értekezett a Károlyi Emlékkönyvben. Oláh Miklós kardhagyománya *Grexa* idézett művében. A magyar Istenkardja sorsáról 1. *Tóth Zoltán* nagy tanulmányát: Attila Schwert. 1930. Az ú. n. Nagy Károly kardja készítési időpontját *Fettich* idézett művében. Jung rendszeréről magyar nyelven *Boda László* kitűnő kis tanulmánya: A Jung-féle lelki típusok. Bp., 1939. Innen valók a Jung-idézetek is. A dozmati regös ének *Sebestyén Gyula*: Regös énekek c. gyűjteményében Bp., 1902. A napfordulat szarvasa magyarázatot *Sebestyén* szerint adom. »Oroszlánarcúnak« a magyar hagyomány nevezi Szent Lászlót. A Szampo—Csaba azonosságáról *Grexa* idézett művében. A II. Rogerius szicíliai királyról való idézetet lásd a több olasz tudós által szerkesztett II Regno Normanno (Messina—Milano,

1931.) e. műben. (*De Stefano* cikke.) III. Béla koronázási esküjéről I. *Ferdinándy Gejza*: Az Aranybulla, Bp., 1902. című művét. A varasdi jelenet szövege Marczali fordításában. (Mill. Tört. II. k.) Julianusról és a Prédikátorrend magyarországi működéséről *B ende f y László*: Az ismeretlen Julianus, Bp., 1936. A kunokról *Mar quart*: Über das Volkstum der Komanen, 1914. A mongolokról *Lamb* idézett műve és *Lüdtké*: Die Verehrung Tschingis-Chans etc. Arch. f. Rel. Wiss. 1927. Lodomér érsek leveleit *Karácsonyi János* adta ki először: A mérges vipera és az antimonialis. Századok 1910.

V. Az Árpádház kihalásakor idézett sorok Ernyefia István nádor szavai Marczali fordításában. (Mill. Tört.) A kiskirályságok szerepét és helyzetét Hóman alapján jellemzem. (I. m. II. k.) A szerb fejlődést *Jirecek* és *Thallóczy* munkái után vázoló. Boszniára vonatkozólag I. *Klaic*: Geschichte Bosniens c. művét. Róbert Károly szerepére nézve I. *Hóman Bálint* i. m. II. k. Az Anjouk-ra vonatkozólag lásd *Bór Antal* és *Miskolczy István* kiterjedt forráskutatáson alapuló műveit. Nagy Lajos világhatalmi terveit *Hóman Bálint* állította idézett műve III. kötetében egészen új megvilágításba. A Zsigmond király jellemzése előtt leírt kép a *Limburg-testvérek* műve: A »Les très riches heures du Duc de Berry«, Április képe. A későközépkorra vonatkozólag a legjobb művek egyike *Jan Huizinga* Herbst des Mittelalters c. műve. (Stuttgart, 1939.) Zsigmond királyról *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. Bp. A XIV. század nagy zárandoklatairól *Burckhardt*: Die Kultur der Renaissance in Italien. (Phaidon.) Zsigmond egyházpolitikai szerepéről *Alfred Boren*: Kirche und Papsttum von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. (Prop. Weltg. IV.), a husziták-ból *Gogolák Lajos*: Cseh-Szlovákia, Bp., 1935.

VI. A következő fejezet idézeteinek legnagyobb része *Benda Kálmán* és *Csabai István* jeles műveiből való. (*Benda*: A magyar nemzeti hivatástudat története a XV—XVII. században, Bp., 1937. és *Isabai*: A végvári magyarság és kultúrája, Bp.,

1939.) E fejezet idézeteit külön csak ott jelölöm meg, ahol nem az említett két szerző munkájából idézek. Mátyás és a pápai nuncius beszélgetéséi 1. *Szekfű-nél* (Hóman—Szekfű: i. m. III. k.) Hunyadi bolgár bánsága *Jirecek* idézett művében. Hunyadi Balkánpolitikájáról *Thallóczy Lajos* írt az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen, Bosznia-Hercegovina kötetében. A Corpus sacri Doloris kifejezés *Prohászka Lajosnál*: A Vándor és a Bujdosó, Bp., 1936. A németek 1443-i kijelentése *Fraknái Vilmosnál*: A Hunyadiak és a Jagellók kora, Bp., 1836. (Mill. Tört. IV. kötete.) Versidézet: *Balassa Bálint* híres Katonaéneke. A török történetre és a mohamedán világra nézve 1. *Brockelmann*: Geschichte der islamischen Völker und Staaten. (München—Berlin, 1939.) *Schaader*: Der osmanische Staat von seiner Entstehung bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts. (Prop. Weltg. V.) A török—magyar viszonyt *Takách Sándor* kitűnő munkái világították meg. (Török világ Magyarországon stb.) II. Lajos levele és Perényi mohácsi nyilatkozata *Fraknáinál*, (i. m.) A XVI. század történetére nézve használtam *Acsády Ignác*: Magyarország három részre való oszlásának története, Bp., 1897. (Mill. Tört. V.) Versidézet *Hóman—Szekfű*: IV. A Thuri-idézet *Thaly Kálmán* vitézi ének gyűjteményéből való. A Zrinyi-idézet a Zrinyiász XV. énekének vége. A Bocskayra vonatkozó Szekfű-idézet a *Mi a magyar?* (Bp., 1939.) c. műben található. (*Szekfű Gyula*: A magyar jellem történetünkben.) A hajdúkra vonatkozó idézet *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet (Debrecen, 1938.) e. művéből való.

VII. A magyar misztikáról *Otrokocsi Napi/Gábor* írt igen használható művet. (A misztika kódexirodalmunkban, Debrecen, 1937.) A magyar misztikus irodalomból vett idézetek is kivétel nélkül az ő könyvéből valók. A kódexirodalomról s a magyar reneszánsz kibontakozásáról alapvetőck *Horváth János* művei: A magyar irodalom kezdetei és A magyar irodalmi műveltség megoszlása. (Bp., M. Szemle Társ.) L. még *Pásztor Lajos*:

A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940. Van der Klip erotikus misztikájáról 1. *Huizinga* i. m. A szerzetesség forradalmát és Luther fejlődését *Paul Joachimsen* világítja meg *Das Zeitalter der Reformation* c. művében (Prop. Weltg. V.) A humanizmusról és az újplatonizmusról 1. *Burckhardt* idézett munkáján kívül *Henry Thode*: Michelangelo und das Ende der Renaissance és *Symond s* munkáit és *Cas sir er*: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. 1927. A magyar újplatonizmust *Ruszt József* dolgozta fel a *Minerva* 1924 és 1925. évi évfolyamában. Erasmusra vonatkozólag *Joachimsen* már idézett művét és magyar vonatkozásokban *Thienemann Tivadar* Mohács és Erasmus c. alapvető cikkét használtam. (*Minerva*, 1924.) *IL* Lajos udvaráról *Ortvay Tivadar* írt Mária, lí. Lajos magyar király neje c. értekezésében, Bp., 1914. Debrecen történetére vonatkozóan néhány részletkérdést megvilágító újabb tanulmányon kívül főleg *Szűcs István* Debrecen története I—II. c. kedves, naiv és szorgalmas művét használtam (Debrecen, 1871.) A »keresztyén respublica« kifejezésre *Révész Imre* utalt a Debreceni Nyári Egyetemen 1937-ben tartott előadásában. A prédikátorok életét részletesen *Révész Imre* idézett munkája tárgyalja. Dávid Ferencről 1. *Páholy József* erdélyi református egyháztörténetét és *Révész* és *Thienemann* i. m.-t. Melius Juhász Péter hatásáról, Arany Tamás tanításairól és Karácsony Györgyről *Révész Imre* alapvető műve, Debrecen lelkiválsága, Századok 1934. tájékoztat. Loyolai Szent Iguácra vonatkozólag *Ntueivenhoff*: Leben des heiligen Ignatius von Loyola, Regensburg 1901. és *René Fülöp—Miller*: Macht und Geheimnis der Jesuiten, Berlin. 1929. e. műveit használtam. Pázmány Péterről a *H Oman—Szekfii* V. k. kívül *Brisits Frigyes* Pázmány breviáriuma (Pázmány világa, Bp.) és *Frahnói Vilmos*: Pázmány Péter, Bp., 1886. c. műve volt segítségemre.

VIII, II. Ferdinánd jellemzése *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bp., 1898. (Mill. Tört. VI.) Pázmány-

idézet a Remekírók Képes Könyvtára Pázmány-kötetében (39. k. 294. és köv. oldalakon). A harmincéves háborúról I. *Wilhelm Mommsen*: Vier Jahrzehnte europäischer Krieg. 1808—1809. (Prop. Weltg. V. k.) A magyar vonatkozások *Angyal* Dávid idézett munkájából. Báthory Gábor fejedelemről I. *Szilágyi Sándor* könyvét: Báthory Gábor fejedelem története. Bp., 1882. Bethlen Gáborról nagy alapvető monográfiát *Szekfü Gyula* írt: Bethlen Gábor, Bp., 1929. A XVII. századi török birodalomról *Schaeder* idézett munkája. I. Rákóczi György jellemzése *Angyal* alapján. A »principátus stílus« fogalmát *Csabai István* határozta el Erdélyi reneszánsz c. művében. (Bp., 1934.) Pázmány Péter híres kijelentése Erdélyről *Kemény János* Önéletírásában. A mondás formája fölött lehetne vitatkozni, de ezt a vitát ma már bizonyíték híján eldönteni nem lehet. A mondás lényege azonban kétségkívül hiteles. Pázmány igen világos szemmel ösmerte fel XVII. századi helyzetünket. Példa erre a fejezetünk élére iktatott idézet. Az a benyomásunk, hogy Pázmánynak szükségképpen el kellett jutnia a magyar helyzet olyan felösmeréséhez, amit az idézett mondás tükröz. II. Rákóczi György és Zsigmond chiliastikus hajlandóságait *Rács Vilmos* világítja meg Comenius Sárospatakon, Bp., 1931. e. szorgalmas művében. A Zrínyi-idézetek a *Magyar Szemle Társaság* kiadványából valók: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái, Bp., 1939. A bujdosó szegénylegényeket jellemző ének a Remekírók Képes Könyvtára 23. k.-ben (A régi magyar költészet I.) a 361. oldalon található. Az ú. n. »felszabadító hadjáratot« a *Hóman—Szekfü* V. kötete után adom, kiegészítve *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában, Bp., 1898. (Mill. Tört. VII.) c. m. adataival és Thökölyi szerepére vonatkozólag némileg új értékeléssel. Az 1687-es országgyűlés *Acsádynál*.

IX. A portugál királyi házról, az Avizokról lásd *Oliveira Martins*: A History of Iberian Civilization (Oxford, 1930.) és *Reynold*: Portugal (Salzburg—Lipcse, 1938.) c. művét, valamint *Madariaga*: Spain (London, 1931.) c. m. Portugal fejezetét. Bécs történetére vonatkozólag *Tietze*: Wien (Bécs

és Lipcse, 1931.) c. műve tájékoztat. A Bercsényi-idézet *Acsády* utóbb idézett munkájában. A XVIII. századra vonatkozólag 1. *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (Mill. Tört. VIII.) és a *Hóman—Szekfü* VI. kötetét, innen a Szekfü-idézet is. Ugyanitt az u. n. barokk-rendi kompromisszum kifejtése is. Kákóczi József felkeléséről *Mikes Kelemen* rajzol Törökországi leveleiben felejthetetlen képet. Az 1741-es országgyűlés előzményei | *Marczalinál*. Mária Terézia nyilatkozata *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában, Bp., 1885. c. mű I. kötetéből való. A II. Józsefre vonatkozó legtöbb adat ugyancsak az utóbb idézett *Marczali-mű* köteteiből való. A német romantika halál-erótikája legteljesebben *Novalis* költészetében van képviselve. Az érzelmi elégtelenségről *Keyserling* ír a Spektrum Europas (Stuttgart—Berlin, 1931.) »Ungarn« fejezetében. II. József és II. Lipót ifjúkori együttes arcképe a Magyar Történeti Képtárban látható a Magyar Nemzeti Múzeumban *Battonitól*. Ugyancsak *Battoni* festette meg József császár huszáregyenruhás képét, amely a legösmertebb József-portré. II. Lipót portróját *Kreuzinger* festette meg. Keresztesi naplóját *Marczali* közli. (Mill. Tört. VIII.) Az 1790-es törvények *Szekfü* idézett munkájában. X. A fejezetkezdő Csokonai-idézet *Joó Tibor* idézett munkájából való. — *Prohászka Lajos*: A Vándor és a Bujdosó c. műve első kiadása folytatásokban, a Minervában, második kiadása Bp., 1936., harmadik kiadása u. o. 1941-ben. Dudics Andrásról *Thienemann* idézett értekezésében. A magyar nemzetfogalom XIX. századi átalakulásáról, 1. *Szekfü Gyula*: A három nemzedék és ami utána következik c. művét. Lásd még *Joó Tibor* idézett munkáját és ugyancsak tőle: A magyar nacionalizmus. Bp., 1941. Összehasonlításkeppen érdekes a német *Ludwig Spohr*: Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn (Berlin és Lipcse, 1936.) c. művét is felütni. A *Prohászka-idézet* idézett munkájának 121. és 122. oldalán található. Magyarország nemzetiségeinek statisztikáját — 1842-re vonatkozólag — 1. *Szekfü*: A három nemzedék.

Onnan való a Kossuth-idézet is. *Kossuth* Horvátországot illető terveit idézi ő maga: Felolvasások Angliában, Horvátország és a pánszlávizmus e. fejezetben. A Duna-konfederáció gondolatának kialakulására nézve I. *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp., 1927. Kossuth erre való gondolatai közölve *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. V. k. 21. és köv. oldalakon. Igen fontos forráskiadvány még *E. Kastner*: Mazzini e Kossuth, Firenze, 1929. Olasz embertől ugyanerről a témáról *Wolfgango Giusti*: Mazzini e gii Slavi. Milano. 1940.

Sajnos, báró Kemény Zsigmond és báró Eötvös József gondolataival nem volt módom e rövid leírásban bővebben foglalkozni. (I. *Kemény*: Forradalom után és *Eötvös*: A XIX. század uralkodó eszméi.) Kecskéméthy Aurél naplóföljegyzései *Pethő Sándor* művében: Világostól Trianonig, Bp., 1926. Ez az utolsó félszáz év történetének első magas színvonalú összefoglalása. Az 1868-as törvény *Szekfünél*: A három nemzedék. *Andrássy Gyula* grófra vonatkozólag I. *Monori Wertheimer Ede* nagy művét: Gróf *Andrássy Gyula* élete és kora. I—III. Bp., 1910. és *Halász Imre* érdekes tanulmányát: Bismarck és *Andrássy* Bp., 1913. A Kállay Bénire vonatkozó összegyűjtött hírlapirodalmat a *Kállay-család* szívességéből tanulmányozhattam. *Széchenyi István* akadémiai beszéde a "Remekírók Képes Könyvtára XVIII. kötetében. *Széchenyi* naplóit *Károlyi Árpád* nagystílű kommentárjával a Magyar Történeti Társaság adta ki. Rá vonatkozólag I. *Szekfü*: A három nemzedék első fejezeteit. *Ady* *Endre* verseit — az öt már megillető kritikai kiadás híján az Athenaeum kiadásában megjelent *Ady Endre Összes Verseiből* vettem. A befejező verssorok *Babits Mihály* »Bégen elzengtek Sappho napjai« c. verséből valók. (Versek 1902—1927. 320. oldal.)

Végül meg kell jegyeznem, hogy régebbi tanulmányaimat és könyveimet természetesen mindenütt felhasználtam, ahol az szükségesnek látszott. Egyes, már teljesen kidolgozott eredményeket, amik jelen kompozíciómba is beillették:

szóról-szóra is átvettem, másutt pedig megelégedtem a következtetések vagy gondolatmenet átvételével. Ezek a munkáim a következők: *A honfoglaló magyarság művészi kultúrájának nyomai a korai Árpádkor ban.* Bp., 1934. — *Das Ende der heidnischen Kultur in Ungarn.* Ung. Jahrb. 1936., *Az ómagyar műveltség új képe.* M. Szemle, 1936., *A középkor.* M. Szemle, 1337., *Szent István király.* Az Ország Útja, 1937., *Szent László király.* U. o. 1937., *Könyves Kálmán király.* U. o. 1937. *Szent István és a szentistváni állameszme.* U. o. 1938., *Középeurópa kezdetei.* Apollo. 1938., *A történeti táj.* Athenaeum, 1938., *III. Béla király.* Az Ország Útja, 1938., *Saint Etienne à la lumière de la science hongroise.* Nouvelle Revue. 1938., *Szent István tudományos képe.* M. Szemle. 1939., *Almos és Árpád.* Az Ország Útja, 1939., *IV. Béla király.* Az Ország Útja, 1939., *Kún László király.* U. o. 1939., *Középeurópa.* Bp., Cserépfálvi, 1940., *Magyarok és délszlávok.* Bp., Officina, 1940. stb.

Mielőtt lezárnám ezt a munkát, szabadjon hálámat kifejeznem professzoromnak, *Gerevich Tibornak*, akinek égisze alatt tudományos pályámat elkezdtem s aki lehetővé tette egyéniségeim szabad fejlődését.